ความเป็นเลิศทางวิชาการ ตามแนวพระพุทธศาสนา

Academic Excellence Based on Buddhism

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
248 ม.1 ถ.ศาลายา-นครชัยศรี ต.ศาลายา
อ.พุทธมณฑล จ.นครปฐม 73170
โทร. 02-444-6000
เว็บไซต์ : WWW.MBU.AC.TH

GE1008 ประวัติศาสตร์ ศิลปะ และวัฒนธรรมไทย History Arts and Thai Culture

ประวัติศาสตร์ ศิลปะ และวัฒนธรรมไทย

GE 1008 History Arts and Thai Culture

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Mahamakut Buddhist University

14.□□ GE1008 □□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□ □□□ 2 cm.indd 1 9/17/26 11:53

เอกสารประกอบการสอน รายวิชา GE 1008

ประวัติศาสตร์ ศิลปะ และวัฒนธรรมไทย

History Arts and Thai Culture

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

๒๕๖๙

คำปรารภอธิการบดี

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นมหาวิทยาลัยทางพระพุทธศาสนา สังกัดอยู่ในกลุ่มที่ ๔ คือ กลุ่มพัฒนาปัญญาและคุณธรรมด้วยหลักศาสนา เป็นสถาบันหลักในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาระดับสูงและ การค้นคว้าหลักคำสอนเพื่อนำไปประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิต หนึ่งในยุทธศาสตร์ที่สำคัญของการบริหารและ พัฒนามหาวิทยาลัยนั้นคือ การพัฒนาสู่ความเป็นเลิศทางวิชาการทางพระพุทธศาสนาในระดับสากล ด้วยเหตุนี้ มหาวิทยาลัยจึงตระหนักถึงความสำคัญของเอกสารประกอบการสอนรายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และหมวดวิชาพระพุทธศาสนา (BU) ในฐานะที่เป็นแกนกลางขององค์ความรู้ของสถาบันแห่งนี้ โดยมี ความสอดคล้องกับหลักสูตรที่เปิดการเรียนการสอนในวิทยาเขตและวิทยาลัยทั่วประเทศ

การผลิตเอกสารประกอบการสอนถือเป็นจุดเริ่มต้นของการพัฒนาคุณภาพการศึกษา เพราะจะทำให้มีทิศทาง ในการประเมินผลลัพธ์การเรียนรู้ของนักศึกษาให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ของหลักสูตร และสอดคล้องกับวิสัยทัศน์ และพันธกิจของมหาวิทยาลัย อีกทั้งยังช่วยพัฒนาทักษะความเชี่ยวชาญของอาจารย์ผู้สอนให้สามารถถ่ายทอด องค์ความรู้ได้อย่างมีประสิทธิภาพและมีมาตรฐานเช่นเดียวกัน นอกจากนั้นเอกสารประกอบการสอนที่ทำขึ้นนี้ ยังสามารถขยายผลไปสู่ระดับเอกสารวิชาการที่สูงขึ้นไป เช่น เอกสารคำสอน หนังสือ หรือตำรา เป็นต้น และ ยังเป็นประโยชน์ในการเรียนรู้แบบสะสมคลังหน่วยกิตระหว่างมหาวิทยาลัย ซึ่งรายวิชาหมวดความรู้ทั่วไป (GE) และความรู้ทางพระพุทธศาสนา (BU) สามารถเรียนร่วมกันได้ โดยตรวจสอบจากรายละเอียดของ PLO CLO และ LLO ว่าเป็นไปตามมาตรฐานหลักสูตรแบบ OBE เดียวกัน

หวังเป็นอย่างยิ่งว่า เอกสารประกอบการสอนเล่มนี้จะเป็นประโยชน์ต่อการจัดการศึกษาในหลักสูตร และเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาคุณภาพของนักศึกษาและคณาจารย์ให้มีความเข้าใจรายวิชานี้ต่อไป และยังสะดวก ต่อการปรับปรุงเนื้อหาองค์ความรู้ให้ทันสมัย เหมาะสมกับบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างต่อเนื่อง ขออนุโมทนาชื่นชมคณะกรรมการบริหารจัดการตำรา เอกสารประกอบการสอนและสื่อการเรียนการสอนรายวิชา ในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) และคณะทำงานทุกท่านที่ร่วมกันทำเอกสาร วิชาการจนเสร็จสมบูรณ์ในครั้งนี้

(พระพรหมวชิรเมธาจารย์, รศ.ดร.)
อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

คำนำ

เอกสารฉบับนี้ เขียนขึ้นเพื่อใช้ประกอบการเรียนการสอนรายวิชา **GE 1008 ประวัติศาสตร์ ศิลปะ และวัฒนธรรมไทย** ซึ่งเป็นวิชาที่จัดอยู่ในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป โดยมีความมุ่งหวังให้นักศึกษาเรียนรู้ตามคำอธิบายรายวิชาที่เน้นให้ศึกษาเรียนรู้เรื่องราวต่างๆ ของประเทศไทย ได้แก่ *ประวัติศาสตร์ไทยแหล่งกำเนิดของชนชาติไทย การแบ่งสมัยของประวัติศาสตร์ไทย การก่อตั้งและพัฒนาของอาณาจักรไทย วิวัฒนาการทางสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม และการเมือง ประวัติศาสตร์ไทยในบริบทประวัติศาสตร์โลก ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับศิลปะและวัฒนธรรมไทย*

ด้วยความคาดหวังของคณะผู้เขียนเอกสารประกอบการสอนที่มุ่งให้นักศึกษาเกิดองค์ความรู้ตามคำอธิบายรายวิชา คณะผู้เขียนเอกสารประกอบการสอนจึงได้แบ่งเนื้อหาออกเป็น 7 บท ได้แก่

1. วิธีการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ไทย
2. สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย
3. พัฒนาการรัฐโบราณในดินแดนประเทศไทย
4. อาณาจักรในดินแดนประเทศไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-22 (สุโขทัย ล้านนา ล้านช้าง)
5. อาณาจักรในดินแดนประเทศไทยช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 20-24 (อยุธยา ธนบุรี รัตนโกสินทร์)
6. ยุคสมัยใหม่ประวัติศาสตร์ไทยและประวัติศาสตร์โลก
7. พุทธศิลป์ไทย
8. ศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย

ในการเขียนเนื้อหาแต่ละบท เขียนโดยอาจารย์ผู้มีความรู้ความสามารถในหัวข้อนั้นๆ และผ่านการตรวจสอบคุณภาพทางวิชาการโดยผู้ทรงคุณวุฒิเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ดังนั้นทางคณะผู้เขียนเอกสารประกอบการสอน จึงมีความมั่นใจว่า เอกสารประกอบการสอนฉบับนี้จะช่วยให้นักศึกษาเกิดองค์ความรู้ทางวิชาการ เสริมสร้างความเข้าใจให้นักศึกษารู้จักประวัติศาสตร์เพื่อเข้าใจปัจจุบัน เข้าถึงความงามของศิลปะ และวัฒนธรรมไทยอันเป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินชีวิต

คณะผู้เขียนเอกสารประกอบการสอนรายวิชา GE 1008
ประวัติศาสตร์ ศิลปะ และวัฒนธรรมไทย

สารบัญ

	หน้า
แผนบริหารการสอนประจำบทที่ 1	**1**
บทที่ 1 วิธีการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ไทย	**4**
1. บทนำ	4
2. ลักษณะสำคัญของประวัติศาสตร์	5
3. หลักฐานทางประวัติศาสตร์	7
4. หลักฐานทางประวัติศาสตร์ในประเทศไทย	9
5. พัฒนาการสมัยก่อนเข้าสู่ประวัติศาสตร์ไทย	10
6. วิธีการแบ่งสมัยทางประวัติศาสตร์ไทย	17
7. บทสรุป	19
แบบทดสอบท้ายบทที่ 1	**21**
บรรณานุกรมบทที่ 1	**23**
แผนการสอนประจำบทที่ 2	**24**
บทที่ 2 สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย	**26**
1. บทนำ	26
2. ความเป็นมาและการศึกษาร่องรอยมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย	27
3. การแบ่งยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย	28
4. ยุคหินในประเทศไทย	30
5. ยุคโลหะในประเทศไทย	41
6. แหล่งอารยธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย	44
7. บทสรุป	50
แบบทดสอบท้ายบทที่ 2	**53**
บรรณานุกรมบทที่ 2	**54**
แผนบริหารการสอนประจำบทที่ 3	**56**
บทที่ 3 พัฒนาการรัฐโบราณในดินแดนประเทศไทย	**58**
1. พัฒนาการจากบ้านสู่เมืองและรัฐ	58
2. รัฐโบราณในดินแดนประเทศไทย	64
3. สรุป	78
แบบทดสอบท้ายบทที่ 3	**80**
บรรณานุกรมบทที่ 3	**81**

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
แผนบริหารการสอนประจำบทที่ 4	**83**
บทที่ 4 อาณาจักรในดินแดนประเทศไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 - 22 (อาณาจักรสุโขทัย-ล้านนา-ล้านช้าง)	**86**
1. บทนำ : รัฐจารีตในอารยธรรมสุโขทัย ล้านนา ล้านช้าง	86
2. อาณาจักรสุโขทัย (พุทธศตวรรษที่ 18-20)	87
3. อาณาจักรล้านนา (พุทธศตวรรษที่ 18-22)	97
4. อาณาจักรล้านช้าง	118
5. บทสรุป : มรดกแห่งอดีต พลวัตความเปลี่ยนแปลง และการเปลี่ยนผ่านสู่อัตลักษณ์ร่วม	124
แบบทดสอบท้ายบทที่ 4	**126**
บรรณานุกรมบทที่ 4	**127**
แผนบริหารการสอนประจำบทที่ 5	**128**
บทที่ 5 อาณาจักรในดินแดนประเทศไทยช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 20-24 (อยุธยา ธนบุรี รัตนโกสินทร์)	**131**
1. อาณาจักรอยุธยา	131
2. อาณาจักรธนบุรี	151
3. อาณาจักรรัตนโกสินทร์	156
แบบทดสอบท้ายบทที่ 5	**169**
บรรณานุกรมบทที่ 5	**170**
แผนบริหารการสอนประจำบทที่ 6	**173**
บทที่ 6 ยุคสมัยใหม่ประวัติศาสตร์ไทยและประวัติศาสตร์โลก	**176**
1. บทนำ : สยามในกระแสธารแห่งความเปลี่ยนแปลงของโลกยุคสมัยใหม่	176
2. บริบทโลกในยุคสมัยใหม่และผลกระทบต่อประวัติศาสตร์ไทย	176
3. การปฏิรูปสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 : การปรับตัวสู่ยุคสมัยใหม่	184
4. ยุคอาณานิคมกับการธำรงเอกราชของสยาม	188
5. ประวัติศาสตร์ไทยในบริบทสงครามโลกและสงครามเย็น	193
6. ไทยกับระบบระหว่างประเทศสมัยใหม่	196
7. บทสรุปประวัติศาสตร์ไทยในยุคสมัยใหม่ : การปรับตัว การต่อรองและการเปลี่ยนแปลง	199

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
แบบทดสอบท้ายบทที่ 6	**202**
บรรณานุกรมบทที่ 6	**203**
แผนบริหารการสอนประจำบทที่ 7	**207**
บทที่ 7 พุทธศิลป์ไทย	**210**
1. ความหมายของงานพุทธศิลป์ไทย	210
2. ความสำคัญของงานพุทธศิลป์ไทย	211
3. พุทธศิลป์ในประเทศไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ 19	212
4. พุทธศิลป์ในประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19-25	247
5. บทสรุป	322
แบบทดสอบท้ายบทที่ 7	**324**
บรรณานุกรมบทที่ 7	**325**
แผนบริหารการสอนประจำบทที่ 8	**329**
บทที่ 8 ศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย	**332**
1. ความหมายของศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย	332
2. ความสำคัญต่อสังคมไทยในอดีตและปัจจุบัน	332
3. แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง	333
4. พัฒนาการของศิลปวัฒนธรรมไทย	334
5. ประเภทของศิลปวัฒนธรรมไทย	336
6. ประเพณีและพิธีกรรมสำคัญของไทย	338
7. การอนุรักษ์และส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมไทย	339
8. ประเพณีไทยกับการจัดหมวดหมู่	340
9. กรณีศึกษา : ประเพณีสำคัญของไทย	356
10. บทบาทของศิลปวัฒนธรรมและประเพณีในสังคมไทย	358
11. ปัญหาและความท้าทายของวัฒนธรรมและประเพณีไทย	359
12. แนวทางการอนุรักษ์และสืบสานประเพณีไทย	361
13. บทสรุป	363
แบบทดสอบท้ายบทที่ 8	**364**
บรรณานุกรมบทที่ 8	**365**

GE 1008 ประวัติศาสตร์ ศิลปะ และวัฒนธรรมไทย

1. จุดมุ่งหมาย/วัตถุประสงค์ของรายวิชา (Course Goals)

1.1 เพื่อให้นักศึกษามีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย แหล่งกำเนิดของชนชาติไทย การแบ่งสมัยของประวัติศาสตร์ไทย การก่อตั้งและพัฒนาของอาณาจักรไทย วิวัฒนาการทางสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม และการเมือง ประวัติศาสตร์ไทยในบริบทประวัติศาสตร์โลก

1.2 เพื่อให้นักศึกษามีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับพุทธศิลป์ไทย

1.3 เพื่อให้นักศึกษามีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย

1.4 เพื่อให้นักศึกษามีจิตสำนึกความเป็นชนชาติไทย หวงแหนและรักษามรดกทางวัฒนธรรมของชาติ

1.5 เพื่อให้นักศึกษามีทักษะทางด้านดิจิทัลในการถ่ายทอดหรือเล่าเรื่องเกี่ยวกับเหตุการณ์สำคัญ ในประวัติศาสตร์ศิลปะและวัฒนธรรมไทย

1.6 เพื่อให้นักศึกษามีสติสัมปชัญญะในการพัฒนาตนเองหรือแก้ไขปัญหาของสังคมได้

2. ผลลัพธ์การเรียนรู้ที่คาดหวังของรายวิชา (Course Learning Outcome: CLOs) เมื่อสิ้นสุดการเรียนการสอนในรายวิชา ผู้เรียนสามารถ

CLO 1 อธิบายเนื้อหาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย แหล่งกำเนิดของชนชาติไทย การแบ่งสมัยของประวัติศาสตร์ไทย การก่อตั้งและพัฒนาของอาณาจักรไทย วิวัฒนาการทางสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม และการเมือง ประวัติศาสตร์ไทยในบริบทประวัติศาสตร์โลก (U)

CLO 2 อธิบายเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธศิลป์ไทยได้ (U)

CLO 3 อธิบายเนื้อหาเกี่ยวกับศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทยได้ (U)

CLO 4 นำหลักการทางประวัติศาสตร์ ศิลปะและวัฒนธรรมไทย มาปรับใช้เพื่อพัฒนาตนเองหรือเพื่อแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมปัจจุบันด้วยสติสัมปชัญญะ (Ap)

CLO 5 ใช้เครื่องมือดิจิทัลในการถ่ายทอดเนื้อหาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ศิลปะและวัฒนธรรมไทยได้อย่างพิถีพิถันและสวยงาม (Ap)

CLO 6 วิเคราะห์หลักการทางประวัติศาสตร์ ศิลปะและวัฒนธรรมไทยให้สามารถแก้ไขปัญหาชีวิต ครอบครัว และสังคมได้อย่างเหมาะสมสอดคล้องกับสถานการณ์อย่างมีความรับผิดชอบ (An)

แผนบริหารการสอนประจำบทที่ 1

1. หัวข้อเนื้อหาประจำบทที่ 1 วิธีการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ไทย

1.1 บทนำ

1.2 ลักษณะสำคัญของประวัติศาสตร์

1.3 หลักฐานทางประวัติศาสตร์

1.4 หลักฐานทางประวัติศาสตร์ในประเทศไทย

1.5 พัฒนาการสมัยก่อนเข้าสู่ประวัติศาสตร์ไทย

1.6 วิธีการแบ่งสมัยทางประวัติศาสตร์ไทย

1.7 บทสรุป

2. วัตถุประสงค์การเรียนรู้

2.1 ศึกษาพื้นฐานของประวัติศาสตร์ศิลปะและสังเคราะห์ความคิดสร้างสรรค์ของงานศิลปะและโบราณคดีในประวัติศาสตร์ของชนชาติไทย

2.2 นำเสนอการอนุรักษ์ส่งเสริมความคิดสร้างสรรค์ของงานศิลปะและวัฒนธรรมไทย

3. ผลลัพธ์การเรียนรู้ประจำบทเรียน (Lesson Learning Outcome: LLOs) เมื่อสิ้นสุดการเรียนการสอนในรายวิชา ผู้เรียนสามารถ

3.1 บอกลักษณะสำคัญ ความหมาย และวิธีการแบ่งประเภทของหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ตลอดถึงพัฒนาการสมัยก่อนเข้าสู่ประวัติศาสตร์ไทยและวิธีการแบ่งสมัยทางประวัติศาสตร์ได้

3.2 อธิบายถึงลักษณะสำคัญ ความหมาย และวิธีการแบ่งประเภทของหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ตลอดถึงพัฒนาการสมัยก่อนเข้าสู่ประวัติศาสตร์ไทยและวิธีการแบ่งสมัยทางประวัติศาสตร์ไทยได้

4. วิธีสอนและกิจกรรม

การบรรยายแบบมีปฏิสัมพันธ์

การสอนแบบ Active learning

4.1 ผู้สอนกล่าวนำเกี่ยวกับความสำคัญของประวัติศาสตร์ไทย พร้อมซักถามความรู้เดิมของนักศึกษาเกี่ยวกับยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ เพื่อเชื่อมโยงเข้าสู่เนื้อหาหรือนำภาพ เหตุการณ์สำคัญหรือคลิป

วิดีโอเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยมาให้นักศึกษาร่วมวิเคราะห์ พร้อมตั้งคำถามว่า “เหตุใดจึงต้องมีการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์”

4.2 ผู้สอนบรรยายเกี่ยวกับความหมาย หลักเกณฑ์ และวิธีการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ไทย โดยใช้สื่อประกอบการสอน เช่น PowerPoint รูปภาพ แผนที่ และเส้นเวลา (Timeline) และให้นักศึกษาแบ่งกลุ่ม ค้นคว้าข้อมูลเกี่ยวกับการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ไทยจากเอกสาร หนังสือ หรือสื่อออนไลน์ แล้วร่วมกันสรุปสาระสำคัญ

4.3 ตัวแทนแต่ละกลุ่มนำเสนอผลการศึกษาเกี่ยวกับหลักเกณฑ์และวิธีการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ไทย พร้อมเปิดโอกาสให้นักศึกษาร่วมอภิปรายและซักถาม

4.4 ให้นักศึกษาจัดทำแผนผังความคิด (Mind Map) หรือเส้นเวลา (Timeline) แสดงการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ไทย พร้อมเชื่อมโยงเหตุการณ์สำคัญในแต่ละยุคสมัย

4.5 ผู้สอนและนักศึกษาร่วมกันสรุปองค์ความรู้เกี่ยวกับวิธีการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ไทย และประเมินผลจากการมีส่วนร่วม การนำเสนอผลงาน และใบกิจกรรมของนักศึกษา ทำแบบทดสอบท้ายบท

5. สื่อการเรียนการสอน

5.1 เอกสารประกอบการสอน

5.2 สื่อ PowerPoint ประกอบการบรรยาย

5.3 รูปภาพเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ไทย

5.4 แผนที่และเส้นเวลา (Timeline) ทางประวัติศาสตร์

5.5 คลิปวิดีโอเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย

5.6 ใบงานและแบบฝึกหัด

5.7 คอมพิวเตอร์และเครื่องโปรเจคเตอร์

6. การวัดและการประเมินผล

6.1 การประเมินเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ (Formative Assessment)

อาจารย์ผู้บรรยายรายวิชาชี้แจง อธิบายวัตถุประสงค์การเรียนรู้และคำอธิบายรายวิชา พร้อมทั้งสร้างข้อตกลงหรือแนวปฏิบัติรายวิชา ก่อนเรียน-ระหว่างเรียน-หลังเรียน เกณฑ์การวัดและประเมินผลเช่น time line, methods, regulations, weight distribution, rubric and grading และเครื่องมือวัดประเมินผลการศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้รายวิชา (Formative Assessment) ดังต่อไปนี้

6.1.1 สังเกตพฤติกรรมและการมีส่วนร่วมของนักศึกษาระหว่างเรียน

6.1.2 ประเมินจากการตอบคำถามและการซักถามในชั้นเรียน

6.1.3 ประเมินจากการอภิปรายและการแสดงความคิดเห็น

6.1.4 ประเมินจากการทำกิจกรรมหรือใบงานระหว่างเรียน

6.1.5 ตรวจสอบความเข้าใจจากการสรุปเนื้อหาเป็นรายบุคคลหรือรายกลุ่ม

6.1.6 ประเมินทักษะการคิดวิเคราะห์จากการเชื่อมโยงเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ในแต่ละยุคสมัย

6.2 การประเมินเพื่อตัดสินผลการเรียนรู้ (Summative Assessment)

อาจารย์ผู้บรรยายรายวิชาชี้แจง อธิบายวัตถุประสงค์การเรียนรู้และคำอธิบายรายวิชา พร้อมทั้งสร้างข้อตกลงหรือแนวปฏิบัติรายวิชา ก่อนเรียน-ระหว่างเรียน-หลังเรียน เกณฑ์การวัดและประเมินผล เช่น time line, methods, regulations, weight distribution, rubric and grading และเครื่องมือวัดประเมินผลการศึกษาเพื่อตัดสินผลการเรียนรู้ (Summative Assessment)

6.2.1 ประเมินจากการทำแบบทดสอบหลังเรียน

6.2.2 ประเมินจากการตอบคำถามท้ายบทเรียน

6.2.3 ประเมินจากการทำใบงานหรือแบบฝึกหัด

6.2.4 ประเมินจากการนำเสนอผลงานหน้าชั้นเรียน

6.2.5 ประเมินจากความถูกต้องในการอธิบายการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ไทย

6.2.6 ประเมินจากการมีส่วนร่วมและความรับผิดชอบในการเรียนรู้ของนักศึกษา

บทที่ 1
วิธีการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ไทย

1. บทนำ

ประวัติศาสตร์ คือ เรื่องราวหรือเหตุการณ์ที่ผ่านกาลเวลามาแล้วในอดีต ทั้งที่เป็นมนุษย์สร้างขึ้นโดยเจตนาและธรรมชาติได้สร้างขึ้นโดยไม่เจตนา และมนุษย์พยายามแสวงหาข้อมูลที่สงสัยนั้นจากสิ่งที่ปรากฏจนนำไปสู่ความพยายามแสวงหาหลักฐานด้วยขั้นตอนหรือวิธีการทางประวัติศาสตร์

คำ “ประวัติศาสตร์” ในภาษาอังกฤษใช้คำว่า **History** ซึ่งมีรากศัพท์มาจากภาษากรีกว่า **Historia** แปลว่า “การถักทอ” หรือ “การไต่ส่วน/สอบสวน” ในภาษาไทย “ประวัติศาตร์” เกิดจากคำ 2 คำ คือ ภาษาบาลีและสันสกฤต ประวัติ **(ปวตฺติ)** หมายถึง เรื่องราว และ “ศาสตร์” **(ศาสฺตฺร)** หมายถึง ความรู้

นักประวัติศาสตร์และนักวิชาการหลายท่านได้นิยามและให้ความหมายของคำว่าประวัติศาสตร์เอาไว้มากมายหลายมุมมอง ดังนี้

ขจร สุขพานิช (2545) ให้ความหมายของประวัติศาสตร์ว่า เรื่องราวของคนที่มีการจดบันทึกไว้

หลวงวิจิตรวาทการ (2546) ให้ความหมายของประวัติศาสตร์ว่า เรื่องราวว่าด้วยความเป็นไปของมนุษย์ซึ่งเกิดขึ้น เสร็จสิ้นไปแล้ว และมีหลักฐานยืนยันว่าเป็นจริง

แถมสุข นุ่มนนท์ (2521) ให้ความหมายของประวัติศาสตร์ว่า การไต่สวนเข้าไปให้รู้ถึงความจริงเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษยชาติที่เกิดขึ้นในช่วงใด ช่วงหนึ่งของอดีต

วินัย พงศ์ศรีเพียร (2543) ให้ความหมายของประวัติศาสตร์ว่า เรื่องราวหรือเหตุการณ์เกี่ยวกับมนุษย์ซึ่งได้เกิดขึ้นแล้วในอดีต

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ (2540) กล่าวว่า ประวัติศาสตร์ คือ เรื่องราวของอดีต นักประวัติศาตร์คิดขึ้นมาอย่างมีหลักฐาน แล้วนำมาถกเถียงถึงความหมายในปัจจุบัน

คู่มือการสอนอบรมวิชาประวัติศาตร์ชาติไทย (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2565) ได้ให้ความหมายของประวัติศาตร์ว่า โดยทั่วไปหมายถึงเหตุการณ์เกี่ยวกับการกระทำของมนุษย์ในอดีต โดยเจาะจงหมายถึงการศึกษาเกี่ยวกับเหตุการณ์ดังกล่าว ซึ่งเป็นวิชาหนึ่งที่อาจจัดอยู่ในสาขาวิชามนุษยศาสตร์หรือสังคมศาสตร์

อี. เอช. คาร์ (E. H. Carr) ให้ความหมายของประวัติศาสตร์ว่า ขบวนการอันต่อเนื่องของกริยาตอบโต้ระหว่างประวัติศาสตร์กับข้อเท็จจริง เป็นบทสนทนาที่ไม่รู้จบระหว่างอดีตกับปัจจุบัน...ขบวนการของกริยาตอบโต้ระหว่างนักประวัติศาสตร์กับข้อเท็จจริง มิใช่บทสนทนาระหว่างปัจเจกบุคคลที่เป็นนามธรรมและอยู่โดดเดี่ยว แต่เป็นเรื่องระหว่างสังคมวานนี้ กับสังคมวันนี้

แฟรงก์ จี. วิลลิสตัน (Frank G. Williston) ทุกสิ่งที่คนได้ทำ ได้คิด ได้หวัง และได้รู้สึก

ลิโอโปลด์ วัน รังเก (Leopold von Ranke) ประวัติศาสตร์ต้องการแสดงให้เห็นแต่เพียงว่าเกิดอะไรขึ้นจริง ๆ

หลุยส์ กอตส์ชอล์ค (Louis Gottschalk) เรื่องราวของมนุษย์ (ในอดีต) ที่กล่าวตามลำดับเวลา

อาร์.จี. คอลลิงวูด (R. G. Collingwood) ขบวนการแห่งการค้นหา เมื่อพบแล้วให้แสดงสิ่งที่พบออกมา

เฮโรโดตัส (Herodotus) การไต่สวน Historia (Histories)

กล่าวได้ว่า ประวัติศาสตร์คือสายธารแห่งเหตุการณ์ในอดีตที่ก่อตัวขึ้นจากทั้งเจตจำนงของมนุษย์และวิถีของธรรมชาติ ซึ่งถูกนิยามผ่านรากศัพท์ Historia อันหมายถึงการสืบสวนและถักทอเรื่องราวเข้าด้วยกันอย่างมีชั้นเชิง ศาสตร์แขนงนี้มิใช่เพียงการจดบันทึกพฤติกรรมหรือประสบการณ์ที่ผ่านพ้นไปตามลำดับเวลาเท่านั้น แต่คือกระบวนการแสวงหาความจริงผ่านการวิเคราะห์และตีความหลักฐานอย่างเป็นระบบโดยนักวิชาการผู้ทรงคุณวุฒิ เพื่อชุบชีวิตข้อเท็จจริงที่เคยหยุดนิ่งให้กลับมามีความหมายและคุณค่าในบริบทของสังคมปัจจุบัน ดังที่นักปราชญ์หลายท่านมองว่าเป็นบทสนทนาที่ไม่รู้จบระหว่างโลกวันวานกับโลกวันนี้ที่ต้องอาศัยการไต่สวนอย่างเที่ยงตรง ประวัติศาสตร์จึงเปรียบเสมือนคลังความรู้ทางมนุษยศาสตร์ที่ฉายภาพให้เห็นว่ามนุษย์เคยคิด เชื่อ และลงมือทำสิ่งใดลงไปบ้างภายใต้ร่มเงาของกาลเวลา ทั้งนี้เพื่อแสดงให้เห็นถึงความเป็นไปที่เกิดขึ้นจริง ซึ่งได้รับการยืนยันด้วยหลักฐานที่ปรากฏชัดเจน อันเป็นรากฐานสำคัญในการทำความเข้าใจตัวตนและพัฒนาการของมนุษยชาติสืบต่อไปอย่างยั่งยืน

2. ลักษณะสำคัญของประวัติศาสตร์

ประวัติศาสตร์คือวิชาที่ถักทอเอาสรรพศาสตร์ทั้งมนุษยศาสตร์และวิทยาศาสตร์เข้าด้วยกันเพื่อทำหน้าที่เป็นรายงานพรรณนาถึงความรุ่งเรืองและวิวัฒนาการของมนุษยชาติในทุกมิติ ไม่ว่าจะเป็นร่องรอยของระบอบการเมือง การขับเคลื่อนทางเศรษฐกิจ หรือมรดกทางศิลปวัฒนธรรมและจารีตประเพณีอันทรงคุณค่า โดยมีหัวใจสำคัญอยู่ที่การยึดมั่นในข้อเท็จจริงและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงในกาลก่อนเป็นสรณะ มิใช่เพียงเรื่องเล่าขานที่ล่องลอยไร้รากฐาน นอกจากนี้ประวัติศาสตร์ยังมีลักษณะเด่นในการนำเสนอเรื่องราวอย่างมีเอกภาพและต่อเนื่อง มุ่งเน้นการร้อยเรียงเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่งให้กระจ่างชัดตั้งแต่ต้นจนจบกระบวนความ โดยไม่ยอมให้เรื่องราวแปลกปลอมมาแทรกแซงจนเสียอรรถรสหรือความถูกต้อง เพื่อให้ผู้ศึกษาได้เห็นถึงสายธารแห่งเหตุและผลที่หล่อหลอมให้เกิดความเป็นไปของโลกอย่างแท้จริง

ดนัย ไชยโยธา (2550) กล่าวว่า ประวัติศาสตร์เป็นวิชาที่กว้าง ครอบคลุมทุกสาขาวิชา โดยเฉพาะสาขาวิชามนุษยศาสตร์ วิทยาศาสตร์ และสังคมศาสตร์ มีลักษณะสำคัญ คือ

1. เป็นรายงานแสดงความสำคัญและความเจริญของคนในชาติ ไม่ว่าจะเป็นด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ กฎหมาย สังคม ศิลปะและวรรณกรรม การศึกษาและปรัชญา จารีตประเพณี เป็นต้น

2. กล่าวถึงเหตุการณ์และข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นจริงเป็นต้น

3. กล่าวถึงเหตุการณ์โดยลักษณะที่เกิดขึ้น คือ กล่าวถึงเรื่องใดเรื่องหนึ่งก็ตามต้องกล่าวถึงเรื่องนั้นให้ไปตลอด ไม่นำเรื่องอื่นมาแทรก เช่น การกล่าวถึงสงครามก็กล่าวให้ไปตลอดลักษณะ

สัญชัย สุวังบุตร และคณะ (2567) กล่าวไว้ว่า ประวัติศาสตร์มีความสำคัญอยู่ 2 ลักษณะ คือ ความสำคัญเรื่องของเวลา และความสำคัญเรื่องยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ ที่สามารถกล่าวสรุปได้ดังนี้

1. ทำให้เราทราบและรู้เรื่องราวเหตุการณ์ทางประวัติศาตร์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นหรือสิ้นสุดในเวลาใด

2. ทำให้เราทราบและรู้เรื่องราว เหตุการณ์ทางประวัติศาตร์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ว่าเหตุการณ์ใดเกิดขึ้นก่อนเหตุการณ์ใดเกิดขึ้นหลัง จะช่วยให้วิเคราะห์เรื่องราวได้อย่างดีขึ้น

3. ทำให้เราทราบและรู้เรื่องราว เหตุการณ์ทางประวัติศาตร์ต่าง ๆ ที่อยู่ในช่วงเวลา หรือช่วงเวลาใกล้เคียงกันมีความสัมพันธ์หรือมีเกี่ยวข้องกันอย่างไร

กล่าวได้ว่า ประวัติศาสตร์เป็นศาสตร์ที่บูรณาการองค์ความรู้จากสาขามนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์และวิทยาศาสตร์ เพื่อศึกษาและอธิบายพัฒนาการของมนุษย์และสังคมในมิติต่าง ๆ โดยยึดหลักฐานและข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นจริงเป็นสำคัญ มิใช่เรื่องเล่าหรือความเชื่อที่ปราศจากหลักฐานรองรับ อีกทั้งการศึกษาประวัติศาสตร์ยังมุ่งนำเสนอเหตุการณ์อย่างเป็นลำดับและต่อเนื่อง เพื่อสะท้อนความสัมพันธ์เชิงเหตุและผลของเหตุการณ์ในอดีต ซึ่งสามารถสรุปประเด็นลักษณะสำคัญของประวัติศาสตร์ได้ 3 ข้อ ดังนี้

1. ประวัติศาสตร์เป็นศาสตร์ที่ศึกษาข้อเท็จจริงในอดีตโดยอาศัยหลักฐานเป็นสำคัญ มุ่งอธิบายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงผ่านการวิเคราะห์และตีความหลักฐานอย่างเป็นระบบ เพื่อให้ได้องค์ความรู้ที่มีความน่าเชื่อถือและสามารถตรวจสอบได้

2. ประวัติศาสตร์ให้ความสำคัญกับมิติของเวลาและความต่อเนื่องของเหตุการณ์ โดยศึกษาลำดับก่อนและหลังของเหตุการณ์ รวมทั้งวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชิงเหตุและผล ซึ่งช่วยให้เข้าใจพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของสังคมในแต่ละยุคสมัยได้อย่างเป็นระบบ

3. ประวัติศาสตร์เป็นศาสตร์ที่มีการบูรณาการเชื่อมโยงองค์ความรู้หลากหลายสาขา ทั้งด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคม กฎหมาย ศิลปวัฒนธรรม และปรัชญา เพื่ออธิบายพัฒนาการของมนุษยชาติอย่างรอบด้าน และนำบทเรียนจากอดีตมาใช้ในการทำความเข้าใจปัจจุบันและวางแนวทางสำหรับอนาคต

3. หลักฐานทางประวัติศาสตร์ (Historical Sources)

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ หมายถึง ร่องรอยที่เกิดขึ้น จากการกระทำ การเขียน หรือการประดิษฐ์ รวมไปถึงความรู้สึก ประเพณี และวัฒนธรรมของมนุษย์ในอดีต ทั้งที่จับต้องได้และจับต้องไม่ได้ กล่าวได้ว่าอะไรก็ตามที่มาเกี่ยวพันกับมนุษย์ หรือมนุษย์เข้าไปเกี่ยวพันสามารถใช้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ได้ทั้งสิ้น

ประโยชน์ของหลักฐานทางประวัติศาสตร์ คือ เป็นเครื่องมือในการสืบค้นร่องรอยของอดีตเป็นแหล่งค้นคว้าข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่ง โดยนำเอาไปประกอบกับวิธีการทางประวัติศาสตร์ เพื่อสร้างความเข้าใจ ในเหตุการณ์ต่าง ๆ ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ซึ่งหลักฐานทางประวัติศาสตร์ (Historical Sources) มีการแบ่งประเภท ไว้ดังต่อไปนี้

3.1 การแบ่งประเภทของหลักฐานทางประวัติศาสตร์

วีณา เอี่ยมประไพ (2535) กล่าวถึง การจัดแบ่งประเภทของหลักฐานทางประวัติศาสตร์ไว้ดังนี้

1. แบ่งตามความน่าเชื่อถือของหลักฐานทางประวัติศาสตร์ สามารถแบ่งออกได้ 2 ประเภท ได้แก่ หลักฐานชั้นต้น (primary source) และหลักฐานชั้นรอง (secondary source)

2. แบ่งตามอักษร สามารถแบ่งออกได้ 2 ประเภท คือ หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร (written source) และหลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร (unwritten source)

การแบ่งประเภทของหลักฐานทางประวัติศาสตร์เปรียบเสมือนการจำแนก “ร่องรอยแห่งอดีต” เพื่อให้เราสามารถปะติดปะต่อเรื่องราวของมนุษยชาติได้อย่างเป็นระบบ โดยทั่วไปนักประวัติศาสตร์จะใช้เกณฑ์ในการแบ่งหลัก ๆ อยู่ 3 รูปแบบ คือ 1. แบ่งตามยุคสมัย 2. แบ่งตามลักษณะหรือวิธีการบันทึก และ 3. แบ่งตามลำดับความสำคัญ

3.1 แบ่งตามยุคสมัย

เป็นการใช้เกณฑ์ทางกาลเวลาเพื่อแยกแยะว่าหลักฐานชิ้นนั้นเกิดขึ้นในช่วงเวลาใดของพัฒนาการมนุษย์ โดยหลัก ๆ จะแบ่งออกเป็น 2 ยุคใหญ่ตามสากลนิยม คือ สมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ ดังนี้

3.1.1 หลักฐานสมัยก่อนประวัติศาสตร์ (Prehistoric Sources) คือ หลักฐานที่เกิดขึ้นในช่วงที่ยังไม่มีตัวอักษรหรือยังไม่มีการประดิษฐ์อักษร พบเพียงซากโครงกระดูกมนุษย์หรือซากสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ รวมไปถึงเครื่องมือเครื่องใช้ เครื่องประดับ ร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของชุมชน ตลอดจนความพยายามที่จะถ่ายทอดประสบการณ์ของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ ในลักษณะของการบอกเล่าต่อ ๆ กันมาเป็นนิทานหรือตำนาน

3.1.2 หลักฐานสมัยประวัติศาสตร์ (Historical Sources) คือ หลักฐานที่เกิดขึ้นช่วงที่มนุษย์สามารถประดิษฐ์ตัวอักษร และบันทึกในวัสดุต่าง ๆ จึงมีร่องรอยที่แน่นอนเกี่ยวกับสังคม เมือง ศาสนาสถาน ประติมากรรม สิ่งปลูกสร้าง มีการรู้จักใช้เหล็ก และโลหะอื่น ๆ มาเป็นเครื่องมือใช้สอยที่ประณีตทำให้เกิดการหลงเหลือหลักฐานทางประวัติศาสตร์

3.2 แบ่งตามลักษณะหรือวิธีการบันทึก

ประวัติศาสตร์ในดินแดนไทยคือการถักทอเรื่องราวที่สืบเนื่องมาจากอดีต โดยมีเส้นแบ่งสำคัญอยู่ที่ลักษณะของการบันทึกความทรงจำเริ่มต้นจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ที่มนุษย์สื่อสารผ่านพยานวัตถุและร่องรอยการใช้ชีวิตอันไร้เสียงอย่างเครื่องมือหินและภาชนะดินเผา จนกระทั่งพัฒนาเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์เมื่ออารยธรรมรุดหน้าจนสามารถเปลี่ยนความคิดให้กลายเป็นลายลักษณ์อักษรผ่านรอยจารึกโบราณกระบวนการเปลี่ยนผ่านจาก “ร่องรอย” สู่ “อักขระ” นี้เอง ที่เป็นกุญแจสำคัญให้นักประวัติศาสตร์สามารถสืบค้นและไต่สวนข้อเท็จจริง ฑิตฐิตา นาคเกษม (2550) กล่าวว่า หลักฐานทางประวัติศาสตร์สามารถแบ่ง ตามลักษณะหรือวิธีการบันทึก 2 ประเภท คือ

3.2.1 หลักฐานประเภทลายลักษณ์อักษร ได้แก่ จารึก พงศาวดาร จดหมายเหตุ ตำนาน บันทึกความทรงจำ เอกสารทางวิชาการ ชีวประวัติ จดหมายส่วนตัว หนังสือพิมพ์ นิตยสาร วารสาร กฎหมาย วรรณกรรม ตำรา วิทยานิพนธ์ งานวิจัยในการศึกษาประวัติศาสตร์ในประเทศไทยมีการเน้นการฝึกฝนทักษะการใช้หลักฐานประเภทลายลักษณ์อักษรเป็นส่วนใหญ่ จนอาจกล่าวได้ว่าหลักฐานประเภทนี้เป็นแก่นของงานทางประวัติศาสตร์ไทย

3.2.2 หลักฐานไม่เป็นลายลักษณ์อักษร ได้แก่ หลักฐานโบราณคดี เช่น โบราณสถาน โบราณวัตถุ เงินตรา หลักฐานจากการบอกเล่า ที่เรียกว่า “มุขปาฐะ” หลักฐานด้านภาษาเกี่ยวกับพัฒนาการของภาษาพูด หลักฐานทางศิลปกรรม ได้แก่ จิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม นาฏศิลป์ ดุริยางคศิลป์ หลักฐานประเภทโสตทัศน์ ได้แก่ ภาพถ่าย ภาพสไลด์แผนที่ โปสเตอร์ แถบบันทึกเสียง แผ่นเสียง ภาพยนตร์ ดวงตราไปรษณียากร

3.3 แบ่งตามลำดับความสำคัญ

ท่ามกลางเศษเสี้ยวของอดีตที่กระจัดกระจาย นักประวัติศาสตร์ได้จัดลำดับความสำคัญของหลักฐานตามระยะห่างของห้วงเวลา เพื่อคัดกรองความจริงออกจากจินตนาการและการปรุงแต่งในภายหลัง โดยให้ค่าแก่พยานที่เกิดท่ามกลางเหตุการณ์จริงเป็นอันดับหนึ่ง ก่อนจะลดหลั่นลงมาสู่การบอกเล่าซ้ำที่เกิดขึ้นในยุคหลังตามความใกล้ชิดของข้อมูล (สัญชัย สุวังบุตร และคณะ, 2567) กล่าวว่าในทางปฏิบัติมักจะแบ่งหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ไว้ดังต่อไปนี้

3.3.1 หลักฐานชั้นต้น (Primary sources) อันได้แก่ หลักฐานที่บันทึกไว้โดยผู้ที่เกี่ยวข้องโดยตรงหรือรู้เห็นเหตุการณ์ด้วยตนเอง อาทิเช่น งานเขียนที่ตีพิมพ์เผยแพร่แล้วและที่เป็นหลักฐานต้นฉบับ

3.3.2 หลักฐานรอง (Secondary sources) ซึ่งได้แก่ หลักฐานที่ทำขึ้นในภายหลังจากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ซึ่งอาจเป็นงานเขียนที่ตีพิมพ์และยังไม่ตีพิมพ์ หรือเป็นหลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์ อักษร เช่น หนังสือ ตำรา วิทยานิพนธ์ บทความในวารสารหรือหนังสือพิมพ์ เอกสารเสนองานสัมมนา หนังสือที่ระลึกในงานศพ ชีวประวัติ นิตยสาร ส่วนที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร เช่น ภาพยนตร์ วรรณกรรม หลักฐานโสตทัศน์อุปกรณ์ต่าง ๆ

เมื่อกล่าวโดยสรุปหลักฐานทางประวัติศาสตร์ หมายถึง ร่องรอยหรือข้อมูลที่สะท้อนกิจกรรม ความคิดและวิถีชีวิตของมนุษย์ในอดีต ทั้งในรูปแบบที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ซึ่งเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์โดยอาศัยกระบวนการทางประวัติศาสตร์ในการวิเคราะห์และตีความอย่างเป็นระบบ หลักฐานดังกล่าวช่วยให้สามารถสืบค้นข้อเท็จจริง อธิบายความสัมพันธ์เชิงเหตุและผลของเหตุการณ์ ตลอดจนสร้างองค์ความรู้เกี่ยวกับพัฒนาการของสังคมในแต่ละยุคสมัยได้อย่างมีความน่าเชื่อถือ การจำแนกหลักฐานทางประวัติศาสตร์สามารถแบ่งได้ 3 แนวทางสำคัญ ได้แก่ (1) การแบ่งตามยุคสมัย ประกอบด้วยหลักฐานสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ ซึ่งสะท้อนพัฒนาการของมนุษย์ก่อนและหลังการประดิษฐ์อักษร (2) การแบ่งตามลักษณะหรือวิธีการบันทึก ได้แก่ หลักฐานลายลักษณ์อักษรและหลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร ซึ่งครอบคลุมเอกสาร โบราณวัตถุ โบราณสถาน ศิลปกรรม มุขปาฐะ และหลักฐานโสตทัศน์ และ (3) การแบ่งตามลำดับความสำคัญ ได้แก่ หลักฐานชั้นต้นและหลักฐานชั้นรอง ซึ่งแตกต่างกันตามความใกล้ชิดกับเหตุการณ์ที่ศึกษา การใช้หลักฐานแต่ละประเภทอย่างเหมาะสมและผ่านการตรวจสอบความน่าเชื่อถือ จึงเป็นพื้นฐานสำคัญของการศึกษาประวัติศาสตร์ที่นำไปสู่การสร้างองค์ความรู้ที่ถูกต้อง มีเหตุผล และสามารถอธิบายพัฒนาการของมนุษย์และสังคมได้อย่างเป็นวิชาการ

4. หลักฐานทางประวัติศาสตร์ในประเทศไทย

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ในประเทศไทยแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ

4.1 หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร ถ้าแบ่งตามลักษณะเด่นของข้อสนเทศที่ให้ในหลักฐานแล้วอาจกล่าวได้ว่ามีอยู่ 13 ประเภท คือ 1. จดหมายเหตุชาวต่างชาติ 2. จดหมายเหตุชาวพื้นเมือง 3. ตำนาน 4. พงศาวดารแบบพุทธศาสนา 5. พระราชพงศาวดาร 6. เอกสารราชการหรือเอกสารการปกครอง 7. หนังสือเทศน์ 8. วรรณคดี 9. บันทึก 10. จดหมายส่วนตัว 11. หนังสือพิมพ์ 12. งานนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์ 13. จารึก

4.2 หลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร ได้แก่

4.2.1 หลักฐานทางโบราณคดี เช่น หลุมฝังศพ ซากโครงกระดูก เครื่องปั้นดินเผา ลูกปัด หม้อ ไห ถ้วย ชาม ภาชนะต่าง ๆ หลักฐานเหล่านี้ได้ผ่านการตีความหมายของนักโบราณคดีตามหลักวิชาอย่างถูกต้องแล้ว

4.2.2 หลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ คือ สิ่งก่อสร้างในงานสถาปัตยกรรม จิตรกรรม ประติมากรรม และสิ่งแวดล้อมของสังคมที่ให้กำเนิดศิลปกรรมทั้งหลาย หลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะมักจะช่วยกำหนดอายุของเมืองหรืออารยธรรมที่ไม่มีหลักฐานอย่างอื่นบอกไว้

4.2.3 นาฏกรรมและดนตรี มักเป็นศิลปะที่ได้รับสืบทอดจารีตมาแต่อดีต

4.2.4 คำบอกเล่า คือ เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่ไม่ได้มีการจดเป็นลายลักษณ์อักษร ไม่มีการจดบันทึกไว้เป็นหลักฐาน จึงแปรเปลี่ยนไปตามยุคสมัยและคนเล่า ซึ่งคำบอกเล่านี้มักเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่คนภายในสังคมนั้นมีข้อจำกัดทางการศึกษาจึงใช้การจดจำบอกเล่าสืบต่อกันมา

เมื่อกล่าวโดยสรุป หลักฐานทางประวัติศาสตร์ในประเทศไทยเป็นแหล่งข้อมูลสำคัญที่สะท้อนพัฒนาการของสังคมไทยในด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม ศาสนา และวัฒนธรรม โดยสามารถแบ่งออกเป็น 2 ประเภทหลัก ได้แก่ **หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษร** และ **หลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร** หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรครอบคลุมเอกสารสำคัญหลายประเภท เช่น จารึก ตำนาน พระราชพงศาวดาร จดหมายเหตุ เอกสารราชการ หนังสือพิมพ์ และงานนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์ ซึ่งเป็นข้อมูลที่ช่วยอธิบายเหตุการณ์และพัฒนาการของสังคมไทยได้อย่างเป็นระบบ ส่วนหลักฐานที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร ได้แก่ หลักฐานทางโบราณคดี หลักฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ นาฏกรรม ดนตรี และคำบอกเล่า ซึ่งสะท้อนวิถีชีวิต ความเชื่อ และอัตลักษณ์ของผู้คนในแต่ละยุคสมัย ทั้งนี้ การศึกษาประวัติศาสตร์ไทยจำเป็นต้องใช้หลักฐานทั้งสองประเภทควบคู่กัน พร้อมทั้งผ่านกระบวนการตรวจสอบ วิเคราะห์ และตีความอย่างเป็นวิชาการ เพื่อให้ได้ข้อสรุปที่มีความถูกต้อง น่าเชื่อถือ และสามารถอธิบายพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของประเทศไทยได้อย่างรอบด้านและเป็นระบบ

5. พัฒนาการสมัยก่อนเข้าสู่ประวัติศาสตร์ไทย

ศักดิ์ชัย สายสิงห์ (2566) กล่าวว่า ดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบันพบหลักฐานว่ามีมนุษย์เข้ามาอาศัยอยู่ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ยุคเริ่มต้นคงเริ่มมาตั้งแต่ราว 1 ล้านปีมาแล้ว โดยพบหลักฐานทางโบราณคดีในยุคก่อนประวัติศาสตร์เป็นจำนวนมากในประเทศไทย แต่เดิมได้มีการแบ่งยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตามการศึกษายุโรปและอเมริกัน ได้แก่ ยุคหินเก่า ยุคหินกลาง ยุคหินใหม่ และยุคโลหะในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ มาจนถึงสมัยประวัติศาสตร์

สมัยก่อนประวัติศาสตร์ หมายถึง ช่วงเวลาที่มนุษย์ยังมิได้คิดประดิษฐ์ตัวอักษรขึ้นใช้ ส่วนสมัยประวัติศาสตร์ หมายถึง สมัยที่มนุษย์รู้จักใช้ตัวอักษรในการขีดเขียนบันทึกเรื่องราวของชุมชนของตนเองไว้เป็นหลักฐาน แต่การเข้าสู่ประวัติศาสตร์ของดินแดนต่าง ๆ ในโลกนี้มิได้เกิดขึ้นในเวลาเดียวกัน จะเร็วหรือช้าขึ้นอยู่กับพัฒนาการความก้าวหน้าของดินแดนนั้น ๆ

ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล และคณะ (2543) กล่าวว่า ในดินแดนประเทศไทย นักประวัติศาสตร์และนักวิชาประวัติศาสตร์ ได้กำหนดเส้นแบ่งพัฒนาการจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์จนเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ โดยใช้จารึกที่เก่าแก่ที่สุด ถูกทำขึ้นเมื่อราวประมาณ พ.ศ. 1,000 ค้นพบที่เพนียด อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี ใช้เป็นเส้นกำหนดในการแบ่งยุคสมัย ดังนี้

5.1 ยุคหินเก่า (500,000 หรือ 200,000 ปี ถึง 10,000 ปี)

ยังไม่พบร่องรอยของโครงกระดูกที่จะนำมาศึกษาให้ทราบถึงลักษณะทางกายภาพ กลุ่มทางเชื้อชาติและวิวัฒนาการได้ พบแต่เพียงเครื่องมือหินที่จัดอยู่ในวัฒนธรรมยุคหินเก่าในหลายท้องที่ตามเขตที่สูงทั้งที่ใกล้กับภูเขา และลำน้ำในเขตจังหวัดกาญจนบุรี เชียงราย เชียงใหม่ ลำปาง ราชบุรี และลพบุรี แหล่งโบราณคดีที่ได้ศึกษาและสำรวจขุดค้นอย่างเป็นทางการแล้ว ได้แก่

5.1.1 บริเวณบ้านเก่าและพื้นที่ใกล้เคียงในจังหวัดกาญจนบุรี พบเครื่องมือหินกรวดกะเทาะหน้าเดียว และเครื่องมือหินกรวดแบบสับตัด มีลักษณะเป็นของยุคหินเก่าตอนต้น

5.1.2 บริเวณริมแม่น้ำโขงในเขตอำเภอเชียงแสนจังหวัดเชียงราย พบเครื่องมือหินกรวดขนาดใหญ่ และมีน้ำหนักในลักษณะที่เป็นเครื่องมือใช้ขุดหรือสับ มีปลายแหลมกะเทาะหน้าเดียว

อาจกล่าวได้ว่า ท่ามกลางผืนแผ่นดินอันอุดมสมบูรณ์ของประเทศไทยในปัจจุบัน ร่องรอยแห่งอารยธรรมได้ถูกฝังตัวมาอย่างยาวนานกว่าหนึ่งล้านปี นับเป็นยุคสมัยที่มนุษย์ยังคงใช้ชีวิตภายใต้ร่มเงาของธรรมชาติโดยไร้ซึ่งตัวอักษรเพื่อสื่อสารบอกเล่าเรื่องราว โดยมีหลักฐานชิ้นสำคัญเป็นเครื่องมือหินกรวดกะเทาะหน้าเดียว และเครื่องมือสับตัดที่กระจัดกระจายอยู่ตามที่ราบสูงและริมสายน้ำในเขตจังหวัดกาญจนบุรีและเชียงราย ซึ่งสะท้อนถึงภูมิปัญญาการเอาตัวรอดของมนุษย์ยุคหินเก่าในดินแดนแห่งนี้ แม้จะยังไม่พบโครงกระดูกที่ยืนยันรูปลักษณ์ทางกายภาพ แต่เศษซากหินเหล่านั้นก็เป็นพยานวัตถุชั้นดีที่บอกเล่าถึงความวิริยะอุตสาหะของบรรพชน

5.2 ยุคหินกลาง (10,000 – 8,000 ปี)

มนุษย์สมัยนี้เป็นพวกที่แสดงให้เห็นถึงความสืบเนื่องของการนำเครื่องมือจากมนุษย์ยุคหินเก่ามาใช้ นักโบราณคดีชาวไทยและชาวต่างประเทศได้ขุดค้นพบโครงกระดูกของมนุษย์ยุคหินกลางในเขต

อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี มีลักษณะการฝังศพที่แสดงให้เห็นว่ามีการประกอบพิธีกรรมในการฝังศพแล้ว เช่น การมีแผ่นหินวางทับอยู่ส่วนบนของลำตัว มีดินสีแดงโรยอยู่ที่กะโหลกและทรวงอก พร้อมด้วยเครื่องเซ่นที่เป็นสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมและหอย

ลักษณะของโครงกระดูกนี้ มีลักษณะบางส่วนคล้ายคลึงกับโครงกระดูกของมนุษย์ยุคหินกลางที่พบที่กัวเปกา (Gua Kapah) และถ้ำฟอเรส (Flores Caves) ในประเทศมาเลเซีย ซึ่งสันนิษฐานกันว่าเป็นพวกโปรโตมาเลย์ (Proto – Malay)

เครื่องมือหินในยุคนี้เป็นเครื่องมือกะเทาะขนาดใหญ่ที่กะเทาะเพียงหน้าเดียว มีความประณีตขึ้นกว่าเครื่องมือหินในยุคหินเก่า มีรูปแบบจัดอยู่ในวัฒนธรรมโซบินเนียนที่พบทั่วไปในประเทศเวียดนามและท้องถิ่นอื่นๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

หลักฐานเกี่ยวกับมนุษย์ในยุคหินกลาง ได้พบว่ามีเครื่องปั้นดินเผาใช้แล้ว จากการขุดค้นที่ถ้ำผี จังหวัดแม่ฮ่องสอน พบเครื่องปั้นดินเผาที่มีผิวเกลี้ยง ที่ขัดมันและที่มีลายเชือกทาบที่มีอายุเกือบ 10,000 ปี และมีลักษณะคล้ายกันกับของที่พบในที่อื่น ๆ เช่น ที่ไต้หวันและเวียดนาม

นอกจากนั้นยังได้ขุดพบกระดูกสัตว์ซึ่งคล้ายคลึงกับสัตว์ในปัจจุบัน รวมทั้งพืชอีกหลายชนิดที่มนุษย์ในยุคหินกลางนำมาเป็นอาหาร ได้แก่ ลูกท้อ สมอไทย สมอพิเภก หมาก ถั่วปากอ้า ถั่วลันเตา ดีปลี พลู พริกไทย และแตงกวา เป็นต้น พืชเหล่านี้ได้มีการคาดคะเนว่า มีหลายอย่างทีเดียวที่เกิดจากการปลูกของมนุษย์เมื่อราว 9,000 ปีมาแล้ว

เมื่อกล่าวโดยสรุป กาลเวลาในช่วงหมื่นปีที่ผ่านมาได้ฉายภาพความเปลี่ยนแปลงของบรรพชนไทยในยุคหินกลางที่เริ่มมีความประณีตในการดำรงชีวิตมากขึ้น สะท้อนผ่านเครื่องมือหินกะเทาะในวัฒนธรรมโฮบินเนียนที่มีความละเอียดกว่ายุคเก่า และที่น่าอัศจรรย์ใจคือการปรากฏของ “เครื่องปั้นดินเผาลายเชือกทาบ” จากถ้ำผี จังหวัดแม่ฮ่องสอน ซึ่งเป็นประจักษ์พยานว่ามนุษย์เริ่มรู้จักการใช้สอยทรัพยากรธรรมชาติมาฟั่นเป็นเส้นด้าย และถักทอเป็นลวดลายบนภาชนะดินเผาอันเก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งของภูมิภาค ด้านความเชื่อและจิตวิญญาณเริ่มหยั่งรากลึกผ่านพิธีกรรมหลังความตาย ณ แหล่งโบราณคดีไทรโยคที่มีการฝังศพอย่างมีแบบแผน ทั้งการวางแผ่นหินทับตัวและการโรยดินสีแดงเสมือนสัญลักษณ์แห่งชีวิต

แม้ในยุคนี้มนุษย์จะยังคงใช้ชีวิตเร่ร่อนไปตามแหล่งอาหารสมบูรณ์ แต่เมล็ดพันธุ์พืชจำพวกถั่ว หมาก และพริกไทยที่พบร่องรอยการเพาะปลูกอย่างง่ายนั้น ได้จุดประกายความสงสัยให้นักโบราณคดีถึงจุดเริ่มต้นของกสิกรรมแบบหยอดหลุมที่เก่าแก่ถึงเก้าพันปี ยุคหินกลางจึงมิใช่เพียงช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนผ่านเครื่องมือหิน แต่มันคือยุคสมัยที่มนุษย์เริ่มเรียนรู้ที่จะถักทอความสัมพันธ์

ระหว่างตนเอง ธรรมชาติ และโลกหลังความตายเข้าด้วยกันอย่างเป็นระบบ ก่อนจะก้าวเข้าสู่สังคมเกษตรกรรมอย่างเต็มตัวในเวลาต่อมา

5.3 ยุคหินใหม่ (8,000 – 3,000 ปี)

มีการขุดค้นพบร่องรอยของมนุษย์ยุคหินใหม่ในหลาย ๆ ท้องที่ของประเทศไทย ทั้งในบริเวณที่สูงและที่ลุ่มต่ำ ๆ จากโบราณวัตถุที่พบนั้นแสดงให้เห็นว่า ได้มีมนุษย์ในยุคนี้เคลื่อนย้ายลงมาจากที่ ต่าง ๆ ที่มีระดับความเจริญไม่เท่าเทียมกัน

การขุดค้นที่บ้านเก่า จังหวัดกาญจนบุรี พบโครงกระดูก เครื่องปั้นดินเผา เครื่องมือเครื่องใช้เครื่องประดับด้วยหิน กระดูกสัตว์และเขาสัตว์เป็นจำนวนมาก มนุษย์ยุคหินใหม่ที่บ้านเก่านี้ ยังได้อยู่สืบทอดกันเรื่อยมาจนถึงยุคหินใหม่ตอนปลายและยุคโลหะ โดยเฉพาะยุคหินใหม่ตอนต้นนั้นมีวัฒนธรรมเครื่องปั้นดินเผาสามขาที่คล้ายคลึงกับ วัฒนธรรมก่อนลุงชาน ในประเทศจีน และในยุคหินใหม่ตอนปลาย ก็พบเครื่องปั้นดินเผาสีดำคล้ายกับสิ่งของใน วัฒนธรรมลุงชานของจีน อาจกล่าวได้ว่ามนุษย์ยุคหินใหม่ที่พบในเขตจังหวัดกาญจนบุรีนั้น คือ พวกที่มีการติดต่อกับมนุษย์แถบตอนกลางของจีนราว 3,800 ปีมาแล้ว เส้นทางการติดต่อคงลงมาตามแม่น้ำแยงซีเกียง แล้วล่องลงมาตามแม่น้ำอิระวดีที่อยู่ใกล้ดินแดนระหว่างประเทศไทยและประเทศพม่า แล้วต่อมาจึงเคลื่อนมาตั้งถิ่นฐานตามลำแควน้อยและแควใหญ่ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี ยิ่งกว่านั้นบางพวกยังได้เคลื่อนย้ายเข้าสู่ตอนใต้ของประเทศไทยไปยังตอนเหนือของประเทศมาเลเซีย เพราะได้พบเครื่องปั้นดินเผาแบบเดียวกันกับ ของในยุคหินใหม่ตอนปลายของบ้านเก่าที่ตำบลกัวชา (Gua Cha) ในประเทศมาเลเซีย

มนุษย์ยุคหินใหม่ที่พบในประเทศไทยมีหลายพวกหลายเหล่าที่มีการอพยพมาจากแหล่งอื่น ๆ ความแตกต่างของกลุ่มชนชั้น แลเห็นได้จากรูปแบบที่แตกต่างกันของเครื่องมือหินขัด ซึ่งอาจแบ่งออกได้เป็น 2 แบบใหญ่ ๆ คือ แบบที่เป็นขวานหรือที่เรียกว่า ผึ่งรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าซึ่งมักเป็นของกลุ่มชนที่มีถิ่นฐานอยู่ในเขตทางชายฝั่งทะเลและหมู่เกาะ อีกแบบหนึ่งเป็นขวานหรือผึ่งสี่เหลี่ยมแต่มีบ่า เป็นของกลุ่มชนที่อยู่ตอนเหนือของผืนแผ่นดินใหญ่ซึ่งเคลื่อนย้ายลงมา ในแหล่งโบราณคดีบางแห่งค้นพบเครื่องมือหินทั้งสองแบบปะปนกันอยู่ สะท้อนให้เห็นถึงการสังสรรค์ของกลุ่มชนที่มีประเพณีวัฒนธรรมต่าง ๆ กัน

ที่โคกพนมดี อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่บนโคกเนินท่ามกลางที่ลุ่มริมทะเลด้านอ่าวไทยเมื่อประมาณ 8,000 ปีมาแล้ว สถานที่แห่งนี้ได้พบเนินหอยซึ่งเกิดจากเปลือกหอยที่ถูกทิ้งไว้สุมซับซ้อนกันเป็นชั้น ๆ รอบ ๆ บริเวณโคกที่อยู่อาศัยแห่งนี้นับเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของชุมชนก่อนประวัติศาสตร์แห่งนี้ การขุดค้นโดยนักโบราณคดีไทยและชาวต่างประเทศ ณ ที่โคกพนมดีนี้ได้พบหลักฐานที่เป็นข้าวที่เกิดจากการเพาะปลูกอีกด้วย

เมื่อกล่าวโดยสรุป ยุคหินใหม่ในดินแดนไทยคือห้วงเวลาแห่งการเปลี่ยนแปลงขนานใหญ่ เมื่อมนุษย์เริ่มสละวิถีเร่ร่อนหันมาสร้างชุมชนถาวรตามพื้นที่ลุ่มแม่น้ำและชายฝั่งทะเล โดยมีจุดเด่นอยู่ที่ความสามารถในการควบคุมธรรมชาติผ่านการทำกสิกรรมและเลี้ยงสัตว์ ประจักษ์พยานสำคัญปรากฏชัด

ที่ “บ้านเก่า” จังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งเผยให้เห็นการติดต่อสัมพันธ์กับอารยธรรมลุ่มแม่น้ำแยงซีเกียงผ่าน “เครื่องปั้นดินเผาสามขา” และภาชนะสีดำขัดมัน อันเป็นร่องรอยการอพยพเคลื่อนย้ายของผู้คนที่มีวัฒนธรรมสูงส่งจากทางตอนเหนือสู่ลุ่มน้ำแควน้อยและแควใหญ่ ก่อนจะกระจายตัวลงสู่คาบสมุทรมลายู

ความหลากหลายของกลุ่มชนในยุคนี้ถูกสะท้อนผ่านประดิษฐกรรม "หินขัด" ที่มีทั้งรูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้าและแบบมีบ่า ซึ่งแสดงถึงการสังสรรค์ทางวัฒนธรรมที่แตกต่างกันตามสภาพภูมิศาสตร์ ขณะที่แหล่งโบราณคดี "โคกพนมดี" ได้ฉายภาพชุมชนชายฝั่งที่อุดมสมบูรณ์ด้วยเนินเปลือกหอยและหลักฐานการปลูกข้าวที่ยืนยันถึงความมั่นคงทางอาหาร การมีแหล่งเสบียงที่แน่นอนเช่นนี้เองที่เป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้ประชากรเพิ่มพูนขึ้นอย่างรวดเร็ว ก่อเกิดเป็นรากฐานของโครงสร้างสังคมที่ซับซ้อนและมั่นคง อันเป็นก้าวสำคัญที่เตรียมพร้อมมนุษยชาติในดินแดนนี้ให้รุดหน้าเข้าสู่ยุคโลหะต่อไป

5.4 ยุคโลหะ (3,000 ปี หรือ 500 ปีก่อน พ.ศ. – ประมาณ พ.ศ. 1000)

เนื่องจากตั้งแต่ยุคหินใหม่ลงมา ดินแดนประเทศไทยกลายเป็นแหล่งชุมทางที่มีคนหลายพวกหลายเหล่าอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่ง บางกลุ่มก็แยกอยู่อย่างโดดเดี่ยว บางกลุ่มก็มีการติดต่อสัมพันธ์กับแหล่งอื่น ๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศ จึงเป็นเหตุให้กลุ่มชนเหล่านี้มีระดับความเจริญทางเทคนิควิทยาไม่เท่ากัน จากหลักฐานทางโบราณคดีที่เห็นได้ชัดในขณะนี้คือ ในขณะที่กลุ่มชนในเขตบ้านเก่า จังหวัดกาญจนบุรี ยังอยู่ในยุคของหินใหม่อยู่นั้น ปรากฏว่าทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คนสามารถหล่อสำริดขึ้นใช้ได้แล้ว กล่าวอีกนัยหนึ่ง ในขณะที่กลุ่มชนในภาคกลางของไทย ยังมีระดับความเจริญทางเทคนิควิทยาอยู่เพียงแต่ยุคหินขัดนั้น ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้พัฒนาเข้าสู่ยุคสำริดแล้ว

การขุดค้นทางโบราณคดีที่บ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี เท่าที่ได้ค้นมาจนถึง พ.ศ. 2536 ให้ข้อมูลว่า บริเวณนี้อาจจัดเป็นแหล่งวัฒนธรรมสำริดที่มีอายุเก่าแก่ที่สุดในดินแดนประเทศไทย คือ มีอายุประมาณ 3,000 ปี หรือ 500 ปีก่อนพุทธกาล จากการค้นพบนี้ ทำให้พอจะสรุปได้ว่า พัฒนาการของชุมชนหมู่บ้านในดินแดนประเทศไทยระยะแรกเริ่มเกิดขึ้นอย่างเด่นชัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อนภาคอื่น ๆ และมีอายุประมาณ 3,000 – 2,500 ปี

การขุดค้นนี้ได้พบอีกว่า การพัฒนาจากยุคสำริดเข้าสู่ยุคเหล็กที่บ้านเชียงนั้น ในระยะแรกจะมีการผสมผสานโลหะสองชนิดในการทำเครื่องมืออย่างหนึ่ง เช่น ทำใบหอกด้วยเหล็กแล้วใช้สำริดหล่อหุ้ม ทำด้าม ระยะต่อมาจึงมีการใช้เหล็กแทนทั้งหมด เพราะมีคุณภาพดีกว่า

นอกจากนี้ยังได้พบว่า ที่บ้านเชียงมีการนำแก้วมาทำเป็นเครื่องประดับ เช่น ลูกปัดอีกด้วย แสดงให้เห็นว่าได้เคยมีการติดต่อกับดินแดนที่ห่างไกลออกไป เช่น ดินแดนแถบประเทศอินเดีย เพราะการทำแก้วนั้นเป็นที่ทราบกันดีว่าเกิดขึ้นในแถบเอเชียกลางก่อน แล้วจึงแพร่หลายเข้ามาสู่อินเดีย

พัฒนาการของมนุษย์ยุคโลหะตอนปลายในดินแดนประเทศไทยก็เช่นเดียวกับมนุษย์ยุคโลหะในที่อื่น ๆ ของโลกที่เป็นก้าวสำคัญของการไปสู่สภาพสังคมแบบหมู่ของมนุษย์ นั่นคือการเป็นสังคมบ้านเมืองที่มีการรวมตัวเป็นปึกแผ่น ดังนั้นช่วงเวลาสมัยนี้จึงเป็นช่วงเวลาที่คาบเกี่ยวกันอยู่ระหว่างสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ของสังคมมนุษย์

เมื่อกล่าวโดยสรุป ยุคโลหะในดินแดนไทยคือห้วงเวลาแห่งการก้าวกระโดดทางภูมิปัญญาที่ทำให้ผืนแผ่นดินนี้กลายเป็น “ชุมทาง” ของการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมอย่างคึกคัก โดยมีความเจริญที่โดดเด่นล้ำหน้าปรากฏชัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ณ แหล่งโบราณคดีบ้านเชียง ซึ่งค้นพบการใช้สำริดที่เก่าแก่และวิจิตรบรรจงที่สุดแห่งหนึ่ง พัฒนาการทางเทคนิควิทยาได้รุดหน้าไปอย่างไม่หยุดยั้งจากอารยธรรมสำริดสู่การหลอมเหล็กที่แข็งแกร่งกว่า โดยมีรอยต่อสำคัญในการผสมผสานโลหะทั้งสองชนิดเข้าด้วยกันเป็นอาวุธและเครื่องใช้ชั้นเลิศ

นอกจากความก้าวหน้าทางวัตถุแล้ว ยุคนี้ยังสะท้อนถึงสายสัมพันธ์อันยาวไกลผ่าน “ลูกปัดแก้ว” ที่แสดงให้เห็นการติดต่อสื่อสารกับดินแดนห่างไกลอย่างอินเดียและเอเชียกลาง ความมั่นคงจากการมีเครื่องมือโลหะที่มีประสิทธิภาพส่งผลให้มนุษย์สามารถจัดการทรัพยากรได้ดีขึ้น จนนำไปสู่การรวมตัวเป็นหมู่บ้านและเมืองที่มีระบบระเบียบและปึกแผ่น ยุคโลหะจึงมิใช่เพียงความสำเร็จในการควบคุมธาตุธรรมชาติ แต่คือสะพานเชื่อมสำคัญที่คาบเกี่ยวอยู่ระหว่างโลกก่อนประวัติศาสตร์กับโลกประวัติศาสตร์ เป็นบทโหมโรงสู่การก่อตั้งรัฐและอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่ในลำดับถัดมา

5.5 การกระจายของชุมชนเมืองในยุคโลหะตอนปลาย

การศึกษาทางโบราณคดีทำให้ทราบว่า ในยุคโลหะตอนปลาย มีการขยายตัวของกลุ่มต่าง ๆ และการเคลื่อนย้ายลงที่ราบลุ่มแม่น้ำ สภาพดังกล่าวทำให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องมีการจัดองค์กรและระเบียบกฎเกณฑ์ให้เกิดการร่วมมือกันในด้านต่าง ๆ เพื่อให้สังคมนั้นๆสามารถดำรงอยู่ได้อย่างปกติสุข การมีระเบียบกฎเกณฑ์หรือการจัดองค์กรในสังคมนี้ ชี้ให้เห็นได้จากหลักฐานที่เป็นร่องรอยคูเมือง กำแพงเมืองโบราณ สระน้ำ คันดินกั้นน้ำ ซึ่งคนในสังคมนั้นต้องร่วมมือกันจัดทำขึ้น ทั้งนี้

เพื่อให้ได้น้ำในการบริโภค การทำเกษตรกรรม รวมทั้งใช้เป็นเครื่องป้องกันข้าศึกศัตรูหรือภัยธรรมชาติจากภายนอกด้วย

ปรากฏการณ์เช่นนี้ย่อมเป็นพื้นฐานสำคัญต่อการพัฒนาไปสู่การเป็น สังคมเมือง ในสมัยต่อมาจากการศึกษาการกระจายของชุมชนโบราณในยุคโลหะตอนปลายซึ่งคาบเกี่ยวกันอยู่กับยุคต้นประวัติศาสตร์นั้น พบว่า บริเวณที่ปรากฏร่องรอยของชุมชนเหล่านี้กระจายกันอยู่ ได้แก่

5.5.1 บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในภาคกลาง จะกระจายกันอยู่ตามชายที่สูง ใกล้กับบริเวณที่ราบลุ่มต่ำมีน้ำท่วมถึงและมีลำน้ำไหลผ่าน หรือมิฉะนั้นก็ริมลำน้ำหรือบริเวณที่สูงซึ่งแวดล้อมด้วยที่ราบลุ่มต่ำ

5.5.2 บริเวณที่ราบลุ่มของแม่น้ำมูล แม่น้ำชี และลำน้ำสายต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ชุมชนส่วนใหญ่จะตั้งอยู่บนโคกเนินสูง น้ำไม่ท่วม แต่ขณะเดียวกันก็ตั้งอยู่ท่ามกลางพื้นที่ราบเป็นแอ่งล้อมรอบหรือใกล้กับหนองน้ำขนาดใหญ่

5.5.3 บริเวณที่ราบชายฝั่งทะเลฟากตะวันออกของอ่าวไทย ได้แก่ ชายทะเลในเขตจังหวัดจันทบุรีและชายฝั่งทะเลทิศตะวันออกในเขตจังหวัดภาคใต้ ตั้งแต่จังหวัดชุมพรไปจนถึงจังหวัดปัตตานี บริเวณนี้โดยเฉลี่ยห่างจากฝั่งทะเลไม่เกิน 15 กิโลเมตร บางแห่งจะเป็นสันทรายทอดยาวขนานไปกับชายทะเล และมีลำน้ำสายสั้น ๆ ไหลจากที่สูงตัดผ่านสันทรายที่มักจะมีชุมชนสมัยโบราณตั้งอยู่ออกสู่ทะเลที่อ่าวไทย

สภาพภูมิประเทศของบริเวณทั้งสามแห่งที่กล่าวข้างต้น เป็นพื้นฐานอันเหมาะสมที่จะพัฒนาขึ้นเป็นชุมชนเมืองอย่างมาก เพราะจะประกอบด้วยบริเวณที่สูงน้ำท่วมไม่ถึง เหมาะที่จะก่อตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัยและใกล้ ๆ กับบริเวณที่ตั้งบ้านเรือนหรือโดยรอบของที่อยู่อาศัย จะเป็นบริเวณที่ราบลุ่มเหมาะต่อการเป็นแหล่งปลูกข้าวได้อย่างดี

นอกจากการขยายตัวของประชากรที่เคลื่อนย้ายเข้าสู่ที่ราบอันอุดมสมบูรณ์ เป็นเหตุให้มี โอกาสพัฒนาขึ้นเป็นชุมชนเมืองแล้ว บริเวณเหล่านี้จะอยู่ใกล้ทางน้ำใหญ่ ๆ ซึ่งจะมีความสำคัญมาก เพราะทางน้ำเหล่านี้จะเป็นเส้นทางสำคัญที่จะใช้เป็นทางคมนาคมติดต่อกับชุมชนต่าง ๆ ซึ่งจะพบโดยทั่วไปในบริเวณภาคกลางและภาคใต้ ทางน้ำใหญ่เหล่านี้ นอกจากจะใช้เป็นที่ติดต่อกันระหว่าง ชุมชนแล้ว บางเส้นจะนำออกสู่ทะเลเปิดทางติดต่อค้าขายกับโลกภายนอกไกลออกไป เช่น กรีก โรมัน และอินเดีย

การติดต่อสร้างสรรค์ค้าขายระหว่างดินแดนประเทศไทยกับดินแดนไกลออกไปโดยเฉพาะอย่างยิ่งอินเดียทำให้เกิดการเผยแพร่อารยธรรมอินเดียในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งรวมถึงดินแดนโบราณในประเทศไทยด้วย ดินแดนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้รับอิทธิพลจากอินเดียทั้งในด้านการจัดระเบียบการปกครอง ความเชื่อในศาสนาพุทธ ศาสนาพราหมณ์ ภาษา วรรณคดี ศิลปะ

กฎหมาย และวิทยาการต่าง ๆ นอกจากนั้นการติดต่อกับคนต่างชาติต่างวัฒนธรรมยังทำให้เกิดชุมชนใหม่ ๆ ขึ้น เพื่อการติดต่อค้าขายตามจุดแวะผ่านของพ่อค้าชาวต่างชาติ ดังจะเห็นได้จากร่องรอยของชุมชนโบราณบนสองฝั่งคาบสมุทรภาคใต้ สภาพดังกล่าวจึงเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งที่เป็นตัวเร่งให้สังคมเมืองในท้องถิ่นที่เกิดขึ้นแล้วและมีความเจริญในระดับหนึ่ง ได้พัฒนาใหญ่โตขึ้นเป็นแว่นแคว้น มีการนำเอาอารยธรรมอินเดียมาปรุงแต่งผสานให้เข้ากับวัฒนธรรมดั้งเดิมของตนจนกลายมาเป็นวัฒนธรรมไทยที่ได้พัฒนาสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน

เมื่อกล่าวโดยสรุป ดินแดนประเทศไทยมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่สืบเนื่องยาวนาน วัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ได้ทิ้งร่องรอยหลักฐานไว้ เป็นวัฒนธรรมร่วมกันของกลุ่มชนหลายชาติหลายภาษา เป็นวัฒนธรรมที่มีความเจริญเป็นของตนเอง แสดงถึงกลุ่มคนที่เริ่มตั้งชุมชน มีกลุ่มสังคม รู้จักปลูกข้าว มีการจัดระบบที่ดินและการทดน้ำเข้านา มีความรู้ในการใช้โลหะขั้นต้น มีความเชื่อในเรื่องผี วิญญาณ ชีวิตหลังความตาย ความเจริญเหล่านี้ได้ถ่ายทอดมาเป็นพื้นฐานของวัฒนธรรมสมัยหลังที่พัฒนาเข้าสู่การเป็นสังคมบ้านเมืองแล้ว นอกจากนั้นการติดต่อกับต่างชาติโดยเฉพาะอินเดีย ทำให้สังคมบ้านเมืองในท้องถิ่นพัฒนาขยายโตขึ้นจนเป็นแว่นแคว้นดังจะได้กล่าวถึงในเรื่องต่อไป

6. วิธีการแบ่งสมัยทางประวัติศาสตร์ไทย

ช่วงเวลาที่มีการบันทึกเรื่องราวเป็นลายลักษณ์อักษรบอกเล่าเหตุการณ์ต่าง ๆ เรียกว่า “สมัยประวัติศาสตร์” ส่วนช่วงเวลาที่ไม่มีความเจริญและยังไม่เขียนหนังสือ เรียกว่า “สมัยก่อนประวัติศาสตร์”

แสงสุรีย์ ทองขาว และคณะ (2567) กล่าวว่า ในประเทศไทยมีข้อสันนิฐานว่า สุวรรณภูมิรับวัฒนธรรมมาจากอินเดียในสมัยอดีตและพระพุทธศาสนาที่เข้ามายุคแรกเป็นพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท หลังจากการสังคายนาครั้งที่ 3 โดยพระเจ้าอโศกมหาราชกษัตริย์องค์ที่ 3 ราชวงศ์โมริยะผู้ครองกรุงปาฏลีบุตรแห่งชมพูทวีป ได้สั่งสมณะทูต 9 สายออกเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนต่าง ๆ สุวรรณภูมิ ได้แก่ มาเลเซีย ไทย พม่า กัมพูชา เวียดนาม ลาว เป็นสายที่ 8 ที่มีสมณะทูตเดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาบริเวณแถบนี้

จะเห็นได้ว่า ประเทศไทยมีการค้าขายกับชาวต่างประเทศที่ได้เดินทางโดยสารมากับเรือสำเภาและมีการบันทึกเรื่องราวของผู้คนและดินแดนในแถบนี้เอาไว้ อย่างเช่น ชาวอินเดีย ชาวจีน ชาวอาหรับ และต่อมาดินแดนไทยเจริญรุ่งเรืองขึ้น มีการปกครองและมีภาษาและอารยธรรมจึงได้จารึกเรื่องราวต่าง ๆ บนแท่นหินที่เรียกว่า ศิลาจารึก ขึ้นกลายเป็นหลักฐานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์

เปรมวิทย์ ทอแก้ว (2543) กล่าวว่า สมัยก่อนประวัติศาสตร์เป็นสมัยที่ยังไม่ปรากฏหลักฐานลายลักษณ์อักษร วิธีการแบ่งยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์นั้น หลักฐานที่นักวิชาการนำมาศึกษาค้นคว้าส่วนใหญ่

ก็คือ เครื่องมือเครื่องใช้ที่มนุษย์สร้างขึ้นโดยแบ่งสมัยก่อนประวัติศาสตร์ออกเป็นยุคต่าง ๆ ตามชนิดของวัสดุและวิธีการนำวัสดุมาใช้ประโยชน์ในการดำรงชีวิต ดังนั้นสมัยก่อนประวัติศาสตร์ จึงแบ่งออกเป็น 2 ยุคใหญ่ ๆ คือ ยุคหินกับยุคโลหะ

6.1 ยุคหิน แบ่งย่อยออกเป็นยุคต่าง ๆ ดังนี้

6.1.1 ยุคหินเก่า มีอายุประมาณ 700,000 ปีมาแล้ว พบหลักฐานประเภทเครื่องมือหินกรวดกะเทาะหน้าเดียวเพื่อใช้สับ ตัด ขุด แหล่งที่พบ เช่น บ้านแม่ทะ จังหวัดลำปาง มนุษย์ยุคนี้เป็นพวกเร่ร่อน เก็บหาของป่า ล่าสัตว์ อยู่รวมกันเป็นกลุ่มเล็ก ๆ

6.1.2 ยุคหินกลาง มีอายุประมาณ 10,000 - 4,300 ปีมาแล้ว เครื่องมือเครื่องใช้มีความประณีตขึ้น สามารถทำภาชนะดินเผาใช้ในชีวิตประจำวันโดยมีทั้งภาชนะแบบผิวเกลี้ยงและมีลวดลายที่เกิดจากการใช้เชือกทาบ แหล่งที่พบหลักฐานยุคหินกลาง เช่น ที่ถ้ำไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี

6.1.3 ยุคหินใหม่ มีอายุประมาณ 4,300 ปีมาแล้ว มนุษย์ยุคนี้รู้จักการตั้งถิ่นฐาน ทำเกษตรกรรม เลี้ยงสัตว์ ทำเครื่องมือหินขัดที่มีความคม มีผิวเรียบ ทำเครื่องปั้นดินเผาแบบสามขา เช่น ที่บ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี บ้านเก่า จังหวัดกาญจนบุรี

6.2 ยุคโลหะ แบ่งออกได้ดังนี้

6.2.1 ยุคสำริด มีอายุประมาณ 3,500 ปีมาแล้ว พบหลักฐานเครื่องมือสำริดที่เป็นอาวุธ เครื่องประดับ เครื่องมือเครื่องใช้ กลองสำริด เครื่องปั้นดินเผาลายเขียนสี เช่น ที่บ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี

6.2.2 ยุคเหล็ก มีอายุประมาณ 2,500 ปีมาแล้ว พบเครื่องมือเหล็กที่ทนทานและใช้ประโยชน์ได้มากกว่าเครื่องมือสำริด เช่น ที่บ้านดอนตาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี สังคมยุคนี้มีความซับซ้อนมากขึ้น มีการติดต่อกับต่างถิ่น มีชนชั้น ดังจะเห็นได้จากการฝังศพ ที่บางศพมีข้าวของเครื่องใช้และเครื่องประดับมากมาย แสดงถึงการเป็นบุคคลสำคัญ

การแบ่งยุคสมัยประวัติศาสตร์ไทย นิยมแบ่งตามช่วงเวลาที่มีการตั้งราชธานีของราชอาณาจักรไทย และนิยมนับยุคสมัยมาตั้งแต่สุโขทัยเป็นต้นมา

สมัยก่อนสุโขทัย ประมาณ 1,162 ปี อยู่ในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ.600 – 1762

สมัยกรุงสุโขทัย ประมาณ 219 ปี อยู่ในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ.1762 – 1981

สมัยกรุงศรีอยุธยา ประมาณ 417 ปี อยู่ในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ.1893 – 2310

สมัยกรุงธนบุรี ประมาณ 15 ปี อยู่ในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ.2310 – 2325

สมัยรัตนโกสินทร์ ประมาณ 244 ปี อยู่ในช่วงเวลาประมาณ พ.ศ. 2325 – ปัจจุบัน

เมื่อกล่าวโดยสรุป การแบ่งช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ของประเทศไทยอาศัยเกณฑ์สำคัญ คือ การมีหรือไม่มีหลักฐานลายลักษณ์อักษร โดยช่วงเวลาที่มนุษย์สามารถบันทึกเหตุการณ์เรื่องราวและพัฒนาการ

ของสังคมผ่านการเขียน เรียกว่า สมัยประวัติศาสตร์ ส่วนช่วงเวลาที่ยังไม่ปรากฏหลักฐานการเขียน เรียกว่า สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งนักวิชาการอาศัยหลักฐานทางโบราณคดี เช่น เครื่องมือเครื่องใช้ โครงกระดูก ภาชนะดินเผา และโบราณวัตถุอื่น ๆ ในการศึกษาวิถีชีวิตและพัฒนาการของมนุษย์ในแต่ละยุค

สมัยก่อนประวัติศาสตร์ของประเทศไทยแบ่งออกเป็น 2 ยุคใหญ่ ได้แก่ ยุคหิน ซึ่งประกอบด้วยยุคหินเก่า ยุคหินกลาง และยุคหินใหม่ สะท้อนพัฒนาการจากการดำรงชีวิตแบบเร่ร่อน ล่าสัตว์ และเก็บของป่า ไปสู่การตั้งถิ่นฐานถาวร การเพาะปลูก และการเลี้ยงสัตว์ และ ยุคโลหะ ซึ่งแบ่งเป็นยุคสำริดและยุคเหล็ก อันเป็นช่วงเวลาที่มนุษย์มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีการผลิตเครื่องมืออาวุธ และเครื่องประดับ ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของชุมชน การค้าขาย และการจัดระเบียบสังคมที่ซับซ้อนมากยิ่งขึ้น

เมื่อเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ ดินแดนไทยได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรม ศาสนา และอารยธรรมจากภายนอก โดยเฉพาะจากอินเดียผ่านการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและการติดต่อค้าขายกับชาวอินเดีย จีน อาหรับ และชนชาติต่าง ๆ ทำให้เกิดการบันทึกเรื่องราวทั้งในเอกสารของชาวต่างชาติและหลักฐานภายในประเทศ เช่น ศิลาจารึก ซึ่งถือเป็นหลักฐานสำคัญในการศึกษาพัฒนาการทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมของไทย

การแบ่งสมัยประวัติศาสตร์ไทยโดยทั่วไปนิยมยึดตามการสถาปนาราชธานีของอาณาจักรไทย ประกอบด้วย สมัยก่อนสุโขทัย สมัยสุโขทัย สมัยกรุงศรีอยุธยา สมัยกรุงธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งแต่ละสมัยสะท้อนความต่อเนื่องของพัฒนาการด้านการปกครอง อารยธรรม และความสัมพันธ์กับนานาชาติ จนก่อให้เกิดรากฐานของรัฐไทยและสังคมไทยในปัจจุบัน

7. บทสรุป

ประวัติศาสตร์คือสายธารแห่งการสืบสวนและถักทอเรื่องราวในอดีตผ่านการ “ไต่สวน” หลักฐาน เพื่อให้ทราบถึงความเป็นไปของมนุษยชาติอย่างมีเหตุและผล การแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ในดินแดนไทยจึงเป็นเครื่องมือสำคัญที่ช่วยให้เราเข้าใจลำดับพัฒนาการที่มีมายาวนานกว่าล้านปีได้อย่างเป็นระบบ โดยมีหัวใจสำคัญอยู่ที่การใช้ "ตัวอักษร" เป็นเส้นแบ่งพื้นฐาน ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ นักวิชาการจะจำแนกยุคสมัยตามชนิดของวัสดุและเครื่องมือเครื่องใช้ เริ่มตั้งแต่ **ยุคหิน** ที่แบ่งเป็น **ยุคหินเก่า** (เน้นการเร่ร่อนล่าสัตว์) **ยุคหินกลาง** (เริ่มทำภาชนะดินเผา) และ**ยุคหินใหม่** (เริ่มเกษตรกรรมและสร้างชุมชนถาวร) ก่อนจะก้าวเข้าสู่ **ยุคโลหะ** ทั้งสมัยสำริดและสมัยเหล็ก ซึ่งปรากฏหลักฐานสำคัญ ณ บ้านเชียงและบ้านดอนตาเพชร อันแสดงถึงความซับซ้อนทางสังคม การติดต่อกับต่างถิ่น และการปฏิวัติทางเทคโนโลยีครั้งใหญ่

เมื่ออารยธรรมรุดหน้าจนเกิดการประดิษฐ์อักษรและการรับอิทธิพลจากอินเดียผ่านการเผยแผ่ศาสนาและการค้าขาย ดินแดนไทยจึงเข้าสู่ สมัยประวัติศาสตร์ อย่างเต็มตัว โดยมีหลักฐานสำคัญ คือ ศิลาจารึกเพนียด (พ.ศ. 1000) สำหรับการแบ่งยุคสมัยประวัติศาสตร์ไทยที่นิยมที่สุด คือ การแบ่งตามการตั้ง

ราชธานี เริ่มจากสมัยก่อนสุโขทัยที่เป็นยุคของแว่นแคว้นโบราณ ตามด้วยสมัยกรุงสุโขทัย สมัยกรุงศรีอยุธยา สมัยกรุงธนบุรี และสมัยรัตนโกสินทร์ การจำแนกตามลำดับเหตุการณ์และหลักฐานเหล่านี้มิใช่เพียงการจดจำตัวเลขปี พ.ศ. แต่คือการพยายามทำความเข้าใจบทสนทนาที่ไม่รู้จบระหว่างอดีตกับปัจจุบัน เพื่อเป็นรากฐานในการสร้างสรรค์สังคมและวัฒนธรรมไทยให้ยั่งยืนสืบไป

แบบทดสอบท้ายบทที่ 1

คำชี้แจง: ข้อสอบมี 2 ส่วน คือ ปรนัยและอัตนัย

ตอนที่ 1 ข้อสอบปรนัย จำนวน 10 ข้อ

1. คำว่า “Historia” ในภาษากรีก มีความหมายตรงกับข้อใดมากที่สุด

ก. การบันทึกเหตุการณ์ ข. การไต่สวนและสืบค้น

ค. การเล่าตำนาน ง. การสร้างอารยธรรม

2. นักวิชาการคนใดกล่าวว่า “ประวัติศาสตร์คือบทสนทนาที่ไม่รู้จบระหว่างอดีตกับปัจจุบัน”

ก. Herodotus ข. Leopold von Ranke

ค. E. H. Carr ง. Frank G. Williston

3. ข้อใดเป็นลักษณะสำคัญของประวัติศาสตร์

ก. เน้นจินตนาการเป็นหลัก ข. มุ่งสร้างความบันเทิง

ค. เป็นเรื่องเล่าที่ไม่มีหลักฐาน ง. กล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริง

4. หลักฐานชั้นต้น (Primary Source) หมายถึงข้อใด

ก. หลักฐานจากผู้เห็นเหตุการณ์โดยตรง ข. หนังสือเรียนทั่วไป

ค. บทความวิจารณ์ภายหลัง ง. งานวิจัยที่เรียบเรียงใหม่

5. ข้อใดเป็นหลักฐานไม่เป็นลายลักษณ์อักษร

ก. พระราชพงศาวดาร ข. โบราณสถาน

ค. จดหมายเหตุ ง. วรรณกรรม

6. ยุคก่อนประวัติศาสตร์หมายถึงช่วงเวลาใด

ก. ยุคที่มีรัฐชาติ ข. ยุคที่เริ่มค้าขายกับต่างชาติ

ค. ยุคที่มนุษย์ยังไม่มีตัวอักษรใช้ ง. ยุคที่มีการใช้เหล็ก

7. แหล่งโบราณคดีบ้านเชียงมีชื่อเสียงด้านใด

ก. การใช้หินขัด ข. วัฒนธรรมสำริด

ค. การสร้างศิลาจารึก ง. การสร้างพระราชวัง

8. เครื่องปั้นดินเผาลายเชือกทาบ พบเด่นชัดในยุคใด

ก. ยุคหินเก่า ข. ยุคหินกลาง

ค. ยุคหินใหม่ ง. ยุคเหล็ก

9. การแบ่งสมัยประวัติศาสตร์ไทยนิยมใช้เกณฑ์ใด

ก. การเปลี่ยนศาสนา ข. การเปลี่ยนภาษา

ค. การเปลี่ยนชนชาติ ง. การตั้งราชธานี

10. ข้อใดกล่าวถูกต้องเกี่ยวกับยุคโลหะ

ก. มนุษย์เริ่มใช้โลหะทำเครื่องมือ ข. ยังไม่มีการตั้งชุมชน

ค. ไม่มีการค้าขาย ง. ใช้เฉพาะเครื่องมือหิน

ตอนที่ 2 ข้อสอบอัตนัยแบบสั้น จำนวน 5 ข้อ

1. จงอธิบายความหมายของ “ประวัติศาสตร์” ตามแนวคิดของนักวิชาการอย่างน้อย 2 ท่าน
2. จงอธิบายความแตกต่างระหว่าง “หลักฐานชั้นต้น” และ “หลักฐานชั้นรอง”
3. เพราะเหตุใดหลักฐานทางประวัติศาสตร์จึงมีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์
4. จงอธิบายลักษณะสำคัญของมนุษย์ในยุคหินใหม่
5. จงอธิบายปัจจัยที่ทำให้เกิดชุมชนเมืองในยุคโลหะตอนปลาย

ตอนที่ 3 ข้อสอบอัตนัยแบบวิเคราะห์ จำนวน 2 ข้อ

ข้อ 1 จงวิเคราะห์พัฒนาการของมนุษย์ในดินแดนประเทศไทยตั้งแต่ยุคหินเก่าจนถึงยุคโลหะ พร้อมยกตัวอย่างหลักฐานทางโบราณคดีประกอบ

ข้อ 2 จงวิเคราะห์อิทธิพลของการติดต่อกับต่างชาติ โดยเฉพาะอินเดีย ที่มีต่อพัฒนาการของสังคมและอารยธรรมไทยในสมัยเริ่มประวัติศาสตร์

บรรณานุกรมบทที่ 1

คู่มือการสอนอบรมวิชาประวัติศาตร์ชาติไทย (ฉบับปรับปรุง พ.ศ. 2565). (2565). นนทบุรี: โรงพิมพ์วัชรินทร์พี.พี.

ขจร สุขพานิช. (2545). *อยุธยาราชธานี.* กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. (2540). *อารยธรรมไทย พื้นฐานทางประวัติศาสตร์.* กรุงเทพฯ: บริษัท ต้นอ้อ แกรมมี่ จำกัด.

ฑิตฐิตา นาคเกษม. (2550). *ไทยศึกษา.* กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

ดนัย ไชยโยธา. (2550). *ประวัติศาตร์และวัฒนธรรมไทย.* กรงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

แถมสุข นุ่มนนท์. (2521). *การปกครองและสังคมไทย.* นครปฐม: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

เปรมวิทย์ ทอแก้ว. (2543). *ประวัติศาสตร์ไทย : ไทยศึกษา.* กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. (2543). *คุณครูกับการเรียนการสอนประวัติศาสตร์ไทย ใน คู่มือการจัดกิจกรรม การเรียนการสอนประวัติศาสตร์ไทย ประวัติศาสตร์ไทยจะเรียนจะสอนกันอย่างไร.* กรุงเทพฯ: กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ.

วีณา เอี่ยมประไพ. (2535). *หลักฐานทางประวัติศาสตร์.* กรุงเทพฯ: โอ.เอส.พริ้นติ้ง เฮ้าส์.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2566). *ประวัติศาสตร์ประเทศไทย.* นนทบุรี: เมืองโบราณ.

สัญชัย สุวังบุตร และคณะ. (2567). *หนังสือเรียนวิชาพื้นฐาน ประวัติศาสตร์สากล ม.4-6* กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์ อจท.จำกัด.

แสงสุรีย์ ทองขาว และคณะ. (2567). *พระพุทธศาสนาในแถบดินแดนสุวรรณภูมิ.* วารสารพุทธสังคมวิทยาปริทรรศน์, 9(1).

หลวงวิจิตรวาทการ. (2546). *ปาฐกถาและคำบรรยาย.* กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์.

แผนการสอนประจำบทที่ 2

1. หัวข้อเนื้อหาประจำบทที่ 2 สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย

1.1 บทนำ

1.2 ความเป็นมาและการศึกษาร่องรอยมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในไทย

1.3 การแบ่งยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย

1.4 ยุคหินในประเทศไทย

1.5 ยุคโลหะในประเทศไทย

1.6 แหล่งอารยธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย

1.7 บทสรุป

2. วัตถุประสงค์การเรียนรู้

2.1 เพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นมาและการศึกษาร่องรอยมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในไทย

2.2 เพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการแบ่งยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย

2.3 เพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับแหล่งอารยธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย

3. ผลลัพธ์การเรียนรู้ประจำบทเรียน (Lesson Learning Outcome: LLOs) เมื่อสิ้นสุดการเรียนการสอนในรายวิชา ผู้เรียนสามารถ

3.1 อธิบายความเป็นมาและการศึกษาร่องรอยมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในไทยได้

3.2 อธิบายการแบ่งยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทยได้

3.3 บอกแหล่งอารยธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทยได้

4. วิธีสอนและกิจกรรม

การบรรยายแบบมีปฏิสัมพันธ์ วิธีการสอนแบบอื่น ๆ มอบหมายงานกลุ่ม

4.1 บรรยาย/อภิปราย/มอบหมาย/แบ่งกลุ่มนักศึกษาให้รับผิดชอบในการเรียนรู้ด้วยการรวบรวมและรียบเรียงเนื้อหาสาระสำคัญเกี่ยวกับสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทยด้วยกราฟิกต่าง ๆ เช่น แผนภูมิ แผนที่ความคิด เป็นต้น นำข้อมูลที่ได้มาถ่ายทอดเนื้อหาด้วยภาษาของตนในการเขียนรายงานและนำเสนอหน้าชั้นเรียน

4.2 นักศึกษาฟังการบรรยาย/จดบันทึกสรุปเนื้อหา/ฝึกตั้งคำถาม/ฝึกตอบ/ฝึกอภิปรายในชั้นเรียน

4.3 ศึกษาจากเอกสารประกอบการสอน/ค้นคว้าเนื้อหาที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติมจากหนังสือ/ห้องสมุด และเว็บไซต์ที่เกี่ยวกับสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย เช่น เว็บไซต์ กรมศิลปากร กรมส่งเสริมวัฒนธรรม และ UNESCO/ตอบคำถามท้ายบท/ทดสอบ Pretest และ Posttest

5. สื่อการเรียนการสอน

5.1 เอกสารประกอบการสอนบทที่ 2 สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย

5.2 สื่อนำเสนอ PowerPoint ประกอบการบรรยาย

5.3 คลิปวิดีโอและสารคดีเกี่ยวกับสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย

5.4 แหล่งเรียนรู้ออนไลน์: เว็บไซต์กรมส่งเสริมวัฒนธรรม (www.culture.go.th) กรมศิลปากร และUNESCO Intangible Cultural Heritage

6. การวัดและการประเมินผล

6.1 การประเมินเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ (Formative Assessment) อาจารย์ผู้บรรยายรายวิชาชี้แจง อธิบาย วัตถุประสงค์การเรียนรู้และคำอธิบายรายวิชา พร้อมทั้งการสร้างข้อตกลงหรือแนวปฏิบัติรายวิชา ก่อนเรียน-ระหว่างเรียน-หลังเรียน เกณฑ์การวัดและประเมินผล เช่น timeline, methods, regulations, weight distribution, rubric and grading และเครื่องมือวัดประเมินผลการศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้รายวิชา (Formative Assessment) ดังต่อไปนี้

6.1.1 การสังเกตพฤติกรรมระหว่างเรียนและการมีส่วนร่วมหรือการแสดงออก

6.1.2 การประเมินจากความถูกต้องของใบงาน

6.1.3 การสอบย่อย (Quiz)

6.1.4 การให้คะแนนในการนำเสนอผลงาน แบบ Rubric Scores

6.1.5 การเก็บคะแนนสอบกลางภาคการศึกษา

6.2 การประเมินเพื่อตัดสินผลการเรียนรู้ (Summative Assessment) อาจารย์ผู้บรรยายรายวิชาชี้แจง อธิบาย วัตถุประสงค์การเรียนรู้และคำอธิบายรายวิชา พร้อมทั้งสร้างข้อตกลงหรือแนวปฏิบัติรายวิชา ก่อนเรียน - ระหว่างเรียน - หลังเรียน เกณฑ์การวัดและประเมินผล เช่น time line, methods, regulations, weight distribution, rubric and grading และเครื่องมือวัดประเมินผลการศึกษาเพื่อตัดสินผลการเรียนรู้ (Summative Assessment)

บทที่ 2
สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย

1. บทนำ

สมัยก่อนประวัติศาสตร์เป็นช่วงเวลาที่ยาวนานที่สุดช่วงหนึ่งของมนุษยชาติ โดยเริ่มต้นตั้งแต่กำเนิดมนุษย์และวัฒนธรรมของมนุษย์ขึ้นบนโลกเมื่อประมาณ 2 ล้านปีมาแล้ว และสิ้นสุดลงเมื่อมนุษย์เริ่มรู้จักประดิษฐ์ตัวอักษรและมีการจดบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ เป็นลายลักษณ์อักษร อย่างไรก็ตาม ช่วงเวลาการสิ้นสุดของสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในแต่ละพื้นที่ของโลกไม่ได้เกิดขึ้นพร้อมกัน เนื่องจากแต่ละอารยธรรมมีพัฒนาการด้านภาษาและการประดิษฐ์อักษรแตกต่างกัน บางภูมิภาคเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์เร็วกว่าพื้นที่อื่น จึงทำให้การแบ่งช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ของแต่ละภูมิภาคมีความ แตกต่างกันออกไป

การศึกษาสมัยก่อนประวัติศาสตร์มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการทำความเข้าใจวิวัฒนาการของมนุษย์ทั้งในด้านวิถีชีวิต สังคม เศรษฐกิจ ความเชื่อ และเทคโนโลยีของมนุษย์ในอดีต เนื่องจากมนุษย์ในยุคดังกล่าวยังไม่มีการบันทึกข้อมูลเป็นตัวอักษร นักวิชาการจึงต้องอาศัยหลักฐานทางโบราณคดีในการศึกษา เช่น โครงกระดูกมนุษย์ เครื่องมือหิน เครื่องมือโลหะ ภาชนะดินเผา ภาพเขียนสี รวมถึงร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ หลักฐานเหล่านี้ช่วยให้นักโบราณคดีสามารถวิเคราะห์และอธิบายพัฒนาการของมนุษย์ในแต่ละยุคสมัยได้อย่างเป็นระบบ

ความสนใจเกี่ยวกับเรื่องราวสมัยก่อนประวัติศาสตร์ของมนุษย์เริ่มขึ้นมาเป็นเวลานานนับพันปี ในระยะแรกผู้คนมักเก็บสะสมวัตถุโบราณหรือเครื่องมือหินที่พบตามธรรมชาติ เพราะเชื่อว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือของหายาก ต่อมาความรู้ทางวิทยาศาสตร์และประวัติศาสตร์เริ่มพัฒนาขึ้น ทำให้การสะสมของเก่าค่อย ๆ เปลี่ยนมาเป็นการศึกษาค้นคว้าอย่างมีหลักการ มีการสำรวจ ขุดค้น และวิเคราะห์หลักฐานทางโบราณคดีอย่างเป็นระบบ จนกระทั่งเกิดคำว่า “ก่อนประวัติศาสตร์” (Prehistory) ขึ้นเป็นครั้งแรกในประเทศฝรั่งเศสเมื่อปี พ.ศ. 2376 และได้กลายเป็นสาขาวิชาสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์มนุษย์ทั่วโลก

สำหรับประเทศไทย การศึกษาเรื่องสมัยก่อนประวัติศาสตร์เริ่มขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ซึ่งเป็นช่วงที่ประเทศไทยเริ่มรับแนวคิดและวิธีการศึกษาทางโบราณคดีจากตะวันตก ต่อมาได้มีนักโบราณคดีชาวต่างประเทศเข้ามาสำรวจและศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีในพื้นที่ต่าง ๆ ของประเทศ โดยเฉพาะแหล่งโบราณคดีสำคัญในภาคเหนือภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันตก หลังจากนั้นกรมศิลปากรและสถาบันการศึกษาของไทยได้เข้ามามีบทบาทสำคัญใน

การศึกษาค้นคว้า ขุดสำรวจ และอนุรักษ์แหล่งโบราณคดีอย่างต่อเนื่องจนทำให้เกิดองค์ความรู้เกี่ยวกับมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ในดินแดนประเทศไทยอย่างกว้างขวาง

การค้นพบแหล่งโบราณคดีสำคัญหลายแห่ง เช่น บ้านเชียง ผาแต้ม และ ถ้ำหลังโรงเรียนได้ช่วยยืนยันว่าดินแดนประเทศไทยเป็นพื้นที่ที่มนุษย์เข้ามาอยู่อาศัยและพัฒนาวัฒนธรรมมาอย่างยาวนาน หลักฐานที่ค้นพบสะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงจากสังคมนายพรานและเก็บของป่าไปสู่สังคมเกษตรกรรม การรู้จักใช้โลหะ และการรวมตัวกันเป็นชุมชนที่มีความซับซ้อนมากขึ้น อันเป็นพื้นฐานสำคัญของการพัฒนาอารยธรรมในดินแดนไทยในเวลาต่อมา

2. ความเป็นมาและการศึกษาร่องรอยมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย

การศึกษาโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทยมิใช่เพียงการขุดค้นเพื่อหาสิ่งของล้ำค่าแต่เป็นการสืบค้นรากเหง้าของมนุษยชาติที่ทอดตัวผ่านกาลเวลาหลายหมื่นปี หลักฐานที่ปรากฏในงานเขียนของ **ศาสตราจารย์ชิน อยู่ดี** เรื่อง **“สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย”** ได้วางรากฐานการศึกษานี้ไว้อย่างเป็นระบบ โดยเริ่มต้นจากความสงสัยทางวิทยาศาสตร์ที่ได้รับแรงกระตุ้นจากการค้นพบมนุษย์วานรในภูมิภาคใกล้เคียง เช่น การพบ *“มนุษย์ชวา” (Java Man)* ที่เกาะชวา และ *“มนุษย์ปักกิ่ง” (Sinanthropus pekinensis)* ที่ถ้ำโจวโข่วเทียน ซึ่งเป็นตัวจุดประกายให้นักมานุษยวิทยาและนักโบราณคดีทั่วโลกตั้งสมมติฐานว่า ดินแดนไทยซึ่งตั้งอยู่ในเส้นทางการอพยพระหว่างสองแหล่งนี้ ย่อมต้องมีร่องรอยของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ปรากฏอยู่ด้วย ซึ่งการสำรวจร่องรอยมนุษย์สมัยหินในไทยเริ่มขึ้นอย่างจริงจังโดยผู้เชี่ยวชาญระดับสากลและนักโบราณคดีชาวไทย ดังลำดับเหตุการณ์สำคัญต่อไปนี้

ฟริทซ์ สารสิน (Fritz Sarasin) ในระหว่าง พ.ศ. 2474-2475 นักปราชญ์ชาวสวิสผู้นี้ได้สำรวจถ้ำในหลายจังหวัด ได้แก่ เชียงใหม่ เชียงราย ลพบุรี และราชบุรี ท่านได้ค้นพบเครื่องมือหินกะเทาะหยาบ ๆ ซึ่งที่น่าสนใจที่สุดคือการพบ *“ขวานกำปั้น” (Hand-axes)* ที่ทำจากหินไรโอไลท์ (Rhyolite) บริเวณถ้ำพระ จังหวัดเชียงราย นับเป็นการพบเครื่องมือหินสมัยหินเก่าเป็นครั้งแรกในสยาม

เอช. อาร์. ฟัน เฮเกอเร็น (H.R. Van Heekeren) ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 ขณะที่เขาเป็นเชลยศึกและถูกบังคับให้สร้างรถไฟสายมรณะ เขาได้ใช้ความชำนาญทางโบราณคดีสังเกตพบเครื่องมือหินที่ *“สถานีบ้านเก่า ตำบลจระเข้เผือก”* จังหวัดกาญจนบุรี โดยเก็บรวบรวมเครื่องมือหินที่ทำจากหินกรวด (Pebbles) ได้จำนวน 6 ชิ้น ซึ่งภายหลังสงครามเขาได้นำไปตีพิมพ์เผยแพร่จนสร้างความตื่นตัวในระดับสากล

คณะสำรวจไทย-เดนมาร์ก (พ.ศ. 2503-2505) เป็นการร่วมมือครั้งสำคัญที่นำไปสู่การขุดค้นเชิงลึกบริเวณสองฝั่งแม่น้ำแควน้อยและแควใหญ่ จังหวัดกาญจนบุรี และจังหวัดราชบุรี ทำให้พบหลักฐานที่สมบูรณ์ของมนุษย์ทุกยุคสมัย (ชิน อยู่ดี, 2529)

สรุปได้ว่า การศึกษาโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทยเริ่มจากความสนใจค้นหาร่องรอยมนุษย์ยุคโบราณ หลังมีการค้นพบ “มนุษย์ชวา” และ “มนุษย์ปักกิ่ง” ในเอเชีย ทำให้นักวิชาการเชื่อว่าไทยน่าจะมีมนุษย์โบราณอาศัยอยู่เช่นกัน ต่อมา ดร. ฟริทซ์ สารสิน ได้ค้นพบเครื่องมือหินสมัยหินเก่าที่จังหวัดเชียงราย นับเป็นหลักฐานสำคัญครั้งแรกในไทย หลังจากนั้น เอช.อาร์. ฟัน เฮเกอเร็น ได้พบเครื่องมือหินเพิ่มเติมที่จังหวัดกาญจนบุรีในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 และคณะสำรวจไทย–เดนมาร์กใน พ.ศ. 2503–2505 ได้ขุดค้นอย่างเป็นระบบ จนพบหลักฐานมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์จำนวนมาก ทำให้การศึกษาโบราณคดีไทยมีความก้าวหน้าอย่างยิ่ง

3. การแบ่งยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย

สมัยก่อนประวัติศาสตร์สามารถแบ่งย่อยได้หลายวิธี เช่น การแบ่งยุคตามลักษณะวัสดุที่มนุษย์นำมาใช้ทำเครื่องมือ และลักษณะของเครื่องมือเครื่องใช้ การแบ่งยุคตามลักษณะเศรษฐกิจและสังคม ฯลฯ

3.1 การแบ่งยุคตามลักษณะของเครื่องมือเครื่องใช้

ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เมื่อมนุษย์ได้ดัดแปลงวัสดุตามธรรมชาติทำเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ก่อเกิดเป็นวัฒนธรรมขึ้น การแบ่งยุคสมัยจึงใช้ชนิดของวัสดุและลักษณะของเครื่องมือเครื่องใช้เป็นหลัก สามารถแบ่งได้กว้าง ๆ เป็น 2 ยุค คือ

3.1.1 ยุคหิน แบ่งตามลักษณะเครื่องมือเป็น 3 ยุค คือ

1) ยุคหินเก่า เป็นยุคที่ใช้เครื่องมือหินกะเทาะอย่างหยาบ ๆ

2) ยุคหินกลาง เป็นยุคที่ใช้เครื่องมือหินกะเทาะที่ทำประณีตขึ้น ขนาดของเครื่องมือเล็กลง ยุคนี้นักวิชาการหลายท่านไม่ยอมรับ เนื่องจากขาดหลักฐานที่มาสนับสนุนได้อย่างชัดเจน

3) ยุคหินใหม่ เป็นยุคที่ใช้เครื่องมือหินขัด มีการทำเครื่องปั้นดินเผาขึ้นใช้

3.1.2 ยุคโลหะ แบ่งตามชนิดของวัสดุเป็น 2 ยุค คือ

1) ยุคสำริด เป็นยุคที่ใช้โลหะผสมระหว่างทองแดงและดีบุกเรียกว่า สำริดมาทำเป็นเครื่องมือเครื่องใช้

2) ยุคเหล็ก เป็นยุคที่รู้จักการถลุงเหล็ก นำมาทำเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ (กรมศิลปากร, 2560)

3.2 การแบ่งยุคตามลักษณะเศรษฐกิจและสังคมของมนุษย์

นอกจากการแบ่งยุคตามชนิดของวัสดุและเครื่องมือเครื่องใช้แล้วยังพบว่าในบางครั้งนักวิชาการอธิบายยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์ออกโดยดามลักษณะเศรษฐกิจสังคมออกเป็น

3.2.1 สังคมนายพราน เป็นยุคที่มนุษย์ดำรงชีวิตด้วยการล่าสัตว์ จับสัตว์น้ำ เก็บอาหารที่ได้จากธรรมชาติ ยังไม่ตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัยถาวร มักอพยพตามฝูงสัตว์

3.2.2 สังคมเกษตรกรรม เป็นยุคที่มนุษย์รู้จักการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ ยังคงมีการล่าสัตว์ จับสัตว์น้ำ และเก็บอาหารที่ได้จากธรรมชาติ มักจะตั้งบ้านเรือนถาวรบนพื้นที่ที่เหมาะแก่การเกษตรกรรม มีการรวมกลุ่มเป็นหมู่บ้าน เป็นเมือง มีการแลกเปลี่ยนผลผลิต และมีระบบการปกครองในสังคม (สุรพล นาถะพินธุ, 2548)

3.3 การแบ่งยุคตามวิถีการดำรงชีวิต

การแบ่งยุคตามวิถีการดำรงชีวิตนี้จะให้ความสำคัญกับแบบแผนการดำรงชีวิตและลักษณะของสังคมเป็นหลัก โดยอ้างอิงจากวิถีการหาอาหารและการดำรงชีวิต ในยุคแรกเริ่มที่มนุษย์ได้กำเนิดขึ้นมาได้มีวิถีการดำรงชีวิตที่เรียบง่ายก่อนที่จะพัฒนาให้มีความซับซ้อนขึ้นมีเทคนิควิธีในการผลิตอาหารได้ดียิ่งขึ้นตามแต่ละยุคแต่ละสมัย ซึ่งมีพัฒนาการของวิถีการดำรงชีวิตตามลำดับได้ ดังนี้

3.3.1 สมัยหาของป่า-ล่าสัตว์ (Hunter – Gatherer) ในบริบทพื้นที่ประเทศไทยกำหนดอายุราว 500,000-4,500 ปีมาแล้ว ในสมัยนี้มนุษย์ดำรงชีวิตด้วยการหาของป่าและล่าสัตว์ อาศัยอยู่ ตามถ้ำ เพิงผา อยู่รวมกันเป็นกลุ่มขนาดเล็ก ย้ายถิ่นฐานที่อยู่อาศัยไปเรื่อย ๆ ตามแหล่งอาหารที่อุดมสมบูรณ์ เมื่อแหล่งที่อยู่เดิมขาดแคลนอาหารก็ย้ายที่อยู่อาศัยเร่ร่อนไปเรื่อย ๆ ไปหาแหล่ง ที่มีอาหารอุดมสมบูรณ์ แหล่งโบราณคดีที่สำคัญในสมัยชุมชนหาของป่า-ล่าสัตว์ เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านผีแมน อำเภอเมืองฯ จังหวัดแม่ฮ่องสอน, แหล่งโบราณคดี ถ้ำองบะ อำเภอศรีสวัสดิ์ จังหวัดกาญจนบุรี, แหล่งโบราณคดีถ้ำปุงฮุง อำเภอปางมะผ้า จังหวัดแม่ฮ่องสอน เป็นต้น

3.3.2 สมัยหมู่บ้านเกษตรกรรม (Agricultural village) กำหนดอายุราว 4,500-2,500 ปีมาแล้ว ในสมัยนี้ผู้คนเริ่มทำการเพาะปลูกพืชได้แล้ว จึงเริ่มย้ายถิ่นฐานลงมาจากเพิงผาและถ้ำ เพื่อมาทำเกษตรกรรมและเลี้ยงสัตว์ในพื้นที่ราบ เกิดการตั้งถิ่นฐานถาวรเพื่อรอการเก็บเกี่ยวผลผลิตจากการเกษตรกรรม การดำรงชีวิตสมัยหมู่บ้านเกษตรกรรมจึงเป็นแบบการตั้งถิ่นฐานถาวร มีแหล่งอาหารมาจากการทำเกษตรกรรม และเลี้ยงสัตว์เป็นหลัก อย่างไรก็ตามยังคงมีการล่าสัตว์และเก็บของป่าอยู่ แต่ไม่ใช่วิธีการหลักอีกต่อไปแล้ว เนื่องจากมนุษย์มีการตั้งถิ่นฐานถาวรขึ้น จึงมีการสร้างเครื่องมือเครื่องใช้เป็นจำนวนมาก เช่น ภาชนะดินเผา เครื่องมือทำเกษตรกรรม เครื่องประดับ เป็นต้น รวมทั้งเกิดการแบ่งงานมีช่างฝีมือเฉพาะทางเกิดขึ้น เช่น ช่างทอผ้า ช่างโลหะ เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการติดต่อกันระหว่างชุมชนเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้าที่ไม่สามารถผลิตหรือเข้าถึงทรัพยากรได้ แหล่งโบราณคดีสมัยหมู่บ้านเกษตรกรรมที่สำคัญ เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านเก่า อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี, แหล่งโบราณคดีโคกพนมดี อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี, แหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา, แหล่งโบราณคดี

โนนป่าหวาย อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี, แหล่งโบราณคดีพุน้อย อำเภอบ้านหมี่ จังหวัดลพบุรี เป็นต้น

3.3.3 สมัยสังคมเมือง (Urban society) กำหนดอายุราว 2,500-1,500 ปี มาแล้วสมัยนี้จะอยู่ในช่วงยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเรื่อยมาจนถึงยุคประวัติศาสตร์จนมาเป็นสังคมในระดับรัฐต่อไป พัฒนาการในสมัยสังคมเมืองหมู่บ้านเล็ก ๆ มีการขยายตัวกลายเป็นชุมชนเมืองที่มีขนาดใหญ่ขึ้นมีลักษณะสังคมที่ซับซ้อน มีการจัดแบ่งสถานะภาพทางสังคมและชนชั้นทางสังคม ปรากฏการจัดพื้นที่ของการฝังศพ สมัยสังคมเมืองนี้มีการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตอย่างมาก โดยเริ่มมีการสร้างคันดินและคูเมืองเพื่อจัดการน้ำสำหรับการอุปโภค บริโภค และการเกษตรที่เข้มข้นขึ้น รองรับจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น นอกจากนี้ยังมีการผลิตในระดับอุตสาหกรรม เช่น การถลุงโลหะ การทำเครื่องปั้นดินเผา และการผลิตเกลือ การค้าขายระหว่างชุมชนและต่างแดนขยายตัวไปถึงตะวันออกกลาง ทำให้พบสิ่งของจากต่างถิ่น เช่น ตะเกียงสำริด โรมันและลูกปัดหินต่าง ๆ รวมถึงการรับเอาความเชื่อ ศาสนา และตัวอักษรจากภายนอกเข้ามา ส่งผลให้สังคมมีความซับซ้อนมากขึ้น และกลายเป็นรากฐานสำคัญของการเกิดรัฐในเวลาต่อมาโดยมีแหล่งโบราณคดีสำคัญ เช่น บ้านดอนตาเพชร เนินอุโลก และบ้านท่าแค (กรมศิลปากร, สำนักโบราณคดี, 2560)

สรุปได้ว่า สมัยก่อนประวัติศาสตร์นั้นแบ่งได้หลายแบบ ทั้งตามเครื่องมือเครื่องใช้ เศรษฐกิจสังคม และวิถีชีวิตของมนุษย์ โดยการแบ่งตามเครื่องมือแบ่งเป็นยุคหินและยุคโลหะ ส่วนการแบ่งตามเศรษฐกิจสังคมแบ่งเป็นสังคมนายพรานและสังคมเกษตรกรรม ขณะที่การแบ่งตามวิถีชีวิตเริ่มจากสมัยหาของป่าล่าสัตว์ ซึ่งมนุษย์เร่ร่อนหาอาหารตามธรรมชาติ ต่อมาพัฒนาเป็นสมัยหมู่บ้านเกษตรกรรมที่เริ่มเพาะปลูกเลี้ยงสัตว์ และตั้งถิ่นฐานถาวร จนเกิดการแลกเปลี่ยนสินค้า และช่างฝีมือเฉพาะทาง สุดท้ายพัฒนาเป็นสมัยสังคมเมืองที่มีชุมชนขนาดใหญ่ ระบบสังคมซับซ้อนและเป็นรากฐานของการเกิดรัฐในเวลาต่อมา

4. ยุคหินในประเทศไทย

ดินแดนประเทศไทยเป็นพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กับมนุษย์โบราณที่เก่าแก่ที่สุดในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ *มนุษย์เดินตัวตรง (Homo erectus)* หรือที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า *มนุษย์ชวา* ซึ่งมีชีวิตอยู่บนเกาะชวา ประเทศอินโดนีเซีย และในภูมิภาคเอเชียตะวันออก คือ *มนุษย์ปักกิ่ง* ซึ่งพบที่ ถ้ำโจวกุเทียน ในประเทศจีน มนุษย์เหล่านี้มีชีวิตอยู่ในราว 5-8 แสนปีมาแล้ว

เนื่องจากในช่วงเวลายุคน้ำแข็งนั้น ดินแดนที่เป็นเกาะต่าง ๆ ของประเทศอินโดนีเซียได้เชื่อมต่อเป็นแผ่นดินเดียวกับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นอกจากมนุษย์ชวาแล้วในประเทศจีน ยังพบร่องรอยของมนุษย์เดินตัวตรงที่เรียกกันว่า มนุษย์ปักกิ่ง ซึ่งมีอายุไม่น้อยกว่า 500,000 ปีมาแล้ว มนุษย์เดินตัวตรงนี้ต่อมาได้มีวิวัฒนาการมาเป็นมนุษย์ปัจจุบัน (Homo sapiens) ตั้งแต่ 100,000 ปีเป็นต้นมา (วัลลภา รุ่งศิริแสงรัตน์, 2545)

สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทยมีการแบ่งเป็นยุคย่อย คือ ยุคหินกับยุคโลหะ ทั้งนี้ยุคหินยังมีการแบ่งออกเป็นยุคหินเก่า ยุคหินกลาง และ ยุคหินใหม่ ส่วนยุคโลหะก็มีการแบ่งเป็นยุคสำริดกับยุคเหล็ก ซึ่งเป็นยุคที่มนุษย์เริ่มรู้จักนำหินมาปรับใช้เป็นเครื่องมือเครื่องใช้หรืออุปกรณ์และอาวุธ แต่เนื่องจากสิ่งที่เหลือเป็นหลักฐานอยู่จนถึงปัจจุบันมีเพียงชนิดเดียวคือ *หิน* ดังนั้นเราจึงเรียกยุคนี้ว่า *ยุคหิน* ทั้งนี้ยุคหินตามพัฒนาการเทคโนโลยีการทำเครื่องมือเครื่องใช้ยังแบ่งออกเป็น 3 ยุคย่อย คือ *ยุคหินเก่า ยุคหินกลาง และยุคหินใหม่* ดังนี้

4.1 ยุคหินเก่า (Paleolithic)

มีระยะเวลาประมาณระหว่าง 500,00-10,000 ปีมาแล้ว มนุษย์ในยุคหินเก่ายังเป็นพวกเร่ร่อน ไม่อยู่เป็นหลักแหล่ง อาศัยอยู่ในถ้ำและเพิงไม้ พึ่งธรรมชาติ เริ่มรู้จักใช้หินเป็นอาวุธล่าสัตว์และป้องกันตัว เครื่องมือเครื่องใช้ทำด้วยหินซึ่งมีการกะเทาะด้านเดียว ลักษณะการทำยังไม่ประณีต เช่น ขวานหิน กำปั้น เครื่องขุดทำด้วยหิน เครื่องมือสับตัด และเครื่องใช้ทำจากกระดูกสัตว์ สิ่งเหล่านี้ทั้งหมดล้วนมีการขุดพบที่ถ้ำจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ ถ้ำผี จังหวัดราชบุรี ตำบลหินเก่า จังหวัดกาญจนบุรี อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย เป็นต้น (ดนัย ไชยโยธา, 2543)

หลักฐานเก่าแก่ที่สุดในประเทศไทยเท่าที่มีการค้นพบในปัจจุบัน คือ *เครื่องมือหินกะเทาะ* ที่พบที่เขาป่าหนาม บ้านแม่ทะ และบ้านดอนมูล จังหวัดลำปาง เครื่องมือหินกะเทาะที่บ้านแม่ทะและบ้านดอนมูลพบอยู่ใต้ชั้นหินบะซอลท์ ซึ่งเป็นชั้นทับถมของลาวาภูเขาไฟ กำหนดอายุได้ในราว 700,000 ปีมาแล้ว ตรงกับช่วงเวลาประมาณ *ยุคไพลสโตซีนตอนกลาง (Middle Pleistocene) ถึงยุคไพลสโตซีนตอนปลาย (Upper Pleistocene)* ซึ่งในช่วงนี้พื้นที่บริเวณประเทศไทยเป็นป่าเขตร้อนมีต้นไม้ขึ้นทึบ มีฝนตกหนัก และมีสัตว์ป่าอาศัยอยู่ชุกชุม แต่ไม่มีการพบร่องรอยของมนุษย์แต่อย่างใด ร่องรอยของมนุษย์เก่าแก่ที่สุด คือ *ฟันมนุษย์* ที่ถ้ำวิมานนาคินทร์ อำเภอคอนสาร จังหวัดชัยภูมิ กำหนดอายุได้ในราว 180,000 ปีมาแล้ว นอกจากนี้ยังมีแหล่งโบราณคดีแหล่งอื่นที่พบเครื่องมือหินกะเทาะ ได้แก่ แหล่งโบราณคดีถ้ำพระ จังหวัดเชียงราย ซึ่ง **ฟริทซ์ สารสิน (Fritz Sarasin)** นักโบราณคดีชาวสวิสเรียกเครื่องมือเหล่านี้ว่า *ไซแอมเมี่ยน (Siamian culture)* หรือ *วัฒนธรรมสยาม* แหล่งโบราณคดีที่แควน้อย จังหวัดกาญจนบุรี ซึ่ง **เอช.อาร์. ฟัน เฮเกอเร็น (H.R. Van Heekeren)** นักโบราณคดีชาวเนเทอร์แลนด์ที่ถูกจับเป็นเชลยศึกของญี่ปุ่นในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ขณะก่อสร้างทางรถไฟสายมรณะ เรียกเครื่องมือเหล่านี้ว่า *ฟิงนอยเอียน (Fingnoian culture)* หรือ *วัฒนธรรมแควน้อย* เครื่องมือหินกะเทาะในยุคหินเก่านี้ยังพบในภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย ได้แก่ ตำบลเวียงดอยคำ อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย บ้านด่านชุมพล อำเภอแม่ทะ จังหวัดลำปาง บ้านเก่า อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี บ้านท่ามะนาว อำเภอเมือง

จังหวัดกาญจนบุรี บ้านจันเด อำเภอทองผาภูมิ จังหวัดกาญจนบุรี ถ้ำพระ อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี และแหล่งโบราณคดีบ้านผาหมู อำเภอร้องกวาง จังหวัดแพร่ เป็นต้น (กรมศิลปากร และชิน อยู่ดี, ม.ป.ป.)

ภาพที่ 1 : เครื่องมือหินกะเทาะ แหล่งโบราณคดีบ้านเก่า
ที่มา : พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติบ้านเก่า กรมศิลปากร

เครื่องมือเครื่องใช้ของมนุษย์ในยุคหินเก่าในประเทศไทย ส่วนใหญ่จะทำจากหินกรวดแม่น้ำที่เก็บได้ตามริมฝั่งแม่น้ำ (Pebbles) ได้แก่ หินไรโอไรท์ (Rhyorite) หินควอทไซท์ (Quartzite) หินทราย (Sandstone) หินเคลย์ (Claystone) เป็นต้น หินเหล่านี้มักจะกลมมนเนื่องจากถูกกระแสน้ำพัดพาและเกิดการขัดฝน มนุษย์จะนำเอาหินกรวดแม่น้ำเหล่านี้มากะเทาะเป็นเครื่องมือรูปร่างต่าง ๆ แล้วนำมาใช้งาน เทคนิคการกะเทาะเป็นแบบกะเทาะโดยตรงระหว่างตัวเครื่องมือกับทั่ง หรือก้อนหินกับตัวเครื่องมือกะเทาะเครื่องมือให้มีรูปร่างต่าง ๆ กัน เช่น เครื่องมือหินกรวดขนาดใหญ่กะเทาะหน้าเดียว (Unifacial tools) หรือเครื่องมือสับตัด (Choppers) ขวานถากรูปกำปั้น (Hand-adzes) เครื่องมือหินกรวดกะเทาะสองหน้า (Bifacial tools) เครื่องมือขุดตัด (Chopping tools) ฯลฯ

ลักษณะเครื่องมือเครื่องใช้แบบนี้เป็นลักษณะเครื่องมือที่พบแพร่หลายในยุคหินเก่าบริเวณทางตะวันออกของอินเดียจนจรดเอเชียตะวันออกไกล (จีน) แตกต่างจากทางตะวันตกของอินเดียและเอเชียตะวันตก วัฒนธรรมหินเก่าในภูมิภาคนี้ของเอเชียได้ตั้งชื่อวัฒนธรรมต่าง ๆ กันออกไปในแต่ละประเทศตามสถานที่ที่พบก่อน เช่น วัฒนธรรมโซน (Soan Culture) ในอินเดีย วัฒนธรรม โจวกุเตียน (Choukoutiennian Culture) ในจีน วัฒนธรรมอันยาเธียน (Anyathian Culture) ในพม่า วัฒนธรรมฟิงนอยเอียน (Fingnioan Culture) ในไทย วัฒนธรรมแทมปาเนียน (Tampanian Culture) ในมาเลเซีย และวัฒนธรรมปัจจิตตาเนียน (Patjitanian Culture) ในอินโดนีเซีย

เครื่องมือเหล่านี้เมื่อพิจารณาจากลักษณะรูปร่าง และโดยการเอาไปเปรียบเทียบกับแหล่งอื่นสามารถสันนิษฐานลักษณะการใช้งานได้ คือ การตัดการโค่นต้นไม้ การปอกเปลือกไม้ ผ่าไม้ การกะเทาะหรือทุบเปลือกหอย ลูกไม้เปลือกแข็งหรือกระดูกสัตว์ อาวุธในการล่าสัตว์ การแล่หนังสัตว์ การหั่นและตัดเนื้อสัตว์ นอกจากนี้อาจใช้เครื่องมือหินในการทำไม้เป็นอาวุธหรือเครื่องมือสำหรับล่าสัตว์ ซึ่งซากสัตว์

ในยุคไพลสโตซีนที่พบแล้วในประเทศไทย ได้แก่ กะโหลกฮิปโปโปเตมัส ท่อนขาบนของควายพวกบูบาลัส กรามบนของช้างสเตโกดอน พบที่สะพานเดชาติวงศ์ จังหวัดนครสวรรค์ ซากหมาป่าดึกดำบรรพ์ที่จังหวัดอ่างทอง ซึ่งสันนิษฐานว่าอยู่ในยุคไพลสโตซีนตอนกลาง

สภาพชีวิตของมนุษย์ในยุคหินเก่านี้แม้ว่าจะไม่พบหลักฐานมากมายนักในประเทศไทย แต่เราก็สามารถกล่าวถึงเรื่องราวของมนุษย์ในยุคนี้ได้โดยเปรียบเทียบกับแหล่งอื่นที่พบหลักฐานมากกว่าทำให้เราทราบว่า มนุษย์ในยุคนี้ดำรงชีวิตด้วยการล่าสัตว์และเก็บอาหารที่หาได้ตามธรรมชาติ เช่น พืชและผลไม้ป่าเป็นอาหาร ลักษณะสังคมเป็นแบบสังคมนายพรานหรือล่าสัตว์ เร่ร่อนไปตามฝูงสัตว์ ไม่มีถิ่นฐานแน่นอน มักพบหลักฐานว่าอยู่อาศัยตามถ้ำ เพิงผา และที่ราบริมแม่น้ำ ส่วนสัตว์ที่ล่าเป็นสัตว์ยุคเก่าซึ่งหลายชนิดได้สูญพันธุ์ไปแล้ว

อย่างไรก็ตามหลักฐานที่พบยังไม่สามารถปะติดปะต่อเรื่องราวของยุคหินเก่าในประเทศไทยได้มากมายนัก ส่วนใหญ่จะเป็นข้อสันนิษฐานจากการเปรียบเทียบกับแหล่งอื่น ๆ หลักฐานที่สามารถปะติดปะต่อเรื่องราวได้มากที่สุดในปัจจุบัน คือ หลักฐานที่ได้จากการขุดค้นถ้ำหลังโรงเรียน จังหวัดกระบี่ ซึ่งมนุษย์เข้ามาอยู่อาศัยในถ้ำแห่งนี้ เมื่อประมาณ 38,000-27,000 ปีมาแล้ว (กรมศิลปากร และชิน อยู่ดี, ม.ป.ป.)

4.2 ยุคหินกลาง (Mesolithic)

มีระยะเวลาประมาณระหว่าง 10,000-7,000 ปีมาแล้ว มนุษย์ส่วนใหญ่ในยุคหินกลาง ยังคงอาศัยอยู่ตามถ้ำและเพิงผาใกล้ลำธาร รู้จักปรับปรุงเครื่องมือที่ทำจากหินกะเทาะได้ประณีตขึ้น โดยมีการกะเทาะคมทั้ง 2 ด้าน รู้จักขัดตัวขวานให้เรียบ นำกระดูกสัตว์และเปลือกหอยมาใช้ทำเครื่องมือ และทำภาชนะเครื่องปั้นดินเผาเป็นหม้อ ชาม หม้อน้ำได้ด้วย

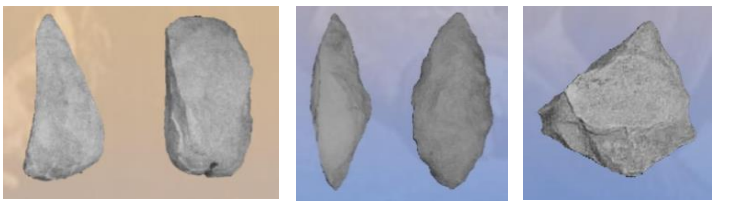
ยุคหินกลางในประเทศไทยอยู่ในช่วงการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมจากยุคไพลสโตซีน เข้าสู่ยุคโฮโลซีน มีอายุตั้งแต่ประมาณ 12,000 ปี จนถึงประมาณ 4,000 ปีมาแล้ว ในช่วงนี้สภาพภูมิอากาศและภูมิประเทศไม่แตกต่างจากปัจจุบันเท่าใดนัก ที่แตกต่างกันก็คงจะเป็นป่ามากกว่า ในช่วงนี้เองที่ดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงเหนือ รับระดับน้ำทะเลที่ค่อย ๆ สูงขึ้น จนทำให้ดินแดนบางส่วนจมลงทำให้ดินแดนที่เคยเชื่อมต่อหมู่เกาะต่าง ๆ เช่น อินโดนีเซีย สุมาตรา บอร์เนียว ฯลฯ ได้ถูกตัดขาดลงจมสู่ใต้ระดับน้ำทะเลใหม่นี้ ซึ่งผลจากการขุดค้นสำรวจของ **เชตเตอร์ กอร์แมน (Chater Gorman) และคณะ** ที่ถ้ำผี อำเภอเมืองแม่ฮ่องสอน จังหวัดแม่ฮ่องสอน ได้พบเศษเครื่องปั้นดินเผา กระดูกสัตว์ เช่น ซากพืช และเมล็ดพืชหลายชนิด เช่น ท้อ สมอไทย สมอพิเภก หมาก ถั่วลันเตา เถาน้ำเต้า แตงกวา เป็นต้น นั่นแสดงว่าได้มีการนำพืชชนิดต่าง ๆ มาปลูกในบริเวณนี้เมื่อประมาณ 9,000 ปีมาแล้ว (ดนัย ไชยโยธา, 2543)

การค้นพบหลักฐานของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ยุคหินในช่วงเวลาต่อมา เป็นเครื่องมือหินกะเทาะอย่างประณีต ขนาดเล็กลง ไม่หยาบ ใหญ่ และหนักเช่นยุคแรก เครื่องมือแบบนี้ เรียกว่า *เครื่องมือแบบฮัวบินเนียน (Hoabinhian)* ตามแหล่งโบราณคดีที่พบเครื่องมือแบบนี้ครั้งแรก คือที่ *ฮัวบินห์ (Hoa Binh)* ประเทศเวียดนาม ชนิดของเครื่องมือจะมีหลายรูปแบบและใช้งานเฉพาะด้านมากกว่ายุคก่อน เช่น เครื่องมือปลายแหลม เครื่องมือขูด เครื่องมือทำจากสะเก็ดหิน รวมทั้งมีการเครื่องมือด้วยเปลือกหอยและกระดูกสัตว์เป็นเครื่องมือสำหรับเจาะและขูด เป็นต้น

เครื่องมือเครื่องใช้ยุคหินกลางในประเทศไทยและในกลุ่มทางเอเชียซีกตะวันออกนี้แตกต่างจากที่เป็นเครื่องมือหินขนาดจิ๋วในซีกโลกตะวันตกอย่างสิ้นเชิง เครื่องมือยุคหินกลางที่นี่ยังคงเป็นเครื่องมือหินกะเทาะเช่นเดียวกับยุคหินเก่า แต่มีเปลี่ยนแปลงไปบ้างก็คือ กะเทาะอย่างประณีตกว่าเดิม และมีลักษณะการใช้งานเฉพาะอย่างมากขึ้น นอกจากเครื่องมือหินยังมีเครื่องมืออื่น ๆ เช่น ทำจากกระดูก ทำจากเปลือกหอย ได้แก่ เครื่องมือหินกะเทาะ แบบขวานกำปั้น (Proto-handaxes) เครื่องมือหินกรวด แม่น้ำที่กะเทาะอย่างหยาบแบบหน้าเดียว (Unifacial tools) และสองหน้า (Bifacial tools) เครื่องมือปลายแหลมรูปร่างคล้ายอัลมอนด์ (Almond picks) หรือคล้ายถั่วลิสงกะเทาะหน้าเดียว เครื่องมือปลายแหลมรูปสามเหลี่ยม (Triangular picks)

เครื่องมือหินแบบสุมาตรา (Sumatralith) ทำจากหินกรวดรูปร่างแบนรูปไข่ กะเทาะหน้าเดียวหรือกะเทาะที่ขอบโดยรอบ เครื่องมือหินกะเทาะที่กะเทาะขอบทั้งสองด้าน (Edge-chipped bifaces) เครื่องมือขูด (Scrapers) อย่างที่มีรูปร่างกลมแบนมีผิวนอกเหลืออยู่ด้านหนึ่งและตรงกลางขอบที่กะเทาะ (Cortex disc) อย่างที่ทำจากสะเก็ดหิน (Flake disc) ขวานสั้น (Short-axes) พบที่เป็นแบบหนา (Thick short-axes) แบบแบน (Flat short-axes) และแบบปลายแหลม (Pointed short-axes)

เครื่องมือสะเก็ดหิน (Flake tools) พบเป็นแบบด้านข้างขนานกัน (Bladelet) มีขนาดเล็กเป็นแผ่นบางส่วนที่มีขนาดใหญ่ ได้แก่ เครื่องมือกะเทาะหน้าเดียวรูปไข่ (Flake oval) เครื่องมือขูดรูปกลมแบน (Flake disc) เครื่องมือปลายแหลมรูปคล้ายใบไม้ (Leaf-shaped point) เครื่องมือหินกะเทาะปลายแหลม (Point) ซึ่งล้วนแต่ทำจากสะเก็ดหิน

ภาพที่ 2 : เครื่องมือสะเก็ดหิน ยุคหินกลาง
ที่มา : พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ น่าน กรมศิลปากร

นอกจากเครื่องมือที่กล่าวมาแล้วยังพบเครื่องมืออื่น ๆ อีก แต่ไม่มากนัก เช่น ค้อนหินสำหรับกะเทาะเครื่องมือจักรหิน เครื่องมือสำหรับผ่า (Cleavers) เครื่องมือสำหรับขุดหรือเจาะ (Picks) และหินบดควบคู่ไปกับการพบเครื่องมือสับตัดและเครื่องมือสำหรับสับตัด (Choppers and Chopping tools) ซึ่งพัฒนามาจากยุคหินเก่า และยังพบเครื่องมือที่ทำจากเปลือกหอย และกระดูกสัตว์ เช่น เครื่องมือ เจาะไม้หรือหนังทำด้วยกระดูก (Bone awls) เป็นรูปทรงกระบอกข้างหนึ่งแหลม (เทียบได้กับเหล็กหมาด) เครื่องมือขูดทำจากเปลือกหอย ชนิดของหินที่ใช้ทำเครื่องมือพบว่ามีแตกต่างกันในแต่ละที่ แต่มีข้อสังเกตว่า หินที่ถูกเลือกใช้จะมีเนื้อละเอียดมากขึ้นกว่าในยุคหินเก่า ชนิดของหินที่พบ ได้แก่ หินเชอร์ต (Schert) หินควอทไซท์ (Quartzite) หินไรโอไลท์ (Rhyorite) หินปูน (Limestone) หินชนวน (Shale) และแคลซิโดนี (Chalcedony) เป็นต้น ในบางแหล่งยังพบเครื่องปั้นดินเผาเป็นชิ้นส่วนของภาชนะดินเผาลายเชือกทาบแตกหักป่นมาก การทำลายใช้เชือกที่ทำจากพืชในตระกูลหมาก (Raphia) พันไม้ประทับหรือตีลงบนภาชนะดินเหนียว ขณะที่ดินยังชุ่มอยู่และพบเศษภาชนะผิวเรียบขัดมันอีกจำนวนหนึ่ง แตกหักมากเช่นเดียวกัน บางชิ้นพบร่องรอยการทำลายขูดเป็นลูกคลื่น การพบเครื่องปั้นดินเผาในยุคสมัยนี้ถือว่าเป็นสิ่งที่ค่อนข้างแปลก เนื่องจากเครื่องปั้นดินเผามักพบในยุคหลัง

นอกจากนี้ยังพบกระดูกสัตว์ทั้งสัตว์บกและสัตว์น้ำ เช่น เก้ง กวาง หมู กระทิง ควายป่า เสือ หมี ลิง ค่าง กระจง กระรอก หนู จระเข้ เต่า หอย ปู ปลาชนิดต่าง ๆ ฯลฯ ซากพืช ได้แก่ น้ำเต้า (Lagenaria หรือ Areca) พืชจำพวกถั่วเขียว ถั่วทอง ถั่วเหลืองหรือถั่วเหน้า (Phaseolus หรือ Glycene) มะกอกเลื่อม (Canarium) แตง (Cucumis) พืชจำพวกดีปลี พริกไทย หรือพลู (Piper) พืชจำพวกถั่ว (Vicia) มะเยา (Aleurite) มะซาง (Madhuca) ท้อ (Prunus) กระจับหรือมะแง่ง (Trapa) สมอไทยหรือสมอพิเภก (Terminalia) และซากเถ้าถ่านของไม้ไผ่ ซึ่งมีข้อสันนิษฐานว่า นอกจากทำที่อยู่อาศัยแล้ว ยังอาจใช้แทนภาชนะ (Bamboo containers)

ในช่วงยุคหินกลางนี้สภาพแวดล้อมไม่แตกต่างจากยุคปัจจุบันเท่าใดนัก จากการสิ้นสุดยุคน้ำแข็งทำให้ระดับน้ำทะเลค่อย ๆ สูงขึ้นทำให้ดินแดนบางส่วนจมลง เกิดหมู่เกาะต่าง ๆ ขึ้น มนุษย์ในยุคนี้ตั้งถิ่นฐานอยู่ในถ้ำ เพิงผา และสร้างกระท่อมอยู่ริมน้ำ ชายฝั่งทะเล และริมทะเล ดำรงชีวิตด้วยการล่าสัตว์ การจับสัตว์น้ำ การเก็บพืช เมล็ดพืช และผลไม้ป่าเป็นอาหาร อพยพโยกย้ายที่อยู่อาศัยไปอยู่ที่ ๆ มีอาหารมากพอและอุดมสมบูรณ์

การรวมกลุ่มสังคมในยุคนี้จะมีมากขึ้น มีพิธีฝังศพแสดงให้เห็นความเชื่อในชีวิตหลังความตายและความสัมพันธ์ของคนตายกับคนที่ยังมีชีวิตอยู่ ลักษณะของโครงกระดูกของมนุษย์จะถูกฝังนอนงอเข่าหรือฝังนอนหงายชันเข่า มีแผ่นหินวางทับร่างอยู่ พบว่า มีดินแดงโรยอยู่บนร่าง และมีการฝังเครื่องเช่น

ร่วมกับศพ มีลักษณะของคนยุคนี้พวกออสโตรเมลานิเซียน (Austro Melanesian) หรืออาจมีลักษณะของพวกมาเลย์รุ่นแรก (Early Malay) ผสม

แม้ว่าจะมีนักวิชาการจำนวนมากที่ไม่ยอมรับแนวความคิดเรื่องยุคหินกลางในประเทศไทย แต่จากหลักฐานที่พบแสดงให้เห็นว่าคนเหล่านี้สืบทอดลักษณะการดำรงชีวิตแบบล่าสัตว์ และเก็บอาหารกิน (Hunting and gathering) เช่นเดียวกับยุคหินเก่า แต่อาจจะมีการจับสัตว์น้ำ (Fishing) และการใช้ประโยชน์หรือบริโภค พืช (Plant exploitation) เพิ่มขึ้น จากการกำหนดอายุโดยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ของหลักฐานจากแม่ฮ่องสอน และกาญจนบุรี พบว่า สมัยนี้มีอายุระหว่าง 12,000-4,000 ปีมาแล้ว แหล่งโบราณคดีในยุคหินกลางที่สำคัญ ได้แก่ ถ้ำหลังโรงเรียน และถ้ำหมอเขียว จังหวัดกระบี่ ถ้ำผีหรือถ้ำผีแมน จังหวัดแม่ฮ่องสอน ถ้ำไทรโยค ถ้ำองบะ ถ้ำเขาทะลุ ถ้ำหีบ ถ้ำเพชรคูหา และถ้ำเม่น จังหวัดกาญจนบุรี ถ้ำใกล้เขาจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ ดอยถ้ำเขาพระ อำเภอเมือง จังหวัดเชียงราย เขาสนามแจง อำเภอบ้านหมี จังหวัดลพบุรี เนินใกล้ถ้ำฤาษี อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี ถ้ำที่เขาแก้ว อำเภอโป่งน้ำร้อน จังหวัดจันทบุรี เป็นต้น (ชิน อยู่ดี, 2529)

แหล่งโบราณคดียุคหินกลางที่ถ้ำผีหรือถ้ำผีแมน เป็นถ้ำเพิงผาขนาดเล็กบนภูเขาในเขตวนอุทยานถ้ำลอด ตำบลสบป่อง อำเภอเมือง จังหวัดแม่ฮ่องสอน จากการขุดค้นที่ถ้ำแห่งนี้ระหว่างปี พ.ศ. 2508-2509 ได้พบหลักฐานทางโบราณคดียุคหินกลางอายุระหว่าง 13,000-7,500 ปีมาแล้ว จนถึงยุคหินใหม่ จากการขุดค้นได้พบเครื่องมือหินกะเทาะแบบฮัวบินเนียน ซากสัตว์ ซากพืช นอกจากนี้ยังพบหลักฐานแสดงความต่อเนื่องถึงยุคหินใหม่ ได้แก่ ขวานหินขัด และเศษภาชนะดินเผา แสดงให้เห็นสภาพชีวิตของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่ถ้ำผีซึ่งเริ่มจากการตั้งถิ่นฐานชั่วคราว ล่าสัตว์ จับสัตว์น้ำ และเก็บอาหารกิน มาสู่การเริ่มต้นทำการเกษตรกรรม (ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2559)

4.3 ยุคหินใหม่ (Neolithic)

มีระยะเวลาประมาณระหว่าง 4,000-2,000 ปีมาแล้ว เมื่อยุคน้ำแข็งสุดท้ายสิ้นสุดลง สภาพแวดล้อมค่อย ๆ เปลี่ยนแปลงเข้าสู่ยุคปัจจุบัน วิถีชีวิตบนลักษณะทางเศรษฐกิจแบบใหม่ที่มนุษย์ได้พัฒนาขึ้นเป็นจุดเริ่มต้นของยุคหินใหม่ ซึ่งในแต่ละบริเวณเริ่มต้นไม่พร้อมกัน แต่สามารถกล่าวโดยเฉลี่ยได้ว่าเริ่มต้นเมื่อประมาณ 4,500-4,000 ปีมาแล้ว จนถึงประมาณ 2,500-2,000 ปีมาแล้ว จึงสิ้นสุดยุคหินใหม่ ซึ่งก็ไม่พร้อมกันเช่นเดียวกับจุดเริ่มต้น

ยุคหินใหม่เป็นการเปลี่ยนแปลงชีวิตความเป็นอยู่ทั้งหมดจากการล่าสัตว์ ที่อยู่อาศัยซึ่งอยู่บนที่สูงอพยพตามฝูงสัตว์ มนุษย์ได้อพยพลงจากที่สูงมาสู่ที่ราบ ปลูกสร้างบ้านเรือนถาวรอยู่กันเป็นหมู่บ้าน อยู่ริมแม่น้ำที่น้ำท่วมไม่ถึง เริ่มลักษณะเศรษฐกิจใหม่ คือ การเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ (Cultivation and

domestication) เริ่มรู้จักการทำเครื่องจักรสาน ทำเครื่องปั้นดินเผาเป็นภาชนะหลากสีหลายชนิด ทั้งประเภทผิวเรียบ มีลายชนิดที่มีสามขาและชนิดที่ไม่มีขา รู้จักการทอผ้า รู้จักนำหินมาทำเครื่องประดับ เช่น กำไลหิน ลูกปัด แหวน ตุ้มหู นิยมฝังศพในท่านอนหงายไม่ใส่โลง ลักษณะของเครื่องมือเครื่องใช้ก็เริ่มเปลี่ยนไปจากเครื่องมือหินกะเทาะไปสู่เครื่องมือหินขัด เช่น ขวานหินขัดหรือขวานฟ้าที่มีคมชัดเจน สันนิษฐานว่าคนในยุคหินใหม่ มีการแบ่งงานกันทำ และมีการติดต่อกันระหว่างชุมชนซึ่งอาจเป็นการแลกเปลี่ยน หรือการติดต่อทางวัฒนธรรม และรู้จักวาดภาพตามผนังถ้ำ เป็นต้น ซึ่งได้มีการขุดค้นพบที่บ้านเก่า จังหวัดกาญจนบุรี ที่ผาแต้ม จังหวัดอุบลราชธานี ที่ถ้ำพระ จังหวัดกาญจนบุรี เป็นต้น (ดนัย ไชยโยธา, 2543)

พืชและสัตว์ในยุคหินใหม่ ยุคหินใหม่จัดว่าเป็นสมัยของการเริ่มสังคมกสิกรรม จึงจำเป็นที่คนยุคหินใหม่จะต้องเกี่ยวข้องกับพืชพรรณต่าง ๆ หลายชนิด พืชที่สำคัญที่สุด ได้แก่ ข้าวจ้าว (Oriza sativa) ซึ่งยอมรับกันว่าปลูกขึ้นในประเทศไทยเป็นแห่งแรกในโลก (ที่โนนนกทา อายุประมาณ 4,500 ปีมาแล้ว) นอกจากนี้ยังอาจปลูกพืชอื่น ๆ เช่น ถั่ว ฟักทอง พริก บวบหรือแฟง ฯลฯ ซึ่งพืชส่วนใหญ่ในยุคหินใหม่จะคล้ายหรือเป็นแบบเดียวกันกับพืชที่พบเห็นในปัจจุบัน ส่วนสัตว์ก็เช่นเดียวกับคนยุคหินใหม่ ได้เริ่มทำการเลี้ยงสัตว์กันอย่างจริงจัง แต่อย่างไรก็ตามก็ยังคงล่าสัตว์อยู่ สัตว์ ในสมัยนี้ก็คล้ายคลึงกันกับในปัจจุบัน เช่น หมู วัว เก้งหรือฟาง กระต่ายป่า ตะกวด กวาง เต่า แรด กระรอก หมา เป็นต้น นอกจากสัตว์ดังกล่าวนี้แล้ว พวกที่อาศัยอยู่ใกล้ฝั่งทะเล ได้นำทรัพยากรทางทะเลมาใช้ประโยชน์ด้วย (Marine adaptation) เช่น การจับปลา จับปู หาหอย ตลอดจนการจับตะพาบน้ำ มาเป็นอาหาร เป็นต้น ซึ่งจะพบซากสัตว์ทะเลเหล่านี้หนาแน่นมากในแหล่งชายฝั่งทะเล

ยุคนี้เป็นยุคที่มีแหล่งโบราณคดีมากมายในทุกภูมิภาคของประเทศไทย เครื่องมือเครื่องใช้ที่พบคือ *เครื่องมือหินขัด* ที่สำคัญคือขวานหินขัดซึ่งชาวบ้านบางแห่งเรียกว่า *ขวานฟ้า* เชื่อกันว่าเป็นขวานศักดิ์สิทธิ์ที่ตกลงมาจากฟ้าใช้รักษาโรคได้ บางแห่งเรียกว่า *เสียมตุ่น* เชื่อกันว่าเป็นเสียมที่ตุ่นใช้ขุดดิน ลักษณะของเครื่องมือหินขัดมีหลายรูปแบบตามหน้าที่ เช่น ขวานถากหรือผึ่ง ขวานมีบ่า จักร สิ่ว ฯลฯ เครื่องมือทำจากกระดูกสัตว์ ได้แก่ ฉมวก สิ่ว เบ็ด ส่วนเครื่องจักสาน มักพบเป็นรอยพิมพ์ของเครื่องจักสานอยู่บนภาชนะหรือในดิน

เครื่องประดับ พบที่ทำด้วยหิน เช่น กำไลหิน ลูกปัดหิน ที่เป็นกระดูก ได้แก่ กำไล ลูกปัด ปิ่น จี้ นอกจากนี้ยังพบที่ทำจากเปลือกหอย เช่น ลูกปัด จี้ เป็นต้น

เครื่องปั้นดินเผา นอกจากภาชนะดินเผา เช่น หม้อ ไห จาน ชาม และเครื่องใช้อื่น เช่น ตุ้มถ่วงแห แวดินเผา (ใช้ในการปั่นด้าย) หินดุ (ใช้ในการขึ้นรูปภาชนะดินเผา) ภาชนะดินเผานี้ นอกจากกันออกไปตาม

สถานที่ ตัวอย่างเช่นที่พบในจังหวัดกาญจนบุรี รวมทั้งภาคตะวันตกและภาคใต้ของประเทศไทย ยังพบว่าบางแหล่งมีลักษณะคล้ายคลึงกับที่พบในยุคหินใหม่ ของจีน

ภาพที่ 3 : เครื่องมือหินขัด เครื่องประดับ เครื่องปั้นดินเผา ยุคหินใหม่
ที่มา : https://www.matichon.co.th/local/news_2269824

ภาชนะดินเผายุคหินใหม่ เป็นภาชนะเนื้อค่อนข้างหยาบในช่วงแรกจะขึ้นรูปด้วยมือ โดยอาจใช้หินดุช่วย ต่อมาจึงใช้แป้นหมุน ลวดลายที่ตกแต่งส่วนใหญ่จะเป็นลายเชือกทาบ รองลงมาจะเป็นเศษภาชนะผิวเรียบ นอกจากนี้ก็ตกแต่งด้วยลายขูด ลายขีด ลายจุดประ เป็นรูปทรงเรขาคณิต และเป็นรูปต่าง ๆ พบว่ามีการเคลือบน้ำโคลนเหลว และน้ำโคลนขันสมานรูซึมรั่วก่อนเผา การเผามักจะเป็นเตาแบบง่าย ๆ คือ เตาเปิด (Open kilns) โดยใช้เชื้อเพลิงมาสุม จึงมักพบว่าภาชนะดินเผาในระยะแรก ๆ นี้มักสุกไม่ทั่ว นอกจากเศษภาชนะดินเผา และภาชนะดินแล้ว ยังพบเครื่องปั้นดินเผาอื่น ๆ เช่น หินดุ (เครื่องมือขึ้นรูปภาชนะรูปร่างคล้ายเห็ด) กระสุนดินเผา (ใช้ยิงกับคันกระสุน) เบี้ยดินเผา (อาจใช้ในการละเล่น) แวดินเผา (ใช้ปั่นด้าย) ตุ้มถ่วงแห ตลอดจนเครื่องประดับต่าง ๆ ที่ทำขึ้นจากดินเผา (ฐิติมา อนุกูลวรรธกะ, 2540)

เนื่องจากยุคนี้เป็นยุคแห่งการเกษตรกรรม พืชที่สำคัญที่มนุษย์ยุคนี้ปลูกก็คือ *ข้าว* นอกจากนี้อาจปลูกพืชอื่น ๆ เช่น ถั่ว ฟัก บวบ ฯลฯ ส่วนสัตว์เลี้ยง ได้แก่ หมา หมู วัว ควาย ฯลฯ การล่าสัตว์ยังคงพบหลักฐานการล่า เก้ง กวาง กระต่าย แรด กระจง กระรอก เต่า ตะพาบ หอย ปู และปลาชนิดต่าง ๆ เป็นต้น

หลักฐานสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่พบมากในแหล่งโบราณคดียุคหินใหม่คือ *หลุมฝังศพ* ซึ่งมักจะฝังศพในลักษณะนอนหงายเหยียดยาว ส่วนที่ฝังงอตัวหรือฝังในภาชนะดินเผามีพบไม่มากนัก ภายในหลุมฝังศพมีเครื่องเช่น เช่น อาหาร ภาชนะดินเผา ขวานหินขัด ฯลฯ เครื่องประดับตกแต่งร่างศพ เช่น กำไล ลูกปัด จี้ ทำด้วยวัสดุต่าง ๆ ซึ่งการฝังศพนี้แสดงให้เห็นความเชื่อเกี่ยวกับชีวิตและการตายของมนุษย์จนก่อเกิดประเพณีการฝังศพ นอกจากนี้แล้วบางครั้งพบว่ามีพิธีกรรมที่ทำกับศพ เช่น มัดศพ กรอฟันศพ เป็นต้น และทิศทางการฝังศพก็จะสะท้อนให้เห็นลักษณะความเชื่อ เช่น ฝังหันศีรษะไปทางทิศตะวันออกอาจหมายถึงการเกิดใหม่เช่นเดียวกับดวงอาทิตย์ เป็นต้น จากการศึกษาโครงกระดูกมนุษย์พบว่าผู้ชายจะสูง

ระหว่าง 160-175 เซนติเมตร ส่วนผู้หญิงจะสูงระหว่าง 145-166 เซนติเมตร โรคภัยไข้เจ็บที่พบ ได้แก่ โรคโลหิตจาง โรคฟันผุ

สภาพชีวิตมนุษย์ในยุคหินใหม่ได้เปลี่ยนแปลงชีวิตความเป็นอยู่จากที่สูงมาอยู่บนที่ราบใกล้แหล่งน้ำ อยู่รวมเป็นกลุ่มเป็นหมู่บ้านบนเนิน ดำรงชีวิตลักษณะเศรษฐกิจใหม่ คือ การเกษตรกรรมเป็นการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ รู้จักการทำเครื่องปั้นดินเผา การทำเครื่องจักสาน การทอผ้า เป็นต้น และพบว่ามีผลผลิตมากเกินกว่าที่จะบริโภค ก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนและการค้าขาย ส่วนการล่าสัตว์และการจับสัตว์น้ำยังคงมีอยู่ เนื่องจากมีการตั้งถิ่นฐานถาวร มีจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้นรวดเร็ว สังคมยุคหินใหม่จะซับซ้อนมากขึ้น มีความแตกต่างทางฐานะในสังคม มีการแบ่งงานกันทำการทำงานเฉพาะด้าน และมีการติดต่อกันระหว่างชุมชน ซึ่งอาจเป็นการแลกเปลี่ยนหรือการติดต่อทางวัฒนธรรม

การเริ่มต้นของยุคหินใหม่ในแต่ละที่ไม่พร้อมกัน แต่สามารถกล่าวโดยเฉลี่ยได้ว่าเริ่มต้นเมื่อประมาณ 4,500-4,000 ปีมาแล้ว จนถึงประมาณ 2,500-2,000 ปีมาแล้วมนุษย์เริ่มรู้จักการนำโลหะมาทำเครื่องมือเครื่องใช้จึงสิ้นสุดยุคหินใหม่ซึ่งก็ไม่พร้อมกันในแต่ละพื้นที่เช่นเดียวกัน

ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นแหล่งโบราณคดียุคหินใหม่พบอยู่ทั่วไปในทุกภาคของประเทศไทยในสภาพภูมิประเทศแตกต่างกัน เนื่องจากปัจจัยในการตั้งถิ่นฐาน เช่น พื้นที่ทำการเกษตรกรรมแหล่งวัตถุดิบในการทำเครื่องมือเครื่องใช้ แหล่งน้ำ เป็นต้น ดังนั้นแหล่งโบราณคดียุคหินใหม่จึงมักพบอยู่ตามที่ราบลุ่มแม่น้ำที่ดอน ที่ราบสูง ถ้ำ เพิงผา และชายฝั่งทะเลซึ่งอยู่ใกล้แหล่งน้ำจืด ตัวอย่างเช่น บ้านเก่าในเขตลุ่มแม่น้ำแควน้อย อำเภอเมืองฯ จังหวัดกาญจนบุรี ถ้ำพระ ตำบลไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี โคกเจริญในเขตลุ่มแม่น้ำป่าสัก อำเภอไชยบาดาล จังหวัดลพบุรี ถ้ำสิงขร อำเภอคีรีรัฐนิคม จังหวัดสุราษฎร์ธานี โคกพนมดีในเขตชายฝั่งทะเลเดิม อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี บึงไผ่ดำในเขตชายฝั่งทะเลเดิม อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา โนนนกทา อำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น ฯลฯ (ชิน อยู่ดี, 2529)

แหล่งโบราณคดียุคหินใหม่ที่บ้านเก่า เป็นแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักทั่วโลกแหล่งแรกของประเทศไทย จากการที่ **เอช.อาร์. ฟัน เฮเกอเร็น (H.R. Van Heekeren)** นักโบราณคดีชาวเนเทอร์แลนด์ ซึ่งเป็นเชลยศึกในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้พบเครื่องมือหินกะเทาะในบริเวณริมแม่น้ำแควน้อยที่บ้านเก่า ระหว่างการสร้างทางรถไฟสายมรณะ จากนั้นจึงมีการสำรวจบริเวณนี้อีกหลายครั้ง จนกระทั่งในปี พ.ศ. 2503 เป็นต้นมา รัฐบาลไทยและรัฐบาลเดนมาร์กจึงได้ร่วมกันจัดทำโครงการสำรวจและขุดค้นอย่างเป็นระบบขึ้น ซึ่งเป็นการดำเนินการทางโบราณคดีอย่างเป็นระบบครั้งแรกในประเทศไทย จากการขุดค้นได้พบเครื่องมือหินขัด เครื่องปั้นดินเผา กระดูกสัตว์ เปลือกหอย และโครงกระดูกมนุษย์เป็นจำนวนมาก เครื่องมือหินขัดที่พบเป็น ขวานหินขัดที่มีลักษณะแบบผึ่งหรือขวานถาก สิ่วหินขัด หัวลูกศร ปลายหอก หินลับ หินบด และจักรหินหรือแผ่นหินทำเป็นรูปวงกลมเจาะรูตรงกลาง

กระดูกสัตว์ เขาสัตว์ และเปลือกหอยพบทั้งที่เหลือจากการบริโภคและที่ทำเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น หัวลูกศร ปลายหอก เบ็ด สิ่ว เข็ม และเครื่องประดับ

ภาชนะดินเผายุคหินใหม่ที่บ้านเก่าพบเป็นจำนวนมากและมีรูปแบบต่าง ๆ กัน เช่น หม้อ ชาม กระปุก พาน และที่สำคัญจนถือได้ว่าเป็นสัญลักษณ์ของยุคหินใหม่ที่บ้านเก่าคือ *หม้อสามขา* ภาชนะดินเผาเหล่านี้นอกจากจะพบเป็นเครื่องใช้แล้วยังพบอยู่ในหลุมฝังศพ ซึ่งอาจเป็นภาชนะใส่เครื่องเซ่นสำหรับผู้ตาย จากการเปรียบเทียบภาชนะดินเผาพบว่าคล้ายคลึงกันกับภาชนะดินเผาของวัฒนธรรมลุงชานในประเทศจีน นอกจากภาชนะดินเผาแล้วยังพบเครื่องปั้นดินเผาชนิดอื่น เช่น ลูกกระสุนดินเผา แวดินเผา เป็นต้น โครงกระดูกมนุษย์จำนวนมากขุดค้นพบที่บ้านเก่า มักถูกฝังนอนหงายเหยียดยาว ตกแต่งศพด้วยเครื่องประดับ เช่น ลูกปัด กำไล มีความเชื่อในการกรอหรือถอนฟันของผู้ตายก่อนจะฝัง นอกจากนี้ยังมีการฝังเครื่องเซ่นเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ และอาจมีการฝังอาหารสำหรับผู้ตายด้วย

ภาพที่ 4 : เครื่องมือเครื่องใช้จากแหล่งโบราณคดีบ้านเก่า
ที่มา : ศูนย์เทคโนโลยีสารสนเทศมรดกทางวัฒนธรรม กรมศิลปากร

ยุคหินใหม่ที่บ้านเก่านี้มีอายุประมาณ 4,000 ปีมาแล้ว และมีการอยู่อาศัยต่อเนื่องมาจนเข้าสู่ยุคโลหะ ข้อมูลและหลักฐานเกี่ยวกับยุคหินใหม่ที่บ้านเก่า ปัจจุบันจัดแสดงไว้ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติบ้านเก่า ซึ่งสร้างขึ้นในบริเวณที่มีการดำเนินงานขุดค้น (ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2559)

สรุปได้ว่า ยุคหินในประเทศไทย แบ่งออกเป็น 3 ยุคสำคัญ ได้แก่ ยุคหินเก่า ยุคหินกลาง และยุคหินใหม่ ซึ่งสะท้อนพัฒนาการของมนุษย์จากสังคมเร่ร่อนสู่สังคมเกษตรกรรม ในยุคหินเก่ามนุษย์อาศัยอยู่ตามถ้ำและเพิงผา ใช้เครื่องมือหินกะเทาะหยาบในการล่าสัตว์และหาอาหารจากธรรมชาติ ต่อมาในยุคหินกลาง มนุษย์เริ่มพัฒนาเครื่องมือให้ประณีตขึ้น รู้จักใช้กระดูกและเปลือกหอยทำเครื่องมือ รวมทั้งเริ่มทำภาชนะดินเผาและปลูกพืชบางชนิด นอกจากนี้ยังเริ่มมีพิธีกรรมฝังศพและความเชื่อเกี่ยวกับชีวิตหลังความตาย ส่วนยุคหินใหม่ถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญของวิถีชีวิต มนุษย์เริ่มตั้งถิ่นฐานถาวร ทำเกษตรกรรม เลี้ยงสัตว์ ใช้เครื่องมือหินขัดทำเครื่องปั้นดินเผา ทอผ้า และจักสาน เกิดการแบ่งงานและการแลกเปลี่ยน

สินค้าระหว่างชุมชน ส่งผลให้สังคมมีความซับซ้อนมากขึ้นและพัฒนาไปสู่ยุคโลหะและสังคมเมืองในเวลาต่อมา

5. ยุคโลหะในประเทศไทย

ยุคโลหะ (Metal Age) เริ่มต้นเมื่อประมาณระหว่าง 6,000-2,800 ปีมาแล้ว หลังจากที่มนุษย์ได้พัฒนาเครื่องมือที่ทำขึ้นจากหิน กระดูก เปลือกหอย ตลอดจนเครื่องมือที่ทำขึ้นจากไม้มาเป็นระยะเวลานาน มนุษย์ได้พัฒนาเครื่องมือเครื่องใช้ไปอีกระดับคือการรู้จักถลุงเอาทองแดงมาใช้ประโยชน์ ต่อมาจึงได้นำเอาทองแดงมาผสมกับโลหะอื่นเป็นสำริด และในที่สุดจึงได้พัฒนามาสู่การถลุงเหล็ก ซึ่งช่วงเวลานี้เรียกกันว่า *ยุคโลหะ (Metal Age)*

นักโบราณคดีได้พบร่องรอยของมนุษย์ยุคโลหะตอนต้นในประเทศไทย จากการขุดค้นที่ตำบลโนนกทา อำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น นักโบราณคดีพบโครงกระดูกมนุษย์และเครื่องมือที่ทำด้วยสำริด ทั้งนั้น ไม่มีเครื่องมือที่ทำด้วยเหล็ก แต่มีขวานที่ทำด้วยทองแดงที่เกิดจากธรรมชาติ (ไม่ใช่ทองแดงถลุง) เอามาทุบเป็นรูปขวานโดยไม่ใช้ความร้อน นอกจากนั้นคณะสำรวจและขุดค้น ยังพบแม่พิมพ์หินสำหรับหล่อขวานสำริดอายุประมาณ 4,120-4,475 ปีมาแล้ว เก่ากว่ายุคสำริดที่พบที่ดองซอนประเทศเวียดนาม และเก่ากว่ายุคสำริดของจีนเล็กน้อย แหล่งที่พบเครื่องมือสำริดที่สำคัญอีกแห่งหนึ่ง คือ ตำบลเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี ที่นี่นักโบราณคดีได้พบทั้งเครื่องมือสำริด เครื่องมือเหล็ก เครื่องประดับสำริด เครื่องปั้นดินเผารูปแปลก ๆ และมีลายเขียนด้วยสีแดงเป็นลายต่าง ๆ ประมาณ 1,000 แบบ และเครื่องประดับทำด้วยแก้วสีเขียว

มนุษย์ยุคนี้มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีขึ้นอย่างเห็นได้ชัดอันแสดงถึงการพัฒนาความสามารถทางความคิด ด้วยการมีควาสามารถ นำโลหะมาทำเป็นเครื่องมือเครื่องใช้นั่นเองในระยะแรกของยุคโลหะจะพบว่าพวกเขารู้จักหลอมทองแดงและดีบุก ซึ่งเป็นโลหะที่ใช้อุณหภูมิไม่สูงนักในการหลอม ต่อมาจึงพัฒนาความรู้และเทคโนโลยีขึ้นมาจนสามารถหลอมเหล็กได้ ซึ่งการหลอมเหล็กต้องใช้อุณหภูมิสูง นักโบราณคดีจึงแบ่งยุคโลหะออกเป็น 2 ยุคตามความแตกต่างของระดับเทคโนโลยีและวัสดุที่นำมาใช้ทำเครื่องมือเครื่องใช้ ดังนี้

5.1 ยุคสำริด (Bronze)

การเริ่มต้นของยุคสำริดในแต่ละภูมิภาคจะต่างกันไป แต่ส่วนใหญ่จะเริ่มระหว่างประมาณ 4,000 ปีมาแล้ว ในช่วงเวลานี้มนุษย์รู้จักนำทองแดงผสมกับดีบุกหลอมรวมกันกลายเป็นโลหะผสมที่เราเรียกว่า *สำริด* มาใช้ทำเป็นเครื่องมือเครื่องใช้และอาวุธที่มีคุณภาพดีกว่าที่ทำจากหินขัดมาก การดำรงชีวิตของมนุษย์ยุคนี้ก็เปลี่ยนไปจากการเป็นชุมชนเกษตรกรรมเล็ก ๆ กลายเป็นชุมชนขนาดใหญ่ที่เราเรียกว่า *ชุมชนเมือง* มีการ

จัดแบ่งความสัมพันธ์ของคนในสังคมตามความสัมพันธ์และความสามารถ ซึ่งพัฒนาการนี้ทำให้สังคมมีความมั่นคงและมีการสั่งสมอารยธรรมได้อย่างรวดเร็วกว่าที่ผ่านมา แหล่งอารยธรรมสำคัญที่มีพัฒนาการจากสังคมสมัยหินใหม่สู่สมัยสำริด เช่น แหล่งอารยธรรมเมโสโปเตเมียในภูมิภาคเอเชีย-ตะวันตก แหล่งอารยธรรมลุ่มแม่น้ำไนล์ในประเทศอียิปต์ แหล่งอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุในประเทศอินเดีย และแหล่งอารยธรรมลุ่มแม่น้ำฮวงเหอในประเทศจีน เป็นต้น (กรมศิลปากร สำนักโบราณคดี, 2560)

ภาพที่ 5 : เครื่องมือเครื่องใช้ยุคสำริด
ที่มา : http://www.lek-prapai.org/watch.php?id=800

ขวาน

กำไลสำริดประดับกระพรวนและปล้อง

ลูกกระพรวน

กำไลสำริดแบบรูปตัด

ภาพที่ 6 : เครื่องใช้สำริดในประเทศไทย
ที่มา : http://www.lek-prapai.org/watch.php?id=800

ในพื้นที่ประเทศไทยพบร่องรอยการถลุงและผลิตเครื่องมือ เครื่องประดับสำริด กำหนดอายุได้อายุได้ประมาณ 4,000 ปีมาแล้ว ตัวอย่างหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมการผลิตสำริด เช่น เบ้า

หลอมดินเผา ขวานสำริด กระพรวนสำริด กำไลสำริด เป็นต้น แหล่งโบราณคดีสำคัญสมัยสำริด ได้แก่ แหล่งโบราณคดีบ้านหลุมข้าว อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา, แหล่งโบราณคดีโนนนกทา อำเภอหนองนาคำ จังหวัดขอนแก่น, แหล่งโบราณคดี บ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี, แหล่งโบราณคดีบ้านพุน้อย อำเภอบ้านหมี่ จังหวัดลพบุรี เป็นต้น (กรมศิลปากร สำนักโบราณคดี, 2560)

5.2 ยุคเหล็ก (Iron)

เริ่มเมื่อประมาณ 3,200 ปีมาแล้ว เป็นช่วงของการพัฒนาการทางเทคโนโลยีที่ต่อเนื่องจากยุคสำริด หลังจากที่มนุษย์สามารถนำทองแดงมาผสมกับดีบุกและหลอมเป็นโลหะผสมได้แล้ว มนุษย์ก็คิดค้น หาวิธีนำเหล็กซึ่งเป็นโลหะที่มีความแข็งและทนทานกว่าสำริดมาทำเป็นเครื่องมือเครื่องใช้และอาวุธด้วยการใช้อุณหภูมิในการหลอมที่สูงกว่าการหลอมสำริด แล้วจึงตีโลหะเหล็กในขณะที่ยังร้อนอยู่ให้เป็นรูปทรงที่ต้องการ เนื่องจากเหล็กใช้ทำเครื่องมือเครื่องใช้มีความเหมาะสมกับงานการเกษตรที่ต้องใช้ความแข็งแรงมากกว่าสำริด และมีความทนทานกว่าด้วย จึงทำให้มนุษย์ยุคเหล็กสามารถทำการเกษตรได้ผลผลิตเพิ่มมากขึ้น นอกจากนี้เหล็กยังใช้ทำอาวุธที่มีความแข็งแกร่งและทนทานกว่าสำริด จึงทำให้สังคมมนุษย์ยุคนี้ที่พัฒนาเข้าสู่ยุคเหล็กและเข้าสู่ความเป็นรัฐได้ด้วยการมีกองทัพที่มีประสิทธิภาพกว่า สามารถปกป้องเขตแดนของตนเองได้ดีกว่า ทำให้สังคมเมืองของตนมีความมั่นคงปลอดภัย และในที่สุดก็สามารถขยายอิทธิพลไปยังดินแดนอื่น ๆ ได้ในเวลาต่อมา (กรมศิลปากร สำนักโบราณคดี, 2560)

ภาพที่ 7 : เครื่องมือเครื่องใช้ยุคเหล็ก
ที่มา : https://www.istockphoto.com/th/, Credit: duncan1890

ในพื้นที่ประเทศไทยเหล็กปรากฏขึ้นในช่วงประมาณ 2,500-1,500 ปีมาแล้ว หลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมการผลิตเหล็ก เช่น ขวานเหล็ก ใบหอกเหล็ก กำไลเหล็ก เป็นต้น แหล่งโบราณคดีสำคัญสมัยเหล็ก ได้แก่ แหล่งโบราณคดีเนินอุโลก อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา, แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร อำเภอพนมทวน จังหวัดกาญจนบุรี, แหล่งโบราณคดีนิลกำแหง อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี, แหล่งโบราณคดีโนนป่าหวาย อำเภอพัฒนานิคม จังหวัดลพบุรี, แหล่งโบราณคดีบ้านโป่งมะนาว อำเภอพัฒนานิคม จังหวัดลพบุรี (กรมศิลปากร สำนัก โบราณคดี, 2560)

ภาพที่ 8 : เครื่องมือเครื่องใช้ยุคเหล็กในประเทศไทย
ที่มา : https://www.bloggang.com/m/mainblog.php?id=tuk-tukatkorat&month=13-09-2017&group=4&gblog=137

สรุปได้ว่า ยุคโลหะเริ่มขึ้นเมื่อประมาณ 6,000-2,800 ปีมาแล้ว มนุษย์พัฒนาจากการใช้เครื่องมือหินมาเป็นการใช้โลหะ โดยเริ่มจากทองแดง สำริด และเหล็กตามลำดับ แหล่งโบราณคดีสำคัญในประเทศไทย ได้แก่ โนนนกทา จังหวัดขอนแก่น และบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี ซึ่งพบเครื่องมือสำริด เหล็ก และเครื่องปั้นดินเผาลวดลายสวยงาม ยุคโลหะแสดงให้เห็นถึงความก้าวหน้าด้านเทคโนโลยีและความคิดของมนุษย์ นักโบราณคดีแบ่งยุคโลหะออกเป็น 2 ยุค คือ ยุคสำริดและยุคเหล็ก ยุคสำริดเป็นช่วงที่มนุษย์รู้จักผสมทองแดงกับดีบุก เพื่อสร้างเครื่องมือและอาวุธที่แข็งแรงขึ้น ส่งผลให้เกิดชุมชนเมืองและอารยธรรมขนาดใหญ่ ส่วนยุคเหล็กเป็นช่วงที่มนุษย์สามารถหลอมเหล็กและผลิตเครื่องมือที่แข็งแรงทนทานกว่าเดิม ช่วยเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรและเสริมความมั่นคงทางการทหาร จนนำไปสู่การพัฒนาของรัฐและอารยธรรมที่ซับซ้อนมากขึ้น

6. แหล่งอารยธรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย

การค้นพบแหล่งอารยธรรมหรือแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ในไทย มีอยู่กระจัดกระจายทั่วทุกภูมิภาค ซึ่งแสดงให้เห็นว่า บริเวณที่เคยเป็นประเทศไทยนี้ แต่เดิมเป็นถิ่นฐานที่อยู่ของมนุษย์มาตั้งแต่ก่อนจะก่อตัวขึ้นเป็นอาณาจักรหรือประเทศที่เป็นปึกแผ่น โดยตัวอย่างแหล่งโบราณคดียุคก่อนประวัติศาสตร์ในไทยที่สำคัญดังจะหยิบยกตัวอย่างแต่ละภูมิภาคมาให้ศึกษาต่อไปนี้

6.1 แหล่งโบราณคดีบ้านเชียง (มรดกโลก) จังหวัดอุดรธานี

ตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี มีอายุอยู่ระหว่าง 5,000-7,000 ปีที่แล้ว จัดอยู่ในยุคสำริดถึงยุคเหล็ก พบหลักฐานประเภทโครงกระดูกมนุษย์ เครื่องมือเครื่องใช้จำนวนมาก อันได้แก่ ขวาน ใบหอก กำไล ลูกกลิ้งดินเผา แม่พิมพ์โลหะ รวมไปถึงภาชนะดินเผาทั้งที่เขียนลายและไม่เขียนลาย ซึ่งภาชนะดินเผาที่เขียนลายส่วนใหญ่เป็นลายเฉพาะคล้ายก้นหอย (หรือบ้างก็บอกว่าคล้ายลายนิ้วมือ) เขียนด้วยสีโลหะ (บางส่วนก็เป็นลายเชือกทาบ) ซึ่งมีลักษณะเฉพาะพบที่บ้านเชียงนี้เพียงแห่งเดียวในไทย

และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยมีการขุดค้นพบโดยกรมศิลปากรและเห็นว่ามีคุณค่าอย่างยิ่งต่อการศึกษาทางโบราณคดี ด้วยเหตุนี้ ใน พ.ศ. 2535 องค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติหรือยูเนสโก (UNESCO) จึงขึ้นทะเบียนเป็น *“มรดกโลก”* ลำดับที่ 3

แหล่งโบราณคดีบ้านเชียง ถูกค้นพบครั้งแรกด้วยความบังเอิญ โดย **สตีเฟน บี ยัง (Stephen B. Young)** นักสังคมศาสตร์ชาวอเมริกัน ใน พ.ศ. 2509 ที่ได้รับชิ้นส่วนภาชนะดินเผาจากชาวบ้านในพื้นที่ซึ่งชาวบ้านในพื้นที่แต่เดิมก็เห็นสิ่งของเหล่านี้กระจายเกลื่อนทั่วไปจนชินตา จากนั้นเขาจึงได้นำภาชนะดินเผาบางส่วนไปแจ้งกับกรมศิลปากรและนำไปกำหนดอายุโดยเทคนิคเทอร์ โมลูมิเนสเซนซ์ จึงทำให้รู้ว่ามีความเก่าแก่หลายพันปี จึงเกิดการขุดค้นกันอย่างจริงจังตั้งแต่ปี พ.ศ. 2510 เป็นต้นมา และพบมากเป็นบริเวณกว้างมากขึ้น บรรดาหน่วยงานราชการในจังหวัดอุดรธานีและกรมศิลปากรต่างก็ผลักดันเพื่อให้เกิดการจัดตั้งในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติบ้านเชียงเพื่อแสดงผลงานการขุดค้นพบหลักฐานดังกล่าว ทั้งยังมีการผลักดันสู่การเป็นแหล่งมรดกโลกจนเป็นผลสำเร็จ ใน พ.ศ. 2535 (สถาบันราชภัฏอุดรธานี, 2546)

จากหลักฐานของเครื่องมือเครื่องใช้ที่ถูกขุดค้นพบที่บ้านเชียงนี้ นักโบราณคดีของกรมศิลปากรสันนิษฐานว่า ชาวบ้านเชียงในอดีตมีความรู้เรื่องการใช้โลหะจำพวกสำริดและเหล็ก ทั้งยังมีภูมิปัญญาในการทำเครื่องปั้นดินเผาเพื่อใช้ในโอกาสต่าง ๆ ส่วนทางด้านสังคมและวัฒนธรรมก็เชื่อว่า ชาวบ้านเชียงในอดีตมีการทำเกษตรกรรมและรู้จักปักดกหลักกันเป็นชุมชนแล้ว เนื่องจากมีการค้นพบวัสดุเครื่องใช้ทำการเกษตรพวกจอบและเสียมและเมล็ดข้าวที่ถูกเผา ทั้งยังมีระบบความเชื่อพิธีกรรมแล้ว เนื่องจากการค้นพบโครงกระดูกที่ถูกฝังพร้อมกับเครื่องปั้นดินเผาและเครื่องประดับ รวมทั้งเถ้าโครงกระดูกในภาชนะดินเผา ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อเรื่องโลกหลังความตาย นอกจากนี้แหล่งโบราณคดีบ้านเชียงยังเป็นหลักฐานที่สามารถนำมาแย้งกับทฤษฎีของนักประวัติศาสตร์รุ่นเก่าที่อธิบายว่าคนไทย มีถิ่นฐานหรืออพยพมาจากที่อื่นได้อีกด้วย (สถาบันราชภัฏอุดรธานี, 2546)

ภาพที่ 9 : เครื่องปั้นดินเผาจากแหล่งโบราณคดีบ้านเชียง
ที่มา : กลุ่มเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ กรมศิลปากร

6.2 แหล่งโบราณคดีบ้านเก่า จังหวัดกาญจนบุรี

ตั้งอยู่ที่ตำบลบ้านเก่า อำเภอเมืองกาญจนบุรี จังหวัดกาญจนบุรี มีอายุอยู่ระหว่าง 3,000-5,000 ปี ก่อน โดยมีพัฒนาการอยู่ในช่วงยุคหินใหม่ ยุคสำริด และยุคเหล็ก พบหลักฐาน ประเภทโครงกระดูกมนุษย์ เครื่องมือหินขัด เครื่องมือหินกะเทาะ เครื่องปั้นดินเผา ลูกปัดหิน และโดยเฉพาะภาชนะดินเผาที่มีลักษณะโดดเด่น รูปทรงคล้ายหม้อแต่มีขา 3 ขาติดอยู่ เอาไว้ใช้ประโยชน์ในการตั้งบนกองไฟ เรียกว่า “หม้อสามขา” ซึ่งพบได้ทั่วไปในแถบบ้านเก่าริมแม่น้ำแควน้อย แห่งนี้ ไปจนถึงแถบจังหวัดสุพรรณบุรีและภาคใต้ของไทย ทั้งยังมีลักษณะคล้ายกับภาชนะสามขาในประเทศจีนประมาณ 3,000-4,000 ปีมาแล้ว ร่วมสมัยเดียวกันบ้านเก่า ซึ่งทำให้สันนิษฐานได้ว่าในอดีตอาจมีการติดต่อกันระหว่างวัฒนธรรม ปัจจุบันแหล่งโบราณคดีบ้านเก่าได้มีการจัดแสดงหลักฐานทางโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์และพัฒนาเป็น *“พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติบ้านเก่า”* (ชุติพงศ์ คงสันเทียะ, 2566)

ความเป็นมาของการขุดค้นพบที่แหล่งโบราณคดีบ้านเก่านี้ เริ่มขึ้นจากนักโบราณคดีชาวเนเธอร์แลนด์ชื่อ **เอช.อาร์. แวน เฮเกอเร็น (H.R. Van Heekerren)** ซึ่งถูกเกณฑ์มาเป็นเชลยศึกโดยกองทัพญี่ปุ่นเพื่อสร้างทางรถไฟสายมรณะในยุคสงครามโลกครั้งที่ 2 โดยได้พบเครื่องมือหินกะเทาะและขวานหินขัดอยู่ในบริเวณที่มีการสร้างทางรถไฟ และเมื่อสงครามสงบ จึงได้นำเครื่องมือหินเหล่านั้นกลับไปวิเคราะห์ที่สหรัฐอเมริกา จากนั้นจึงมีการนำนักโบราณคดีทั้งชาวไทยและต่างประเทศกลับมาขุดสำรวจเมื่อ พ.ศ. 2499 จนกระทั่งมีการค้นพบหลักฐานที่ขยายกว้างออกไปกรมศิลปากรจึงได้มีการจัดตั้งเป็นพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติบ้านเก่า ใน พ.ศ. 2508 ในที่สุด เพื่อให้เกิดการจัดแสดงและรักษาหลักฐานโบราณคดีดังกล่าวอย่างเป็นระบบ (วรวุธ สุวรรณฤทธิ์, 2542)

ภาพที่ 10 : แหล่งโบราณคดีบ้านเก่า
ที่มา : กลุ่มเผยแพร่และประชาสัมพันธ์ กรมศิลปากร

6.3 แหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัด จังหวัดนครราชสีมา

ตั้งอยู่ที่บ้านโนนวัด ตำบลพลสงคราม อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา มีอายุอยู่ระหว่าง 3,700-4,000 ปี ซึ่งคาดว่าน่าจะมีอายุใกล้เคียงกับแหล่งโบราณคดีบ้านเชียง มีพัฒนาการอยู่ในช่วง ยุคหินใหม่ ยุคสำริด และยุคเหล็ก หรือมีความต่อเนื่องกว่า 200 ชั่วอายุคน แหล่งโบราณคดี บ้านโนนวัด ถือเป็นแหล่ง

โบราณคดีที่มีเนื้อที่กว้างที่สุดและมีวัฒนธรรมที่ยาวนานที่สุดในประเทศไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ณ ขณะนี้เนื่องจากมีการขุดค้นพบหลุมศพ โครงกระดูกมนุษย์ เครื่องประดับ ร่องรอยกระดูกสัตว์ที่ถูกกระทำโดยมนุษย์ และไหโบราณลวดลายสวยงามจำนวนมาก ซึ่งมีลักษณะพิเศษหลายประการและควรค่าแก่การศึกษาค้นคว้าเป็นอย่างมาก โดยในอนาคตอาจมีการผลักดันสู่การขึ้นทะเบียนเป็น “มรดกโลก” ด้วยการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัด เป็นส่วนหนึ่งของโครงการความร่วมมือทางโบราณคดีระหว่างกรมศิลปากร และมหาวิทยาลัยโอทาโก ประเทศนิวซีแลนด์ ซึ่งเริ่มทำการขุดสำรวจในช่วงปี พ.ศ. 2538-2542 ซึ่งถือว่าเป็นการขุดค้นที่ใหม่มาก

ทั้งนี้มีการสันนิษฐานมีความเชื่อมโยงกับอารยธรรมเขมรที่เก่าแก่ เพราะมีอายุในช่วงเดียวกับที่อาณาจักรเขมรเรืองอำนาจ ทั้งยังอาจมีความเกี่ยวข้องกับการสร้างปราสาทหินพิมาย ปราสาทหิน พนมวันและปราสาทหินพนมรุ้ง ในพื้นที่ใกล้เคียง แม้จะมีความพยายามผลักดันให้เกิดการพัฒนาศูนย์การเรียนรู้หรือพิพิธภัณฑ์เพื่อพัฒนาสู่การขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลก หากแต่ว่าแหล่งโบราณคดีนี้ ยังมีข้อจำกัดหลายอย่าง โดยเฉพาะการเป็นแหล่งที่พบหลักฐานโบราณคดีในบริเวณกว้าง ซึ่งทับซ้อนอยู่กับพื้นที่อาศัยเดิมของประชาชน ทำให้อาจจะมีปัญหาเรื่องการเวนคืนที่ดิน การต่อต้าน และการขาดการมีส่วนร่วมของชุมชนตามมา ประกอบกับเรื่องงบประมาณในการสำรวจขุดค้น จึงทำให้ระหว่างเวลานี้หน่วยงานต่าง ๆ ทั้งในจังหวัดนครราชสีมา และระดับประเทศต้องค่อย ๆ แก้ปัญหา อย่างรอบคอบและเป็นกระบวนการมากที่สุด (อำพัน กิจงาม, 2552)

ภาพที่ 11 : แหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัด ถ่ายโดย ดร.ไนเจล ชาง นักวิจัยจากประเทศออสเตรเลีย
ที่มา : พิพิธภัณฑ์เมืองนครราชสีมา

6.4 แหล่งโบราณคดีประตูผา จังหวัดลำปาง

ตั้งอยู่ที่ช่องเขาประตูผา บริเวณกิโลเมตรที่ 48 บนทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 1 (พหลโยธิน) ช่วงระหว่างอำเภอเมืองลำปางถึงอำเภองาว อยู่ในเขตรอยต่อระหว่างอำเภอแม่เมาะกับอำเภองาว จังหวัดลำปาง ซึ่งลักษณะของประตูผาคือหน้าผาหินปูนขนาดใหญ่ที่สูงกว่าระดับผิวดินปกติ 40-50 เมตร ซึ่งพื้นที่สูงเช่นนี้ไม่ใช่เขตที่อยู่อาศัยของมนุษย์ หากแต่เป็นพื้นที่ที่ทำพิธีกรรมสำคัญ ทั้งนี้เพราะปัจจุบันช่องเขาประตูผาเองก็เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมสำคัญของชาวพื้นเมืองภาคเหนือ โดยเฉพาะการขุมนุมฟ้อนผีมด

ผีเม็ง จึงมีการเรียกว่า *“ศาลเจ้าพ่อประตูผา”* ซึ่งหลักฐานทางโบราณคดีสำคัญที่พบก็คือ ภาพเขียนสี มีอายุอยู่ประมาณ 3,000 ปี หรือระหว่างยุคหินใหม่ต่อเนื่องกับยุคโลหะ นอกจากนี้ยังพบร่องรอยการฝังศพตามเชิงหน้าผาอีกด้วย (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ และวิวรรณ แสงจันทร์, 2545)

ภาพที่ 12 : แหล่งโบราณคดีประตูผา
ที่มา : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

6.5 แหล่งโบราณคดีผาแต้ม จังหวัดอุบลราชธานี

ตั้งอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติผาแต้ม ริมแม่น้ำโขง อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ลักษณะเฉพาะ *“ผาแต้ม”* เป็นหน้าผาหินทรายที่ถูกกัดกร่อนโดยกระแสน้ำและลมมาตั้งแต่ยุคครีเตเชียสและยุคจูราสสิค (ร่วมสมัยกับไดโนเสาร์ เมื่อประมาณ 200 ล้านปีก่อน) ปรากฏภาพเขียนสียุคก่อนประวัติศาสตร์จำนวนมากรายเรียงยาวหลายร้อยเมตร มีการคาดคะเนอายุด้วยวิธีเทียบเคียงอยู่ระหว่าง 3,000-4,000 ปี จัดเป็นชุดภาพเขียนสีก่อนประวัติศาสตร์ที่มีขนาดยาวที่สุดในไทย แบ่งลักษณะออกเป็นภาพ 4 ประเภท ได้แก่ *“กลุ่มภาพเขียนสีผาขาม”* หรือกลุ่มภาพเขียนสีที่มีรูปร่างคล้ายก้างปลาและเส้นลายทึบ หยักไปหยักมาคล้ายคลื่นน้ำ ซึ่งภาพค่อนข้างเลือนไปมากแล้ว *“กลุ่มภาพเขียนสีผาแต้ม”* เป็นภาพกลุ่มสัตว์ ช้าง ปลา วัว เต่า ภาพมือ เครื่องมือจับสัตว์น้ำ ภาพคน และภาพลวดลายเรขาคณิต บอกเลาถึงพิธีกรรม ความเชื่อ วิถีชีวิตของมนุษย์ในยุคจับปลา-ล่าสัตว์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ *“กลุ่มภาพเขียนสีผาหมอน”* เป็นภาพกลุ่มสัตว์ วัว ควาย ภาพคนถืออาวุธคล้ายธนู อยู่ในทุ่งหญ้าหรือนาข้าว ภาพมือ และภาพลวดลายเรขาคณิต สะท้อนถึงการเป็นแหล่งชุมชนเกษตรกรรมเพาะปลูกข้าวเก่าแก่ และ *“กลุ่มภาพเขียนสีผาหมอนน้อย”* เป็นภาพคนนุ่งกระโปรงยืนเท้าเอว ลักษณะการวาดแบบกิ่งไม้ ภาพสัญลักษณ์ ลวดลาย เรขาคณิต และภาพฝ่ามือกระจายอยู่ทั่วไป ซึ่งแหล่งโบราณคดีผาแต้มมีการค้นพบและเริ่มศึกษากันตั้งแต่ปี พ.ศ. 2524 เป็นต้นมา โดยภาควิชามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร (ชัยนันต์ บุษยรัตน์, ม.ป.ป.)

ภาพที่ 13 : แหล่งโบราณคดีผาแต้ม
ที่มา : กรมศิลปากร

6.6 แหล่งโบราณคดีถ้ำผีแมน จังหวัดแม่ฮ่องสอน

ตั้งอยู่ที่ถ้ำลอดหรือถ้ำผีแมน อำเภอปางมะผ้า จังหวัดแม่ฮ่องสอน ซึ่งคำว่า *“ผีแมน”* ในภาษาถิ่นภาคเหนือ หมายถึง *“ผีโผล่”* ซึ่งก็เกิดจากการค้นพบหลักฐานการใช้ชีวิตของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ นั่นคือ โลงศพไม้จำนวนมาก ลักษณะโลงไม้โบราณทำจากไม้ท่อนยาวคล้ายเรือขุด ซึ่งเป็นประเภทต้นสักใหญ่ มีความยาวของตัวโลงมีขนาดตั้งแต่ 2-10 เมตร สันนิษฐานว่าขนาดของโลงอาจเป็นสิ่งบ่งบอกตำแหน่งฐานะหรือขนาดของลำตัว (สุภาพร นาคบัลลังก์ และสุรพงษ์ เลิศทัศนีย์, 2541) ตรวจสอบอายุของโลงไม้คาดว่ามีอายุประมาณ 2,000 ปี พร้อมกับโครงกระดูกมนุษย์เกือบหนึ่งร้อยโครง นอกจากนี้ ยังพบชิ้นส่วนของอุปกรณ์ทอผ้าและเครื่องประดับโบราณของมนุษย์บรรจุในโลงไม้ด้วย สันนิษฐานว่ามนุษย์ที่นี่มีระบบความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับความตาย โดยแหล่งโบราณคดีแห่งนี้มีพัฒนาการอยู่ในช่วงยุคหินกลางต่อเนื่องจนถึงยุคโลหะ นอกจากนี้ สำนักศิลปากรเชียงใหม่ร่วมกับมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ มีความพยายามผลักดันให้ “ถ้ำผีแมน” แห่งนี้ขึ้นทะเบียนเป็น *“แหล่งโบราณคดีโบราณสถานของชาติ”* ใน พ.ศ. 2560 อีกด้วย (ชุติพงศ์ คงสันเทียะ, 2566)

ภาพที่ 14 : แหล่งโบราณคดีถ้ำผีแมน
ที่มา : จังหวัดแม่ฮ่องสอน

6.7 แหล่งโบราณคดีถ้ำหลังโรงเรียน จังหวัดกระบี่

ตั้งอยู่หลังโรงเรียนทับปริก ตำบลทับปริก อำเภอเมืองกระบี่ จังหวัดกระบี่ ลักษณะเป็นถ้ำเพิงผาอยู่ในที่โล่งตามรอยบากของภูเขาสูง สูงจากระดับน้ำทะเลประมาณ 75 เมตร และห่างจากแม่น้ำและทะเลประมาณ 5-10 กิโลเมตร ภายในถ้ำพบหลักฐานของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ มีอายุอยู่ระหว่าง 43,000-27,000 ปี อยู่ในยุคน้ำแข็งไพลสโตซีน นอกจากนี้ยังมีร่องรอยการใช้ชีวิตของมนุษย์ เช่น เครื่องมือหิน เครื่องมือที่ทำจากกระดูกและเขาสัตว์ เปลือกหอย และเมล็ดพืช อายุประมาณ 43,000 ปี เป็นอย่างน้อย แต่ยังไม่พบสิ่งประดิษฐ์อื่นที่สะท้อนความซับซ้อนของสังคม สันนิษฐานว่ามนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ที่นี่ยังอยู่ในยุคหินเก่าถึงหินกลาง ซึ่งการสำรวจแหล่งโบราณคดีนี้เริ่มมาตั้งแต่ พ.ศ. 2519 จนถึงครั้งล่าสุดเมื่อ พ.ศ. 2533 โดยความร่วมมือของนักโบราณคดีชาวไทย นักโบราณคดีชาวอเมริกัน และชาวบ้านในพื้นที่ (ชุติพงศ์ คงสันเทียะ, 2566)

ภาพที่ 15 : แหล่งโบราณคดีถ้ำหลังโรงเรียน
ที่มา : องค์การบริหารส่วนตำบลทับปริก จังหวัดกระบี่

7. บทสรุป

สมัยก่อนประวัติศาสตร์เป็นช่วงเวลาที่มนุษย์ยังไม่มีการประดิษฐ์ตัวอักษรหรือการจดบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ เป็นลายลักษณ์อักษร จึงต้องอาศัยหลักฐานทางโบราณคดี เช่น เครื่องมือหิน ภาชนะดินเผา โครงกระดูก และภาพเขียนสี เพื่อศึกษาความเป็นอยู่ของมนุษย์ในอดีต ช่วงเวลาดังกล่าวเริ่มต้นตั้งแต่ประมาณ 2 ล้านปีมาแล้ว สำหรับประเทศไทย การศึกษาสมัยก่อนประวัติศาสตร์อย่างเป็นระบบ เริ่มขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 โดยเริ่มจากความสนใจค้นหาร่องรอยมนุษย์โบราณ หลังการค้นพบมนุษย์ชวาและมนุษย์ปักกิ่งในภูมิภาคเอเชีย ซึ่ง Fritz Sarasin ได้สำรวจถ้ำหลายแห่งในประเทศไทยช่วง พ.ศ. 2474-2475 และค้นพบเครื่องมือหินยุคหินเก่าที่ถ้ำพระ จังหวัดเชียงราย ต่อมา H.R. van Heekeren พบเครื่องมือหินบริเวณบ้านเก่า จังหวัดกาญจนบุรี ระหว่างสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งช่วยกระตุ้นความสนใจทางวิชาการระดับนานาชาติ ภายหลังคณะสำรวจไทย-เดนมาร์ก พ.ศ. 2503-2505 ได้ดำเนินการขุดค้นอย่างเป็นระบบ จนพบหลักฐานสำคัญของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์หลายยุคสมัยในประเทศไทย นักวิชาการมักแบ่งยุคสมัยออกเป็น

“ยุคหิน” และ *“ยุคโลหะ”* ตามลักษณะของเครื่องมือเครื่องใช้ รวมทั้งอาจแบ่งตามรูปแบบเศรษฐกิจและสังคม เช่น สังคมนายพรานและสังคมเกษตรกรรม

ยุคหิน ถือเป็นช่วงเวลาที่ยาวนานที่สุดของมนุษยชาติ โดยแบ่งออกเป็น 3 ยุคสำคัญ ได้แก่ ยุคหินเก่า ยุคหินกลาง และยุคหินใหม่ ยุคหินเก่าเป็นยุคแรกเริ่มที่มนุษย์ยังดำรงชีวิตแบบเร่ร่อน อาศัยการล่าสัตว์และเก็บของป่าเป็นอาหาร หลักฐานที่เก่าแก่ที่สุดในประเทศไทยพบที่จังหวัดลำปาง มีอายุประมาณ 700,000 ปี มนุษย์ในยุคนี้มักอาศัยอยู่ตามถ้ำหรือเพิงผา และใช้เครื่องมือหินกะเทาะอย่างหยาบ ๆ เช่น ขวานหินหน้าเดียว

ต่อมาในยุคหินกลาง ซึ่งอยู่ในช่วงประมาณ 12,000-4,000 ปีมาแล้ว มนุษย์เริ่มพัฒนาเครื่องมือหินให้มีความประณีตมากขึ้น วัฒนธรรมที่สำคัญในยุคนี้เรียกว่า *“วัฒนธรรมฮัวบินเนียน”* นอกจากนี้ยังพบหลักฐานการฝังศพและการโรยดินแดงบนร่างผู้เสียชีวิต ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่ามนุษย์เริ่มมีความเชื่อเกี่ยวกับชีวิตหลังความตายและพิธีกรรมทางจิตวิญญาณ

เมื่อเข้าสู่ยุคหินใหม่ ซึ่งอยู่ในช่วงประมาณ 4,500-2,000 ปีมาแล้ว วิถีชีวิตของมนุษย์เปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญ จากการเร่ร่อนมาเป็นการตั้งถิ่นฐานถาวรใกล้แหล่งน้ำ เกิดเป็นหมู่บ้านและชุมชน มนุษย์เริ่มทำเกษตรกรรมและเลี้ยงสัตว์ โดยเฉพาะการปลูกข้าว ซึ่งพบหลักฐานสำคัญที่แหล่งโบราณคดีโนนนกทา เครื่องมือเครื่องใช้ในยุคนี้มีความละเอียดมากขึ้น เช่น ขวานหินขัดหรือ “ขวานฟ้า” รวมทั้งมีการทำเครื่องปั้นดินเผา เช่น หม้อสามขา ที่พบในแหล่งโบราณคดีบ้านเก่า จังหวัดกาญจนบุรี

หลังจากนั้นมนุษย์ได้พัฒนาความรู้ด้านโลหกรรม จนเข้าสู่ยุคโลหะ ซึ่งแบ่งเป็น *ยุคสำริด และยุคเหล็ก* ในยุคสำริดที่เริ่มเมื่อประมาณ 4,000 ปีมาแล้ว มนุษย์รู้จักนำทองแดงมาผสมกับดีบุกเพื่อผลิตโลหะสำริดสำหรับทำอาวุธและเครื่องมือเครื่องใช้ สังคมเริ่มขยายตัวเป็นชุมชนขนาดใหญ่ มีการแบ่งหน้าที่กันทำงานมากขึ้น ส่วนยุคเหล็ก ซึ่งเริ่มประมาณ 3,200 ปีมาแล้ว มนุษย์สามารถถลุงเหล็กได้สำเร็จ แม้จะต้องใช้อุณหภูมิสูงกว่าโลหะสำริด เหล็กมีความแข็งแรง และทนทานกว่า จึงช่วยเพิ่มประสิทธิภาพทางการเกษตรและการสงคราม ส่งผลให้ชุมชนพัฒนาไปสู่การเป็นรัฐที่มีการจัดระเบียบทางสังคมและกองทัพที่เข้มแข็ง

ประเทศไทยมีแหล่งโบราณคดีสำคัญกระจายอยู่ทั่วทุกภูมิภาค ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงพัฒนาการของมนุษย์ตั้งแต่ยุคหินจนถึงยุคโลหะ ทั้งด้านเทคโนโลยี ความเชื่อ และการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนสำคัญ เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี ซึ่งได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลก พบเครื่องมือโลหะ ภาชนะดินเผาลายก้นหอย และหลักฐานพิธีกรรมเกี่ยวกับความตาย ส่วนแหล่งโบราณคดีบ้านเก่า จังหวัดกาญจนบุรี มีชื่อเสียงจาก *“หม้อสามขา”* และแสดงถึงการติดต่อกับวัฒนธรรมจีนในอดีต ขณะที่บ้านโนนวัด จังหวัดนครราชสีมา เป็นแหล่งโบราณคดีขนาดใหญ่ที่มีพัฒนาการต่อเนื่องยาวนานหลายยุค นอกจากนี้ยังมีแหล่งภาพเขียนสีสำคัญ ได้แก่ ประตูผา จังหวัดลำปาง และผาแต้ม จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งสะท้อนวิถีชีวิต

และความเชื่อของมนุษย์ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ส่วนถ้ำผีแมน จังหวัดแม่ฮ่องสอน พบโลงศพไม้โบราณและหลักฐานพิธีกรรมเกี่ยวกับความตาย ขณะที่ถ้ำหลังโรงเรียน จังหวัดกระบี่ เป็นหลักฐานการดำรงชีวิตของมนุษย์ยุคหินเก่าอายุกว่า 40,000 ปี แหล่งโบราณคดีเหล่านี้จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษาความเป็นมาของมนุษย์และอารยธรรมในประเทศไทยและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

แบบทดสอบท้ายบทที่ 2

1. การแบ่งยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย มีเกณฑ์ในการแบ่งอย่างไรบ้าง

2. “วัฒนธรรมฮัวบินเนียน” มีความสำคัญอย่างไรในยุคหินกลาง

3. ความแตกต่างที่สำคัญที่สุดระหว่างยุคหินเก่าและยุคหินใหม่คืออะไร

4. “หม้อสามขา” เป็นสัญลักษณ์ของแหล่งโบราณคดีใดและอยู่ในยุคสมัยใด

5. พืชชนิดใดที่ได้รับการยอมรับว่าปลูกขึ้นในประเทศไทยเป็นแห่งแรก ๆ ของโลก และพบที่แหล่งใด

6. เหตุใดเครื่องมือเหล็กจึงมีความสำคัญต่อการพัฒนาสังคมมนุษย์มากกว่าสำริด

7. แหล่งโบราณคดีบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกเพราะเหตุผลใด

8. การฝังศพพร้อมเครื่องเซ่นและเครื่องประดับในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อเรื่องใด

บรรณานุกรมบทที่ 2

กรมศิลปากร. (2560). *ก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร.

กรมศิลปากร และชิน อยู่ดี, “สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย,” *D-Library | National Library of Thailand*, เข้าถึง 11 พฤษภาคม 2026, https://digital.nlt.go.th/dlib/items/show/1433.

กรมศิลปากร. สำนักโบราณคดี. (2560). *“โบราณคดีสำหรับเยาวชน เล่ม 2 ยุค สมัยทางโบราณคดี.”* กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

ชัยนันท์ บุษยรัตน์. (ม.ป.ป.). *การสำรวจแหล่งภาพเขียนสีบนผนังหินสมัยก่อนประวัติศาสตร์เขาวังกุลา ตำบลช่องสะเดา อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี*. รายงานการประเมินในตำแหน่งนักโบราณคดีชำนาญการพิเศษ กรมศิลปากร.

ชิน อยู่ดี. (2529). *สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ชุติพงศ์ คงสันเทียะ. (2566). *ประวัติศาสตร์การพัฒนาสังคมไทย*. อุดรธานี: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี.

ฐิติมา อนุกูลวรรธกะ. (2540). ไทยศึกษา. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: สถาบันราชภัฏสวนดุสิต.

ดนัย ไชยโยธา. (2543). *พัฒนาการของมนุษย์กับอารยธรรมในราชอาณาจักรไทย เล่ม 1*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. (2559). *โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ฉบับคู่มือครูสังคมศึกษา*. (พิมพ์ครั้ง 2). กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

วัลลภา รุ่งศิริแสงรัตน์. (2545). *บรรพบุรุษ : สมัยก่อนสุโขทัยและสมัยสุโขทัย*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วรวุธ สุวรรณฤทธิ์. (2542). *ประวัติศาสตร์เมืองกาญจนบุรี.* กาญจนบุรี: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏกาญจนบุรี.

วลัยลักษณ์ ทรงศิริ และวิวรรณ แสงจันทร์. (2545). *ภาพเขียนสีพิธีกรรม 3,00 ปีที่ผาศักดิ์สิทธิ์.* กรุงเทพฯ: มติชน.

สถาบันราชภัฏอุดรธานี. (2546). *ข้อมูลวัฒนธรรมจังหวัดอุดรธานี โครงการสื่อปฏิสัมพันธ์ วัฒนธรรมของชาติ ตามแนวพระราชดำริ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.* ขอนแก่น: คลังนานาวิทยา.

สุภาพร นาคบัลลังก์ และสุรพงษ์ เลิศทัศนีย์. (2541). ฝ่าดงหมอกซอกแซกหาผีแมน. *วารสารศิลปากร.* 11(1), 16-19.

สุรพล นาถะพินธุ. (2548). *โบราณคดีประเทศไทยในอดีต*. กรุงเทพฯ: มติชน.

สุรพล นาถะพินธุ. (2557). *โบราณวิทยาเรื่องโลหะสำริดในยุคก่อนประวัติศาสตร์ของประเทศไทย*. นครปฐม: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

อำพัน กิจงาม. (2552). ผลการวิเคราะห์กระดูกสัตว์ กระดูกปลา และเปลือกหอยในสมัยหินใหม่จากแหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัด. *นิตยสารศิลปากร*. 52(3), 29-43.

แผนบริหารการสอนประจำบทที่ 3

1. เนื้อหาประจำบทที่ 3 พัฒนาการรัฐโบราณในดินแดนประเทศไทย

1.1 พัฒนาการจากบ้านสู่เมืองและรัฐ

1.2 รัฐโบราณในดินแดนประเทศไทย

2. วัตถุประสงค์การเรียนรู้

2.1 ผู้เรียนสามารถอธิบายพัฒนาการของชุมชนโบราณในดินแดนประเทศไทย จากบ้านสู่เมืองและรัฐหรืออาณาจักรได้

2.2 ผู้เรียนสามารถอธิบายพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญของรัฐโบราณในดินแดนประเทศไทยจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่ปรากฏได้

3. ผลลัพธ์การเรียนรู้ประจำบทเรียน (Lesson Learning Outcome: LLOs) เมื่อสิ้นสุดการเรียนการสอนในรายวิชา ผู้เรียนสามารถ

3.1 อธิบายลักษณะและพัฒนาการของชุมชนโบราณในดินแดนประเทศไทย ตั้งแต่สังคมบ้านสู่การก่อเกิดเมือง รัฐ และอาณาจักรได้อย่างถูกต้อง

3.2 อธิบายพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของรัฐโบราณในดินแดนประเทศไทย โดยเชื่อมโยงปัจจัยด้านภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรมที่มีอิทธิพลต่อการก่อรูปของรัฐได้

3.3 อธิบายหลักฐานทางประวัติศาสตร์และหลักฐานทางโบราณคดีที่ใช้ศึกษาพัฒนาการของรัฐโบราณในดินแดนประเทศไทย พร้อมทั้งยกตัวอย่างหลักฐานที่สำคัญได้
จำแนกและอธิบายลักษณะเด่นของรัฐโบราณสำคัญในดินแดนประเทศไทยจากข้อมูลทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีได้

3.4 สรุปพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนโบราณสู่การก่อเกิดรัฐในดินแดนประเทศไทยได้อย่างเป็นลำดับเหตุการณ์และมีเหตุผล

4. วิธีสอนและกิจกรรม

4.1 การบรรยายเนื้อหาตามเอกสารประกอบการสอนรายวิชาประวัติศาสตร์ไทย โดยใช้โปรแกรม Power Point, Canva และใช้วีดีโอประกอบการสอน

4.2 ให้นักศึกษาแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับความแตกต่างของพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของรัฐโบราณในดินแดนประเทศไทย

4.3 ให้นักศึกษาแบ่งกลุ่มค้นคว้าเกี่ยวกับรัฐโบราณในดินแดนประเทศไทยและนำเสนองานตามที่ได้รับมอบหมาย

5. สื่อการเรียนการสอน

5.1 เอกสารประกอบการสอนรายวิชาประวัติศาสตร์ ศิลปะและวัฒนธรรมไทย

5.2 การใช้สื่อ โปรแกรม Power Point, Canva และใช้วีดิโอประกอบการสอน

6. การวัดและการประเมินผล

6.1 สังเกตพฤติกรรม

6.2 การเข้าชั้นเรียน การแสดงความคิดเห็น และตอบคำถาม

6.3 คะแนนการนำเสนองานกลุ่ม

6.4 คะแนนแบบฝึกหัดท้ายบท

บทที่ 3
พัฒนาการรัฐโบราณในดินแดนประเทศไทย

ประเทศไทยตั้งอยู่กึ่งกลางแผ่นดินใหญ่เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ด้านตะวันออกเปิดสู่ทะเลจีนใต้ ด้านตะวันตกสู่มหาสมุทรอินเดีย และตั้งอยู่ท่ามกลางเส้นทางการค้าโบราณโดยเฉพาะเส้นทางการค้าทางทะเลระหว่างโลกตะวันออกและโลกตะวันตก เป็นถิ่นที่อยู่อาศัยของมนุษย์มาแต่ครั้งก่อนประวัติศาสตร์นับแสนนับหมื่นปีมาแล้ว ลักษณะภูมิศาสตร์หรือทำเลที่ตั้งดังกล่าวประกอบกับความ อุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาของผู้คนโดยเฉพาะความรู้ด้านเทคโนโลยี รวมทั้งการติดต่อสัมพันธ์กับคนภายนอก เป็นปัจจัยสำคัญให้ชุมชนหมู่บ้านน้อยใหญ่เมื่อราว 2,000 - 3,000 ปีที่ผ่านมาแล้ว (ประมาณพุทธศตวรรษที่ 3 - 5 หรือก่อนพุทธศตวรรษที่ 6) ตรงกับยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายซึ่งไม่มีบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรให้เราซึ่งเป็นคนปัจจุบันได้รับรู้เรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในขณะนั้นได้ นอกจากหลักฐานทางโบราณคดีที่หลงเหลืออยู่จนถึงทุกวันนี้

พัฒนาเข้าสู่การเป็นสังคมเมืองในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อประวัติศาสตร์อันเป็นช่วงเวลาที่ผู้คนบนพื้นแผ่นดินนี่ยังไม่รู้จักการใช้ตัวอักษร แต่เราสามารถรับรู้เรื่องราวที่เกิดขึ้นได้จากหลักฐานที่บันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรของชนต่างถิ่นโพนทะเลไกล ได้แก่ อินเดีย อาหรับหรือเปอร์เซีย กรีก โรมัน โดยเฉพาะชนชาติจีนเมื่อราว 1,500 - 2,000 ปีที่ผ่านมา (ประมาณพุทธศตวรรษที่ 6 – 11) นักวิชาการหลายคนเรียกช่วงเวลาเชื่อมต่อหรือรอยต่อระหว่างยุคก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย สมัยเหล็ก และสมัยต้นหรือแรกเริ่มประวัติศาสตร์ว่า “สมัยกึ่งก่อนประวัติศาสตร์” (Protohistory) หรือ “สมัยก่อนรัฐ” (Protostate) เนื่องจากสมัยประวัติศาสตร์ของประเทศไทยเริ่มต้นขึ้นเมื่อบรรดาเมืองโบราณหรือรัฐแรกเริ่มบนพื้นแผ่นดินไทยรู้จักใช้ตัวอักษรหรือมีการบันทึกที่เป็นลายลักษณ์อักษรแล้ว แม้จะไม่ใช่อักษรและภาษาที่เป็นของตนเองตั้งแต่ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 12 (กรมศิลปากร, 2561)

1. พัฒนาการจากบ้านสู่เมืองและรัฐ

ชุมชนโบราณในดินแดนประเทศไทย ได้มีพัฒนาการความต่อเนื่องของผู้คนและเกิดการขยายตัวจากชุมชนขนาดเล็ก เป็นชุมชนโบราณขนาดใหญ่ ที่มีความซับซ้อนของสังคม และพัฒนาเป็นรัฐที่มีระบบแบบแผนในการปกครองและดำเนินชีวิต

1.1 ความหมายของบ้าน เมืองและรัฐ

ศรีศักร วัลลิโภดม ได้อธิบายความหมายของคำว่า “บ้าน” “เมือง” และ “รัฐ” ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2561)

1.1.1 บ้านหรือหมู่บ้าน (Village) หมายถึง ชุมชนที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติของมนุษย์ เพราะต้องอยู่ร่วมกัน ประกอบด้วยหลายครอบครัวในบริเวณพื้นที่เดียวกัน มีความสัมพันธ์กันทางสังคมจน กลายเป็นพวกหรือกลุ่มเดียวกัน มีขนมธรรมเนียมประเพณีและระบบความเชื่อเดียวกัน มีภาษาสื่อสารกันได้ รูปแบบการดำรงชีวิตมีลักษณะเป็นสังคมชนบท (Rural Community) นับถือผู้อาวุโสหรือผู้นำทางพิธีกรรม เป็นหัวหน้าหรือผู้ปกครองในลักษณะหัวหน้ากลุ่มชนหรือเผ่าพันธุ์ (Chiefdom Society) อาชีพหลักคือ การเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ผลิตอาหารเลี้ยงตัวเองได้ในลักษณะหมู่บ้านสังคมเกษตรกรรม (Agricultural Village Society)

1.1.2 เมืองหรือบ้านเมือง (City / State) หมายถึง ชุมชนที่มีขนาดใหญ่กว่าหมู่บ้าน ประกอบด้วยหลายหมู่บ้านตั้งอยู่ภายในอนาคตบริเวณที่มีขอบเขตแน่ชัด มีศูนย์กลางของเมือง เช่น ที่ทำการของเจ้าเมือง ศาสนสถานสำคัญ มีการจัดระเบียบทางสังคม แบ่งแยกสถานะคนในสังคมชัดเจน เช่น ผู้ปกครอง ผู้ประกอบพิธีกรรม ช่างฝีมือ ประชาชนทั่วไป การดำเนินชีวิตมีระเบียบแบบแผนยิ่งขึ้นในลักษณะสังคมเมือง (Urban Society) ผู้ครองอำนาจเป็นหนึ่งเดียวส่วนใหญ่สืบทอดอำนาจทางสายเลือด ผู้คนอยู่รวมกันทั้งในลักษณะมีบรรพบุรุษเดียวกัน เป็นกลุ่มเครือญาติ และมีสำนักร่วมทางวัฒนธรรม มีการติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนกับคนภายนอกจากแดนไกลมากยิ่งขึ้น โดยผู้นำทางการเมืองการปกครองทำหน้าที่เป็นแกนกลางในการค้าขาย รวมทั้งเป็นผู้ส่งเสริมการสร้างอัตลักษณ์ทางศาสนา ความเชื่อ และศิลปวัฒนธรรม

1.1.3 รัฐหรือนครรัฐ (City State) หมายถึง เมืองหรือบ้านเมืองหลายแห่งทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็ก ต่างปกครองตนเองอย่างอิสระ แต่รวมตัวกันขึ้นเป็นกลุ่มเมืองหรือแว่นแคว้น เรียกกันว่า “รัฐหรือนครรัฐ” โดยยอมรับให้เมืองขนาดใหญ่ที่มีความเข้มแข็ง มั่นคง และมั่งคั่งเป็นศูนย์กลางของกลุ่ม มีอำนาจรวมศูนย์เหนืออาณาบริเวณที่กำหนดไว้ ส่วนเมืองต่างๆ ที่มีพันธไมตรีในลักษณะเครือญาติมารวมกลุ่มกัน โดยยกย่องเจ้าเมืองหรือกษัตริย์ที่มีความสามารถเป็นผู้นำของกลุ่มเรียกว่า “สมาพันธรัฐ” กล่าวโดยรวมคือเมืองใหญ่ที่เจริญที่สุดเป็นเมืองสำคัญเปรียบเสมือนศูนย์กลางการปกครอง เศรษฐกิจการค้า การคมนาคม รวมทั้งศิลปวัฒนธรรมแห่งรัฐหรือนครรัฐนั้น โดยมีเมืองอื่นๆ หรือเมืองที่มีขนาดเล็กกว่าเป็นเมืองบริวารซึ่งมักตั้งอยู่ไม่ห่างไกลกันมากนัก

1.2 ชุมชนหมู่บ้านสมัยก่อนประวัติศาสตร์

การขุดค้นศึกษาทางโบราณคดีที่ผ่านมา ทำให้ทราบว่าคนแรกเริ่มหรือคนก่อนประวัติศาสตร์บนผืนแผ่นดินไทยมีพัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมในลักษณะหมู่บ้านสังคมเกษตรกรรมมาช้านานแล้ว ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2561)

ประมาณ 4,000 - 5,000 ปีมาแล้ว ตรงกับสมัยหินใหม่ ผู้คนรู้จักเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์จึงตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยรวมกันเป็นหมู่บ้านในบริเวณที่ราบใกล้แหล่งน้ำหรือใกล้ชายฝั่งทะเลเกิดเป็นชุมชน

หมู่บ้านเกษตรกรรม จำนวนประชากรเพิ่มขึ้น สังคมมีขนาดใหญ่กว่าสมัยเร่ร่อนหาของป่า ล่าสัตว์ ซึ่งต้องพึ่งพิงธรรมชาติเป็นหลัก รู้จักใช้เครื่องมือหินขนาดเล็กลง ขัดฝนอย่างประณีตเรียกว่า “ขวานหินขัด” สามารถผลิตและใช้ภาชนะดินเผาแพร่หลายแล้ว แหล่งโบราณคดีที่สำคัญส่วนใหญ่อยู่ในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น บ้านเก่า อำเภอเมืองกาญจนบุรี จังหวัดกาญจนบุรี โคกพนมดี อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี หนองแช่เสา อำเภอเมืองราชบุรี จังหวัดราชบุรี โนนนกทา อำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น บ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี เป็นต้น

ประมาณ 2,500 – 4,000 ปีมาแล้ว ตรงกับสมัยสำริดและช่วงต้นของสมัยเหล็ก ผู้คนรวมตัวกันเป็นหมู่บ้านถาวรขนาดใหญ่ขึ้น แต่ละชุมชนมีหัวหน้าปกครอง ต่างเป็นอิสระต่อกันมีความสามารถในการผลิตอาหารเพิ่มขึ้น แต่ละชุมชนหมู่บ้านผลิตภาชนะดินเผาที่มีรูปแบบเฉพาะถิ่นของตนเอง มีความก้าวหน้าด้านเทคโนโลยีคือรู้จักถลุง หลอม และหล่อโลหะ โดยเฉพาะการผสมโลหะทองแดงกับดีบุกเป็นสำริด มาทำเป็นเครื่องมือ เครื่องใช้ อย่างแพร่หลาย มีการติดต่อและเปลี่ยนสิ่งของและผลผลิตต่าง ๆ กับชุมชนอื่นในภูมิภาคเดียวกันและต่างภูมิภาคกว้างขวางขึ้นดังเห็นได้ว่าจากเครื่องประดับประเภทลูกปัดและกำไลทำจากเปลือกหอยทะเลตามหลุมฝังศพในแหล่งโบราณคดีภาคกลางตอนในและในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ประเพณีการฝังศพมีแบบแผนมากขึ้น สะท้อนถึงความแตกต่างของผู้คนทางสถานะและฐานะทางสังคม แหล่งโบราณคดีสำคัญ ยังคงกระจายอยู่ในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียง เหนือ เช่น บ้านท่าแค บ้านพุน้อย โนนป่าหวาย จังหวัดลพบุรี บ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี และแหล่งโบราณคดีภูโล้น จังหวัดหนองคาย ซึ่งเป็นแหล่งเหมืองแร่ทองแดงที่สำคัญในช่วงเวลาดังกล่าว

ประมาณ 2,000 – 2,500 ปีมาแล้ว ตรงกับสมัยเหล็ก ประมาณพุทธศตวรรษที่ 3 – 5 หรือก่อนพุทธศตวรรษที่ 6 เกิดชุมชนน้อยใหญ่กระจายเกือบทั่วทุกภูมิภาคของไทยทั้งบริเวณที่ลุ่มที่ดอน ลานตะพักน้ำระดับต่าง ๆ และที่ราบชายฝั่งทะเล ลักษณะการดำเนินชีวิตของผู้คนยังคงเป็นชุมชนหมู่บ้านเกษตรกรรมที่มีผู้นำปกครอง รู้จักปลูกข้าวแบบนาดำ มีการทำคันนาทดน้ำ ดังหลักฐานจากแหล่งโบราณคดีบ้านเชียง สันนิษฐานว่าใช้ควายเป็นแรงงานไถนาแล้ว เลี้ยงสัตว์ เช่น ไก่ หมู วัว เป็นอาหาร การล่าสัตว์ลดปริมาณลง มีความสามารถในการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตร เป็นผลให้จำนวนประชากรเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว มีความรู้เกี่ยวกับเทคโนโลยีสูงขึ้น คือ รู้จักนำโลหะเหล็ก มาทำเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ โดยเฉพาะอาวุธ และนำโลหะสำริดไปใช้ทำเครื่องประดับแพร่หลายมากยิ่งขึ้น มีทรัพยากร เช่น ทองแดง เหล็ก ข้าว และเกลือปริมาณมากเกินใช้ภายในชุมชน จึงมีการแลกเปลี่ยนค้าขายกับผู้คนต่างภูมิภาคและต่างวัฒนธรรมทั้งใกล้และไกลเพิ่มขึ้น ดังได้พบหลักฐานวัตถุลักษณะพิเศษที่เป็นผลิตภัณฑ์หรือสินค้านำเข้ามาจากต่างแดนไกล โดยมักถูกฝังรวมอยู่กับศพเพื่อตกแต่งร่างกายผู้ตายตามสถานะและฐานะทางสังคมเมื่อครั้งยังมีชีวิตอยู่และเพื่อเอา

ไว้ใช้ในโลกหน้าตามความเชื่อเรื่องชีวิตหลังความตายที่มีมาแต่ดั้งเดิม สินค้านำเข้ามีทั้งเครื่องใช้และเครื่องประดับ ดังนี้

สินค้าประเภทเครื่องประดับ ทำด้วยวัตถุมีค่าได้แก่ ทองคำ และหินกึ่งอัญมณี เช่น ลูกปัดแก้วสีต่าง ๆ ลูกปัดหินโมราหรือคาร์เนเลียน (Carnelian) ลูกปัดหินโมกุลหรืออาเกต (Agate) ลูกปัดหินควอทซ์ (Quartz) ที่นิยมเรียกกันว่าแก้วผลึก ลูกปัดหินอาเกตและโอนิกซ์ฟังลายเส้นสีขาวซึ่งเป็นสินค้าผลิตในอินเดีย ตุ้มหูทำด้วยหินมีรูปลักษณะพิเศษ คล้ายกับที่พบทางตอนกลางของเวียดนามตุ้มหูหินรูปวงรีเจาะรูตรงกลางและด้านข้างผ่าสำหรับใส่หู คล้ายที่พบในสมัยราชวงศ์โจวตะวันออกของจีน และที่สำคัญอีกชิ้นหนึ่งคือรูปสิงโตทำด้วยหินคาร์เนเลียน พบที่แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร อำเภอพนมทวนจังหวัดกาญจนบุรี สันนิษฐานว่าเป็นจี้ของสร้อยลูกปัดที่พบร่วมกัน เป็นของนำเข้าจากอินเดีย

สินค้าประเภทเครื่องใช้สำริด ที่สำคัญคือกลองมโหระทึก สำหรับใช้ประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อคล้ายกับที่พบในวัฒนธรรมดองซอน (Dong S'on) ในเวียดนามและในแถบมณฑลยูนนานของจีนพบกระจายอยู่หลายแห่งของประเทศไทยโดยเฉพาะที่ถ้ำองบะ อำเภอศรีสวัสดิ์ จังหวัดกาญจนบุรี พบมากถึง 6 ใบ และยังปรากฏภาพแสดงการใช้กลองมโหระทึกเป็นภาพเขียนสีบนผนังถ้ำตาด้วง อำเภอเมืองกาญจนบุรี จังหวัดกาญจนบุรี

นอกจากนี้ ยังพบภาชนะสำริดรูปทรงต่างๆ จากแหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร โดยเฉพาะภาชนะทรงขันที่มีการตรวจวิเคราะห์ด้วยวิธีวิทยาศาสตร์แล้ว พบว่ามีส่วนผสมของดีบุกมากถึง 21 เปอร์เซ็นต์ สันนิษฐานว่าในอดีตสีคล้ายทอง เนื้อค่อนข้างบาง ชิ้นส่วนภาชนะหลายชิ้นสลักลวดลายโดยเฉพาะรูปสตรีแต่งกายอย่างชาวอินเดีย รวมทั้งชิ้นส่วนเครื่องใช้มีรูปสัตว์ คือ นกยูงและไก่ตกแต่ง

การติดต่อค้าขายระหว่างคนพื้นเมืองกับชนต่างถิ่นดังกล่าวข้างต้น ส่งผลให้เกิดชุมชนหมู่บ้านขนาดใหญ่ที่มีหัวหน้าควบคุมดูแลการผลิตและแลกเปลี่ยนสินค้าหลายแห่งในเกือบทุกภูมิภาค ซึ่งนำไปสู่การพัฒนาเป็นสังคมเมืองในเวลาต่อมา ซึ่งเกิดขึ้นพร้อมๆกันทั้งในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แหล่งโบราณคดีที่สำคัญในภาคกลาง เช่น บ้านดอนตาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี โคกพลับ ตำบลโพหัก อำเภอบางแพ จังหวัดราชบุรี ศูนย์การทหารปืนใหญ่ อำเภอเมืองลพบุรี บ้านโป่งมะนาว อำเภอพัฒนานิคม จังหวัดลพบุรี ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น บ้านปราสาท บ้านโนนวัด เนินอุโลก อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา บ้านเชียง บ้านนาดี อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี บ้านดอนตาล อำเภอดอนตาล โนนหนองหอ อำเภอนิคมคำสร้อย จังหวัดมุกดาหาร บ้านโนนเมือง อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น และในภาคใต้ เช่น เขาสามแก้ว อำเภอเมืองชุมพร เขาเสก อำเภอหลังสวน จังหวัดชุมพร (กรมศิลปากร, 2561)

1.3 พัฒนาการเข้าสู่สังคมเมือง

ปัจจัยต่างๆ ที่เป็นแรงกระตุ้นหรือกดดันให้ชุมชนหมู่บ้านเกษตรกรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งบนแผ่นดินไทย พัฒนาระบบชีวิตความเป็นอยู่เข้าสู่การเป็นสังคมเมืองในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อประวัติศาสตร์ มาจากความจำเป็นหรือความต้องการภายใน และแรงผลักดันจากภายนอก ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2561)

1.3.1 ความจำเป็นหรือความต้องการภายใน เช่น การขยายตัวของชุมชน บางแห่งมีฐานะเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและสังคมของท้องถิ่นนั้น หัวหน้าหรือผู้นำชุมชนท้องถิ่นนั้นต้องการทำหน้าที่เป็นแกนกลางในการแลกเปลี่ยนค้าขายเพื่อเสริมสร้างความมั่นคงทางฐานะและสถานะทางสังคมของตนเอง และเพื่อระบายผลผลิตทางการเกษตร ทรัพยากรธรรมชาติที่มีปริมาณมาก ความต้องการวัตถุสิ่งของมีค่าหายากจากภายนอกเพื่อแสดงสถานะและฐานะทางสังคม จึงจำเป็นต้องมีเครือข่ายสัมพันธ์กับชุมชนอื่นภายนอกทั้งใกล้และไกล โดยเฉพาะความสมัครใจในการเลือกรับ เอาวัฒนธรรมและความรู้ด้านเทคโนโลยีจากภายนอกที่สูงหรือก้าวหน้ากว่ามาผสมผสาน แล้วปรับให้เข้ากับวัฒนธรรมดั้งเดิมของตน โดยเฉพาะอินเดียที่เผยแพร่อารยธรรมเป็นไปอย่างสงบ แตกต่างจากจีนที่แผ่อารยธรรมไปพร้อมกับการขยายอำนาจทางการเมือง

1.3.2 แรงผลักดันภายนอก ที่สำคัญคือชาวอินเดียต้องการ “สินค้าฟุ่มเฟือย” ซึ่งเป็นทรัพยากรที่มีในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เช่น เครื่องเทศ ไม้หอม ของป่า ดีบุก เหล็ก ทองแดง โดยเฉพาะทองคำ เนื่องจากราวพุทธศตวรรษที่ 4 - 5 ถูกตัดขาดการคมนาคมในเอเชียกลาง ไม่สามารถซื้อทองคำจากแคว้นไซบีเรียได้ และต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 6 - 7 อาณาจักรโรมันก็ระงับมิให้ทองคำออกนอกอาณาจักร กษัตริย์อินเดียจึงสนับสนุนให้พ่อค้าเดินทางเข้ามาตั้งนิคมหรือสถานีการค้าในดินแดนแถบนี้ ยังมีพราหมณ์ พระภิกษุ นักบวช ผู้ลี้ภัยการเมือง นักแสวงโชค หรือนักผจญภัยเข้ามาด้วย ทำให้ชาวพื้นเมืองรวมถึงผู้คนบนผืนแผ่นดินไทยเริ่มคุ้นเคยกับวัฒนธรรมอินเดีย จึงเลือกเอาอารยธรรมอินเดียมาผสมผสานกับวัฒนธรรมดั้งเดิม แล้วดัดแปลงสังคมของตนเองให้เจริญขึ้น และก้าวเข้าสู่การเป็นสังคมเมืองที่มีระบบสังคมหลายอย่างคล้ายคลึงกับอินเดีย

1.3.3 การปรับเปลี่ยนเป็นสังคมเมือง อิทธิพลอารยธรรมอินเดียที่ปรากฏในชุมชนเมืองแรกเริ่มตามภูมิภาคต่างๆ ของประเทศไทยในช่วงเวลานั้น เช่น ระบบการปกครองที่มีกษัตริย์เป็นประมุขหรือผู้นำ (Kingship) การใช้เหรียญกษาปณ์เป็นเงินตราในการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้าการใช้ตราประทับเป็นสื่อกลางในการสื่อสาร ทั้งเหรียญกษาปณ์และตราประทับมักมีรูปสัญลักษณ์ ลวดลาย และรูปภาพอันเป็นมงคลตามความเชื่อของชาวอินเดีย ความเชื่อในศาสนาพราหมณ์ (ฮินดู) และศาสนาพุทธที่เผยแผ่เข้ามาใหม่ มีส่วนให้ขนบประเพณีเกี่ยวกับการดำรงชีวิตปรับเปลี่ยนไป เช่น การเผาศพและบรรจุอัฐิในภาชนะดิน

เผาแทนการฝังศพ การนำเทคนิคการใช้อิฐและหินในการก่อสร้างศาสนสถานมาใช้ การรับเอาตัวอักษรและภาษามาใช้ในการเขียนหนังสือ ตลอดจนรูปแบบของเครื่องมือ เครื่องใช้ และเครื่องประดับ

บรรดาเมืองแรกเริ่มรับอารยธรรมอินเดียส่วนมากตั้งอยู่ในบริเวณเดียวกันหรือไม่ไกลจากชุมชนหมู่บ้านเกษตรกรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ เช่น ในภูมิภาคกลางบริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน - แม่กลอง ฟากตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณลุ่มแม่น้ำลพบุรี - ป่าสัก ฟากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา และบริเวณลุ่มแม่น้ำบางประกง ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือบริเวณแอ่งสกลนคร แอ่งโคราช และลุ่มแม่น้ำมูล - ชี และในภาคใต้ทั้งฝั่งอ่าวไทยและฝั่งทะเลอันดามัน เมืองที่อยู่ตอนในของแผ่นดินมักมีเส้นทางน้ำติดต่อและเชื่อมโยงกันเพื่อออกสู่ทะเลได้ บ้านเมืองเหล่านี้ส่วนใหญ่มีบทบาทเป็นเมืองท่าบนเส้นทางการค้าระหว่างอินเดียกับจีน โดยแต่ละเมืองต่างปกครองกันอย่างอิสระ

อย่างไรก็ดี แม้ว่าไม่สามารถกำหนดขอบเขต รูปร่าง สถานที่ตั้งและศูนย์กลางของเมืองโบราณแรกเริ่มเหล่านี้ได้ แต่ได้พบโบราณวัตถุในช่วงเวลาดังกล่าวอยู่ไม่น้อย ซึ่งเป็นทั้งของที่นำเข้ามาจากภายนอกและของที่ผลิตขึ้นเองตามแบบสินค้านำเข้า ของนำเข้ามาที่สำคัญ เช่น หวีงาช้างพบที่เมืองจันเสน มีลายเส้นเป็นรูปสัญลักษณ์และเครื่องหมายมงคลต่าง ๆ ประดับทั้งสองด้าน คล้ายกับศิลปะอินเดียแบบอมราวดี นอกจากนี้ ยังขุดพบวัตถุที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนาสลักศิลาแลง ได้แก่ รอยพระพุทธบาทคู่ที่สระมรกต และรูปสัตว์ต่างๆ เช่น ช้าง มกร บริเวณขอบสระน้ำที่สระแก้ว อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งคล้ายคลึงกับที่พบในศิลปะอินเดียแบบอมราวดี พุทธศตวรรษที่ 7 - 8 (กรมศิลปากร, 2561)

แหล่งโบราณคดีสำคัญในภาคกลาง เช่น เมืองโบราณอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี แหล่งโบราณคดีพงตึก อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี แหล่งโบราณคดีบ้านท่าแค อำเภอเมืองลพบุรี จังหวัดลพบุรี เมืองโบราณจันเสน อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น ที่บ้านกระเบื้องนอก อำเภอชุมพวง จังหวัดนครราชสีมา ภาคใต้ เช่น แหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว อำเภอเมืองชุมพร จังหวัดชุมพร แหล่งโบราณควนลูกปัด อำเภอคลองท่อม จังหวัดกระบี่

ความเจริญและการขยายตัวของชุมชนหมู่บ้านก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายบนแผ่นดินไทยพัฒนาเข้าสู่สังคมเมืองช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อประวัติศาสตร์ ประกอบกับการเป็นส่วนหนึ่งของเส้นทางการค้าสำคัญ โดยเฉพาะทางทะเล และการรับเอาศาสนาเข้ามาล้วนเป็นปัจจัยสำคัญก่อให้เกิดรัฐแรกเริ่มหรือเมืองขนาดใหญ่หลายแห่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 18

1.4 พัฒนาการจากเมืองสู่รัฐหรืออาณาจักร

รัฐแรกเริ่มสมัยต้นประวัติศาสตร์บนผืนแผ่นดินไทย เป็นรัฐที่มีความสัมพันธ์กับทางวัฒนธรรมอินเดียและจีนอันเนื่องจากการติดต่อสัมพันธ์ทางการค้า บนเส้นทางการค้าระหว่างเมืองตะวันตก คือ อินเดีย กรีก โรมันและเปอร์เซีย และเมืองทางตะวันออก คือ จีนและเวียดนาม ชุมชนบ้านเมืองแถบนี้ จึงมี

โอกาสเลือกรับวัฒนธรรมภายนอก จากแหล่งวัฒนธรรมสำคัญทั้ง 2 แห่ง โดยเฉพาะวัฒนธรรมอินเดีย ที่เผยแผ่อารยธรรมผ่านทางการค้าอย่างสงบเป็นเวลาหลายร้อยปี นับเป็นรากฐานสำคัญทางวัฒนธรรม ของบ้านเมืองในระยะแรกเริ่ม ทั้งในด้านศาสนา ประเพณี พิธีกรรม อักษร ภาษา วรรณกรรม ศิลปกรรม กฎหมาย (ธรรมศาสตร์) และการปกครอง (อรรถศาสตร์) นำเข้ามาปรุงแต่งผสมผสานกับสิ่งที่มีอยู่ดั้งเดิม ในพื้นเมือง ทำให้เกิดระบบกษัตริย์ ชนชั้นขุนนาง ขนบธรรมเนียมและศาสนาแบบอินเดียขึ้น

การรวมตัวของบ้านเมืองรวมวัฒนธรรมเป็นรัฐและแคว้นแคว้นต่างๆในระยะเวลาเริ่มต้น มีลักษณะเป็นสมาพันธรัฐที่ประกอบไปด้วยเมืองสำคัญหลายเมืองมาสัมพันธ์กันทั้งโดยเครือข่ายทางราชกิจ และเครือญาติมีโครงสร้างทางอำนาจอย่างรวมไม่ปรากฏรวมศูนย์อำนาจอย่างมีระบบและมีโครงสร้าง ชัดเจนแต่ละเมืองมีผู้นำปกครองเป็นอิสระจากกันแต่อาจรวมเข้าด้วยกันโดยมีรัฐที่มีผู้นำที่เข้มแข็งเป็น แกนกลางของอำนาจการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงของอำนาจทางการเมืองเกิดขึ้นเสมอท่ามกลางความ ขัดแย้งช่วงชิงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจระหว่างเมืองขอบเขตอำนาจรัฐ จึงขึ้นอยู่กับการสามารถในการ ขยายอำนาจของผู้นำในแต่ละช่วงเวลาซึ่งนับเป็นส่วนสำคัญประการหนึ่งในการเกิดขึ้นการตั้งอยู่และ การเสื่อมสลายไปของรัฐ

2. รัฐโบราณในดินแดนประเทศไทย

ในดินแดนประเทศไทยก่อนการสถาปนารัฐของคนไทย ได้มีรัฐโบราณก่อกำเนิดขึ้นกระจายอยู่ทั่ว ทุกภูมิภาค มีความสัมพันธ์และพัฒนาการที่ซ้อนทับกันเป็นช่วงระยะเวลายาวนาน ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษ ที่ 11 เป็นต้นมา

2.1 รัฐทวารวดี

จากบันทึกของพระภิกษุชาวจีนรูปหนึ่งชื่อ พระเสวียนจัง (เหี้ยนจัง) เคยเดินทางบกผ่านดินแดน เอเชียกลางไปยังอินเดีย ช่วงพุทธศักราช 1170 - 1188 ท่านได้ระบุชื่อแคว้นๆ หนึ่งทางทิศตะวันออกที่ตั้งอยู่ ระหว่างพม่ากับเขมรเรียกว่า แคว้นโตโลโปตี ตามสำเนียงชาวจีนซึ่งสอดคล้องกับชื่อในบันทึกของ ภิกษุชาวจีนอีกรูปนามว่า พระอี้จิง ท่านเดินทางจาริกไปยังอินเดียผ่านทางทะเลในช่วงพุทธศักราช 1214 - 1238 ในขณะที่เอกสารโบราณของจีนมีการเอ่ยถึงชื่อบ้านเมืองหนึ่ง ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ว่า โถวเหอ หรือ โถวเหอหลัว ซึ่งมีสำเนียงคล้ายคลึงกับคำว่า “ทวารวดี” (สฤษดิ์พงศ์ ขุนทรง, 2558) ประกอบกับการ ค้นพบเหรียญเงิน มีจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤตว่า “ศฺรีทฺวารวตีศฺวรปุณฺย” แปลว่า พระเจ้าทวารวดี ผู้มีบุญอันประเสริฐ (ชะเอม คล้ายแก้ว, 2534) สามารถกำหนดช่วงอายุตัวอักษรได้ในช่วงพุทธศตวรรษ ที่ 12 เช่นกัน จึงเป็นหลักฐานยืนยันว่ารัฐทวารวดี น่าจะก่อกำเนิดเป็นบ้านเป็นเมืองมาแล้วอย่างน้อยตั้งแต่ พุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา

ทวารวดี เป็นภาษาสันสกฤต แปลว่า ประกอบด้วยประตู อาจหมายถึง เมืองท่า คำว่า ทวารวดีอาจเทียบได้กับ “ทวารกา” ซึ่งเป็นเมืองของพระกฤษณะในมหากาพย์อินเดีย เรื่อง มหาภารตะ นอกจากนี้สันนิษฐานว่าทวารวดีเติบโตมาจากชุมชนเมืองท่าชายฝั่งทะเล ซึ่งเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจและคมนาคม บรรดาเมืองท่าเหล่านี้มีความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงตื่นตัวและตอบสนองต่ออิทธิพลจากภายนอกสูงกว่าบ้านเมืองแผ่นดินตอนใน จากหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าบ้านเมืองโบราณบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา ลุ่มน้ำแม่กลอง และลุ่มน้ำท่าจีน เป็นแหล่งชุมชนหนาแน่นและมีพัฒนาการสู่ความเป็นเมืองใหญ่ที่กลายเป็นศูนย์กลางอำนาจเครือข่ายทางเศรษฐกิจ จึงอาจกล่าวได้ว่าการเกิดขึ้นของรัฐทวารวดีย่อมเป็นผลสืบเนื่องมาจากการติดต่อค้าขายกับโลกภายนอก โดยมีเมืองโบราณอู่ทอง-นครปฐม-คูบัวเป็นแกนกลางอำนาจที่เลือกเฟ้น ปรับและแปลความหมายจากต้นแบบอารยธรรมอินเดียที่แตกต่างและแปลกใหม่ให้เข้ากับพื้นฐานดั้งเดิมของตนจนเกิดเป็นเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น (ธิดา สาระยา, 2538)

จากการสำรวจโดยกองโบราณคดี กรมศิลปากรพบหลักฐานศิลปกรรมที่บ่งบอกความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับทวารวดีมากมายทั่วทุกภาคของประเทศ รวมแล้วประมาณ 107 เมือง กระจายตัวอยู่ในเขตภาคกลางและภาคตะวันออก ประมาณ 70 เมือง ภาคอีสานราว 30 เมือง ที่เหลืออยู่ในภาคเหนือและภาคใต้ (กรมศิลปากร, 2541) เมืองโบราณส่วนใหญ่เลือกตั้งชุมชนใกล้แม่น้ำสายหลัก ที่สามารถติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นได้สะดวก โดยอาจแบ่งกลุ่มตามลุ่มน้ำ และภูมิภาคเพื่อให้เห็นภาพชัดเจนขึ้นดังนี้

2.1.1 ลุ่มน้ำแม่กลอง – ท่าจีน บริเวณนี้น่าจะเป็นทั้งจุดเริ่มต้นและจุดศูนย์กลางของวัฒนธรรมทวารวดี เนื่องจากพบหลักฐานทั้งโบราณสถานขนาดใหญ่น้อยหนาแน่น โบราณวัตถุหลากหลายมากมาย ได้แก่ เมืองนครชัยศรี เมืองกำแพงแสน จังหวัดนครปฐม เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี เมืองพงตึก จังหวัดกาญจนบุรี โดยเฉพาะเมืองอู่ทอง ปรากฏหลักฐานการอยู่อาศัยต่อเนื่องตั้งแต่สมัยก่อนทวารวดี อย่างประติมากรรมพระสงฆ์อุ้มบาตรสามองค์กับแผ่นหินรูปต้นโพธิ์อิทธิพลศิลปะอมราวดี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 9 หรือเมืองพงตึกที่พบตะเกียงโรมันสำริด ซึ่งเป็นหลักฐานการติดต่อกับอารยธรรมภายนอก เมื่อพิจารณาทำเลที่ตั้งที่เมืองอู่ทองอยู่ใกล้ชายฝั่งทะเลคงเป็นเส้นทางการค้าโบราณมาก่อน นับเป็นบ้านเมืองรุ่นแรกที่พัฒนาขึ้นบนลุ่มน้ำนี้ ส่วนเมืองนครชัยศรี นครปฐมโบราณ ก็ตั้งอยู่ใกล้ชายฝั่งชายฝั่งทะเลเช่นกันคงเป็นเมืองท่าและศูนย์กลางการค้า จนพัฒนาไปสู่ความเป็นเมืองใหญ่ที่สุดในสมัยทวารวดี (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2543) ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่าเมืองนครชัยศรีน่าจะเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดี โดยมีประจักษ์พยานหลักฐานเป็นโบราณสถานขนาดใหญ่ โบราณวัตถุชิ้นสำคัญจำนวนมาก

2.1.2 ลุ่มน้ำเจ้าพระยา - ลพบุรี – ป่าสัก การแพร่กระจายของวัฒนธรรมทวารวดีจากศูนย์กลางคงไล่ไปตามเส้นทางคมนาคมทางน้ำเป็นสำคัญ เช่น เมืองคูเมือง จังหวัดสิงห์บุรี เมืองอู่ตะเภา เมืองดงคอน จังหวัดชัยนาท บึงคอกช้าง จังหวัดอุทัยธานี โคกไม้เดน เมืองจันเสน ดงแม่นางเมือง จังหวัดนครสวรรค์ เมืองละโว้จังหวัดลพบุรี เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ เมืองสำคัญในลุ่มน้ำนี้คงเป็นเมืองละโว้ เนื่องจากพบเหรียญเงินมีจารึกชื่อเมือง ลวปุระ ซึ่งตรงกันกับเอกสารจีนที่กล่าวถึงชื่อเมืองลวปุระเช่นกัน แสดงว่าเมืองละโว้ต้องเป็นเมืองใหญ่อีกเมืองหนึ่งที่น่าจะเป็นอิสระจากอำนาจปกครองของ ทวารวดีแต่มีรูปแบบวัฒนธรรมแบบทวารวดีร่วมกัน

2.1.3 ลุ่มน้ำบางปะกง เป็นภูมิภาคที่ติดกับชายฝั่งทะเลตะวันออก ซึ่งสามารถติดต่อกับดินแดนโพ้นทะเลมายาวนาน จึงมีพัฒนาการของชุมชนมาก่อนสมัยทวารวดี เช่น เมืองดงละคร จังหวัดนครนายก เมืองพระรถ (จังหวัดชลบุรี) เมืองเพนียด จังหวัดจันทบุรี เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี

2.1.4 ลุ่มน้ำโขง – ลุ่มน้ำมูล - ลุ่มน้ำชี สำหรับพื้นที่ในภาคอีสานมีแหล่งอารยธรรมที่เจริญขึ้นมาก่อนหน้านี้แล้ว เมื่อวัฒนธรรมทวารวดีเผยแพร่มาถึงชุมชนแถบลุ่มแม่น้ำมูลนี้ พร้อม ๆ กับอิทธิพลขอมสมัยก่อนเมืองพระนครในราวพุทธศตวรรษที่ 12 จึงเกิดการปะทะสังสรรค์ระหว่างสองวัฒนธรรมเกิดเป็นงานศิลปกรรมทวารวดีท้องถิ่นที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตน ดังที่ได้พบร่องรอยชุมชนโบราณสมัยทวารวดีหลายแห่งโดยเฉพาะบริเวณบ้านฝ้าย จังหวัดบุรีรัมย์ กับบ้านโตนด จังหวัดนครราชสีมาที่พบทั้งพระพุทธรูปสำริด พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสำริดปะปนกัน แสดงให้เห็นลักษณะการผสมผสานระหว่างพุทธเถรวาทกับมหายาน หรือเมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา ก็พบหลักฐานเกี่ยวกับชุมชนที่อยู่อาศัยและรับอิทธิพลทวารวดีเช่นกัน ส่วนบริเวณลุ่มน้ำชีได้พบร่องรอยคูน้ำคันดินที่มีรูปแบบเดียวกับบ้านเมืองสมัยทวารวดี หลายแห่ง ที่สำคัญ คือ เมืองฟ้าแดดสงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2543) ที่ปรากฏหลักฐานงานศิลปกรรมทวารวดีแบบพื้นเมืองที่ปรับรูปแบบจนเป็นอัตลักษณ์เฉพาะตน ซึ่งไม่พบในท้องที่อื่น เช่น การปักเสมา การสลักพระนอนตามเพิงผา

2.1.5 ลุ่มน้ำปิง ในภาคเหนือพบหลักฐานทวารวดีไม่มากนัก เนื่องจากอยู่ห่างไกลและเป็นการรับวัฒนธรรมในช่วงปลายแล้ว เท่าที่พบหลักฐานความเป็นชุมชนบ้านเมืองรุ่นนี้ ได้แก่ เมืองไตรตรึงษ์ จังหวัดกำแพงเพชร เมืองเชลียง จังหวัดสุโขทัย เมืองหริภุญไชย จังหวัดลำพูน เวียงเถาะ จังหวัดเชียงใหม่ ในกลุ่มนี้รัฐหริภุญไชยถือเป็นอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่แห่งหนึ่งบนภูมิภาคนี้ โดยรับวัฒนธรรมทวารวดีกับละโว้มาปรับใช้จนสามารถสร้างเอกลักษณ์ของตนเองแล้วส่งต่อให้แก่อาณาจักรล้านนาในที่สุด

2.1.6 ภาคใต้ เป็นพื้นที่ที่เต็มไปด้วยอิทธิพลทางวัฒนธรรมของศรีวิชัย ส่วนใหญ่นับถือพุทธมหายานที่รับมาจากชวา แต่กลับพบโบราณสถานพุทธเถรวาทที่เมืองยะรัง จังหวัดปัตตานี ซึ่งมีรูปแบบสัมพันธ์กับทวารวดีภาคกลาง เมืองยะรังจึงเป็นแหล่งโบราณที่อยู่ใต้สุดของประเทศ

แม้จะพบร่องรอยชุมชนโบราณและโบราณวัตถุร่วมสมัยทวารวดีกระจายอยู่ทั่วประเทศแต่บ้านเมืองเหล่านั้นล้วนเป็นอิสระไม่ได้ตกอยู่ใต้อำนาจการปกครองของรัฐทวารวดีแบบเบ็ดเสร็จเด็ดขาดอย่างนครราชธานี รุ่นหลัง ดังนั้นขอบเขตอำนาจของรัฐทวารวดีที่แท้จริงอาจพิจารณาจากหลักฐานการพบเหรียญเงินมีจารึกศรีทวารวดีฯ ตามแหล่งต่างๆ เช่น เมืองนครปฐมโบราณ เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี เมืองดงคอนและเมืองอู่ตะเภา จังหวัดชัยนาท เมืองคูเมือง จังหวัดสิงห์บุรี เมืองพรหมทิน จังหวัดลพบุรี ซึ่งครอบคลุมอาณาบริเวณลุ่มแม่น้ำท่าจีน – แม่กลอง และพื้นที่บางส่วนของลุ่มน้ำเจ้าพระยาเท่านั้น

จารึกสมัยทวารวดีเกือบทั้งหมดเป็นจารึกเกี่ยวกับคาถาหัวใจพระพุทธศาสนา หรือพระธรรมคำสอนซึ่งไม่อาจบอกเล่าเรื่องราวของทวารวดีมากนัก นอกจากจารึกบนเหรียญเงินที่ตีความได้ว่าทวารวดีมีพระราชาผู้เปี่ยมด้วยบุญญาธิการอันประเสริฐ สะท้อนให้เห็นแนวคิดเรื่องกษัตริย์ มีฐานะเสมอด้วยสมมติเทพแล้ว หลักฐานสำคัญอีกชิ้นที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น คือจารึกแผ่นทองแดง จารึกด้วยอักษรปัลลวะภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 ใจความสำคัญว่า พระเจ้าศรีหรรษวรมัน เป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าศรีอีศานวรมัน ท่านได้สืบสิริราชสมบัติมาโดยลำดับ พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์ที่มีเกียรติยศยิ่งใหญ่ ท้าวท่านได้ถวายของอันควรค่าอย่างเสลี่ยงประดับรัตนมณี ฉัตร (ร่ม) และนักฟ้อนรำถวายแด่พระศรีอมราตเกศวร ต่อมาท่านได้ถวายปลอกศิวลึงค์พร้อมเครื่องใช้สอยมากมาย รวมทั้งคณะดนตรีฟ้อนรำถวายแด่พระศรีธาเรศวรอีกด้วย (กรมศิลปากร, 2559)

นอกจากนี้ จารึกบนฐานธรรมจักรพบที่ทุ่งขวาง จังหวัดนครปฐม จารึกด้วยอักษรปัลลวะภาษาบาลีกำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 ใจความสำคัญว่า พระธรรมจักรนี้เป็นของพระมเหสีเจ้า ที่อาจตีความ ได้ว่า พระมเหสีของกษัตริย์พระองค์หนึ่งโปรดได้สร้างถวาย (กรมศิลปากร, 2559) เช่นเดียวกับศิลาจารึกพบที่วัดจันทึกจังหวัดนครราชสีมา ใช้อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤตที่มีรูปอักษรอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 มีศัพท์สำคัญปรากฏอยู่ด้วย แปลความว่า พระเทวีของพระเจ้าแห่งทวารวดีบัญชาให้พระธิดาสร้างพระพุทธรูปนี้ไว้ (กรมศิลปากร, 2559) นอกจากจารึกแล้วได้พบแผ่นหินจำหลักรูปช้างและสิ่งของมงคลอย่างสังข์ จักร หม้อน้ำ แสดงให้เห็นคติเรื่องจักรพรรดิราช ซึ่งจะปรากฏพร้อมสัตตรัตนสมบัติ 7 ประการ คือ จักรแก้ว ช้างแก้ว ม้าแก้ว มณีแก้ว นางแก้ว ขุนพลแก้ว ขุนคลังแก้ว ประจักษ์หลักฐานเท่าที่พบดังกล่าวนี้ยืนยันได้ว่าทวารวดีมีระบบการปกครองโดยกษัตริย์ที่อิงคติทั้งแบบพุทธและฮินดู

สินค้านำเข้าที่สิ่งสำคัญ คือ เครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ถังกับลูกปัดแก้วแบบที่มีตะกั่วหรือขี้เถ้าพืชเป็นส่วนผสม จึงเป็นกลุ่มลูกปัดแก้วพิเศษที่น่าจะผลิตและนำเข้ามาจากอินเดีย จีน และตะวันออกกลาง ลูกปัดแก้วนี้ขุดพบตามแหล่งโบราณคดีสมัยทวารวดีอย่างอู่ทอง นครปฐม ดงละคร เมืองขีดขิน บ้านคูเมือง บ้านพรหมทินใต้ ลพบุรี ศรีเทพ

ส่วนสินค้าส่งออกทราบข้อมูลจากเอกสารจีนทงเตี่ยนว่า ทวารวดีมีสินค้ามีค่าอย่างทองคำนอแรด งาช้าง และผลผลิตจากทะเล ซึ่งของเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งในเครื่องราชบรรณาการ รวมทั้งกระวานที่กล่าวถึงในบันทึกของพระอี้จิง นอกจากนี้ ทงเตี่ยนยังให้ข้อมูลเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจของทวารวดีที่สำคัญอีกอย่าง คือ ประเทศนี้ไม่มีการเก็บภาษี ส่งเสริมการค้าขายเสรี ชาวเมืองส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเพาะปลูกและค้าขาย (สฤษดิ์พงศ์ ขุนทรง) สอดคล้องกับการพบแกลบข้าวในก้อนอิฐที่ใช้ก่อสร้างโบราณสถานสมัยทวารวดี สะท้อนให้เห็นว่าพืชเศรษฐกิจหลักของทวารวดีคงเป็นข้าว

นับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 11 เป็นต้นมา ทวารวดีค่อย ๆ เติบโตอย่างยั่งยืน จากชุมชนเมืองท่าชายฝั่งทะเลก้าวขึ้นสู่มหาอำนาจทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม ทวารวดีสามารถขยายอิทธิพลของตนผ่านทางความเชื่อความศรัทธาโดยมีพระพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือในการหล่อหลอม รวบรวมและยึดเหนี่ยวกลุ่มคน ที่หลากหลายภาษา เชื้อชาติและความคิดอย่างแยบคาย ทวารวดีแสดงให้เห็นถึงภาพความหลากหลายมิติทางสังคมที่ซ้อนทับอย่างกลมกลืน ดังนั้นทวารวดีคือเบ้าหลอมทางสังคมและวัฒนธรรมที่กลายเป็นต้นเค้าหรือแบบแผนให้แก่รัฐในสมัยหลัง จึงอาจกล่าวได้ว่าทวารวดีไม่ได้สิ้นสุดหรือล่มสลายไป แต่หยั่งรากและต่อยอดเป็นอาณาจักรใหม่อย่างละโว้ที่เจริญขึ้นแทนที่ในแถบภาคกลาง หรือหริภุญไชยที่ขยายตัวขึ้นในภาคเหนือ ซึ่งทั้งสองอาณาจักรได้ส่งอิทธิพลให้แก่ล้านนาและกรุงศรีอยุธยาสืบต่อมานั่นเอง (กรมศิลปากร, 2561)

2.2 รัฐเจนละ

รัฐเจนละ มีความรุ่งเรืองอยู่ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 14 ชื่อ “เจนละ”, “เจิ้นละ” หรือ “เจิ้นลา” เป็นนามที่ชาวจีนใช้เรียกอาณาจักรกัมพูชา จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์สุย (พ.ศ.1132 – 1161) เป็นเอกสารเก่าที่สุดที่กล่าวถึงอาณาจักรเจนละ บันทึกไว้ว่า อาณาจักรเจนละตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของอาณาจักรลินยี่ (จามปา) เดิมเป็นประเทศราชขึ้นต่ออาณาจักรจามปา เจนละสืบวงศ์มาจากฉาลิ (กษัตริย์) จนถึงพระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า “จิตรเสน” ทรงสืบทอดอำนาจจากบรรพบุรุษของพระองค์ ทรงรุกรานอาณาจักรฟูนันและปราบอาณาจักรนั้นลงได้ (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2560)

รัฐเจนละมีความสัมพันธ์กับพื้นที่บริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือและตะวันออกของไทย นักปราชญ์ทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์ สันนิษฐานว่าศูนย์กลางดั้งเดิมของเจนละอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลาง แถบบริเวณวัดพู แขวงจำปาสักของลาว เป็นรัฐที่สุดต่ออำนาจการเมืองจากอาณาจักรฟูนันบ้านเมืองสมัยประวัติศาสตร์แรกสุดในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่เจริญขึ้นในบริเวณปากแม่น้ำโขงในประเทศกัมพูชาและเวียดนามเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 6-11 อาณาเขตของรัฐเจนละมีดินแดนอยู่ในเขตลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลางและตอนเหนือ ต่อมาจึงแผ่อำนาจลงมาตลอดลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง ตั้งแต่สมโบร์ไพรกุก ตอนเหนือของทะเลสาบใหญ่ และขยายออกสู่ฝั่งทะเลทางตะวันตกของลุ่มแม่น้ำโขงตอนล่าง แถบเมืองจันทบุรี รัฐเจนละมีการพัฒนาจากรัฐตอนในที่รับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียผ่านจากเมืองใกล้ทะเล

ในบริเวณปากแม่น้ำโขงที่เคยเป็นเขตอาณาจักรฟูนันในประเทศเวียดนามและกัมพูชา เกิดเป็นบ้านเมืองที่อยู่ภายใต้อำนาจทางการเมืองของรัฐฟูนัน ต่อมาได้แยกตัวเป็นอิสระ และขยายตัวลงสู่ทางใต้แถบทะเลสาบเขมรและลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้เพื่อขยายตัวลงสู่ที่ลุ่มอันอุดมสมบูรณ์(กรมศิลปากร, 2561)

ความเป็นมาของรัฐเจนละมักปรากฏหลักฐานจารึกแสดงเรื่องราชวงศ์กษัตริย์และลัทธิศาสนาของชนชั้นปกครอง กษัตริย์เจนละตามหลักฐานจารึกปราสาทตาพรหม (พ.ศ. 1729) และจารึกปักษีจำกรง (พุทธศตวรรษที่ 15) กล่าวว่ามาจากสายตระกูลในตำนานคือ สืบมาจากฤาษีกัมพูสวยัม อันเป็นที่มาของนามอาณาจักรกัมพูชา กับนางฟ้าชื่อ เมรา ทายาทสืบทอดลงมาคือพระเจ้าศรุตวรมัน กล่าว่าเป็นกษัตริย์ผู้เก่งกล้าสามารถ ตั้งตัวขึ้นเป็นอิสระจากอาณาจักรฟูนันและโอรสของพระองค์ คือพระเจ้าเศรษฐวรมันเป็นผู้สร้างเมืองเศรษฐปุระขึ้น

พระเจ้าจิตรเสน (ราว พ.ศ. 1143-1159) ผู้ครองราชย์ต่อจากพระเจ้าภววรมัน เมื่ออภิเษกขึ้นครองราชย์มีพระนามว่า มเหนทรวรมัน (ผู้อยู่ในความพิทักษ์ของพระอินทร์ผู้ยิ่งใหญ่) ได้รับการจารึกถึงในฐานะวีระกษัตริย์ ผู้มีชัยชนะเหนือดินแดนอันกว้างใหญ่ไพศาล จารึกประกาศชัยชนะของพระองค์ แสดงถึงการครอบครองดินแดนต่อเนื่องกับลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลาง ตลอดถึงบริเวณปากแม่น้ำมูล มาตามเส้นทางแม่น้ำมูลและแม่น้ำสาขา ไปจนถึงลุ่มน้ำชี และผ่านช่องเขาพนมดงรักไปถึงภาคตะวันออก ครอบคลุมพื้นที่ในเขตจังหวัดอุบลราชธานี สุรินทร์ บุรีรัมย์ ร้อยเอ็ด ขอนแก่น และสระแก้ว (กรมศิลปากร, 2561)

โอรสของพระเจ้าจิตรเสน คือ พระเจ้าอีศานวรมัน (พ.ศ. 1158-1171) ทรงเป็นกษัตริย์นักรบผู้ยิ่งใหญ่อีกพระองค์หนึ่งพระองค์ทรงปราบปรามดินแดนของอาณาจักรฟูนันในแถบลุ่มน้ำโขงตอนใต้และลุ่มทะเลสาบใหญ่ในประเทศกัมพูชาได้ทั้งหมด เป็นการผนวกรวมสองอาณาจักรเข้าด้วยกัน จากนั้นทรงสถาปนา “อีศานปุระ” เป็นราชธานีแห่งใหม่ ปัจจุบันคือ สมโบร์ไพรกุก ตั้งอยู่บริเวณจังหวัดกำปงธมในประเทศกัมพูชา มีการค้นพบจารึกของพระเจ้าอีศานวรมันหลายหลักทางตอนใต้ของกัมพูชา รวมทั้งในเขตจังหวัดจันทบุรีของไทย ซึ่งนักวิชาการเชื่อว่าเป็นความพยายามในการแผ่ขยายอำนาจไปสู่บริเวณชายฝั่งทะเล (กรมศิลปากร, 2561)

หลังจากรัชสมัยของพระเจ้าภววรมันที่ 2 (พ.ศ. 1013 - ?) พระราชโอรสของพระองค์ คือ พระเจ้าชัยวรมันที่ 1 (พ.ศ. 1193-1243) ได้ครองราชย์ต่อมาเป็นระยะเวลาค่อนข้างยาวนานภายหลังการสวรรคตของพระองค์โดยปราศจากทายาทสืบทอด อำนาจของรัฐเจนละก็ได้เสื่อมถอยลง เนื่องจากการจลาจลวุ่นวายนำไปสู่การแยกออกจากกันเป็น 2 แคว้น ซึ่งเชื่อกันว่าเกิดขึ้นในระหว่าง พ.ศ. 1250-1350 ดินแดนส่วนเหนือซึ่งเต็มไปด้วยภูเขาและหุบเขาควบคุมดินแดนตอนเหนือของกัมพูชามาถึงบริเวณที่ราบสูงในประเทศลาวตอนใต้ และประเทศไทยแถบเทือกเขาพนมดงรัก คือ แคว้นเจนละบก ส่วนดินแดนทางใต้ชายฝั่งทะเลที่เต็มไปด้วยทะเลสาบคือ แคว้นเจนละน้ำ

แคว้นเจนละบกยังมีการติดต่อกับจีนต่อมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 14 ส่วนเจนละน้ำแทบไม่ปรากฏกล่าวถึงเลย สันนิษฐานว่าดินแดนเจนละน้ำถูกแบ่งแยกออกเป็นแคว้นอิสระหลายแคว้น ต่อมาไม่นานก็ถูกรุกรานจากศัตรูภายนอกคือ มหาราชแห่งซาบัค (ศรีวิชัย) จากเกาะชวาและสุมาตราเข้าครอบครองอยู่ในช่วงเวลาหนึ่ง ต่อมาในต้นพุทธศตวรรษที่ 14 พระเจ้าชัยวรมันที่ 2 เสด็จกลับมาจากชวาซึ่งเชื่อว่าทรงถูกจับไปในฐานะตัวประกัน พระองค์ทรงปลดปล่อยรัฐเจนละให้พ้นจากอำนาจของแคว้นจาวกะ และรวบรวมบ้านเมืองที่แตกแยกเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยทรงสถาปนาลัทธิเทวราชาขึ้นเหนือมเหนทรบรรพต (พนมกุเลน) เพื่อเป็นเทพผู้คุ้มครองพระราชบัลลังก์และอาณาจักร ทำให้พระราชอำนาจของกษัตริย์เขมรตั้งอยู่บนพื้นฐานศาสนาที่มั่นคง (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2537) พระองค์ทรงสร้างราชธานีขึ้นหลายแห่ง แห่งแรก คือ เมืองอินทรปุระ แห่งที่สอง คือ เมืองหริหราลัย แห่งที่สาม คือ เมืองอมเรนทรปุระ และแห่งที่สี่ คือ เมืองมเหนทรบรรพตราชธานีสุดท้ายที่พระองค์ทรงประทับอยู่คือหริหราลัย และส่งนำ “เทวราชา” มาประดิษฐานไว้ที่นั่นด้วย ในรัชสมัยของพระองค์สามารถรวบรวมอาณาจักรกัมพูชาเข้าเป็นปึกแผ่น อันเป็นต้นเค้าของ “กัมพุชเทศ” หรืออาณาจักรขอมที่เมืองพระนครเป็นราชธานีในเวลาต่อมา (กรมศิลปากร, 2561)

ศิลาจารึกเขมรในประเทศไทยจำนวนหนึ่ง มีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 จารึกเหล่านี้กล่าวถึงบ้านเมืองและพระนามกษัตริย์หรือเจ้าเมืองท้องถิ่น ซึ่งไม่เป็นที่รู้จักในประวัติศาสตร์เขมรแสดงว่าในบางช่วงระยะเวลา ดินแดนบางแห่งในภาคตะวันออกและภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เคยตกอยู่ภายใต้อำนาจทางการเมืองของรัฐเจนละ มีการปกครองตนเองเป็นอิสระจากอำนาจทางการเมืองของอาณาจักรเขมรโบราณ

บ้านเมืองเขตอีสานมีพัฒนาการขึ้น โดยได้รับอารยธรรมด้านศาสนา การปกครอง และขนบธรรมเนียมประเพณีบางประการจากอินเดีย ซึ่งแพร่หลายเข้ามาทางเวียดนามและกัมพูชาผ่านมาทางแม่น้ำโขงทางหนึ่งและอีกทางหนึ่งผ่านจากภาคกลางบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาเกิดเป็นกระแสวัฒนธรรมสำคัญ 2 วัฒนธรรม ควบคู่กัน คือ กระแสอิทธิพลพระพุทธศาสนาในวัฒนธรรมทวารวดี และอิทธิพลของศาสนาฮินดูในวัฒนธรรมเขมร

โบราณวัตถุสถานที่สร้างขึ้นในพระพุทธศาสนาได้รับกระแสวัฒนธรรมจากทวารวดี ผสมผสานเข้ากับประเพณีดั้งเดิมของท้องถิ่นอีสานเกิดเป็นวัฒนธรรมเฉพาะถิ่น มีคตินิยมสร้างเสมาหินจำหลักภาพสถูปพระพุทธรูปหรือภาพเล่าเรื่องชาดกปักตามดำเนินดินอุทิศถวายไว้ในพระพุทธศาสนา ซึ่งเชื่อว่าสืบมาจากคติหินตั้งในระบบความเชื่อท้องถิ่นแต่เดิม นอกจากนี้ นิยมสร้างพระพุทธรูปและพระพิมพ์อันเป็นของคนพื้นเมืองสร้าง ลักษณะฝีมือช่างเป็นแบบพื้นเมือง มักพบตามชุมชนหรือเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบรูปร่างไม่สม่ำเสมอ อันเป็นเมืองแบบวัฒนธรรมทวารวดี สำหรับโบราณวัตถุสถานที่สร้างขึ้นเนื่องในศาสนา

ฮินดู ชนชั้นปกครองเป็นผู้สร้าง มักเป็นศิลปกรรมที่สวยงาม มีเทคนิคและฝีมือช่างขั้นสูง (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2546)

หลักฐานทางวัตถุของรัฐเจนละมักพบควบคู่ไปกับจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤตและภาษาเขมร ส่วนใหญ่สร้างขึ้นตามคติศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย มีการนับถือบูชาพระศิวะ ศิวลึงค์ พระพิฆเนศ และโคนนทิ เป็นต้น ร่องรอยหลักฐานของรัฐเจนละที่พบในประเทศไทยปรากฏทั้งด้านโบราณคดีและศิลปกรรม โดยเฉพาะในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการค้นพบศิลาจารึกรุ่นพระเจ้ามเหนทรวรมัน (พระเจ้าจิตรเสน) และโบราณสถานในลัทธิไศวนิกาย รวมถึงศิลปะโบราณก่อนสมัยเมืองพระนคร (Pre-Angkor) ในแถบจังหวัดอุบลราชธานี ศรีสะเกษ และตลอดแนวแม่น้ำโขง-แม่น้ำมูล นอกจากนี้ยังพบศิลาจารึกอักษรปัลลวะและอักษรเขมรโบราณ ประติมากรรมเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์–ฮินดู และโบราณวัตถุ เช่น ศิวลึงค์ ฐานโยนี และทับหลังหินทราย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเผยแพร่ศาสนา ความเชื่อ และรูปแบบศิลปกรรมจากรัฐเจนละสู่ชุมชนในดินแดนประเทศไทย และเป็นหลักฐานสำคัญที่สะท้อนความสัมพันธ์ทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมระหว่างภูมิภาคในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 – 14

หลักฐานการซึ่งมาเกี่ยวข้องกับศาสนา แสดงถึงความเฟื่องฟูเป็นอย่างมากของศาสนาฮินดู โดยเฉพาะลัทธิบูชาศิวลึงค์ อันเป็นส่วนสำคัญของศาสนาในราชสำนัก จารึกเหล่านี้กล่าวถึงลัทธิไศวเวทและวิษณุเวทที่สำคัญในอินเดีย ขณะที่พระพุทธศาสนาไม่ได้มีบทบาทสำหรับราชสำนักในบันทึกการเดินทางของพระภิกษุอี้จิงในต้นพุทธศตวรรษที่ 3 กล่าวถึงอาณาจักรฟูนันสมัยก่อนว่า พระธรรมทางพระพุทธศาสนาที่แพร่หลายขยายออกไป แต่ทุกวันนี้พระราชาผู้เป็นมิจฉาทิฐิ ได้ทำลายพระธรรมเสียสิ้น และไม่มีพระภิกษุสงฆ์เหลืออีกเลย (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2560)

2.3 รัฐศรีจนาศะ

ศรีจนาศะ ปรากฏชื่อครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.1411 ในจารึกบ่ออีกา จารึกด้วยอักษรหลังปัลลวะเป็นภาษาเขมรและภาษาสันสกฤต พบที่บ้านบ่ออีกา ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมาจารึกนี้มีร่องรอยของภาษาที่เก่าแก่กว่าพุทธศตวรรษที่ 15 ข้อความในจารึกด้านที่ 1 กล่าวถึง พระราชาแห่ง “ศรีจนาศะ” ได้ถวายสัตว์และธาตุไว้แด่พระภิกษุสงฆ์เพื่อทรงมุ่งหวังพระสัมมาสัมโพธิญาณ ด้านที่ 2 กล่าวสรรเสริญพระศิวะและอังศเทพผู้ได้รับแล้วซึ่งดินแดนอันถูกละทิ้งอยู่นอกกัมพูชเทศ

ศรีจนาศะ สันนิษฐานว่าเป็นชื่อเดียวกับ “จานาศะปุระ” ที่ปรากฏในจารึกศรีจนาศะ จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ ภาษาเขมรและภาษาสันสกฤต พบที่เทวสถานใกล้สะพานชีกุน อำเภอพระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ.1480 ข้อความในจารึกด้านที่ 1 เริ่มจากบทสรรเสริญพระศิวะและบทสรรเสริญพระอุมาในรูปของอรรถนารีศวร และกล่าวถึงพระราชาหลายพระองค์ที่ได้ปกครองดินแดน

แห่งจนาศะปุระ ได้แก่ ภคทัตต์ ศรีสุนทรปรากรม ศรีสุนทรวรมัน ศรีนรปติสังหวรมัน และมงคลวรมัน ซึ่งพระนามกษัตริย์เหล่านี้ไม่เคยปรากฏในจารึกของประเทศกัมพูชา (กรมศิลปากร, 2561)

หลักฐานทางโบราณคดีทั้งศิลาจารึกและงานศิลปกรรมต่างๆ ที่มีความเชื่อมโยงเกี่ยวข้องกับรัฐศรีจนาศะล้วนได้พบในแหล่งที่มีร่องรอยของการอยู่อาศัยในระดับชุมชนที่มีการตั้งหลักแหล่งอย่างถาวร เช่น เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา บ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา และบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ ทำให้เชื่อว่าในเขตพื้นที่จังหวัดนครราชสีมาและบุรีรัมย์ อาจเป็นที่ตั้งของรัฐศรีจนาศะ บริเวณนี้เป็นส่วนที่เรียกว่า ที่ราบสูงโคราช ในตอนที่ราบลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนและตอนกลาง ซึ่งปรากฏหลักฐานการเคลื่อนย้ายชุมชนเข้ามาตั้งหลักแหล่งตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในยุคเหล็กเมื่อเรา 2,500 ปีมาแล้ว

การพัฒนาอุตสาหกรรมถลุงเหล็กก่อให้เกิดการขยายตัวของชุมชนและเกิดการตั้งถิ่นฐานอย่างถาวร จนเมื่อได้รับวัฒนธรรมอินเดียผ่านวัฒนธรรมทวารวดี ที่แผ่เข้ามาจากทางตะวันตกหรือทางภาคกลางของประเทศไทย จึงเริ่มมีการสร้างคูน้ำคันดินที่มีรูปร่างไม่แน่นอนและการนับถือพระพุทธศาสนาตามแบบวัฒนธรรมทวารวดีในพุทธศตวรรษที่ 12-13 ในขณะที่วัฒนธรรมอินเดียอีกสายหนึ่งได้แผ่เข้ามาโดยผ่านวัฒนธรรมเขมรที่นิยมการสร้างเมืองในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส การนับถือศาสนาพราหมณ์ และธรรมเนียมการลงท้ายชื่อกษัตริย์หรือผู้นำด้วยคำว่า “วรมัน” เป็นต้น

การที่ชุมชนเหล่านี้ตั้งอยู่ในเส้นทางการติดต่อคมนาคมที่เชื่อมโยงไปยังภูมิภาคต่าง ๆ เช่น ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและลุ่มแม่น้ำป่าสักทางทิศตะวันตก ผ่านดงพญากลาง และดินแดนเขมรต่ำอันเป็นที่ตั้งของศูนย์กลางอาณาจักรเขมรโบราณที่อยู่ห่างไปทางทิศใต้ ผ่านเทือกเขาพนมดงรักและเทือกเขาสันกำแพง จึงปรากฏกระแสวัฒนธรรมทวารวดีและกระแสวัฒนธรรมเขมรที่ปะปนกันอยู่ในชุมชนที่ตั้งอยู่ในภูมิภาคแห่งนี้ (ธิดา สาระยา และคณะ, 2545)

ศรีจนาศะจะมีศูนย์กลางของรัฐตั้งอยู่ที่ใด และครอบคลุมพื้นที่บริเวณใดบ้าง ยังคงต้องการหลักฐานเพิ่มเติมอีกมาก อาจกล่าวได้อย่างกว้างๆ ว่า ศรีจนาศะเป็นรัฐที่ปรากฏขึ้นตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 ในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลหรือลุ่มแม่น้ำป่าสัก หลักฐานทางโบราณคดีทั้งจารึกและงานศิลปกรรม แสดงเรื่องราวของการนับถือพระพุทธศาสนาแบบมหายานร่วมกับศาสนาพราหมณ์ ศรีจนาศะในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 15 ยังคงมีสถานภาพเป็นบ้านเมืองอิสระ อยู่นอกดินแดนของกัมพุชเทศหรืออาณาจักรเขมรโบราณ จนถึงเมื่อเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 16 จึงได้รับอิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมจากเมืองพระนครอย่างชัดเจน

2.4 รัฐศรีวิชัย

ขณะที่กลุ่มเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีเจริญขึ้นทางลุ่มน้ำภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้น ในทางเดียวกันชุมชนโบราณทางตอนใต้ก็เริ่มปรากฏหลักฐานการอยู่อาศัยตามที่ราบชายฝั่ง โดยชุมชน

เหล่านี้เจริญขึ้นจากการเป็นเมืองท่าการค้าขายกับรัฐต่างๆ ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคม มีการสั่งสมวิทยาการ จากชุมชนสถานีการค้ามีพัฒนาการขึ้นเป็นบ้านเมือง โดยเฉพาะช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-18 อันปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่สัมพันธ์กับรัฐบนดินแดนไทย ซึ่งมีอยู่อิทธิพลครอบคลุมคาบสมุทรภาคใต้ลงไปถึงแหลมมลายูและหมู่เกาะอินโดนีเซีย คือ รัฐศรีวิชัย

ชุมชนทางตอนใต้ในระยะแรกมีบทบาทติดต่อกับการค้ากับอินเดีย จีนและตะวันออกกลาง ดังมีการพบลูกปัดและเหรียญจากอินเดีย เครื่องถ้วยจีนสมัยราชวงศ์ถังถึงสมัยราชวงศ์ซ่ง เครื่องถ้วยจากเปอร์เซีย ขวดแก้วและเหรียญตราจากอาหรับ นอกจากนั้น หลักฐานทางศาสนาที่พบยังบ่งชี้ว่าชุมชนโบราณในระยะนี้มีการนับถือพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ร่วมกัน ทั้งนี้ หลักฐานที่พบยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมกับอินเดีย รัฐทวารวดีทางภาคกลาง และเมืองโบราณอื่นๆ ในช่วงเวลาเดียวกัน เช่น โบราณสถานวัดแก้ว โบราณสถานวัดหลง และวัดพระบรมธาตุไชยา อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งมีลักษณะแผนผังคล้ายคลึงกับสถาปัตยกรรมในศิลปะชวาภาคกลางที่สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 พระพุทธรูปศิลปะอินเดียจากแหล่งโบราณคดีวัดพระบรมธาตุไชยา พระพุทธรูปยืนอิทธิพลศิลปะทวารวดีที่วัดเวียง วัดแก้ว และวัดหลง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรสำริดจากชุมชนโบราณอำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ซึ่งมีรูปแบบใกล้เคียงศิลปะชวาภาคกลางโดย สันนิษฐานว่าศูนย์กลางของพระพุทธศาสนามหายาน ระยะนี้น่าจะอยู่บริเวณชุมชนโบราณในอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี โดยมีหลักฐานสนับสนุน เช่น ประติมากรรมสำริด รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร และศิลาจารึกหลักที่ 23 (กรมศิลปากร, 2561)

ส่วนการดำรงชีวิตของผู้คนในระยะนี้คงมีการดำรงชีพด้วยการทำการเกษตร เลี้ยงสัตว์ ล่าสัตว์ป่าและจับสัตว์น้ำอาหาร เนื่องจากพบร่องรอยอาหารการกินของมนุษย์จากการขุดค้นแหล่งโบราณคดีเขาศรีวิชัย เช่น เศษกระดูกสัตว์ ฟันสัตว์ ก้างปลา เปลือกหอยแครง และเปลือกหอยนางรม แสดงให้เห็นว่าชุมชนบริเวณนี้สืบทอดการใช้งานต่อมาจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายมีการผลิตสิ่งของเครื่องใช้บางอย่างขึ้นใช้เอง เช่น ภาชนะดินเผา มีการทอผ้า นอกจากนั้น สิ่งของเครื่องใช้ที่พบยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมอินเดีย ชุมชนร่วมสมัยภาคใต้ และชุมชน สมัยทวารวดีทางภาคกลางของไทย

ความเจริญด้านเศรษฐกิจของชุมชนโบราณในเขตภาคใต้เป็นผลสืบเนื่องจากการเจริญขึ้นของรัฐศรีวิชัยที่มีบทบาทการเป็นพ่อค้าคนกลางติดต่อค้าขายกับอินเดีย จีน และตะวันออกกลาง ประกอบกับปัจจัยสนับสนุนตำแหน่งที่ตั้งของชุมชนที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำ ซึ่งสามารถเชื่อมต่อไปยังชุมชนที่อยู่ใกล้เคียงและชุมชนโพ้นทะเลได้อย่างสะดวก ศรีวิชัยและชุมชนโดยรอบจึงได้พัฒนาขึ้นเป็นเมืองท่าริมฝั่งแม่น้ำที่มีบทบาทในการติดต่อค้าขายกับชุมชนสองฝั่งคาบสมุทร ได้แก่ อินเดีย จีน ตะวันออกกลาง และชุมชนโบราณร่วมสมัยที่อยู่ใกล้เคียง

บันทึกเล่มสำคัญ คือ หนังสือจูฟานฉี ของเจาจูกัว นายด่านศุลกากรเมืองชวนโจว มณฑลฟูเกี้ยน ได้บันทึกคำบอกเล่าของพ่อค้าที่เดินเรือมาเทียบท่า ประมาณ พ.ศ. 1768 โดยบรรยายถึงสภาพบ้านเมืองว่ามีการแบ่งส่วนการปกครองดินแดนต่างๆ ตามหัวเมืองชายทะเล และบรรยายถึงสินค้าพื้นเมือง เช่น การบูร ไม้หอม ไม้เนื้อแข็ง อบเชย ไม้จันทน์ อำพัน สมุนไพร ไข่มุก กำยาน ปะการัง แก้วตาแมว งาช้าง และฝ้าย ซึ่งกลุ่มพ่อค้าต่างชาติจะมาชุมนุมกันแลกเปลี่ยนสินค้ากัน โดยใช้เงิน ทองคำ ของมีค่าพวกเครื่องเคลือบ ผ้าแพร ผ้าลูกไม้ สมุนไพร ข้าว น้ำตาล การบูร เครื่องหอมและสุราชนิดหนึ่ง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองทางการค้าและความอุดมสมบูรณ์ทางทรัพยากรของศรีวิชัย (กรมศิลปากร, 2561)

ในส่วนตำแหน่งที่ตั้งศูนย์กลางของรัฐศรีวิชัยนั้น นักวิชาการสันนิษฐานว่า ศรีวิชัยอาจเป็นรัฐที่ประกอบไปด้วยดินแดนต่างๆ ทั้งในพื้นที่เกาะสุมาตรา เกาะชวา และเมืองไชยะ ซึ่งนัยหนึ่งแต่ละพื้นที่คงมีอิสระต่อกัน ทว่าอีกนัยหนึ่ง แต่ละพื้นที่อาจจะมีความสัมพันธ์กันด้วยเงื่อนไขบางประการ ทั้งพื้นฐานทางวัฒนธรรม การใช้ภาษาและการร่วมรากชาติพันธุ์ และที่สำคัญกษัตริย์หรือชนชั้นปกครองของแต่ละเมืองน่าจะเป็นเครือญาติกัน

โดยกล่าวได้ว่าระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติที่นับถือบรรพบุรุษเดียวกันนั้น เป็นเงื่อนไขสำคัญในการรวมกันเป็นสังคมการเมืองของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ดังนั้น ชนชั้นนำแต่ละเมืองที่รวมกันเป็นศรีวิชัยก็มีสิทธิ์ในการขึ้นครองราชย์ ทั้งนี้ ยังขึ้นอยู่กับความสามารถของแต่ละบุคคล อันเป็นต้นเหตุสำคัญในการทำสงครามระหว่างกันก็เป็นได้

2.5 รัฐละโว้

รัฐละโว้ ปรากฏหลักฐานในจารึกเหรียญเงินภาษาสันสกฤตว่า “ลวปุระ” พบที่เมืองอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เอกสารจีนที่บันทึกการติดต่อระหว่าง “หลอหู” หรือ “หลอฮก” คือ ละโว้ กับจีนตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 17 และปรากฏในเอกสารประเภทตำนานและเรื่องเล่าต่างๆ ตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา “ลวปุระ” หรือ “ละโว้” เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่าเป็นนามเดิมของลพบุรี ปัจจุบันเป็นเมืองใหญ่ที่อยู่ริมลำน้ำลพบุรี อันเป็นทางคมนาคมสำคัญติดต่อได้ทางดินแดนภายในและภายนอก

กลุ่มละโว้หรือลวรัฐ มีความเป็นมาเก่าแก่ร่วมสมัยเดียวกับรัฐทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-16) ดังได้พบหลักฐานของชุมชนทวารวดี ซากโบราณสถาน และเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบมีรูปทรงไม่แน่นอน แสดงถึงชุมชนสมัยทวารวดีที่มีการจัดการทางเศรษฐกิจและการเมืองกันเป็นอย่างระบบ กระจายอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำลพบุรี-ป่าสัก หลายแห่ง โดยเฉพาะในเขตอำเภอเมือง อำเภอบ้านหมี่ และอำเภอโคกสำโรง เช่น เมืองลพบุรี ตำบลท่าหิน อำเภอเมืองลพบุรี เมืองพรหมทิน ตำบลหลุมข้าว อำเภอโคกสำโรง เมืองบ้านใหม่ไพศาลี ตำบลโคกเจริญอำเภอโคกเจริญ และเมืองซับจำปา ตำบลซับจำปา อำเภอท่าหลวง จังหวัดลพบุรี เป็นต้น (กรมศิลปากร, 2535)

การขยายตัวของชุมชนพัฒนาขึ้นเป็นบ้านเมืองนครรัฐของรัฐละโว้ เป็นผลมาจากความเจริญของเศรษฐกิจการค้าบริเวณรอบอ่าวไทย ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการค้าตามเส้นทางสายแพรไหมระหว่างตะวันตก คือ อินเดีย กับทางตะวันออก คือ จีน ในฐานะรัฐชายฝั่งที่มีบทบาทในการควบคุมเส้นทางการค้าทางบกภายในและการติดต่อกับชายฝั่งทะเลภายนอก

เมืองละโว้เป็นนครรัฐที่เป็นเมืองท่าสำคัญทางตะวันออกของลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่มีความ สำคัญทางเศรษฐกิจและสังคมกับบรรดาบ้านเมืองภายใต้ของลุ่มแม่น้ำลพบุรีและป่าสัก กับบรรดาบ้านเมืองนครรัฐในลุ่มน้ำมูลของที่ราบสูงโคราช ผ่านทางเมืองศรีเทพ ซึ่งพบหลักฐานทางวัฒนธรรมใกล้เคียงกัน โดยมีร่องรอยของเส้นทางน้ำและทางบกเชื่อมต่อระหว่างเมืองต่อเมืองภายใน มีแม่น้ำลพบุรีเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญที่สามารถเชื่อมต่อไปยังดินแดนทางตอนเหนือ ทางใต้ผ่านลำน้ำเจ้าพระยาและทางตะวันออกทางลุ่มน้ำป่าสักและที่ราบสูงโคราชได้อย่างกว้างขวาง รัฐละโว้จึงเป็นศูนย์กลางคมนาคมทางบกและทางน้ำ มีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร จึงเป็นนครรัฐที่สำคัญ โดดเด่นทั้งทางเศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรม กล่าวคือได้รับกระแสวัฒนธรรมจากอินเดีย ร่วมวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกันกับกลุ่มมอญรัฐทวารวดี (กรมศิลปากร, 2561)

เมืองละโว้ในระยะแรก ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 11-12 ไม่ปรากฏหลักฐานเป็นชุมชนขนาดใหญ่ ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 13 ละโว้น่าจะมีความเจริญรุ่งเรืองขึ้น เป็นนครรัฐอันเป็นที่พระเจ้าแผ่นดินประทับอยู่ และเป็นเมืองศูนย์กลางถ่ายทอดอารยธรรมเข้าสู่บ้านเมืองภายใน

ในราวพุทธศตวรรษที่ 16 มีจารึกหลายหลักที่เป็นภาษาเขมรได้กล่าวว่าพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ทรงมีชัยชนะต่อละโว้ และจารึกของพระองค์ที่ค้นพบที่เมืองลพบุรี คือจารึกศาลสูง ภาษาเขมรหลักที่ 1 ระบุ พ.ศ. 1565 และ พ.ศ. 1568 ว่าพระองค์ทรงประกาศให้บรรดาดาบส (คือพวกพราหมณ์) และพระภิกษุลัทธิมหายานและสาวกยาน ให้อุทิศบุญกุศลแห่งการบำเพ็ญตบะของตนเองถวายแด่พระองค์และทรงออกพระราชกำหนดเพื่อป้องกันนักบวชเหล่านั้นถูกรบกวนภายในอาวาสของตนด้วย (กรมศิลปากร, 2561)

นอกจากนี้ ยังมีการค้นพบจารึกในประเทศกัมพูชาที่แสดงให้เห็นถึงการขยายอำนาจทางการเมืองของอาณาจักรเขมรโบราณเข้ามาในดินแดนในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-18 คือ จารึกปราสาทนครวัด พุทธศตวรรษที่ 17 พบอยู่ใต้ภาพสลักขบวนกองทัพนักรบต่างชาติที่ร่วมในกองทัพของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 ที่ผนังระเบียงชั้นนอก ด้านทิศใต้ซีกตะวันตก 2 ภาพ ภาพหนึ่งจารึกว่าเป็นขบวนทัพของชาวสยาม อีกภาพหนึ่งเป็นกองทัพจากเมืองละโว้

ภาพของกองทัพชาวสยามและชาวละโว้ เชื่อว่าหมายถึงพลเมืองที่อาศัยอยู่บริเวณภาคกลางของไทย ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม ตรงกันกับจดหมายเหตุจีนที่กล่าวถึงพวก “เสียน” หรือ “เสียม” และ “หลอฮก” ว่ามีการส่งทูตไปเมืองจีนเช่นเดียวกัน โดยกลุ่มเสียนน่าจะอยู่ทางซีกตะวันตกของแม่น้ำ

เจ้าพระยา นักวิชาการเชื่อว่ากลุ่มเสียนหรือเสียม อาจจะได้แก่ สุโขทัย อโยธยา หรือสุพรรณบุรี (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2534) โดยการรวมกลุ่มชาวสยามและละโว้ในขบวนทัพเขมร อาจเป็นไปได้ทั้ง 2 ทาง คือ จากการสร้างความสัมพันธไมตรี เป็นพันธมิตรระหว่างกัน หรือหมายถึงการตกเป็นประเทศราชโดยการรบพุ่งปราบปรามเป็นเมืองขึ้น (สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2537)

ร่องรอยหลักฐานที่ได้จากจารึกทั้งที่พบในประเทศไทยและอาณาจักรกัมพูชาดังกล่าว อาจกล่าวได้ว่าตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 15 ลงมาถึงพุทธศตวรรษที่ 18 มีการขยายอำนาจทางการเมืองจากเขมรโบราณเข้ามาถึงบ้านเมืองที่ตั้งอยู่ในบริเวณภาคกลาง และภาคตะวันตกของไทย การแผ่ขยายอำนาจเข้ามาของเขมรโบราณทำให้บ้านเมืองกลุ่มลวรัฐเกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง การปกครอง สังคมและวัฒนธรรม

ในทางการเมือง ละโว้นับเป็นเมืองยุทธศาสตร์สำคัญ ซึ่งกัมพูชากำหนดเป็นเมืองศูนย์กลางการปกครองเมืองขึ้นในภูมิภาคนี้ โดยกษัตริย์เขมรจะทรงพระราชโอรสมาปกครองในฐานะเมืองลูกหลวง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 18 พระราชโอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงมีสร้อยพระนามว่า “ลโวทเยศ” ซึ่งแปลว่าเป็นผู้ใหญ่แห่งเมืองละโว้ และคงได้เสด็จมาครองเมืองละโว้ในฐานะเมืองอุปราช (จิตร ภูมิศักดิ์, 2547)

ในทางวัฒนธรรม กล่าวได้ว่าละโว้มีความใกล้ชิดทางวัฒนธรรมกับเขมรโบราณมากที่สุด โดยมีการเปลี่ยนแปลงจากวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาแบบเถรวาท ไปสู่วัฒนธรรมเนื่องในศาสนาฮินดู ลัทธิไศวนิกาย และลัทธิไวษณพนิกาย รวมถึงพุทธศาสนามหายาน อันเป็นศาสนาหลักของกัมพูชา หลักฐานทางโบราณคดีอันได้แก่ ศาสนสถาน โบราณวัตถุ และประติมากรรมรูปเคารพเป็นอันมาก ได้รับอิทธิพลรูปแบบทางศิลปกรรมของเขมร โดยเฉพาะที่เมืองละโว้ลพบุรี มีศาสนสถานขนาดใหญ่ เช่น ปรางค์แขก ปรางค์สามยอด ศาลพระกาฬที่มีรูปทรงเป็นปราสาทแบบเขมร

หลักฐานโบราณวัตถุสถานดังกล่าวแสดงถึงพัฒนาการของรัฐละโว้ รวมถึงความสัมพันธ์ด้านสังคมเศรษฐกิจ และวัฒนธรรมกับดินแดนใกล้เคียงบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ในกลุ่มบ้านเมืองของรัฐทวารวดี ซึ่งละโว้นับเป็นเมืองท่าและศูนย์กลางสำคัญในการติดต่อเชื่อมโยงกับดินแดนภายในและภายนอก ความสำคัญดังกล่าวยังสืบทอดต่อเนื่องมาจากถึงระยะที่อาณาจักรเขมรโบราณ แผ่อิทธิพลทางการเมือง การปกครอง และวัฒนธรรม ครอบคลุมถึงบริเวณภาคกลางของประเทศไทย เมืองละโว้ถูกกำหนดเป็นเมืองยุทธศาสตร์สำคัญ มีหลักฐานการก่อสร้างอาคารศาสนสถานขนาดใหญ่ขึ้นเป็นจำนวนมาก ละโว้จึงเป็นกำลังสำคัญในการสถาปนาบ้านเมืองในระยะต่อมา

2.6 รัฐหริภุญไชย

หริภุญไชยมีฐานะแป็นรากฐานอารยธรรมอันเจริญรุ่งเรืองสูงสุดในทุกด้านให้แก่อาณาจักรล้านนา นับตั้งแต่ด้านพระพุทธศาสนา เศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง ศิลปกรรม และวัฒนธรรม มีการพบศิลาจารึกอักษรมอญโบราณในพุทธศตวรรษที่ 15-17 จำนวนมากถึง 10 หลัก เรื่องราวจากศิลาจารึกแสดงถึงอัจฉริยภาพด้านการปกครองและความรุ่งเรืองทางศาสนา

ตำนานจามเทวีวงศ์ได้บันทึกไว้ว่าฤๅษีวาสุเทพ เป็นผู้สร้างเมืองหริภุญไชย (ปัจจุบันคือเมืองลำพูน) ขึ้นในปี พ.ศ.1310 แล้วต่อมาได้อัญเชิญพระนางจามเทวีซึ่งเป็นพระราชธิดาของกษัตริย์เมืองละโว้ (ลพบุรี) ขึ้นไปครองเมืองหริภุญไชย ครั้งนั้นพระนางจามเทวีได้นำพระสงฆ์ นักปราชญ์ และช่างศิลปะต่างๆ จากละโว้ขึ้นไปด้วยเป็นจำนวนมากราวหมื่นคน พระนางได้ทำนุบำรุงและก่อสร้างบ้านเมือง ทำให้เมืองหริภุญไชยเป็นแหล่งศิลปวัฒนธรรมที่เจริญรุ่งเรือง ต่อมาพระนางได้สร้างเมืองเขลางค์นคร (ลำปาง) ขึ้นอีกเมืองหนึ่งให้เป็นเมืองสำคัญ (จามเทวีวงศ์, 2557)

พุทธศตวรรษที่ 16-17 ถือว่าเป็นยุครุ่งเรืองของความเจริญทุกๆ ด้าน ประวัติศาสตร์ยุคนี้มีความชัดเจนขึ้นทีละน้อยๆ ไม่เพียงแต่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีอย่างมากมายเท่านั้น หากยังอ้างอิงได้ถึงหลักฐานทางด้านจารึก กล่าวคือมีการพบศิลาจารึกอักษรมอญโบราณมากที่สุดในประเทศไทยหลังจากยุคของพญาอาทิตยราช มหาราชแห่งหริภุญไชยนครผู้ทรงขุดพบพระธาตุ และกระทำการสถาปนาพระบรมสารีริกธาตุกลางมหานครขึ้นเป็นศูนย์รวมความศรัทธาครั้งแรกของภาคเหนือแล้ว จนถึงยุคสมัยของพญาสววาธิสิทธิหรือพญาสรรพสิทธิ์ กษัตริย์ผู้ทรงผนวชระหว่างครองราชย์ ทรงถวายพระราชวังเชตวนาลัยให้สร้างวัดเชตวนาราม (วัดดอนแก้ว) ทรงผนวชพร้อมมเหสีและโอรส (รัตนาพร เศรษฐกุล, 2552)

ก่อนการสถาปนารัฐหริภุญไชย คนพื้นเมืองซึ่งเป็นชาวลัวะดั้งเดิมเคยบูชาผีแถน ผีบรรพบุรุษที่เรียกว่า “ผีปู่แสะย่าแสะ” มีการบูชาเสาสะกัง หรือเสาอินทขีล ต่อมายอมรับเอาศาสนาพราหมณ์จากฤๅษีนักพรต เมื่อรัฐหริภุญไชยนำพระพุทธศาสนาขึ้นไปเผยแผ่ จึงทำให้ผู้คนหันมานับถือพระพุทธศาสนาและมีการสถาปนาพระบรมธาตุขึ้นกลางเมือง ปัจจุบันคือ พระบรมธาตุหริภุญไชยในรัชสมัยพญาอาทิตยราชราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 (สรัสวดี อ๋องสกุล, 2552)

รัฐหริภุญไชยมีพัฒนาการและมีความรุ่งเรืองเรื่อยมาจนกระทั่งถึงช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 19 พญามังราย เจ้าผู้ครองรัฐโยนกนครซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองเชียงราย พญามังรายได้ยกกองทัพมายึดเมือง หริภุญไชยได้สำเร็จในสมัยพญายีบา พ.ศ. 1824 แต่พญามังรายก็ไม่ประทับอยู่ที่เมืองหริภุญไชย โดยให้เหตุผลว่าเป็นเมืองพระธาตุ อีกเหตุผลหนึ่งชัยภูมิไม่เหมาะเป็นเป็นเมืองขนาดเล็กการขยายตัวของเมืองเป็นไปได้ยาก จึงให้อ้ายฟ้าหรือขุนฟ้าครองเมืองหริภุญไชยแทน และย้ายราชธานีใหม่ไปอยู่ที่เวียงกุมกาม และภายหลังจึงมี

การสร้างนพบุรีนครพิงค์เชียงใหม่เป็นศูนย์กลางการปกครองของรัฐล้านนาที่พระองค์ทรงสถาปนาขึ้นหลังยึดครองหริภุญไชยได้สำเร็จ (สรัสวดี อ๋องสกุล, 2552)

3. สรุป

คนก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย พัฒนาจากชุมชนหมู่บ้าน สู่สังคมเมือง ภายใต้ปัจจัยสำคัญ ได้แก่ พื้นฐานความเจริญภายใน เช่น ความสามารถในการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ เพื่อเพิ่มผลผลิต เป็นเหตุให้จำนวนประชากรขยายตัว ความรู้เกี่ยวกับเทคโนโลยีในการทำเครื่องมือ เครื่องใช้ ด้วยโลหะ โดยเฉพาะเหล็ก และการติดต่อค้าขายกับชุมชนที่อยู่ไกลออกไป เป็นปัจจัยจากภายนอกที่ทำให้พัฒนาขึ้นเป็นสังคมเมืองยุคเริ่มแรก ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อประวัติศาสตร์ และประวัติศาสตร์ตอนต้น เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี แหล่งโบราณคดีจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ และแหล่งโบราณคดีเนินอุโลก จังหวัดนครราชสีมา เป็นต้น

ราว 2,000 ปีที่ผ่านมา เกิดการขยายตัวของเส้นทางการค้าโลก โดยเฉพาะทางทะเล อาณาจักรสำคัญในเวลานั้น เช่น โรมัน เปอร์เซีย อินเดีย และจีน เปิดเส้นทางการค้าอย่างกว้างขวาง ดินแดนที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน และบริเวณใกล้เคียง เป็นย่านการค้าสำคัญที่เรียกว่า “สุวรรณภูมิ” มีบันทึกอยู่ในเอกสารและแผนที่โบราณ ของพ่อค้าชาวอินเดีย จีน และตะวันออกกลางหลายฉบับ ปรากฏหลักฐานสำคัญเป็นโบราณวัตถุที่มีแหล่งผลิตจากต่างประเทศ ที่พบจากแหล่งโบราณคดีกึ่งก่อนประวัติศาสตร์ และประวัติศาสตร์ตอนต้นประเทศไทยทุกภูมิภาค เช่น ตะเกียงโรมันสำริดพบจากแหล่งโบราณคดีพงตึก จังหวัดกาญจนบุรี เหรียญกษาปณ์จากอาหรับและโรมัน พบที่เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ปูนปั้นรูปพ่อค้าชาวตะวันออกกลาง ซึ่งพบจากแหล่งโบราณคดีในจังหวัดราชบุรี สุพรรณบุรี และนครปฐม ผลจากยุครุ่งเรืองของการค้าทางทะเล ก่อให้เกิดเมืองท่าโบราณที่สำคัญในดินแดนประเทศไทยจำนวนมาก ส่วนใหญ่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 15 หรือราว 1,100 - 1,400 ปีมาแล้ว โดยเฉพาะในคาบสมุทรภาคใต้ มีหลักฐานที่ระบุถึงเมืองท่าต่าง ๆ เช่น แหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว แหล่งโบราณคดีเขาเสก จังหวัดชุมพร แหล่งโบราณคดีแหลมโพธิ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี แหล่งโบราณคดีควนลูกปัด จังหวัดกระบี่ และแหล่งโบราณคดีบ้านทุ่งตึก จังหวัดพังงา ความหลากหลายและจำนวนของโบราณวัตถุซึ่งเคยเป็นส่วนหนึ่งของสินค้าในช่วงเวลานั้น แสดงให้เห็นถึงการเป็นสถานีการค้าขนาดใหญ่ ที่ค้าขายกับชุมชนที่ทั้งใกล้และไกล รวมทั้งมหาอำนาจทางการค้าโลกในช่วงเวลานั้น

สิ่งที่ตามมาจากการค้า คือการเข้ามาของศาสนาจากประเทศอินเดีย ได้แก่ ศาสนาพราหมณ์ และพุทธ ซึ่งจะเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิต วัฒนธรรม และสภาพสังคม ของคนในชุมชนโบราณในประเทศไทยไปอย่างสิ้นเชิง พบรูปเคารพทางศาสนา เป็นต้นว่าพระพุทธรูปขนาดเล็ก สันนิษฐานว่าถูกนำเข้ามาจากอินเดีย เทวรูปรุ่นเก่า รูปเคารพอื่นๆ รวมหลักฐานการก่อสร้างศาสนสถานยุคแรก ในชุมชน ซึ่งอาจเป็นเมืองโบราณ

ยุคแรกในดินแดนประเทศไทย เช่นเมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองนครปฐมโบราณ เมืองยะรัง จังหวัดปัตตานี เขาศรีวิชัย จังหวัด จังหวัดสุราษฎร์ธานี เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นต้น

ความเจริญและการขยายตัวของชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายในประเทศไทย พัฒนาเข้าสู่สมัยหัวเลี้ยวหัวต่อประวัติศาสตร์ ประกอบกับการเป็นส่วนหนึ่งของเส้นทางการค้าทางทะเล และการรับเอาศาสนาจากอินเดีย เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกดเมืองโบราณยุคแรกขึ้นในดินแดนประเทศไทย มีหลักฐานเป็นจารึกที่กล่าวถึงชื่อเมืองต่างๆ ในทุกภูมิภาค เมืองหรือรัฐโบราณในยุคแรก ได้แก่รัฐทวารวดี มีศูนย์กลางบริเวณลุ่มน้ำแม่กลอง - ท่าจีน รัฐเจนละ มีศูนย์กลางบริเวณลุ่มน้ำโขงตอนกลาง รัฐศรี จนาศะ มีศูนย์กลางบริเวณที่ราบสูงโคราช หรือที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล รัฐลวปุระ หรือละโว้ มีศูนย์กลางอยู่แถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แม่น้ำลพบุรี และแม่น้ำป่าสัก และรัฐศรีวิชัย ที่ก่อตัวขึ้นทางภาคใต้ของประเทศไทย หรือบริเวณแหลมมลายู เป็นต้น

บัดนี้ คนแรกเริ่มยุคก่อนประวัติศาสตร์ ได้พัฒนาขึ้นจากบ้านสู่เมือง กำเนิดรัฐหรือเมืองแรกเริ่มบนแผ่นดินไทยแล้ว และจะเป็นรากเหง้าสำคัญที่เปรียบเสมือนรุ่งอรุณของอาณาจักรไทยอย่างแท้จริงในเวลาอีกหลายร้อยปีต่อมา

แบบทดสอบท้ายบทที่ 3

1. อธิบายพัฒนาการของชุมชนโบราณในดินแดนประเทศไทย จากสังคมบ้านสู่เมืองและการก่อเกิดรัฐหรืออาณาจักร พร้อมยกตัวอย่างประกอบ

2. ปัจจัยด้านภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม มีบทบาทต่อการพัฒนาชุมชนโบราณสู่การเป็นรัฐอย่างไร

3. เปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างชุมชน บ้าน เมือง และรัฐโบราณในดินแดนประเทศไทย

4. หลักฐานทางประวัติศาสตร์และหลักฐานทางโบราณคดีมีความสำคัญต่อการศึกษาพัฒนาการของรัฐโบราณในดินแดนประเทศไทยอย่างไร

5. ยกตัวอย่างหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในดินแดนประเทศไทย และอธิบายว่าหลักฐานดังกล่าวสะท้อนวิถีชีวิตหรือความเจริญของชุมชนโบราณอย่างไร

6. วิเคราะห์พัฒนาการของรัฐโบราณแห่งหนึ่งในดินแดนประเทศไทย โดยอาศัยหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีประกอบ

7. หากไม่มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี นักประวัติศาสตร์จะได้รับผลกระทบต่อการศึกษารัฐโบราณในดินแดนประเทศไทยอย่างไร

8. การศึกษาพัฒนาการของชุมชนโบราณและรัฐโบราณในดินแดนประเทศไทย สามารถนำองค์ความรู้ไปประยุกต์ใช้ในการอนุรักษ์มรดกทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของชาติได้อย่างไร

บรรณานุกรมบทที่ 3

กรมศิลปากร. (2535). *แผนงานอนุรักษ์และพัฒนาโบราณสถานเมืองลพบุรีและบริเวณโดยรอบ.* กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

_____. (2541). *คูบัว: ความสัมพันธ์กับชุมชนทวารวดีในบริเวณใกล้เคียง.* ราชบุรี: สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 1 ราชบุรี.

_____. (2545). *นำชมห้องจัดแสดงประวัติศาสตร์ชาติไทย พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร.* กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

_____. (2553). *นำชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ บ้านเชียง.* กรุงเทพฯ: สำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร.

_____. (2559). *จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ อักษรหลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 11 - 14.* กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

_____. (2561). *จากบ้านสู่เมือง: รัฐแรกเริ่มบนแผ่นดินไทย.* กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

จามเทวีวงศ์. (2557). ลำพูน: ณัฐพลการพิมพ์.

จิตร ภูมิศักดิ์. (2547). *สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา.* กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน.

ชะเอม คล้ายแก้ว. (2534). “ศรีทวารวดี”. *ศิลปากร.* ปีที่ 34 ฉบับที่ 2 (มีนาคม-เมษายน 2534).

ธิดา สาระยา. (2538). *(ศรี) ทวารวดี ประวัติศาสตร์ยุคต้นของสยามประเทศ.* กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

ธิดา สาระยา และคณะ. (2545). *ศรีจนาศะ รัฐอิสระที่ราบสูง.* กรุงเทพฯ: มติชน.

รัตนาพร เศรษฐกุล. (2552). *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจวัฒนธรรมแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน.* เชียงใหม่: ซิลค์วอร์ม.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2534). *สยามประเทศ ภูมิหลังของประเทศไทยตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยาราชอาณาจักรสยาม.* กรุงเทพฯ: มติชน.

_____. (2546). *แอ่งอารยธรรมอีสาน.* กรุงเทพฯ: มติชน.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2543). *ทวารวดี ศิลปกรรมยุคแรกเริ่มในดินแดนไทย.* กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สรัสวดี อ๋องสกุล, (2552). *ประวัติศาสตร์ล้านนา.* กรุงเทพฯ: อมรินทร์.

สฤษดิ์พงศ์ ขุนทรง. (2557). *โบราณคดีเมืองนครปฐม: การศึกษาอดีตของศูนย์กลางแห่งทวารวดี.* กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

_____. (2558). *ทวารวดี: ประตูสู่การค้าบนเส้นทางสายไหมทางทะเล.* กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สุภัทรดิศ ดิศกุล. (2560). *ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. 2000.* กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระบรมราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์. (2537). *ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย ภูมิหลังทางปัญญารูปแบบทางศิลปกรรม.* กรุงเทพฯ: มติชน.

อพิสิทธิ์ ธีระจารุวรรณ. (2549). *รูปเขียนดึกดำบรรพ์ "สุวรรณภูมิ" 3,000 ปีมาแล้ว ต้นแบบงานช่างเขียนปัจจุบัน.* กรุงเทพฯ: มติชน.

แผนบริหารการสอนประจำบทที่ 4

1. หัวข้อเนื้อหาประจำบทที่ 4 อาณาจักรในดินแดนประเทศไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-22 (อาณาจักรสุโขทัย-ล้านนา-ล้านช้าง)

1.1 บทนำรัฐจารีตในอารยธรรมสุโขทัย ล้านนา ล้านช้าง

1.2 อาณาจักรสุโขทัย

- รัฐสุโขทัย แนวคิดราชธานีแห่งแรกของไทย
- ก่อนก่อเกิดสุโขทัย
- การสถาปนาราชวงศ์พระร่วงและพลวัตทางการเมือง
- ภูมิทัศน์วัฒนธรรมและ คติผสมผสานของพุทธ พราหมณ์ ผี

1.3 อาณาจักรล้านนา (พุทธศตวรรษที่ 18-22)

- ก่อนก่อเกิด อาณาจักรล้านนา
- พัฒนาการของเมืองเชียงใหม่ ศูนย์กลางของอาณาจักรล้านนา
- อาณาจักรล้านนายุคทอง
- การล่มสลายของอาณาจักรล้านนา
- ล้านนาในฐานะเมืองประเทศราชสยาม

1.4 อาณาจักรล้านช้าง (พุทธศตวรรษที่ 18-22)

- พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของอาณาจักรล้านช้างโดยสังเขป
- ความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรล้านช้างกับอาณาจักรสุโขทัย
- ความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรล้านช้างกับอาณาจักรล้านนา
- ความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรล้านช้างกับกรุงศรีอยุธยา

1.5 บทสรุป

2. วัตถุประสงค์การเรียนรู้

2.1 เพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับพัฒนาการ การก่อรูป การดำรงอยู่ของอาณาจักรในดินแดนไทย ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-22 (สุโขทัย-ล้านนา-ล้านช้าง)

2.2 เพื่อให้ผู้เรียนสามารถอธิบายหลักการ วิธีการทางประวัติศาสตร์ ในกรณีการศึกษาอาณาจักรในดินแดนไทย ช่วงพุทธศตวรรษที่ 22 (สุโขทัย-ล้านนา-ล้านช้าง)

2.3 เพื่อให้ผู้เรียนสามารถประยุกต์ใช้หลักการ วิธีการทางประวัติศาสตร์ ในกรณีการศึกษาอาณาจักรในดินแดนไทย ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-22 (สุโขทัย-ล้านนา-ล้านช้าง)

2.4 เพื่อให้ผู้เรียนแสดงออกถึงความรอบรู้ในหัวข้อ พัฒนาการ การก่อรูป การดำรงอยู่อาณาจักรในดินแดนไทย ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-22 (สุโขทัย-ล้านนา-ล้านช้าง)

3. ผลลัพธ์การเรียนรู้ประจำบทเรียน (Lesson Learning Outcome: LLOs)
เมื่อสิ้นสุดการเรียนการสอนในรายวิชา ผู้เรียนสามารถ

3.1 บรรยายเกี่ยวกับพัฒนาการ การก่อรูป การดำรงอยู่ของอาณาจักรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-22 (สุโขทัย-ล้านนา-ล้านช้าง) ได้อย่างถูกต้อง

3.2 อธิบายเกี่ยวกับพัฒนาการ การก่อรูป การดำรงอยู่ของอาณาจักรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-22 (สุโขทัย-ล้านนา-ล้านช้าง) ได้อย่างเหมาะสม การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นหรือเสนอแง่มุมที่หลากหลาย

3.3 แสดงออกถึงความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับหลักการ วิธีการทางประวัติศาสตร์ เกี่ยวกับพัฒนาการ การก่อรูป การดำรงอยู่ของอาณาจักรในดินแดนไทย ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-22 (สุโขทัย-ล้านนา-ล้านช้าง)

3.4 ประยุกต์ใช้หลักการ วิธีการทางประวัติศาสตร์ เกี่ยวกับพัฒนาการ การก่อรูป การดำรงอยู่ของอาณาจักรในดินแดนไทย ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-22 (สุโขทัย-ล้านนา-ล้านช้าง)

3.5 อธิบายเกี่ยวกับพัฒนาการ การก่อรูป การดำรงอยู่ของอารยธรรมในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-22 (สุโขทัย-ล้านนา-ล้านช้าง)

3.6 แสดงออกถึงความรอบรู้ในวิธีการทางประวัติศาสตร์ เกี่ยวกับพัฒนาการ การก่อรูป การดำรงอยู่ของอารยธรรมในดินแดนไทย ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-22 (สุโขทัย-ล้านนา-ล้านช้าง)

4. วิธีสอนและกิจกรรม

การบรรยายแบบมีปฏิสัมพันธ์ วิธีการสอนแบบอื่น ๆ

4.1 บรรยาย/อภิปราย/มอบหมาย/แบ่งกลุ่มนักศึกษาให้รับผิดชอบในการวิเคราะห์ด้วยการรวบรวมและเรียบเรียงเนื้อหาสำคัญ ๆ ด้วยกราฟิกต่าง ๆ เช่น แผนภูมิ, แผนที่ความคิด เป็นต้น นำข้อมูลที่ได้มาถ่ายทอดเนื้อหาด้วยภาษาของตนในการเขียนรายงานและนำเสนอหน้าชั้นเรียน

4.2 นักศึกษาฟังบรรยาย/จดบันทึกสรุปเนื้อหา/ฝึกตั้งคำถาม/ฝึกตอบ/ฝึกอภิปรายในชั้นเรียน

4.3 ศึกษาจากเอกสารประกอบการสอน/ค้นคว้าเนื้อหาที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติมจากหนังสือ/ห้องสมุดและเว็บไซต์/ตอบคำถามท้ายบท/ทดสอบ Pre-test และ Post-test

5. สื่อการเรียนการสอน

เอกสารประกอบการสอน สื่ออื่น ๆ เช่น สไลด์ ชีท สิ่งพิมพ์ต่าง ๆ คอมพิวเตอร์ช่วยสอน แอปพลิเคชัน Facebook, YouTube, Podcasts, E-book, ฯลฯ

6. การวัดและการประเมินผล

6.1 การประเมินเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ (Formative Assessment)

อาจารย์ผู้บรรยายรายวิชาชี้แจง อธิบายวัตถุประสงค์การเรียนรู้และคำอธิบายรายวิชา พร้อมทั้งการสร้างข้อตกลงหรือแนวปฏิบัติรายวิชา ก่อนเรียน-ระหว่างเรียน-หลังเรียน เกณฑ์การวัดและประเมินผล เช่น time line, methods, regulations, weight distribution, rubric and grading และเครื่องมือวัดประเมินผลการศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้รายวิชา (Formative Assessment)

6.2 การประเมินเพื่อตัดสินผลการเรียนรู้ (Summative Assessment)

อาจารย์ผู้บรรยายรายวิชาชี้แจง อธิบายวัตถุประสงค์การเรียนรู้และคำอธิบายรายวิชา พร้อมทั้งสร้างข้อตกลงหรือแนวปฏิบัติรายวิชา ก่อนเรียน-ระหว่างเรียน-หลังเรียน เกณฑ์การวัด และประเมินผล เช่น time line, methods, regulations, weight distribution, rubric and grading และเครื่องมือวัดประเมินผลการศึกษาเพื่อตัดสินผลการเรียนรู้ (Summative Assessment)

บทที่ 4
อาณาจักรในดินแดนประเทศไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 - 22
(อาณาจักรสุโขทัย-ล้านนา-ล้านช้าง)

1. บทนำ : รัฐจารีตในอารยธรรมสุโขทัย ล้านนา ล้านช้าง

ประวัติศาสตร์ดินแดนไทยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ถึง 22 ถือเป็นห้วงเวลาอันทรงคุณค่าในฐานะยุคแห่งการก่อรูป ก่อร่าง และสถาปนาความเป็นปึกแผ่นของรัฐจารีตโบราณ ท่ามกลางบริบททางภูมิศาสตร์และภูมิทัศน์วัฒนธรรมอันหลากหลาย ดินแดนตอนล่างและตอนบนของภาคเหนือในปัจจุบันได้กลายเป็นฐานรากในการรองรับการเติบโตของสองแว่นแคว้นอธิปไตยที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตน นั่นคือ “อาณาจักรสุโขทัย” และ “อาณาจักรล้านนา” ซึ่งมิได้อุบัติขึ้นอย่างโดดเดี่ยวหรือฉับพลัน หากแต่เป็นผลลัพธ์ของกระบวนการสั่งสมทางประวัติศาสตร์ ขยายตัวจากชุมชนเกษตรกรรมยุคก่อนประวัติศาสตร์ ผ่านการตัดผ่านของเส้นทางการค้าโบราณ และการปะทะสังสรรค์กับอารยธรรมภายนอกอย่างวัฒนธรรมทวารวดี มอญ และขอม-เขมร จนกระทั่งตกผลึกเป็นโครงสร้างทางสังคมและการเมืองที่มีระบบระเบียบอย่างเด่นชัด

ในมิติของอาณาจักรสุโขทัย รัฐแห่งนี้ถูกจารึกและนิยามในความรับรู้ของสังคมไทยสมัยใหม่ในฐานะ “ราชธานีแห่งแรกของชาติ” อันเป็นหมุดหมายที่ถูกสถาปนาขึ้นผ่านกระบวนการสร้างรัฐชาติและการจัดระเบียบประวัติศาสตร์กระแสหลัก พลวัตทางการเมืองของสุโขทัยนับแต่การสลัดแอกของขอมสบาดโขลญลำพงโดยพ่อขุนผาเมืองและพ่อขุนบางกลางหาว สู่การหยั่งรากอันมั่นคงของราชวงศ์พระร่วงได้สะท้อนภาพลักษณ์ของรัฐอุดมคติที่หลอมรวมความเข้มแข็งทางการทหารเข้ากับหลักจริยธรรม ผ่านการสถาปนาความชอบธรรมด้วยคติผีบรรพบุรุษ พราหมณ์ และพระพุทธศาสนาเถรวาทนิกายลังกาวงศ์ อันนำไปสู่อุดมการณ์ “ธรรมราชา” ที่สะท้อนผ่านตัวอักษรและขนบจารีตในศิลาจารึกหลักที่ 1 ที่ขับเน้นความอุดมสมบูรณ์ เสรีภาพทางการค้า และความสัมพันธ์ที่ผูกโยงระเบียบศีลธรรมสาธารณะไว้อย่างงดงาม

ในเวลาใกล้กัน ท่ามกลางวงโอบล้อมของทิวเขาและลุ่มน้ำตอนบนของดินแดนประเทศไทยในปัจจุบัน “อาณาจักรล้านนา” ได้ถือกำเนิดขึ้นจากการวิสัยทัศน์อันยาวไกลของพญามังราย ผู้ทรงแผ่ขยายอิทธิพลผนวกแคว้นเงินยางและแคว้นหริภุญไชยเข้าด้วยกัน จนนำไปสู่การสถาปนา “นพบุรีศรีนครพิงค์เชียงใหม่” เป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจในปี พ.ศ. 1839 อารยธรรมล้านนามิได้เป็นเพียงประวัติศาสตร์ส่วนท้องถิ่น หากแต่เป็นภาพตัวแทนของรัฐที่มีพัฒนาการอย่างเป็นระบบ มีจารึกและภาษาตระกูลอักษรธรรมที่บ่งบอกตัวตนชัดเจน อีกทั้งยังขับเคลื่อนผ่านระบบพันธมิตรเชิงยุทธศาสตร์

และการทูตระดับภูมิภาค จนกระทั่งสามารถยกระดับจิตวิญญาณและความเจริญรุ่งเรืองสู่ “ยุคทอง” ในรัชสมัยของพญาติโลกราชที่พระพุทธศาสนาและวิทยาการเชิงช่างสถาปัตยกรรมเจริญขึ้นสู่จุดสูงสุด

บทเรียนบทนี้จึงมุ่งหมายที่จะนำพาไปสู่การวิเคราะห์แง่มุมทางประวัติศาสตร์อย่างเป็นวิทยาศาสตร์ ผ่านหลักฐานโบราณคดี จารึก และตำนาน เพื่อให้มองเห็นว่าทั้งสุโขทัยและล้านนามิได้เป็นเพียงเรื่องเล่าในอดีตที่พร่ามัว ทว่าคือเบ้าหลอมทางความคิด การเมือง ศาสนาและศิลปวัฒนธรรม ที่ยังคงฝังรากลึก ส่งทอดมรดก และส่งอิทธิพลต่ออัตลักษณ์ความเป็นไทยในศตวรรษปัจจุบันอย่างไม่มีเสื่อมคลาย

2. อาณาจักรสุโขทัย (พุทธศตวรรษที่ 18-20)

อาณาจักรสุโขทัย (พุทธศตวรรษที่ 18-20) นับเป็นหน้าประวัติศาสตร์ที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการก่อร่างสร้างตัวของสังคมและวัฒนธรรมไทย ไม่ว่าจะเป็นด้านภาษา ศิลปกรรม รูปแบบการปกครอง ตลอดจนรากฐานทางพระพุทธศาสนาที่หล่อหลอมจิตวิญญาณของผู้คน แม้เวลาจะล่วงเลยมาหลายร้อยปี แต่มรดกทางวัฒนธรรมที่สุโขทัยได้รังสรรค์ไว้ยังคงฝังรากลึกและปรากฏให้เห็นในสังคมไทยปัจจุบัน เพื่อให้เข้าใจถึงความเป็นมาและพลวัตของอาณาจักรแห่งนี้ หัวข้อนี้จึงได้สรุปพัฒนาการของอาณาจักรสุโขทัยตั้งแต่ยุคก่อนการสถาปนา ยุครุ่งเรือง ไปจนถึงยุคเสื่อมอำนาจ

2.1 รัฐสุโขทัย แนวคิดราชธานีแห่งแรกของไทย

การรับรู้สุโขทัยก่อนการสถาปนาเป็นจุดเริ่มต้นก่อน พ.ศ. 2450 ชนชั้นนำสยามรับรู้ว่าสุโขทัยเป็นเมืองโบราณที่เจริญรุ่งเรืองมาก่อนกรุงศรีอยุธยา ตัวอย่างเช่น ในพระราชพิธีสิบสองเดือน สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการกล่าวถึงเมืองฝ่ายเหนือที่ตั้งอยู่มาแต่โบราณ รวมทั้งบทความ “โบราณศึกษา” (พ.ศ. 2439) ที่ตีพิมพ์ในวชิรญาณก็กล่าวถึงสุโขทัยและศรีสัชนาลัยในฐานะเมืองเก่าอย่างไรก็ตาม สุโขทัยยังคงอยู่ในสถานะ “อดีตที่พร่ามัว” เรื่องเล่าเกี่ยวกับพระร่วง มีลักษณะเป็นตำนานปาฏิหาริย์ และยังไม่มีการจัดวางให้เป็นจุดเริ่มต้นของประวัติศาสตร์ชาติไทยอย่างเป็นระบบ

จุดเปลี่ยนหลัง พ.ศ. 2450 เป็นหมุดหมายสำคัญ เมื่อรัชกาลที่ 5 ทรงตั้ง “โบราณคดีสโมสร” เพื่อศึกษาค้นคว้าเรื่องราวอดีตของสยามอย่างเป็นระบบ พระราชดำรัสเปิดประชุมสะท้อนชัดว่า ทรงต้องการให้ประวัติศาสตร์สยามขยายย้อนกลับไปไกลกว่ายุคกรุงศรีอยุธยาและให้ค้นคว้าบ้านเมืองต่าง ๆ ที่เคยรุ่งเรืองมาก่อนหน้า แม้พระองค์จะทรงวางกรอบให้ศึกษาประวัติศาสตร์ อย่างกว้างขวาง แต่ยังมิได้ทรงจัดลำดับยุคสมัยตาม “ราชธานี” หรือยกสุโขทัยเป็นราชธานีแห่งแรกโดยชัดแจ้ง บทบาทของรัชกาลที่ 5 การเชื่อมโยงสุโขทัยกับ “ชาติไทย” ไม่นานหลังจากนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสยามมกุฎราชกุมาร ได้เสด็จสำรวจเมืองโบราณฝ่ายเหนือและทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเที่ยวเมืองพระร่วง (พ.ศ. 2451) หนังสือเล่มนี้มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นงานที่เชื่อมโยงสุโขทัยเข้ากับ

แนวคิด “ชาติไทย” อย่างชัดเจน ทรงอธิบายว่าสุโขทัยเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรไทย และสะท้อนความรุ่งเรืองของชนชาติไทยในอดีต ทั้งยังทรงมุ่งสร้างความภาคภูมิใจว่า “ชาติไทยไม่ใช่ชาติใหม่” และมิใช่ชนชาติไร้อารยธรรม แม้จะทรงเน้นความสำคัญของสุโขทัยในฐานะเมืองหลวงเก่าแต่โครงสร้างการแบ่งยุคสมัยอย่างเป็นระบบยังมิได้ตกผลึกชัดเจน

ผู้สถาปนาโครงสร้างประวัติศาสตร์แบบราชธานี ผู้ที่ให้กำเนิดโครงร่างประวัติศาสตร์ไทยอย่างเป็นระบบและจัดแบ่งยุคสมัยตามลำดับราชธานี คือ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในการชำระและจัดพิมพ์ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2457 พระองค์ทรงเรียบเรียง “เรื่องพงศาวดารสยามประเทศตอนต้น ก่อนสร้างกรุงศรีอยุธยา” และจัดลำดับยุคสมัยออกเป็น 3 ช่วงตามราชธานี ได้แก่ สุโขทัย กรุงศรีอยุธยา กรุงรัตนโกสินทร์ นับเป็นครั้งแรกที่สุโขทัยถูกระบุอย่างเป็นทางการว่าเป็นจุดเริ่มต้นของประวัติศาสตร์ไทยในฐานะราชธานีแห่งแรกของชาติไทยพระองค์ยังทรงเรียบเรียง “ประวัติราชอาณาจักรสุโขทัย” โดยตรวจสอบหลักฐานจากศิลาจารึก ตำนาน และเอกสารจีน เน้นการเมืองการปกครอง และพระมหากษัตริย์ เช่น พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ และพ่อขุนรามคำแหงเพื่อวางภาพสุโขทัยในฐานะรัฐไทยที่มีอิสรภาพ และความเจริญรุ่งเรือง พระองค์ทรงอธิบายความเป็นมาของชนชาติไทย โดยเชื่อมโยงสุโขทัยเข้ากับกระบวนการที่ “ไทยได้ปกครองสยามประเทศ” และยกพ่อขุนศรีอินทราทิตย์เป็น “ปฐมกษัตริย์ไทย” สุโขทัยในฐานะ “ราชธานีแห่งแรก” เกิดขึ้นเมื่อใด หากพิจารณาจากหลักฐานทางความคิดสามารถสรุปได้ว่า ก่อน พ.ศ. 2450 สุโขทัยยังมิได้ถูกจัดวางเป็นจุดเริ่มต้นของประวัติศาสตร์ชาติ ต่อมาเริ่มมีการเชื่อมโยงสุโขทัยกับ “ชาติไทย” อย่างชัดเจน โดยรัชกาลที่ 6 พ.ศ. 2457 เป็นหมุดหมายสำคัญที่สุโขทัยถูกกำหนดอย่างเป็นทางการให้เป็น “ราชธานีแห่งแรก” ผ่านงานของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ดังนั้นแนวคิดการเรียงลำดับประวัติศาสตร์ไทยตามราชธานีและการยกสุโขทัยเป็นราชธานีแห่งแรก มิใช่ข้อเท็จจริงที่มีมาแต่โบราณ หากเป็นผลผลิตของยุคสร้างรัฐชาติสมัยใหม่ ที่ต้องการวางอดีตให้มีความต่อเนื่อง เป็นเอกภาพและยาวนาน เพื่อสนับสนุนอุดมการณ์ “ชาติไทย” ในบริบทโลกสมัยใหม่

ภาพที่ 1 : สังเขปแนวคิดสุโขทัยเป็นราชธานีแห่งแรก

2.2 ก่อนก่อเกิดสุโขทัย พื้นที่สุโขทัยในช่วงอารยธรรมทวารวดี

การก่อรูปของอาณาจักรสุโขทัยเป็นกระบวนการทางประวัติศาสตร์ที่เกิดจากพัฒนาการสะสมมาอย่างยาวนานมิใช่การเกิดขึ้นอย่างฉับพลัน หากพิจารณาในเชิงภูมิศาสตร์ พื้นที่สุโขทัยตั้งอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำยมและพื้นที่ราบระหว่างหุบเขาซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การเพาะปลูกและการตั้งถิ่นฐานถาวร ลักษณะภูมิประเทศดังกล่าวเอื้อต่อการพัฒนาเกษตรกรรม โดยเฉพาะการทำนา อันเป็นฐานเศรษฐกิจสำคัญของรัฐในเวลา ต่อมาหลักฐานทางโบราณคดีชี้ให้เห็นว่าบริเวณนี้มีชุมชนมนุษย์อาศัยอยู่ตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ มีการค้นพบเครื่องมือหิน ภาชนะดินเผา และร่องรอยการฝังศพ ซึ่งสะท้อนถึงสังคมเกษตรกรรมที่เริ่มมีการจัดระเบียบทางสังคมและพิธีกรรม ความสามารถในการผลิตอาหารอย่างต่อเนื่องทำให้เกิดประชากรเพิ่มขึ้น และนำไปสู่การขยายตัวของชุมชนขนาดใหญ่ขึ้นตามลำดับ พัฒนาการเช่นนี้ถือเป็นพื้นฐานสำคัญของการเปลี่ยนผ่านจากชุมชนเกษตรกรรมสู่สังคมเมือง ดินแดนบริเวณอาณาจักรสุโขทัยมีร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์มาตั้งแต่สมัยก่อน ประวัติศาสตร์ ดังหลักฐานที่พบในแหล่งโบราณคดีบ้านวังหาด อำเภอบ้านด่านลานหอย ซึ่งมีการขุดพบ เครื่องมือเครื่องใช้และโครงกระดูกที่มีอายุราว 2,500 ปี

ภาพที่ 2 : แหล่งโบราณคดีก่อนสมัยประวัติศาสตร์ วัดชมชื่น เชลียง สุโขทัย

พื้นที่เมืองโบราณศรีสัชนาลัย ในเขตปัจจุบันของจังหวัดสุโขทัย เป็นแหล่งโบราณคดีสำคัญที่สะท้อนพัฒนาการของชุมชนลุ่มน้ำยมในช่วงก่อนการก่อรูปของรัฐสุโขทัย โดยเฉพาะในสมัยวัฒนธรรมทวารวดี (ราวพุทธศตวรรษที่ 12-16) ซึ่งปรากฏหลักฐานการตั้งถิ่นฐาน การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ และการรับอิทธิพลวัฒนธรรมจากภายนอกอย่างชัดเจนการขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณวัดชมชื่น ภายในเขตเมืองโบราณอุทยานประวัติศาสตร์ศรีสัชนาลัย พบหลักฐานสำคัญที่สะท้อนการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ทั้งแหล่งที่อยู่อาศัยและพื้นที่ฝังศพในระยะเวลาช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อสมัยประวัติศาสตร์ ต่อมาพบโครงกระดูกมนุษย์จำนวน 18 โครง ถูกฝังลึกลงในชั้นดินโดยอยู่ใต้ชั้นวัฒนธรรมที่เป็นหลักฐานการอยู่อาศัยก่อนหน้า แสดงให้เห็นว่าพื้นที่ดังกล่าวเคยเป็นชุมชนมาก่อน แล้วจึงปรับเปลี่ยนเป็นพื้นที่ประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับความตาย โครงกระดูกส่วนใหญ่หันศีรษะค่อนไปทางทิศตะวันตก แต่ไม่ปรากฏแบบแผนการจัดเรียงที่เป็นระบบเดียวกัน ลักษณะท่าทางของศพมีทั้งแบบนอนหงายเหยียดยาว นอนตะแคง และนอนขดคู่ สะท้อนพิธีกรรม

เฉพาะของชุมชน การวิเคราะห์ทางมานุษยวิทยากายภาพพบว่ามีทั้งเพศหญิงและเพศชาย อายุขณะเสียชีวิตอยู่ระหว่าง 5-35 ปี ความสูงเฉลี่ย เพศชายประมาณ 168 เซนติเมตร เพศหญิงประมาณ 160 เซนติเมตร ไม่พบร่องรอยโรคที่มีผลต่อกระดูกหรือฟันผุอย่างชัดเจน ข้อมูลดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าชุมชนนี้มีสุขภาพอนามัยค่อนข้างดี และอาจมีโครงสร้างทางสังคมที่ดูแลสมาชิกในระดับหนึ่งอีกทั้งปรากฏวัตถุอุทิศและอิทธิพลวัฒนธรรมทวารวดี

โบราณวัตถุที่พบร่วมกับโครงกระดูกสะท้อนการรับและประยุกต์ใช้วัฒนธรรมทวารวดีอย่างเด่นชัด โดยเฉพาะแท่งดินเผาทรงกระบอก ตกแต่งด้วยลายขูดขีดรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของแหล่งใน วัฒนธรรมทวารวดี วัตถุชนิดเดียวกันพบในแหล่งสำคัญ เช่น เมืองพระรถ เมืองศรีเทพ นอกจากนี้ยังพบลูกปัดหินคาร์เนเลียนสีส้มที่ผ่านกระบวนการ “หุงลูกปัด” โดยให้ความร้อนอย่างช้าและต่อเนื่องเป็นเวลานาน เทคนิคดังกล่าวเป็นลักษณะเฉพาะของช่างอินเดีย แสดงถึงการเชื่อมโยงกับเครือข่ายการค้าและการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมในระดับภูมิภาคและเครือข่ายการติดต่อกับโลกภายนอก หลักฐานโบราณวัตถุสะท้อนว่าชุมชนศรีสัชนาลัยมิได้โดดเดี่ยว หากมีความสัมพันธ์กับชุมชนโพ้นทะเลผ่านเครือข่ายของเมืองท่าในวัฒนธรรมทวารวดี เช่น เมืองอู่ทอง เมืองคูบัว เครือข่ายดังกล่าวเป็นส่วนหนึ่งของระบบการค้าทางทะเลในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่เชื่อมโยงกับ อินเดียและโลกมหาสมุทรอินเดียในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-17

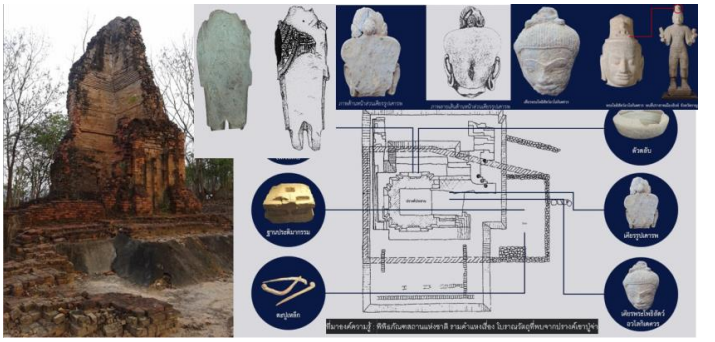
พื้นที่สุโขทัยได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งแพร่กระจายจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสู่ภูมิภาคต่าง ๆ อิทธิพลดังกล่าวปรากฏทั้งด้านศาสนาและการค้า พระพุทธศาสนาแบบเถรวาทเริ่มมีบทบาทในชุมชน ขณะเดียวกันการแลกเปลี่ยนสินค้ากับพื้นที่ใกล้เคียงช่วยกระตุ้นให้เกิดเครือข่ายทาง เศรษฐกิจและความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน การรับวัฒนธรรมภายนอกไม่ได้ทำให้เอกลักษณ์ท้องถิ่นสูญหาย แต่กลับหล่อหลอมให้เกิดสังคมที่มีความซับซ้อนมากขึ้น ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 ดินแดนสุโขทัยอยู่ภายใต้อำนาจของจักรวรรดิขอม อิทธิพลเขมรสะท้อนผ่านรูปแบบศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม เช่น การสร้างศาสนสถานแบบปรางค์ รวมทั้งระบบการบริหาร เมืองที่มีลักษณะรวมศูนย์ แม้จะเป็นช่วงที่สุโขทัยไม่ได้มีอำนาจอิสระแต่ประสบการณ์ภายใต้การปกครองของขอม ทำให้ชุมชนในพื้นที่ได้รับความรู้ด้านการจัดการน้ำ การวางผังเมือง และรูปแบบการปกครอง ซึ่งกลายเป็นพื้นฐานสำคัญต่อการพัฒนารัฐในภายหลัง ในจารึกปราสาทพระขรรค์ของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ได้ปรากฏชื่อเมือง **“ศรีชยเกษมปุระ”** ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นเมืองสุโขทัย นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานทางสถาปัตยกรรมที่มีกลิ่นอายศิลปะเขมรและคติพุทธมหายาน เช่น โบราณสถานวัดพระพายหลวง ศาลตาผาแดงและวัดศรีสวาย เมื่ออำนาจของจักรวรรดิขอมเริ่มเสื่อมลงจากปัญหาภายในและแรงกดดันจากภายนอก ผู้นำท้องถิ่นในพื้นที่สุโขทัยจึงมีโอกาสรวมกำลังเพื่อสถาปนาอำนาจของตนเอง เหตุการณ์สำคัญคือการร่วมมือกันของพ่อขุนผาเมืองและพ่อขุนบางกลางหาว

ในการขับไล่อำนาจเดิม และประกาศอิสรภาพในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 18 จากนั้นพ่อขุนบางกลางหาวได้ขึ้นครองราชย์ในพระนามพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ถือเป็นจุดเริ่มต้นของราชวงศ์สุโขทัยอย่างเป็นทางการ ดังนั้นการก่อรูปของสุโขทัยจึงเป็นผลจากปัจจัยหลายด้านที่สัมพันธ์กัน ได้แก่ ความเหมาะสมทางภูมิศาสตร์ พัฒนาการของชุมชนเกษตรกรรม การรับอิทธิพลวัฒนธรรมจากภายนอกและพลวัตทางการเมืองระดับภูมิภาค กระบวนการเหล่านี้หล่อหลอมให้สุโขทัยสามารถพัฒนาเป็นรัฐอิสระ และกลายเป็นรากฐานสำคัญของรัฐไทยในยุคต่อมา

อาณาจักรสุโขทัยเป็นอาณาจักรที่อยู่ในภาคกลางตอนบนของประเทศไทย มีศูนย์กลางการปกครองที่เมืองสุโขทัย ขณะนี้ยังไม่สามารถศึกษาเรื่องราวของอาณาจักรแห่งนี้ได้ชัดเจนเท่าที่ควร ทั้งนี้เพราะเอกสารที่เกี่ยวข้องกับเรื่องของอาณาจักรดังกล่าวมีจำกัด ศิลาจารึกหลายหลักที่ทำขึ้นในสมัยนั้นกล่าวถึงการรวบรวมอาณาจักรสุโขทัยขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งพ่อขุนผาเมือง (เจ้าเมืองราด) และพ่อขุนบางกลางหาว (เจ้าเมืองบางยาง) ซึ่งเป็นพระสหายสนิทกัน ทั้งสองพระองค์ทรงช่วยกันขับไล่ขอมสบาดโขลญลำพงออกจากเมืองสุโขทัย และได้สถาปนาเมืองสุโขทัยเป็นราชธานีต่อมา หลังจากการสถาปนาเมืองสุโขทัยเป็นราชธานีแล้วเรื่องราวทางประวัติศาสตร์สุโขทัยช่วงนี้เกี่ยวข้องกับการรบเพื่อรวบรวมดินแดนตลอดมา ในศิลาจารึกที่กล่าวถึงเหตุการณ์ระยะนี้กล่าวถึงพระนามเจ้านายที่สำคัญหลายพระองค์เช่น พ่อขุนศรีนาวนำถม เป็นต้น แม้ว่ารายละเอียดที่บันทึกไว้ในศิลาจารึกจะมีไม่มากนัก แต่ก็อาจกล่าวได้ว่าพระองค์อาจเคยครองราชย์เป็นกษัตริย์สุโขทัยมาก่อนในระยะที่ร่วมสมัยกับพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งครองราชย์ที่อาณาจักรกัมพูชาระหว่าง พ.ศ. 1724 - 1763 (เวลาโดยประมาณ) แต่ยังไม่อาจทราบรายละเอียดเกี่ยวกับพระองค์ได้

ขณะที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงปกครองอาณาจักรกัมพูชาอยู่นั้น พระองค์ได้ทรงทำสงครามกับอาณาจักรจัมปาหลายครั้ง ดังนั้นเพื่อเป็นการสร้างไมตรีกับอาณาจักรใกล้เคียงไม่ให้เกิดกระทบกระทั่งกันอันจะทำให้เกิดสงครามหลายด้าน ในบางครั้งพระองค์จึงได้พระราชทานพระธิดาให้อภิเษกสมรสกับกษัตริย์หรือรัชทายาทของประเทศข้างเคียงให้มีความเกี่ยวพันทางเครือญาติขึ้น ดังมีข้อความในศิลาจารึกที่ปราสาทพระขรรค์ในกัมพูชาบางตอน *“สำหรับผู้ที่พระองค์พระราชทานความมั่งคั่งบริบูรณ์แล้ว ก็ได้พระราชทานพระธิดาด้วย...”* ในจำนวนผู้ที่ได้รับพระราชทานพระธิดานี้ พ่อขุนผาเมืองโอรสของพ่อขุนศรีนาวนำถมได้รับพระราชทานพระธิดาชื่อ นางสิขรมหาเทวี ทั้งได้รับพระราชทานพระแสงขรรค์ชัยศรีกับพระนามศรีอินทรบดินทราทิตย์จากกษัตริย์กัมพูชาด้วย เป็นที่น่าสังเกตว่า การที่กษัตริย์กัมพูชาพระราชทานพระธิดาให้กับพ่อขุนผาเมืองขณะเป็นเจ้าเมืองราดนั้น คงจะทรงเห็นว่าเป็นเมืองที่มีฐานะหรือกำลังทัดเทียมกันเพื่อมิให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศของพระองค์ แม้ว่าหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในช่วงเวลานี้จะไม่สามารถยืนยันได้ว่า พ่อขุนศรีนาวนำถมหรือพ่อขุนผาเมืองได้มีอำนาจปกครองอยู่ในแถบลุ่มแม่น้ำยม แม่น้ำน่าน

และแม่น้ำป่าสักก็ตาม แต่จากการที่พระองค์เป็นที่ยอมรับจากกษัตริย์กัมพูชา ทำให้อาจกล่าวได้ว่าพระองค์น่าจะมีอำนาจปกครองในบริเวณดังกล่าวได้

ภาพที่ 3 : แหล่งโบราณคดีปรางค์เขาปู่จ่า ศรีสำโรง สุโขทัย

พ่อขุนผาเมืองมีพระสหายองค์หนึ่งคือพ่อขุนบางกลางหาว ต่อมามีเหตุการณ์บางอย่างทำให้ขอมสบาดโขลญลำพงยึดเมืองสุโขทัยไว้ พ่อขุนผาเมืองและพ่อขุนบางกลางหาวจึงวางแผนที่จะปราบปรามการกบฏครั้งนี้ โดยพ่อขุนบางกลางหาวนำกองทัพมาตั้งที่เมืองศรีสัชนาลัย ส่วนพ่อขุนผาเมืองยกกองทัพมาตั้งที่เมืองบางขลง(หรือบางขลัง) ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากเมืองศรีสัชนาลัยมากนัก แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าต้องการนำกองทัพเข้าตีเมืองสุโขทัย ขณะเดียวกันก็ให้พยพครอบครัวชาวเมืองบางขลงไปไว้ที่เมืองราดและเมืองสากอดาย (ขณะนี้ยังไม่อาจทราบได้ว่าเมืองทั้งสองนี้อยู่ชัดเจนที่ใด) จากนั้นพ่อขุนผาเมืองนำกองทัพถอยมารวมกับพ่อขุนบางกลางหาวที่เมืองศรีสัชนาลัยอยู่ระยะหนึ่ง ก่อนถอยกำลังกลับออกไปเมืองราด ขอมสบาดโขลญลำพงยกทัพจากเมืองสุโขทัยเพื่อเข้าโจมตีเมืองศรีสัชนาลัยทันที เมื่อได้ทราบว่าพ่อขุนผาเมืองนำกองทัพกลับไปแล้ว โดยหวังว่าน่าจะทำลายกองทัพพ่อขุนบางกลางหาวได้โดยง่าย ทำให้กำลังที่ใช้ป้องกันเมืองสุโขทัยน้อยลง พ่อขุนผาเมืองจึงยกกองทัพจากเมืองราดตรงไปเมืองสุโขทัยทันทีจนสามารถยึดเมืองสุโขทัยได้โดยมีการต่อสู้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น การเสียเมืองสุโขทัยทำให้กองทัพของขอมสบาดโขลญลำพงไม่อาจกลับเข้าเมืองสุโขทัยได้อีก ต้องตกอยู่ในที่ล้อมและพ่ายแพ้ไปในที่สุด

พ่อขุนผาเมืองยึดเมืองสุโขทัยไว้ไม่นานนักก็มอบเมืองสุโขทัยให้กับพ่อขุนบางกลางหาว รวมทั้งถวายพระนามที่กษัตริย์กัมพูชาพระราชทานมาให้ด้วย แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานทางเอกสารแสดงว่า ขอมสบาดโขลญลำพงอาจหลบหนีไปได้ในการรบครั้งนี้ก็ตาม แต่เป็นที่น่าสงสัยและมีความเป็นไปได้สูงว่า ขอมสบาดโขลญลำพงและกำลังส่วนหนึ่งคงพ่ายแพ้การรบที่เมืองบางขลงแล้วหนีออกทางช่องเขาขาดไปยังเมืองเถินและอาจเป็นไปได้ว่าต่อมาได้นำกำลังของตนรวมกับกำลังของขุนสามชนเจ้าเมืองฉอด (เมืองแม่สอดปัจจุบัน) ยกกองทัพมารุกรานสุโขทัยอีกครั้งหนึ่ง

2.3 การสถาปนาราชวงศ์พระร่วงและพลวัตทางการเมืองของอาณาจักรสุโขทัย การสถาปนาราชวงศ์และปัญหาความชอบธรรมทางการเมือง

การสถาปนาราชวงศ์ศรีอินทราทิตย์หรือราชวงศ์พระร่วง มีจุดเริ่มต้นจากการที่พ่อขุนบางกลางหาวขึ้นครองราชย์ ณ เมืองสุโขทัย และรับเอาพระนาม “ศรีอินทราทิตย์” มาจากพระสหาย คือ พ่อขุนผาเมือง พร้อมทั้งยกฐานะให้สุโขทัยเป็นศูนย์กลางการปกครองหลัก อย่างไรก็ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ยืนยันว่าก่อนหน้านั้น สุโขทัยมีผู้ครองเมืองอยู่ก่อนแล้วคือ พ่อขุนศรีนาวนำถม ซึ่งมีโอรสคือพ่อขุนผาเมือง (ศรีอินทรบดินทราทิตย์) ผู้ไปครองเมืองราด เมื่อพ่อขุนศรีนาวนำถมสิ้นพระชนม์ ขอมสบาดโขลญลำพงได้ก่อการยึดอำนาจ พ่อขุนผาเมืองจึงร่วมมือกับพ่อขุนบางกลางหาวนำกองทัพเข้ายึดเมืองคืน ในเชิงความชอบธรรม พ่อขุนผาเมืองในฐานะโอรสของกษัตริย์องค์เดิม ย่อมมีสิทธิโดยชอบในการครองราชย์ ทว่าการที่พระองค์ทรงสละสิทธิ์และยกเมืองพร้อมพระนามให้แก่พ่อขุนบางกลางหาว อาจเกิดจากปัจจัยการกดดันทางกำลังพล หรือพระประสงค์ส่วนพระองค์ที่ต้องการกลับไปปกครองเมืองราด ทั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ทรงมีพระวินิจฉัยเสริมว่า การส่งมอบอำนาจนี้อาจมีเงื่อนไขด้านระบบเครือญาติ เนื่องด้วย “นางเสือง” พระมเหสีของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์เป็นพระขนิษฐาของพ่อขุนผาเมือง ความสัมพันธ์ในฐานะพระญาติและพระสหาย จึงเป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้เกิดการเปลี่ยนผ่านราชวงศ์โดยละมุนละม่อม

2.4 รัชสมัยพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ การเผชิญหน้าและการสร้างเสถียรภาพ

ในระยะแรกของการตั้งมั่น ฐานะทางการเมืองของสุโขทัยยังขาดความมั่นคง เนื่องจากต้องเผชิญกับภัยคุกคามรอบด้าน ทั้งจากการรวมกำลังใหม่ของขอมสบาดโขลญลำพง และการต่อต้านจากกลุ่มอำนาจในราชวงศ์เดิม ราว พ.ศ. 1800-1802 เจ้าเมืองฉอดได้ยกกองทัพบุกเข้าตีเมืองตากซึ่งเป็นเมืองหน้าด่านสำคัญ หากเมืองตากถูกทำลาย ย่อมส่งผลกระทบโดยตรงต่อความมั่นคงของสุโขทัย

พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ทรงนำทัพออกรบโดยมีพระราม โอรสองค์เล็ก (ชนมายุ 19 พรรษา) ร่วมในกองทัพ การรบครั้งนี้สิ้นสุดลงด้วยการทำยุทธหัตถี ซึ่งพระรามได้เข้าช่วยแก้ไขสถานการณ์ของพระบิดาจนได้รับชัยชนะอย่างเด็ดขาด ความกล้าหาญในครั้งนี้ส่งผลให้ได้รับการเฉลิมพระนามว่า **“รามคำแหง”** ชัยชนะเหนือเมืองฉอดและการปราบปรามหัวเมืองที่ยังคงภักดีต่อราชวงศ์เดิมในเวลาต่อมา ได้ช่วยขยายขอบเขตดินแดนและสร้างเสถียรภาพทางการเมืองให้แก่ราชวงศ์พระร่วงอย่างเป็นปึกแผ่น

2.5 รัชสมัยพ่อขุนบานเมือง การสืบทอดอำนาจในฐานะรัชทายาท

หลังสิ้นรัชกาลพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ พ่อขุนบานเมืองผู้เป็นพระเชษฐาได้ขึ้นครองราชย์สืบต่อ ข้อสันนิษฐานทางประวัติศาสตร์ชี้ว่า พระองค์น่าจะทรงดำรงตำแหน่งรัชทายาทและได้รับมอบหมายให้ดูแล

ป้องกันความสงบภายในเมืองหลวงมาตั้งแต่ช่วงสงครามเมืองฉอด จึงมิได้ปรากฏพระนามในสมรภูมิรบร่วมกับพระบิดาและพระอนุชา แม้ว่าหลักฐานเกี่ยวกับพระราชกรณียกิจในระหว่างครองราชย์จะมีอยู่อย่างจำกัด แต่พระองค์ก็สามารถรักษาความมั่นคงของอาณาจักรไว้ได้จนกระทั่งสิ้นพระชนม์ราว พ.ศ. 1822

2.6 รัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ยุคทองแห่งสุนทรียภาพและความมั่นคง

เมื่อพ่อขุนรามคำแหงมหาราชเสด็จขึ้นครองราชย์ สุโขทัยได้ก้าวเข้าสู่ยุคแห่งความสงบสุขและการขยายอำนาจเชิงทูตอย่างกว้างขวาง ทรงดำเนินนโยบายสร้างระบบพันธมิตรที่แน่นแฟ้นกับรัฐใกล้เคียง โดยทรงเป็นพระสหายสนิทกับพระยามังรายแห่งเชียงราย และพระยางำเมืองแห่งพะเยา รวมทั้งได้เสด็จไปช่วยสนับสนุนพระยามังรายในการสถาปนาเมืองเชียงใหม่ใน พ.ศ. 1839 นอกจากนี้ยังทรงแผ่อิทธิพลทางตะวันตกด้วยการอุปถัมภ์ “มะกะโท” ให้ขึ้นเป็นกษัตริย์ครองอาณาจักรมอญ ณ เมืองเมาะตะมะและพระราชทานนามว่า “พระเจ้าฟ้ารั่ว”

เสถียรภาพทางการทูตดังกล่าวเปิดโอกาสให้สุโขทัยพัฒนาโครงสร้างภายในอย่างก้าวกระโดด ทั้งในด้านการวางระเบียบปกครอง การปฏิรูปเศรษฐกิจด้วยระบบชชลประทานและการค้าเสรีตลอดจนการประดิษฐ์อักษรไทยขึ้นใน พ.ศ. 1826 ซึ่งเป็นรากฐานสำคัญของเอกลักษณ์และสุนทรียศาสตร์ทางวัฒนธรรมที่สะท้อนความเจริญรุ่งเรืองสูงสุดของอาณาจักรสุโขทัยในเวลาต่อมา พลวัตทางการเมืองของสุโขทัยตั้งแต่ยุคสถาปนาราชวงศ์พระร่วงจนถึงรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช คือ กระบวนการปรับเปลี่ยนจากรัฐท้องถิ่นที่ต้องต่อสู้เพื่อความอยู่รอดและสร้างความชอบธรรม ไปสู่การเป็นอาณาจักรที่มีเสถียรภาพสูง ผ่านยุทธศาสตร์การทำสงครามปกป้องดินแดน ระบบเครือญาติ และการทูตเชิงรุกระดับภูมิภาค นำไปสู่การวางรากฐานทางสังคมและวิทยาการเชิงช่างอันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะของยุคสมัยอย่างยั่งยืน

2.7 อาณาจักรสุโขทัยจากความในจารึกหลักที่ 1

หลักฐานสำคัญที่สุดในการศึกษาประวัติศาสตร์สุโขทัยคือ ศิลาจารึกหลักที่ 1 หรือที่เรียกว่า “จารึกพ่อขุนรามคำแหง” ค้นพบเมื่อ พ.ศ. 2376 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะยังทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ได้เสด็จจาริกธุดงค์ไปยังเมืองเก่าสุโขทัย และทรงพบจารึกดังกล่าวบริเวณเนินปราสาทเมืองเก่า จากนั้นโปรดให้นำลงมายังกรุงเทพมหานครพร้อมกับจารึกวัดป่ามะม่วง (ภาษาเขมร) และพระแท่นมนังคศิลาบาตรจารึกหลักที่ 1 มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการทำความเข้าใจโครงสร้างการเมือง สังคม และวัฒนธรรมของอาณาจักรสุโขทัยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-20 โดยเนื้อความสามารถแบ่งได้เป็น 3 ตอน ดังนี้

ตอนที่ 1 พระราชประวัติพ่อขุนรามคำแหง เนื้อหาตอนต้นกล่าวถึงพระราชประวัติของพ่อขุนรามคำแหงตั้งแต่ประสูติ การชนช้างกับขุนสามชน จนถึงการเสวยราชสมบัติ ลักษณะเด่นคือการใช้

สรรพนาม “กู” ในการเล่าเรื่อง สันนิษฐานว่าจารึกขึ้นโดยพระราชดำรัสของพ่อขุนรามคำแหงเอง หรืออย่างน้อยก็สะท้อนพระราชประสงค์โดยตรง ตอนนี้มีคุณค่าในฐานะหลักฐานสะท้อนแนวคิด “พ่อปกครองลูก” และภาพลักษณ์กษัตริย์นักรบผู้กล้า

ตอนที่ 2 บ้านเมือง ธรรมเนียม และความเจริญ กล่าวถึงสภาพบ้านเมือง ขนบธรรมเนียมและกิจกรรมสำคัญ เช่น

1. การสร้างพระแท่นมนังคศิลา เมื่อมหาศักราช 1214 (พ.ศ. 1835)

2. การสร้างพระธาตุเมืองศรีสัชนาลัย เมื่อมหาศักราช 1207 (พ.ศ. 1828)

3. การประดิษฐ์อักษรไทย เมื่อมหาศักราช 1205 (พ.ศ. 1826)

ข้อความตอนนี้สะท้อนภาพสุโขทัยในฐานะรัฐที่มีความมั่นคง อุดมสมบูรณ์ มีเสรีภาพทางเศรษฐกิจ (“ใครใคร่ค้าข้างค้า ใครใคร่ค้าม้าค้า”) และมีการส่งเสริมพุทธศาสนาเถรวาทอย่างจริงจัง

ตอนที่ 3 คำสรรเสริญและขอบเขตอาณาจักร ตอนที่สามมีลักษณะตัวอักษรแตกต่างจากสองตอนแรก คือ พยัญชนะลีบกว่า และรูปสระบางส่วนต่างออกไป นักวิชาการจำนวนมากจึงสันนิษฐานว่าจารึกขึ้นภายหลังด้านก่อนหน้าหลายปี

เนื้อหาส่วนนี้เป็นการยอพระเกียรติคุณพ่อขุนรามคำแหง และกล่าวถึงอาณาเขตของสุโขทัยที่แผ่ขยาย กว้างขวาง ครอบคลุมหัวเมืองต่าง ๆ ทั้งทิศเหนือ ใต้ ตะวันออก และตะวันตก สะท้อนภาพรัฐที่มีอำนาจทาง การเมืองในภูมิภาค ความสำคัญทางประวัติศาสตร์ของศิลาจารึกหลักที่ 1 เป็นทั้งหลักฐานร่วมสมัยและงานเชิงอุดมคติที่สร้างภาพลักษณ์สุโขทัยในฐานะรัฐอุดมคติ มีพระมหากษัตริย์ทรงธรรม บ้านเมืองอุดมสมบูรณ์ และมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างกษัตริย์กับราษฎรจารึกนี้จึงมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อการสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับอาณาจักรสุโขทัย และต่อมาถูกใช้เป็นฐานในการอธิบายว่าสุโขทัยคือ “ราชธานีแห่งแรกของไทย” ในโครงสร้างประวัติศาสตร์ชาติไทยสมัยใหม่

พ่อขุนรามคำแหงมีโอรสองค์หนึ่งคือ พระยาเลอไทย (พระองค์อาจมีพระโอรส/ธิดาอื่นๆ อีกแต่ไม่มีหลักฐานบันทึกไว้) โอรสองค์นี้อาจได้รับตำแหน่งรัชทายาทครองเมืองศรีสัชนาลัย เมื่อพ่อขุนรามคำแหงสิ้นพระชนม์ลง มีหลักฐานว่าเมืองต่างๆ ที่เคยอยู่ภายใต้การปกครองของอาณาจักรสุโขทัยพากันแยกตัวเป็นอิสระ ทำให้เสถียรภาพของอาณาจักรไม่มั่นคง

หลังรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช อาณาจักรสุโขทัยก้าวเข้าสู่ภาวะสับสนทางการเมืองเนื่องจากกลไกการปกครองที่ขาดศูนย์รวมอำนาจที่แท้จริง หัวเมืองต่างๆ พยายามแยกตัวเป็นอิสระอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากโครงสร้างจารีตเดิมที่ยึดโยงหัวเมืองเข้ากับราชธานีด้วย “ศรัทธาและการยอมรับในตัวบุคคล” มากกว่าระบบสถาบันทางการเมือง หลักฐานทางศิลาจารึกระบุว่าพระยาไสยสงคราม ได้ขึ้นครองราชย์ในฐานะผู้รักษาการชั่วคราวก่อนส่งมอบอำนาจให้แก่ พระยาเลอไทย (โอรสพ่อขุนรามคำแหง) ซึ่งครองราชย์

ราว พ.ศ. 1841 เป็นเวลา 18 ปี และตามด้วยพระยางั่วนำถม อย่างไรก็ดี เสถียรภาพทางการเมืองของสุโขทัยในช่วงนี้กลับตกต่ำลงอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งเกิดวิกฤตจลาจลแย่งชิงราชสมบัติเมื่อสิ้นรัชกาลพระยางั่วนำถม

เบื้องตะวันออกเมืองสุโขทัยนี้ มีพิหาร มีปู่ครู มีทะเลหลวง มีป่าหมาก ป่าพลู มีไร่มีนา มีถิ่นมีถาน มีบ้านใหญ่บ้านเล็ก มีป่าฆ่วง มีป่าขาม ดูงามเด้งแกล้ง เบื้องตีนนอน เมืองสุโขทัยนี้ มีตลาดปสาน มีพระอู่จนะ มีปราสาท มีป่าหมากพร้าว ป่าหมากกลาง มีไร่มีนา มีถิ่นมีถาน มีบ้านใหญ่บ้านเล็ก เบื้องหัวนอนเมืองสุโขทัยนี้ มีกู่ปู่พิหารปู่ครูอยู่ มีสรีดกงส มีป่าพร้าว ป่าลาง มีป่าฆ่วง ป่าขาม มีน้ำโคก

ภาพที่ 4 : รูปภาพประกอบคำบรรยายสภาพบ้านเมืองของสุโขทัย

2.8 ภูมิทัศน์วัฒนธรรมของอาณาจักรสุโขทัย

1. ภูมิศาสตร์น้ำและระบบชลประทาน ข้อความว่า “กลางเมืองสุโขทัยนี้ มีน้ำตระพังโพยสีใสกินดีดังกินน้ำโขง” ชี้ให้เห็นความสำคัญของ “ตระพัง” หรือสระน้ำขนาดใหญ่ในผังเมืองสุโขทัย ตระพังมิใช่เพียงแหล่งน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภค หากเป็นระบบจัดการน้ำที่สัมพันธ์กับภูมิประเทศลุ่มแม่น้ำยม และการควบคุมทรัพยากรน้ำเพื่อเกษตรกรรมในฤดูแล้ง การเปรียบเทียบน้ำตระพังกับ “น้ำโขง” เป็นการสื่อถึงความอุดมสมบูรณ์และความใสสะอาดอันเป็นคุณสมบัติที่สะท้อนทั้งสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและการจัดการทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ

2. ภูมิทัศน์ศาสนาในเขตเมือง (Sacred Urban Landscape) ข้อความตอนกลางกล่าวถึง “พิหารพระพุทธรูปทอง พระอัฏฐารศ พระพุทธรูปอันใหญ่” จำนวนมาก พระพุทธรูปสำคัญ เช่น แสดงให้เห็นว่าใจกลางเมืองสุโขทัยเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่หนาแน่นไปด้วยศาสนสถาน พระอัฏฐารส (พระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่ สูงประมาณ 18 ศอก) สื่อถึงความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ วัดสำคัญในเขตเมือง เช่น วัดมหาธาตุ ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางศาสนาและพิธีกรรมของรัฐ ขณะที่ พระพุทธรูปทองคำและวิหารขนาดใหญ่สะท้อนทั้งศรัทธาและศักยภาพทางเศรษฐกิจของบ้านเมือง

3. อรัญญิก พื้นที่ปฏิบัติธรรมรอบนอก ในจารึกยังกล่าวว่า “เบื้องตะวันตกเมืองสุโขทัยนี้มีอรัญญิก” หมายถึงเขตวัดป่า (อรัญญวาสี) ซึ่งตั้งอยู่นอกกำแพงเมือง เป็นพื้นที่ของพระสงฆ์สายวิปัสสนา และการปลีกวิเวกตัวอย่างสำคัญ คือ วัดสะพานหิน ซึ่งตั้งอยู่บนเนินเขาทางตะวันตกมีพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่ (พระ

อัฏฐารส) ประดิษฐานในวิหารกลางธรรมชาติ สะท้อนการจัดวางภูมิทัศน์ศาสนาที่สอดคล้องกับภูมิประเทศ การแบ่งพื้นที่เป็น “เขตเมือง-เขตป่า” แสดงถึงโครงสร้างภูมิวัฒนธรรมแบบพุทธที่แยกบทบาทระหว่างคามวาสี (วัดในเมือง) และอรัญญวาสี (วัดป่า) อย่าง ชัดเจน

4) การบูรณาการภูมิศาสตร์กับอุดมการณ์รัฐ สุโขทัยในรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหง จึงมิใช่เพียงเมืองที่มีระบบชลประทานที่ดี หากเป็น “ภูมิทัศน์ศักดิ์สิทธิ์” (sacred landscape) ที่ออกแบบให้ธรรมชาติ เมือง และศาสนาเชื่อมโยงกันแหล่งน้ำ คือความอุดมสมบูรณ์และชีวิตวัดและพระพุทธรูป คือ ศูนย์กลางจริยธรรมและอำนาจเชิงสัญลักษณ์ อรัญญิกเป็นพื้นที่ภาวนาและการสั่งสมบุญบารมี

ภาพที่ 5 : ภูมิทัศน์วัฒนธรรมของอาณาจักรสุโขทัย

2.9 คติผสมผสานของพุทธ พราหมณ์ ผี ในสุโขทัย

อาณาจักรสุโขทัยเป็นสังคมที่มีโครงสร้างความเชื่อแบบพหุศาสนา (religious pluralism) อันประกอบด้วยพุทธศาสนา พราหมณ์-ฮินดู และความเชื่อเรื่องผีซึ่งเป็นฐานคติเดิมของชุมชนไท ความสัมพันธ์ของทั้งสามมิได้แยกขาดจากกัน หากแต่เกื้อหนุนและปรับประสานในมิติการเมือง สังคม และจักรวาลทัศน์

3. อาณาจักรล้านนา (พุทธศตวรรษที่ 18-22)

การแบ่งยุคสมัย

ล้านนาเริ่มต้นอย่างชัดเจนเมื่อมีการสถาปนาเมืองเชียงใหม่ใน พ.ศ. 1839 และมีพัฒนาการแบ่งเป็น 4 ช่วง ได้แก่

1. สมัยแว่นแคว้น–นครรัฐ
2. สมัยรัฐอาณาจักร (พ.ศ. 1839-2101)
3. สมัยพม่าปกครอง (พ.ศ. 2101-2317)
4. สมัยเป็นประเทศราชของไทย (พ.ศ. 2317-2427)

การศึกษาเรื่องราวของ “อาณาจักรล้านนา” ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19-22 ไม่เพียงแต่เป็นการเรียนรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของภาคเหนือเท่านั้น แต่ยังเป็นการทำความเข้าใจถึงรากเหง้าทางวัฒนธรรม การเมือง และศาสนาที่ส่งผลต่ออัตลักษณ์ของประเทศไทยในปัจจุบัน ดินแดนล้านนาในอดีตมิได้เป็นรัฐเดี่ยวที่มีขอบเขตชัดเจนมาตั้งแต่ต้น แต่เกิดจากการรวมตัวของแว่นแคว้นและนครรัฐต่าง ๆ ในเขตลุ่มน้ำตอนบน เช่น ลุ่มน้ำแม่กก ลุ่มน้ำปิง และลุ่มน้ำกวง ซึ่งมีกลุ่มคนพื้นเมืองดั้งเดิมอย่างชาวลัวะและชาวเม็งอาศัยอยู่ก่อนหน้านี้ จุดเปลี่ยนสำคัญเกิดขึ้นจากการขยายอำนาจของพญามังราย ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์มังราย ผู้ทรงรวบรวมแคว้นหริภุญไชยและแคว้นเงินยางเข้าด้วยกัน จนนำไปสู่การสถาปนา “นพบุรีศรีนครพิงค์เชียงใหม่” ขึ้นเป็นศูนย์กลางอำนาจในปี พ.ศ. 1839 อาณาจักรล้านนาผ่านช่วงเวลาทั้งความรุ่งเรืองสูงสุดในยุคทองที่มีการทำสังคายนาพระไตรปิฎก และช่วงเวลาที่ยากลำบากเมื่อต้องตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่ายาวนานกว่า 200 ปี การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ล้านนา จะช่วยให้เรามองเห็นภาพรวมของพัฒนาการจากระดับชุมชนเล็กๆ สู่การเป็นรัฐอาณาจักร (State) ที่มีความเข้มแข็ง มีตัวตนของชาติ (Nation) ที่ชัดเจนผ่านภาษา และพุทธศาสนา จนกระทั่งกลายมาเป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่ประเทศ (Country) ในปัจจุบัน

3.1 สมัยแว่นแคว้น–นครรัฐหริภุญชัย ก่อนก่อเกิดอาณาจักรล้านนา

ก่อนการเกิดล้านนา มีชุมชนโบราณและรัฐหริภุญชัยรวมทั้งชนเผ่าลัวะซึ่งตั้งถิ่นฐานบริเวณดอยสุเทพและลุ่มน้ำปิง โดยมีหลักฐานโบราณคดีเกี่ยวกับการถลุงเหล็กที่บ้านป่าป๋วย จังหวัดลำพูน แสดงถึงพัฒนาการสังคมก่อนเกิดรัฐอย่างชัดเจน เมืองโบราณหริภุญไชยในยุคสมัยตอนปลายในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-19 ช่วงเวลาก่อนที่จะถูกพญามังรายยึดครองนี้ถือเป็นยุคทองของพุทธศาสนานิกายเถรวาท ที่มีความเจริญทั้งทางด้านแนวความเชื่อและรูปแบบศิลปะที่เกี่ยวเนื่องในพุทธศาสนา ซึ่งเป็นรูปแบบศิลปะที่พัฒนาขึ้นภายใน จนกระทั่งมีลักษณะเฉพาะของตนเองอย่างลงตัว ซึ่งการพัฒนารูปแบบศิลปะในยุคนี้เกิดจากการผสมผสานจากวัฒนธรรมต่าง ๆ ที่เมืองโบราณหริภุญไชยสัมพันธ์ด้วย เช่น วัฒนธรรมทวารวดีในเขตภาคกลาง วัฒนธรรมเขมรจากละโว้ และวัฒนธรรมปาละ-พุกามจากพม่าเป็นต้น โดยพบหลักฐานประเภทจารึก ความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญมาก คือ การใช้ตัวอักษรอย่างแพร่หลายด้วย การรับเอาอักษรจากพุกาม ซึ่งจะเห็นได้จากการพบจารึกอักษรมอญโบราณ จำนวน 10 หลักพบที่ลำพูน เมื่อได้นำตัวอักษรมาเทียบกับจารึกมยาเซดี (Myazedi) ของพระเจ้ากยันสิตถา กษัตริย์พม่าผู้ครองอาณาจักรพุกาม ซึ่งถือว่าเป็นจารึกหลักแรกของพม่าและหลักสุดท้ายของชาวพยู จารึกด้วยภาษาบาลี มอญ พม่าและพยู สามารถกำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 17 ส่วนจารึกเท่าที่สำรวจพบอาจกล่าวได้ว่า บริเวณเมืองโบราณหริภุญไชย ได้พบจารึกอักษรมอญโบราณจำนวนมากที่สุดในภาคเหนือของประเทศไทย จารึกส่วนใหญ่กล่าวถึงพระมหากษัตริย์ ได้ทรง สถาปนาวัด เจดีย์ วิหาร และพระพุทธรูป เพื่อทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เช่น ศิลาจารึกวัดกู่กุด (ลพ. 2) ที่กล่าวถึงความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาเถรวาทในดินแดนภาคเหนือ

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ฉะนั้น จากหลักฐานกลุ่มนี้ แสดงให้เห็นว่าชุมชนในบริเวณนี้เป็นชุมชนที่นับถือและศรัทธาในพุทธศาสนาอย่างมาก มาตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 สามารถกำหนดอายุจากตัวอักษรไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 17 ได้กล่าวถึงการบูรณะในสมัยพระเจ้าสววาธิสิทธินั้น จากร่องรอยของสถาปัตยกรรมที่หลงเหลืออยู่พบว่า รูปแบบของเจดีย์กู่กุดที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน โดยเฉพาะลักษณะของพระพุทธรูปในซุ้มจระนำ เป็นลักษณะที่ได้รับการบูรณะและปฏิสังขรณ์มาแล้ว นอกจากนั้นลักษณะทางสถาปัตยกรรมก็เป็นรูปแบบของสถาปัตยกรรมที่กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 17 สอดคล้องกับหลักฐานจารึก ที่ได้กล่าวถึงการบูรณปฏิสังขรณ์เจดีย์กู่กุดในสมัยของพระเจ้าสววาธิสิทธิ ราวพุทธศตวรรษที่ 17 นอกจากนี้ยังมีการศึกษา ตำนานและพงศาวดาร ซึ่งเป็นหลักฐานด้านเอกสารที่เขียนขึ้นหลังจากที่ได้เกิดเหตุการณ์ขึ้นแล้ว เรื่องราวที่ปรากฏส่วนใหญ่เป็นเรื่องเล่าที่มักจะแทรกปาฏิหาริย์และเรื่องราวเหนือธรรมชาติ ตำนานที่ได้กล่าวถึงทั้งหมดนั้น ส่วนใหญ่แต่งขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 21 เอกสารกลุ่มนี้มีเนื้อหาที่กล่าวถึงฤาษี 5 ตน แห่งลุ่มน้ำปิง กวง วัง ยม และเมืองละโว้ เป็นการแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองในลุ่มน้ำต่าง ๆ และเมื่อนำมาประมวลและตรวจสอบร่วมกับหลักฐานโบราณคดี ที่ได้จากการขุดค้นบริเวณวัดพระธาตุหริภุญชัยดำเนินการโดย ศาสตราจารย์ ดร. ผาสุข อินทราวุธ และคณะได้พบร่องรอยของการอยู่อาศัยมาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 สอดคล้องกับจามเทวีวงศ์ และตำนานมูลศาสนา ที่กล่าวถึงการสร้างบ้านเมือง และการอยู่อาศัยของผู้คนในราวพุทธศตวรรษที่ 13

ภาพที่ 6 : จารึกของพระเจ้าสรรพวาสิทธิ และพระในจรนำกู่กุด จังหวัดลำพูน

หลักฐานการขุดค้นที่ผ่านมา ได้มีการขุดค้นรวมแล้วทั้งหมด 8 แหล่งดังนี้ บริเวณศาลากลางจังหวัดลำพูน แหล่งโบราณคดีวัดสังฆาราม (ประตูลี้) โบราณสถานวัดพระธาตุหริภุญชัยโดยขุดค้น บริเวณหน้าหอปริยัติศึกษาและที่เจดีย์เชียงยัน ในบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญไชย แหล่งโบราณคดีวัดรมณียาราม (กู่ละมัก) แหล่งโบราณคดีโรงเรียนเวียงยอง (วัดดอนแก้ว) และการขุดค้น ประตูเมืองมหาวัน จากการขุดค้นได้พบหลักฐานโบราณวัตถุและร่องรอยของการอยู่อาศัยของผู้คนในยุค เริ่มแรกบริเวณกลาง

เมืองโบราณหริภุญไชย กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 และกระจายตัวออกไปโดยรอบ โดยโบราณวัตถุที่ได้ทั้งจากการขุดค้นและขุดแต่งรวมทั้งหลักฐานที่ได้จากการสำรวจชุมชนโบราณรอบ ๆ เมืองโบราณหริภุญไชยและบริเวณใกล้เคียงก็มีความคล้ายคลึงและมีอายุที่ไม่แตกต่างกัน โดยแสดงให้เห็นถึงการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องในบริเวณเมืองโบราณหริภุญไชย และยังส่งอิทธิพลให้แก่ชุมชนโดยรอบ โดยโบราณวัตถุที่ได้ทั้งจากการขุดค้นและขุดแต่งรวมทั้งหลักฐานที่ได้จากการสำรวจชุมชนโบราณรอบ ๆ เมืองโบราณหริภุญไชยและบริเวณใกล้เคียง ก็มีความคล้ายคลึงและมีอายุที่ไม่แตกต่างกัน โดยแสดงให้เห็นว่ามีการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่องและการรับวัฒนธรรมจากต่างถิ่นและปรับวัฒนธรรมให้มีรูปแบบของวัฒนธรรมหริภุญไชย

ภาพที่ 7 : เศียรพรุทธรูปในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญชัย อิทธพลทวารวดี

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา ชุมชนในพื้นที่นี้ได้ปรับตัวรับแนวความเชื่อพระพุทธศาสนาจากภายนอกเข้ามาเป็นแนวความเชื่อหลักของชุมชน ดังจะเห็นได้จากหลักฐานที่แสดงถึงความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมทวารวดีในเขตภาคกลาง หลักฐานสำคัญที่สนับสนุนการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่อง และการรับอิทธิพลจากวัฒนธรรมทวารวดีในเขตภาคกลางคือ การพบตุ๊กตารูปเด็กชายเปลือยจากการขุดค้นบริเวณศาลากลางจังหวัดลำพูน ซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกับตุ๊กตาคนจูงลิงที่พบในแหล่งโบราณคดีภาคกลาง เช่น แหล่งโบราณคดีจันเสน แหล่งโบราณคดีซับจำปา และแหล่งโบราณคดีอู่ทอง รวมทั้งพบหม้อมีสัน จากการขุดค้นบริเวณวัดพระธาตุหริภุญชัย โบราณวัตถุทั้งสองชิ้นนี้ ล้วนเป็นศิลปวัตถุที่มีลักษณะของวัฒนธรรมทวารวดีในเขตภาคกลางทั้งสิ้นนอกจากนั้น ยังได้พบหลักฐานทางด้านประติมากรรมสำคัญที่ปรากฏได้แก่ พระเศียรพระพุทธรูป ศิลาสีเทาอมดำ และพระเศียรพระพุทธรูปศิลาทรายสีชมพู ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญไชย โดยมีเค้าพระพักตร์ที่แสดงถึงอิทธิพลของวัฒนธรรมทวารวดี กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 รวมถึงพระพิมพ์กลีบบัว พบที่วัดจามเทวีและเวียงมโน ซึ่งจากการศึกษาและวิเคราะห์ ลักษณะของพระ พิมพ์นั้น สันนิษฐานว่าน่าจะได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมทวารวดีด้วยเช่นกัน

หลักฐานโบราณคดีจากการขุดค้นทางด้านโบราณคดีดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นสอดคล้องกับหลักฐานทางด้านเอกสาร เช่น พงศาวดารโยนก ที่ได้กล่าวถึงการทำสงครามระหว่างเมืองโบราณหริภุญไชย เมืองละโว้ และเมืองกรุงศรีธรรมนคร หลักฐานดังกล่าวชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเมืองทั้งสาม ดังนั้น วัฒนธรรม ทวารวดีทางภาคกลาง จึงน่าจะเข้ามามีอิทธิพลกับเมืองโบราณหริภุญไชยในช่วงเวลาดังกล่าว ในช่วงระยะเวลานี้ สันนิษฐานว่าเมืองโบราณหริภุญไชยอาจได้รับอิทธิพลพุทธศาสนาจากอินเดียภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สมัยราชวงศ์ปาละโดยตรง หรือรับผ่านทางพม่า หลักฐานที่สำคัญคือ พระพิมพ์พุทธคยาจากการขุดค้นที่วัดพระยืน ทั้งยังพบว่าพระพิมพ์องค์นี้มีลักษณะคล้ายคลึงกับพระพิมพ์พุทธคยาพบที่พุกามและศรีเกษตรด้วยเช่นกัน ในสมัยนี้มีหลักฐานว่าชุมชนโบราณหริภุญไชย ได้ขยายตัวจากกลางเมืองออกไปโดยรอบ ปรากฏหลักฐานจากการขุดค้นทางทิศใต้ของตัวเมือง คือ บริเวณวัดประตูลี้ ซึ่งเป็นแหล่งชุมชนและศาสนสถานที่สำคัญโดยในตำนานจามเทวีวงศ์ ปริเฉทที่ 9 ที่ระบุว่าพระนางจามเทวีทรงเป็นผู้สร้างขึ้นเพื่อให้เป็นวัดประจำ 4 มุมเมืองและเพื่อความเป็นศิริมงคลแก่ดวงชะตาของเมืองแต่จากหลักฐานโบราณคดีที่พบ ได้แก่ พระพิมพ์พุทธคยา รวมถึงโบราณวัตถุอื่น ๆ เช่น ภาชนะดินเผา และลูกปัดแก้ว ซึ่งมีรูปแบบและมีอายุไม่เก่า ไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 16 ดังนั้น บริเวณวัดประตูลี้นี้ จึงน่าจะเป็นที่อยู่อาศัยของชุมชนที่เข้าสู่พัฒนาการของ เมืองและกำหนดอายุไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 16

จากหลักฐานโบราณคดีที่กล่าวมาบริเวณเมืองโบราณหริภุญไชยแห่งนี้มีร่องรอยของการอยู่อาศัยมาแล้วอย่างน้อยราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 บริเวณกลางเมืองโบราณหริภุญไชย และมีการอาศัยอยู่อย่างต่อเนื่อง สอดคล้องกับหลักฐานเอกสาร รวมทั้งยังได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธกับเมืองโบราณร่วมสมัยจากภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย รวมทั้งประเทศเพื่อนบ้าน (ความสัมพันธ์กับราชวงศ์ปาละในอินเดียภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และพุกาม) ทั้งยังเป็นเมืองที่มีการอาศัยอย่าง ต่อเนื่องและได้เจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุดราวพุทธศตวรรษที่ 17-19 จากหลักฐานทางด้านศิลาจารึก ประติมากรรม และสถาปัตยกรรม ก่อนที่จะล่มสลายลงจากการยึดครองของพญามังรายในราวพุทธศตวรรษที่ 19

ภาพที่ 8 : ก้อนตะกรันจากการถลุงเหล็ก จากแหล่งโบราณคดีป่าแป๋ ลำพูน อายุราว 1,500 ปี

3.2 พัฒนาการของเมืองเชียงใหม่ ซึ่งจะพัฒนาไปเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรล้านนา

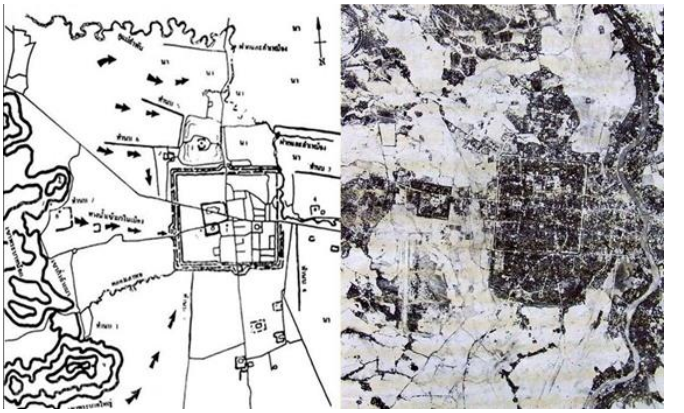
พญามังรายผู้ก่อตั้งอาณาจักรล้านนา โดยทรงเริ่มต้นจากการรวบรวมเมืองเล็กเมืองน้อยที่อยู่ใกล้กับ เมืองเงินยางไว้ในอำนาจ นับตั้งแต่ที่พญามังรายครองเมืองเงินยาง ในปี พ.ศ. 1904 ปรากฏว่าเมืองต่างๆ ใน เขตที่ราบลุ่มแม่น้ำกก มีการแก่งแย่งชิงไพร่และรุกรานกันอยู่เสมอสร้างความเดือดร้อนแก่พลเมือง พญามังรายทรงรวบรวมเมืองต่าง ๆ ไว้ในอำนาจของเมืองเงินยาง โดยอ้างถึงสิทธิธรรมที่พระองค์สืบเชื้อสายโดยตรงจากลวจังกราช และทรงใช้วิธีการรวบรวมโดยการใช้กำลังเข้าตีและเมื่อตีได้แล้วก็จะแต่งตั้งให้ขุนนางของพระองค์ปกครอง ส่วนเมืองที่ขอมาสวามิภักดิ์พญามังรายจะให้เป็นเจ้าเมืองปกครองต่อไป

นอกจากนั้นพญามังรายยังทรงให้วิธีการเป็นพันธมิตรกับเมืองพะเยา ซึ่งพญางำเมืองปกครองและมีกำลังเข้มแข็ง และมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับเมืองสุโขทัยและเมืองปัวหลังจากรวบรวมหัวเมืองใกล้เคียงกับเมืองเงินยางได้แล้ว พญามังรายทรงขยายอำนาจลงมาทางด้านใต้ โดยย้ายศูนย์กลางลงมาเมืองเชียงรายใน พ.ศ. 1805 ต่อมาได้รวมกลุ่มแคว้นโยนเข้าด้วยกัน โดยมีเมืองสำคัญ คือ เชียงรายและฝาง ซึ่งสร้างขึ้นใน พ.ศ. 1816 เมื่อแคว้นโยนกของพญามังรายเป็นปึกแผ่นมั่นคงแล้ว พญามังราย ทรงเริ่มวางแผนที่จะยึดแคว้นหริภุญไชยเป็นลำดับต่อไป สาเหตุที่พญามังรายต้องการยึดครองแคว้นหริภุญไชย ก็เพราะแคว้นหริภุญไชยเป็น ศูนย์กลางความเจริญรุ่งเรืองมาช้านาน และมีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจด้วยมีที่ตั้งเป็นชุมทางการค้า การยึดครองแคว้นหริภุญไชยของพญามังรายเป็นเรื่องใหญ่จึงต้องวางแผนอย่างรัดกุม การสร้างเมืองฝางนับเป็นจุดเริ่มต้นของแผนการยึดหริภุญไชย เมืองฝางติดต่อกับเซตแดนด้านเหนือของแคว้นหริภุญไชย วัตถุประสงค์ของการสร้างเมืองฝาง ก็เพื่อใช้เป็นฐานที่มั่นในการขยายอำนาจเข้าสู่หริภุญไชย ที่ตั้งของเมืองฝางเป็นชัยภูมิที่เหมาะสมต่อการขยายอำนาจลงมา เพราะมีเส้นทางสะดวกในการติดต่อทั้งกับหริ ภุญไชยและเชียงราย พญามังรายประทับที่เมืองฝางทรงเตรียมกำลังยึดหริภุญไชยแผนการยึดครองหริภุญไชยต่อมาก็คือการส่งอ้ายฟ้าเข้าไปเป็นไส้ศึก ซึ่งสร้างความวุ่นวายให้เกิดขึ้นภายในบ้านเมืองหริภุญไชย และขั้นสุดท้ายของแผนการคือการทำสัญญามิตรภาพระหว่างพญามังราย พญางำเมือง และพ่อขุนรามคำแหงในปี พ.ศ. 1830 ผลของสัญญาสามกษัตริย์ คงทำให้พญามังรายมั่นใจว่าการขยายอำเภออำนาจลงสู่แม่น้ำปิง เพื่อผนวกหริภุญไชยจะไม่ได้รับการขัดขวางจากพญางำเมือง และพ่อขุนรามคำแหง หลังจากแผนอ้ายฟ้าประสบความสำเร็จอ้ายฟ้าส่งข่าวให้พญามังรายยกทัพตีหริภุญไชย พญามังราย ทรงนำทัพจากเมืองฝางเข้ายึดเมืองหริภุญไชยในราว พ.ศ. 1835 และเวลาต่อมาตีเมืองเขลางค์ (ลำปาง) ได้ แคว้นหริภุญไชยจึงถูกผนวกเข้ากับแคว้นโยนก การรวมตัวของ 2 แคว้นใหญ่ดังกล่าว จึงเริ่มฐานะเป็นอาณาจักรซึ่งเวลาต่อมารู้จักกันทั่วไปว่า “อาณาจักรล้านนา”

3.3 การสร้างเมืองเชียงใหม่

พญามังรายยึดครองเมืองหริภุญไชยในราว พ.ศ. 1835 พระองค์ประทับที่หริภุญไชยเพียง 2 ปี ก็ ทรงมอบให้อ้ายฟ้าครองหริภุญไชย พญามังรายจึงย้ายมาสร้างเวียงกุมกาม ระหว่างที่พญามังรายประทับที่เวียงกุมกาม ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวถึงพระองค์เสด็จประพาสเชิงดอยสุเทพ ทรงพบว่าบริเวณนี้เป็นชัยภูมิที่เหมาะสมกับการสร้างเมืองหลวง และยังกล่าวต่อไปด้วยว่าพญามังรายเตรียมสร้างเมือง เชียงใหม่ ตั้งแต่ พ.ศ. 1835 แล้วแต่ก็ไม่ได้สร้าง ทรงรอมาจนถึง พ.ศ. 1839 พญามังรายไม่สร้างเมืองเชียงใหม่ใน พ.ศ. 1835 แต่ต้องรอมาสร้างใน พ.ศ. 1839 นั้น ก็เพราะการคุกคามของมองโกลหลังจากถูกมองโกลรุกรานใน พ.ศ.1835 แล้วพญามังรายยุติการเคลื่อนไหวการเมืองที่จะแสดงท่าทีต่อต้านอำนาจมองโกลเพราะเกรงจะถูกมองโกลโจมตีอีก พญามังรายจึงยับยั้งการสร้างเมืองเชียงใหม่ เพราะการสร้างเมืองเชียงใหม่ให้เป็นศูนย์กลางขนาดใหญ่ของอาณาจักร อาจถูกมองโกลเพ่งเล็ง พญามังรายรอดูท่าที่ของมองโกลจนเห็นว่าอันตรายจากมองโกลเริ่มลดลง เนื่องจากจักรพรรดิกุบไลข่านสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 1437 จากนั้นพญามังรายคงใช้เวลาศึกษาสถานการณ์ต่าง ๆ และใน พ.ศ. 1839 พญามังรายทรงสร้างเมืองเชียงใหม่ขึ้น ความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักรล้านนาพัฒนาการขึ้นอย่างเด่นชัด นับตั้งแต่รัชสมัยพญากือนา (พ.ศ. 1894-1924) และสืบต่อมาจนถึงพญาแก้ว (พ.ศ. 2038-2064) ความเจริญสูงสุดจะอยู่ในรัชสมัยพญาติโลกราช (พ.ศ. 1944-2030) ซึ่งถือเป็นยุคทองของล้านนา

รัชสมัยพญากือนา (พ.ศ. 1894-1924) กษัตริย์ล้านนาลำดับที่ 5 ปกครองด้วยทศพิธราชธรรมเลื่อมใสในพุทธศาสนาและทรงปรีชาสามารถในวิชาศิลปศาสตร์ทุกแขนง สภาพบ้านเมืองมีความสุขสมบูรณ์ทั่วไป เหตุการณ์สำคัญในรัชสมัยพญากือนาคือการรับพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์จากสุโขทัย โดยก่อนหน้านั้นพุทธศาสนาในล้านนาสมัยพญามังรายถึงสมัยพญาผายู เป็นพุทธศาสนาที่สืบทอดมาจากหริภุญไชยและยังได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนาจากหงสาวดีและอังวะ ผสมผสานความเชื่อดั้งเดิม พญากือนารับพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์จากสุโขทัย โดยมีพระประสงค์จะให้พระภิกษุอรัญญวาสี มาอยู่ที่เมืองเชียงใหม่และสามารถทำสังฆกรรมได้ทั้งหมด พระพุทธศาสนาลังกาวงศ์เผยแผ่เข้ามายังเชียงใหม่เป็นครั้งแรกในรัชสมัยพญากือนา โดยพระองค์ทรงเป็นธรรมิกราช บ้านเมืองร่มเย็นเป็นสุข

ภาพที่ 9 : ผังเมืองเมืองสุโขทัย และเชียงใหม่ มีความสัมพันธ์กันทางกายภาพ

3.4 กำเนิดสีหฬนิกายฝ่ายสวนดอก

ครั้งนั้นพญากือนาทรงสดับกิตติคุณของพระมหาเถระรูปหนึ่ง ชื่อพระอุทุมพรบุปผามหาสวามี เป็นพระลังกาแต่มาจำพรรษาที่เมืองนครพัน (เมาะตะมะ) พญากือนาจึงส่งทูตไปอาราธนาพระอุทุมพรมาเชียงใหม่ แต่ท่านปฏิเสธว่าท่านชราภาพมากแล้วขอส่งหลานชายคือพระอานันทเถระและคณะสงฆ์จำนวนหนึ่งมาแทน เมื่อพระอานันทมาถึงพญากือนานิมนต์ให้เป็นอุปัชฌาย์บวชกุลบุตรเชียงใหม่ตามคติลังกาวงศ์ พระอานันทก็ปฏิเสธจึงกล่าวแนะนำว่า พระอุทุมพรได้มอบอาญาสิทธิ์ตั้งพระเถระผู้ใหญ่ 2 รูป ชาวสุโขทัย คือ พระสุมนเถระและพระอโนมทัสสีเถระ ให้เป็นอุปัชฌาย์ในนิกายลังกาวงศ์ ขอให้ไปนิมนต์พระรูปใดรูปหนึ่งขึ้นมาเถิด พญากือนารับพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์จากสุโขทัย โดยมีพระประสงค์จะให้พระภิกษุอรัญญวาสีมาอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ และสามารถทำสังฆกรรมได้ทั้งหมด พญากือนาจึงส่งฑูตลงมาเฝ้าพญาสุโขทัย ทูลขออาราธนาพระสุมนเถระขึ้นไปเชียงใหม่ใน พ.ศ. 1912 พระสุมนเถระเดินทางถึงเมืองหริภุญไชยพร้อมทั้งอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุมาด้วย

พระสุมนเถระจำพรรษาที่วัดพระยืนในเมืองหริภุญไชยพญากือนาทรงเลื่อมใสศรัทธาในพระสุมนเถระมาก เนื่องจากมีความเชื่อว่าพระภิกษุอรัญญาวสีเป็นพระภิกษุที่มีนิกายลังกาวงศ์เป็นพระศาสนาที่บริสุทธิ์ เพราะทำสังฆกรรมถูกต้องมาแต่สมัยโบราณ ครั้งนั้นกษัตริย์เมืองเชียงใหม่ได้เสด็จลงมารับที่ตำบลแสนข้าวห่อ (ปัจจุบันคือบริเวณพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญไชย) เมืองลำพูน จากนั้นจึงอัญเชิญพระสุมนเถระให้มาจำพรรษาอยู่ที่วัดพระยืน พญากือนาจึงอาราธนาพระนิกายเดิมอันนับถือสืบเนื่องมาจากสมัยพระนางจามเทวีให้บวชใหม่ในลัทธิลังกาวงศ์ถึง 4,500 รูป ให้พระสุมนะอุปสมบทชาวลำพูน และได้บูรณะพระสถูปวัดพระยืนใหม่ พร้อมทั้งสร้างพระพุทธรูปยืนอีก 3 องค์ รวมของเก่าอีก 1 องค์ เป็น 4 องค์ ดังนั้น เมื่อออกพรรษาแล้ว พญากือนาได้นิมนต์พระสุมนเถระมาเชียงใหม่ ใน พ.ศ. 1914 พญากือนาทรงสร้างวัดบุพผาราม (สวนดอก) เพื่อเป็นที่จำพรรษาของพระสุมนเถระ โดยทรงพระกรุณา

โปรดเกล้าฯให้สร้างวัดสวนดอก ขึ้นในบริเวณสวนไม้พยอมของพระองค์ให้เป็นที่จำพรรษาของพระมหาสุมนเถระแล้วทำพิธีสถาปนาเถราภิเษกพระสุมนเถระขึ้นเป็นพระสังฆราชา พ.ศ. 1916 พญากือนาได้สร้างพระเจดีย์วัดสวนดอกให้เป็นที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ 1 องค์ ในจำนวน 2 องค์ที่พระมหาสุมน เถระนำมาถวาย ส่วนพระบรมสารีริกธาตุอีกองค์หนึ่งนั้น พญากือนาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง พระธาตุประดิษฐานไว้ที่ดอยสุเทพ พระสุมนเถระจำพรรษาอยู่วัดบุปผารามตลอดจนถึงแก่มรณภาพใน พ.ศ. 1932

ภาพที่ 10 : วัดสวนดอก ที่พญากือนาสร้างถวายพระสุมณเถระ

พระมหาสุมนเถระเป็นที่เลื่อมใสศรัทธาของผู้คนชาวเชียงใหม่และเป็นที่รู้จักในชื่อนิกายวัดสวนดอกหรือนิกายรามัญ เนื่องจากพระมหาสุมนเถระเป็นพระลูกศิษย์พระสวามีอุทุมพร ซึ่งเป็นพระมอญ เมืองเชียงใหม่จึงได้ชื่อว่าเป็นศูนย์กลางแห่งพุทธศาสนานับแต่นั้นมา ในช่วงเวลานี้นับเป็นยุครุ่งโรจน์แห่งพุทธศาสนาในล้านนา ทำให้เกิดนักปราชญ์ขึ้นหลายคน มีการแต่งตำราและวรรณกรรมทางพุทธศาสนาไว้มากมาย เช่น ชินกาลมาลีปกรณ์, ตำนานมูลศาสนาและตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ เป็นต้น นับว่าพระสุมนเถระมีบทบาทสำคัญต่อการวางรากฐานพุทธศาสนาลังกาวงศ์ในเชียงใหม่ วัดบุปผารามเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์ หรือเรียกว่านิกายวัดสวนดอกหรือนิกายรามัญ เนื่องจากพระสุมนเถระได้บวชเรียนจากสำนักของพระมหาสวามีอุทุมพรที่เมืองเมาะตะมะในรามัญประเทศ พญากือนาทรงสนับสนุนให้พระภิกษุจากเมืองต่าง ๆ เช่นเชียงแสน เชียงตุง เดินทางมาศึกษาพุทธศาสนาที่วัดบุปผาราม เชียงใหม่จึงเป็นศูนย์กลางการศึกษาของพระธรรมวินัยแบบลังกาวงศ์ นับเป็นความพยายามที่จะให้เชียงใหม่เป็นศูนย์กลางทางศาสนาแทนหริภุญไชย ซึ่งเคยมีบทบาทมาโดยตลอด

หลังจากพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์แพร่หลายในล้านนา พระภิกษุชาวล้านนาได้ให้ความสนใจศึกษา พุทธศาสนามากขึ้นเป็นลำดับ จนในเวลาต่อมาพระภิกษุมีความรู้ความสามารถสูง เห็นได้จากการทำสังคายนาพระไตรปิฎก ใน พ.ศ. 2020 และผลงานวรรณกรรมทางพุทธศาสนาที่มีชื่อเสียงของพระภิกษุ ชาว

เชียงใหม่ในสมัยพญาแก้ว (พ.ศ. 2038-2064) นับว่าการรับพุทธศาสนานิกายลังกาวงศ์จากสุโขทัย ในสมัย พญากือนาเป็นจุดเริ่มต้นของการตื่นตัวทางความคิดสติปัญญา และวัฒนธรรมซึ่งนำไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองของอาณาจักรล้านนา

เมื่อพญากือนาสิ้นพระชนม์ พญาแสนเมืองมาโอรสของพระองค์ได้เสวยราชสมบัติสืบมา (พ.ศ. 1924 -1944) ในทันทีที่พญากือนาสิ้นพระชนม์ ท้าวมหาพรหมอนุชาของพญากือนา ซึ่งครองเมืองเชียงราย ได้ยกทัพมาแย่งชิงเมืองเชียงใหม่ แต่ประสบความล้มเหลวท้าวมหาพรหม จึงไปขอความช่วยเหลือจากสมเด็จพระบรมราชาที่ 1 (ขุนหลวงพะงั่ว) กษัตริย์แห่งอยุธยา พ.ศ. 1929 ซึ่งไม่สำเร็จ กองทัพอยุธยาเป็นฝ่ายล่าถอยกลับไป ครั้งนี้นับเป็นครั้งแรกที่อยุธยายกทัพขึ้นมาทำสงครามกับล้านนา ส่วนท้าวมหาพรหมภายหลังพญาแสนเมืองมาส่งให้ไปครองเมืองเชียงรายเดิม พญาแสนเมืองมาได้ขยายอำนาจเข้าสู่อาณาจักรสุโขทัย โดยได้โอกาสยกทัพปล้นสุโขทัย เมื่อสุโขทัยขอกำลังกองทัพล้านนามาช่วยต่อสู้กับกองทัพอยุธยา แต่กองทัพล้านนาพ่ายแพ้ในราว พ.ศ. 1930 หรือ พ.ศ. 1931 นับแต่นั้นมาพญาแสนเมืองมาไม่ออกรบ อีกเลย แต่ทำนุบำรุงพุทธศาสนา พระราชกรณียกิจด้านศาสนาที่สำคัญคือ ทรงเริ่มสร้างพระธาตุเจดีย์หลวง (พ.ศ. 1934) ซึ่งไม่แล้วเสร็จในรัชสมัยของพระองค์ และทรงหุ้มพระธาตุเจดีย์ในวัดพระธาตุหริภุญไชยด้วยแผ่นทองคำหนังสองแสนหนึ่งหมื่น (เท่ากับ 252 กิโลกรัม) การก่อสร้างดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า สภาพล้านนาในสมัยพญาแสนเมืองมาคงมีความเจริญรุ่งเรืองมีเศรษฐกิจอยู่ในขั้นดี และการขยายอำนาจสู่อาณาจักรสุโขทัยก็บ่งชี้ว่าล้านนามี กำลังเข้มแข็งในระดับหนึ่งแล้ว

พญาสามฝั่งแก่น (พ.ศ. 1945-1984) กษัตรย์ล้านนาลำดับที่ 4 ทรงเป็นโอรสของพญาแสนเมืองมาครองราชย์ใน พ.ศ. 1945 ขณะที่มีพระชนมายุ 13 พรรษา การขึ้นครองราชย์ของพระองค์ได้รับความสนับสนุนจากอา ซึ่งภายหลังพระองค์ปูนบำเหน็จให้โดยแต่งตั้งให้เป็นเจ้าสี่หมื่นครองเมืองพะเยา ท้าวยี่กุมกามเจ้าเมืองเชียงรายซึ่งเป็นพระเชษฐาของพญาสามฝั่งแกนไม่พอใจที่ไม่ได้ครองราชย์ ท้าวกุมกามจึงยกกองทัพจากสุโขทัยไปช่วยรบแย่งชิงเมืองเชียงใหม่ ผลของสงครามท้าวกุมกามพ่ายแพ้หนีไปพึ่งเจ้าเมืองสุโขทัยหลังจากเสร็จศึกกับสุโขทัยแล้ว พญาสามฝั่งแก่นก็ผจญกับการรุกรานจากฮ่อ สาเหตุที่ฮ่อยกทัพมาตีล้านนาก็เพราะล้านนาไม่ส่งส่วยให้นับตั้งแต่สมัยพญากือนาแล้ว พ.ศ. 1947-1944 พญาสามฝั่งแกนทำสงครามกับฮ่อ ซึ่งส่งกองทัพใหญ่มาล้อมเมืองเชียงแสน สงครามครั้งนี้พญาสามฝั่งแก่นเกณฑ์ทัพจากเชียงใหม่ เชียงแสน ฝาง เชียงราย เชียงของ และพะเยา นับเป็นสงครามครั้งใหญ่กองทัพฮ่อเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ถูกกองทัพล้านนาติดตาม ขับไล่ไปจนสุดติดชายแดนสิบสองปันนาและยังได้ตั้งเมืองยองในเขตสิบสองปันนาเป็นเมืองขึ้นตรงต่อเชียงใหม่ ให้เป็นเมืองหน้าด่านตอนบนเพื่อต้านทัพฮ่อ ในต้นรัชสมัยของพญาสามฝั่งแก่นจึงมีสงครามทั้งจากด้านใต้และด้านเหนือ แต่หลังจากยุติสงครามกับฮ่อบ้านเมืองก็มีความสงบสุขตลอดมา พญาสามฝั่งแก่นได้รับการยกย่องว่ามีพระปรีชาสามารถองอาจกล้าหาญ จัดการรักษาบ้านเมืองในยามศึก

สงครามดีมาก เข้าใจว่าพระองค์มีบุคลิกภาพเป็นผู้นำทางทหารที่เข้มแข็ง นอกจากนั้นพญาสามฝั่งแก่นพยายามจัดการปรับปรุงการปกครองให้เป็นระเบียบแบบแผนมากขึ้น ดังจะเห็นได้ว่าทรงแต่งตั้งโอรสองค์ใหญ่ดำรงตำแหน่งอุปราชอยู่ใกล้ชิดกับพระองค์ที่เชียงใหม่ ซึ่งเท่ากับความสำคัญของเชียงรายมิให้มีสภาพเป็นเมืองอุปราช

ภาพที่ 11 : พระอัฏฐารสวัดเจดีย์หลวง สร้างเมื่อ พ.ศ. 1954 แสดงถึงความสัมพันธ์ ล้านนา-สุโขทัย

3.5 กำเนิดสีหฬนิกายฝ่ายป่าแดง

ขณะที่นิกายวัดสวนดอกที่กำลังเสื่อมก็ถูกโจมตีในเรื่องวัตรปฏิบัติที่หย่อนยาน นิกายวัดป่าแดงเป็นนิกายลังกาวงศ์ใหม่ เกิดขึ้นในรัชสมัยพญาสามฝั่งแกน ในครั้งนั้นมีพระสงฆ์จากล้านนาเดินทางไปศึกษาบวชเรียนที่ลังกา แล้วกลับมาพร้อมกับพระชาวลังกา นำวัตรปฏิบัติเข้ามาเผยแผ่ในล้านนา เกิดการจัดตั้งเป็นสาขาในถิ่นต่าง ๆ มากมาย นิกายสีหลหรือ นิกายลังกาวงศ์ใหม่ พระสงฆ์นิกายนี้มีศูนย์กลางอยู่ ณ วัดป่าแดงมหาวิหาร มูลเหตุที่ทำให้เกินนิกายนี้ในพระนครเชียงใหม่ เนื่องมาจากคณะสงฆ์ซึ่งเป็นศิษย์ของสมเด็จพระราชครูธัมมกิตติ มีอยู่ 2 คณะ คือ

คณะที่ 1 มี “พระมหาธัมมคัมภีร์” บุตรของจ่าสวนพญา เป็นหัวหน้าคณะ พร้อมด้วยพระมหาญาณลังกา และพระมหานิกรมพาหุ

คณะที่ 2 มี “พระมหาญาณคัมภีร์” บุตรของพันตาแสง เป็นหัวหน้าคณะ พร้อมด้วยพระมหาญาณมงคล พระมหาจันทรังษี พระมหาญาณสิทธิ พระมหารัตนนาค พระมหาจิตตหนุ พระมหาศีลวงศ์ พระมหาสารีบุตร และ พระมหาพุทธสาคร

ในบางข้อมูลบ้างตำรา กล่าวถึงพระสงฆ์ที่ร่วมคณะทั้ง 2 คณะนี้บ้างก็ว่าเป็นคณะเดียว ซึ่งมีนามพระเถระปรากฏอีก 3 รูป คือ พระมหาเมธังกร พระมหารตนากร และ พระมหาญาณมงคล รวมกันทั้งหมด 25 รูปที่เดินทางไปพระสงฆ์ที่เป็นศิษย์ทั้ง 2 ฝ่ายของสมเด็จพระราชครูธัมมกิตติ พร้อมด้วยคณะผู้ติดตามคือแสนเผิ้งเสนาและพญาเจ็ดลินเป็นหัวหน้าคณะผู้ติดตามได้เดินทางไปศึกษาวิชาทางพระพุทธศาสนายังโรหณชนบทลังกาทวีป ต่อมาเกิดวิกฤตทุกภิกขภัยจึงได้พากันเดินทางกลับมายังพระนครเชียงใหม่ และได้มาสถาปนานิกายสีหล หรือลังกาวงศ์ใหม่ ณ วัดแพะป่าตึง ในบางตำราเรียกว่า “สีหฬปักขะวนาราม” บ้างก็เรียก “สีหฬรัตตารามาธิปติ” บ้างก็เรียกว่า “สิงหฬรัตตมหาวันนรามาธิปติ” หรือวัดป่าแดงมหาวิหารซึ่งพระสงฆ์กลุ่มนี้ได้บวชแปลงเป็นนิกายสีหล หรือ ลังกาวงศ์ใหม่ จึงมีแนวคิดและการศึกษาของพระสงฆ์นิกายสีหลนี้ได้รับมาจากพระพุทธศาสนาในลังกาทวีป มีข้อวัตรปฏิบัติและทัศนะที่แตกต่างจากนิกายพื้นเมืองเดิมและนิกายรามัญวงศ์ ดังนั้นเมื่อมาเผยแพร่พระพุทธศาสนาแนวใหม่นี้จึงมีความขัดแย้งกับพระสงฆ์กลุ่มเดิมซึ่งกอปรด้วย พระสงฆ์นิกายพื้นเมืองเดิมและนิกายรามัญวงศ์ (ลังกาวงศ์เก่า) ร่วมกันเป็นฝ่ายหนึ่งและนิกายสีหล (ลังกาวงศ์ใหม่) เป็นอีกฝ่ายหนึ่ง ทัศนะที่แตกต่างของพระสงฆ์ ระหว่างนิกายรามัญวงศ์ (ลังกาวงศ์เก่า) และ นิกายสีหล (ลังกาวงศ์ใหม่) การที่พระมหาธัมมคัมภีร์และพระมหาญาณคัมภีร์พร้อมด้วยคณะเดินทางไปศึกษาวิชาทางพระพุทธศาสนาจากทวีปลังกามานั้น เมื่อกลับมาจึงเกิดข้อเปรียบเทียบในด้านต่างๆ ระหว่างสงฆ์ทั้ง 2 ฝ่าย พระสงฆ์นิกายลังกาวงศ์ใหม่ จึงแสดงความแต่งต่างของนิกายทั้ง 2 ให้ชาวนครได้เห็นความแตกต่างของวัตรปฏิบัติและข้อบกพร่องต่าง ๆ เช่น

1. อุปสัมปทาของพระสงฆ์ลังกาวงศ์เก่าไม่ถูกต้อง กล่าวคือ มูลเหตุมาจากคำบอกเล่าสืบต่อกันมาว่าเมื่อครั้งที่ “พระอุทุมพรบุปผารัตนมหาสวามี” ไปศึกษาพระพุทธศาสนาในลังกาทวีปนั้น เมื่อเรียนจบกลับมายังเมืองพันเมาะตะมะ พร้อมด้วยพระสงฆ์ 4 รูป คือปัญจวรรค ครบองค์ที่จะทำพิธีต่าง ๆ ได้มีการอุปสมบทเป็นต้น แต่ระหว่างการเดินทางกลับมาเกิดเหตุมีพระภิกษุรูปหนึ่งมรณภาพ เพื่อให้ครบองค์สงฆ์หรือปัญจวรรคในการอุปสมบท ท่านจึงได้อาราธนาพระพุทธรูปมาเป็นประธานแทน หากเป็นตามนี้พระสงฆ์ที่ได้รับการอุปสมบทแต่ต้นย่อมไม่ถูกต้อง แต่เมื่อครั้งหนึ่งพระธัมมคัมภีร์ ซึ่งเป็นพระสงฆ์นิกายลังกาวงศ์ใหม่ได้เป็นพระอุปัชฌาย์ทำพิธีอุปสมบทกุลบุตรให้เป็นพระสงฆ์ในเมืองเชียงใหม่ พระสงฆ์นิกายเดิมถามว่า “พระมหาธัมมคัมภีร์ บวชมาได้เพียง 5 พรรษา ทำไมจึงเป็นพระอุปัชฌาย์ได้ พระมหาธัมมคัมภีร์จึงตอบว่าตนเองบวชแปลงมา 5 พรรษาแล้วนับรวมกับที่บวชในครั้งก่อนอีกก็เป็น สิบกว่าพรรษาแล้วจึงสมารถเป็นอุปัชฌาย์ได้ พระสงฆ์นิกายเดิมจึงแย้งว่า ถ้าหากท่านกล่าวหาว่าพระสงฆ์นิกายลังกาวงศ์เดิมไม่ถูกต้องในการบวชครั้งแรกของท่านก็ไม่ถูกต้องเพราะฉะนั้น ก็ไม่สามารถนับรวมได้เช่นกัน เมื่อมีเพียงแค่ 5 พรรษาตามพระธรรมวินัย บุคคลที่สามารถจะมาเป็นพระอุปัชฌาย์ได้จะต้องบวชมาแล้วเกิน 10 พรรษา เป็นพระเถระขึ้นไป เพราะ ฉะนั้นในข้อนี้ พระมหาธัมมคัมภีร์จึงแก้ไม่ได้”

2. พระสงฆ์นิกายลังกาวงศ์เก่าย่อหย่อยพระธรรมวินัย พระสงฆ์นิกายลังกาวงศ์ใหม่กล่าวหาว่าพระสงฆ์นิกายพื้นเมืองเดิมและนิกายลังกาวงศ์เก่านี้ปฏิบัติไม่ถูกต้อง ย่อยหย่อนพระธรรมวินัย ซึ่งมีความจริงอยู่บ้าง เช่น การฉันไข่ การรับข้าวเปลือก และการแบ่งบุหรี่เมี่ยงแล่คฤหัสถ์ เป็นเพราะพระพุทธศาสนาทั้ง 2 นิกายนี้ได้มาประดิษฐานในพระนครเชียงใหม่นานแล้ว จึงอาจมีการเคลื่อนคลาดหรือผิดจาดพระธรรมวินัยเดิมไปบ้าง แต่ในคัมภีร์โอวาทานุสาสนี ซึ่งเป็นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาของฝ่ายบุปผวาสีนั้น กล่าวถึงโอวาทคำสอน ครองปฏิบัติของพระภิกษุพึงกระทำเป็นกิจวัตร มีจีวรปฏิสังยุตตวัตต์ และ ปกิณณกะวัตต์เป็นต้น คือแนะนำให้พระสงฆ์ให้พระสงฆ์รู้จักข้อวัตรปฏิบัติต่างๆ ซึ่งไม่น่าจะทำให้พระสงฆ์นิกายเดิมผิดแลปกออกจากเดิมมากนัก ต่อมาพระสงฆ์นิกายเดิมจึงปรับปรุงสมณวัตรให้สงบและเรียบจึงทำให้พ้นข้อกล่าวหาในที่สุด

3. พระสงฆ์นิกายลังกาวงศ์เก่า ถือไม้เท้าบิณฑบาตพระสงฆ์นิกายลังกาวงศ์ใหม่ กล่าวหาว่าพระสงฆ์นิกายลังกาวงศ์เก่าเวลาเดินออก รับบิณฑบาตเอาชายจีวรคลุมบาตร และเมื่อไปไหนก็ถือไม้เท้า เหมือนอย่างยาจกที่ถือกะลาและไม้เท้าเดินขอทาน ไม่เหมาะกับสมณเพศ พระสงฆ์นิกายเดิมแก้ข้อกล่าวหานี้ว่า “สมณถือไม้เท้านั้นเคยปรากฏในพุทธประวัติคราวเมื่อสมเด็จพระชินวร พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเสด็จลงบันไดจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เมื่อคราวที่พระพุทธองค์ไปจำพรรษาโปรดพระพุทธมารดานั้น ท้าวมหาพรหมก็ได้นำเอาไม้เท้าแก้วมาถวายพระพุทธองค์ พระพุทธองค์ก็ทรงธารพระกร คือ ถือไม้เท้า เสด็จลงมาจากสวรรค์ทางบันไดแก้ว เป็นการฉลองศรัทธาต่อท้าวมหาพรหมอย่างยิ่งไม่น่าจะเป็นข้อหาที่ควรตำหนิอันใดเลย

4. พระสงฆ์นิกายลังกาวงศ์เก่านั้นออกสียงสวดมนต์ อักขระวิธีไม่ถูกต้อง พระสงฆ์นิกายลังกาวงศ์ใหม่ กล่าวหาว่าพระสงฆ์นิกายเดิมนั้นเวลาสวดมนต์หรือสวดกรรมวาจา มักเปล่งเสียงไม่ถูกต้อง ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่าอักขระวิบัติซึ่งจะทำให้ สังฆกรรมไม่บริสุทธิ์

5. พระสงฆ์นิกายลังกาวงศ์เก่าถูกกล่าวหาว่าสะสมทรัพย์ พระสงฆ์นิกายลังกาวงศ์ใหม่ กล่าวหาพระสงฆ์นิกายเดิมมีความโลภ รับเงินรับทอง สะสมทรัพย์สมบัติ ข้าทาส ข้าพระ คนวัด มีที่นาจังหันมากถึงขั้นปาราชิก ถือว่าเป็นพระไม่บริสุทธิ์ การทำบุญกับพระสงฆ์ฝ่ายนี้ย่อมไม่ได้อานิสงค์ผลบุญ พระสงฆ์นิการเดิมจึงแก้ข้อกล่าวหาว่า “คัมภีร์พระพุทธศาสนากล่าถึงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ว่าในบางครั้งท่านก็ได้สละราชสมบัติ ปัจจัยเงินทอง ข้าวของมากสิ่งเป็นทาน และได้ถวายให้กับพระพุทธองค์ เช่นนี้พระพุทธองค์ก็ทรงไม่บริสุทธิ์หรือ แต่ปรากฏว่าพระโพธิสัตว์ที่ได้กระทำการสละทรัพย์สมบัติเป็นทานบารมี กลับทำให้ท่านได้นับอานิสงค์อันเลิศเป็นเหตุให้บรรลุพระโพธิญาณ การรับประเคนวัตถุอนามาสและการสะสมครอบครอง บริหารจัดการวัตถุเหล่านั้นไม่น่าจะผิดแต่ประการใด” ในข้อกล่าวหานี้สืบเนื่องมาจากคณะสงฆ์นิกายรามัญวงศ์เป็นที่นับถือของกษัตริย์ ขุนนาง เชื้อพระวงศ์ และคหบดีทั้งหลาย จึงนำเอาเงิน

ทองของมีค่า เครื่องอุปโภค บริโภคและอื่น มาถวายเป็นจำนวนมาก จึงเป็นเหตุให้เกิดความอิจฉากันเกิดขึ้น ด้วยเหตุนี้พระสงฆ์นิกายลังกาวงศ์ใหม่จึงกล่าวว่าพระสงฆ์นิกายลังกาวงศ์เก่าควรจะเป็นพระฝ่ายคามวาสี มากว่าพระฝ่ายอรัญญวาสี

ซึ่งต่อมาปรากฏความขัดแย้งระหว่างกษัตริย์กับขุนนางและเชื้อพระวงศ์ โดยมีขุนนางกลุ่มหนึ่งสนับสนุนนิกายสีหล แต่ขณะที่พระเจ้าสามฝั่งแกนซึ่งครองราชย์อยู่ระหว่าง พุทธศักราชที่ 1945-1984 ทรงสนับสนุนนิกายรามัญ และทรงขัยไล่พระสงฆ์นิกายสีหลออกจากพระนครไปพระสงฆ์กลุ่มนั้นได้ไปย้ายเมืองเขลางค์นครและได้รับการสนับสนุนจากหมื่นโลกนครผู้เป็นเจ้าเมือง จึงสามารถเผยแพร่พระพุทธศาสนาไปไกลถึงเมืองเชียงราย เชียงแสน ต่อมาในพุทธศักราชที่ 1985 ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองในอาณาจักรล้านนา พระเจ้าสามฝั่งแกนถูกขุนนางยึดอำนาจ และถูกถอดออกจากราชบังลังก์ และได้ให้ท้าวลกราชบุตรองค์ที่ 6 ของพระเจ้าสามฝั่งแกน ขึ้นครองราชย์สมบัติแทน ทรงพระนามว่า “พระมหาศรีสุธรรมติโลกราช” หรือ “พระเจ้าติโลกราช” ต่อมามีขุนนางชื่อว่า เจ้าแสนขาน ซึ่งสนับสนุนพระสงฆ์ฝ่ายรามัญวงศ์เป็นกบฏ พระเจ้าติโลกราชจึงทรงขอให้หมื่นโลกนครผู้เป็นพระเจ้าอา ปราบกบฏแทนเมื่อสำเร็จแล้วจึงให้รับราชการในพระนครเชียงใหม่ และในการต่อมาพระเจ้าติโลกราชทรงสนับสนุน คณะสงฆ์นิการสีหลเพราะขุนนางในราชสำนักของพระองค์ส่วนมากล้วนแล้วแต่นับถือและสนับสนุนพระสงฆ์นิกายนี้

ครั้นรัชสมัยพญาติโลกราช (พ.ศ. 1954-2030) กษัตริย์ล้านนาลำดับที่ 9 พระองค์เป็นโอรสลำดับที่ 6 ในจำนวนโอรส 10 พระองค์ของพญาสามฝั่งแก่น เดิมชื่อท้าวลกครองเมืองพร้าว ต่อมาท้าวลกกระทำผิดอาชญาจึงถูกลงโทษไปอยู่เมืองยวมใต้ ใน พ.ศ. 1954 ท้าวลกกระทำการแย่งชิงราชสมบัติภายใต้ความช่วยเหลือจาก นายสามเด็กย้อยขุนนางในเมืองเชียงใหม่ พญาสามฝั่งแก่นยอมกระทำพิธีมอบเมืองให้ท้าวลกการแย่งชิงราชสมบัติของพญาติโลกราชได้รับการต่อต้านจากท้าวซ้อยพระอนุชาซึ่งครองเมืองฝาง ท้าวซ้อยแข็งเมือง พญาติโลกราชส่งกองทัพไปปราบสำเร็จระหว่างที่ล้านนาเกิดความไม่สงบ ภายในเปิดโอกาสให้สมเด็จพระบรมราชาที่ 2 กษัตริย์อยุธยา ยกทัพมาตีเชียงใหม่ ใน พ.ศ. 1955 แต่ก็ต้องแตกพ่ายกลับไปหลังจากขับไล่กองทัพอยุธยาไปแล้ว พญาติโลกราชทรงสร้างความมั่งคงภายในอาณาจักรล้านนาทรงใช้เวลาประมาณ 10 ปี (พ.ศ. 1944-1554) อาณาจักรล้านนาก็มีความเข้มแข็ง ดังจะเห็นได้ว่าพญาติโลกราชสามารถยึดเมืองน่าน เมืองแพร่ สำเร็จ โดยเฉพาะเมืองน่านต้องทุ่มเททำสงครามถึง 5 ปี (พ.ศ. 1956-1992) เมืองน่านและเมืองแพร่จึงถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนานับแต่นั้นมา เมื่อพญาติโลกราชสร้างความเข้มแข็งภายในอาณาจักรแล้ว จึงขยายอำนาจลงสู่ด้านใต้ทำสงครามอยุธยา ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถติดต่อกันประมาณ 25 ปี สงครามเริ่มต้น พ.ศ. 1494 เมื่อพญายุทธิษเฐียร เจ้าเมืองพิษณุโลกเข้าสวามิภักดิ์ต่อพญาติโลกราช และร่วมกันตีปากยม (พิจิตรตอนใต้) ได้ จากนั้นใน พ.ศ. 2003 พระยาเชลียงก็เข้าสวามิภักดิ์ต่อพญาติโลกราชอีกผู้หนึ่ง ในปีต่อมาพระยาเชลียงนำพญาติโลกราชมาตี เมืองพิษณุโลกและ

เมืองกำแพงเพชร แต่ที่เมืองไม่ได้ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงแก้ไขการขยายอำนาจของพญาติโลกราช โดยเสด็จขึ้นมาครองเมืองพิษณุโลก ใน พ.ศ. 2006 ในการทำสงครามกับล้านนานอกจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงใช้กำลังทหารโดยตรงแล้ว ยังใช้พุทธศาสนาและไสยศาสตร์เป็นเครื่องมือ กล่าวคือสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงใช้พุทธศาสนาเป็นสิ่งสร้างสัมพันธไมตรีกับพญาติโลกราช เมื่อพระองค์ออกผนวชก็ได้ขอเครื่องสมณบริขารจากพญาติโลกราชและระหว่างที่ผนวกก็ทรงขอบิณฑบาตเมืองเชลียงแต่ไม่ประสบความสำเร็จ ส่วนการใช้ไสยศาสตร์ก็ส่งชีม่านมาทำลายต้นนิโครธ (ต้นเฮือด) ซึ่งเป็นศรีเมืองอยู่ที่แจ่งศรีภูมิลงพร้อมกับกราบทูลให้พญาติโลกราชสร้างพระราชมณเฑียรขึ้นที่นั่น เพื่อเป็นการสร้างความอ่อนแอภายในเมืองเชียงใหม่ ซึ่งผู้คนในสมัยนั้นมีความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์มาก

หลังจากสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถครองเมืองพิษณุโลกแล้วก็ทรงยับยั้งกองทัพล้านนาได้ใน พ.ศ. 2017 สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงยึดเมืองเชลียงกลับคืนได้ และใน พ.ศ. 2024 อยุธยาและล้านนาก็เป็นไมตรีกัน ตกลงยุติสงครามซึ่งยืดเยื้อเป็นเวลานานการขยายอาณาเขตของพญาติโลกราช นอกจากจะขยายไปด้านใต้และด้านตะวันออกโดยยึดเมือง น่านและเมืองแพร่ได้แล้ว ด้านตะวันตกยังขยายออกไปถึงรัฐฉานได้ เมืองนาย เมืองสีป้อ เมืองยอง ห้วย เป็นต้น ด้านเหนือตีได้เมืองเชียงรุ้ง สมัยพญาติโลกราชอาณาจักรล้านนามีอาณาเขตกว้างขวางและมีความเจริญรุ่งเรืองสูงสุดจะเห็นว่าเจ้าลุ่มฟ้า (กษัตริย์ฮ่อ) ได้ส่งทูตเป็นไมตรีกับล้านนาและยอมรับฐานะของ พญาติโลกราชว่าเท่าเทียมกับตน

ภาพที่ 12 : โพธิวิหารจำลอง วัดมหาโพธาราม สถานที่สังคายนาพระไตรปิฎกเมื่อ พ.ศ. 2020

เมื่อพุทธศาสนาเถรวาทนิกายสีหลเข้ามาในล้านนา พระเจ้าพระเจ้าติโลกราชทรงให้การสนับสนุนอย่างมาก ในสมัยนั้นพุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรืองยิ่ง พระองค์ทรงเลื่อมใสและทำนุบำรุงพุทธศาสนา ทรงสนับสนุนคณะสงฆ์นิกายสีหล โดยพระองค์ทรงอาราธนาพระมหาเมธังกร พระภิกษุนิกายสีหลจากเมืองลำพูนมาจำพรรษาที่วัดราชมณเฑียร จากการที่พระภิกษุล้านนามีความเชี่ยวชาญในภาษาบาลีและพระไตรปิฎกอย่างสูง และการศึกษาปริยัติธรรมอย่างละเอียดลึกซึ้ง จึงเกิดการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้น

ใน พ.ศ. 2020 ที่วัดมหาโพธารามใช้เวลา 1 ปี จึงสำเร็จ ซึ่งนับเป็นการสังคายนาครั้งที่ 4 ของโลก พระไตรปิฎกฉบับที่ชำระในสมัยพญาติโลกราชถือเป็น หลักปฏิบัติของพระสงฆ์นิกายต่าง ๆ ในล้านนาสืบมา ทรงสดับฟังอานิสงส์การปลูกต้นโพธิ์ โปรดให้นำต้นโพธิ์จากลังกามาปลูกในเขตอรัญญิกของเมืองเชียงใหม่ ณ วัดมหาโพธารามที่พระองค์สร้างขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์ของการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า พร้อมสัตตมหาสถานทั้ง 7 แห่งในสถานที่นั้น โดยสันนิษฐานว่าพระเจ้าติโลกราชต้องการให้การปลูกต้นโพธิ์เป็นที่สักการะสำคัญแทนพระธาตุ อาจมีแนวคิดการสถาปนาสร้างสัตตมหาสถาน อันเป็นศีรษะทวีปเป็นมณฑลศักดิ์สิทธิ์เพื่อประกาศความเปนธรรมราชาของพระองค์ พญาติโลกราชทรงสร้างวัดหลายวัด เช่น วัดราชมณเฑียร วัดป่าตาล และวัดป่าแดงมหาวิหารเป็นต้น ทรงสร้างต่อเติมเจดีย์หลวงและทรงอัญเชิญพระแก้วมรกตจากวัดพระธาตุลำปางหลวงมาประดิษฐานไว้ที่เจดีย์หลวง ส่วนพระบรมธาตุที่เจดีย์ตั้งอยู่ในเมืองอื่นพบว่ามีการสร้างองค์พระธาตุขึ้นในช่วงการปกครองของพระเจ้าติโลกราช เช่น พระธาตุลำปางหลวงที่เดิมเป็นเพียงสถานที่ประดิษฐานพระธาตุไว้ใต้ดิน ส่วนเจดีย์สร้างขึ้นใน พ.ศ. 1992 โดยเจ้าหาญแต่ท้องเช่นเดียวกับตำนานพระธาตุแช่แห้ง พ.ศ. 2019 พญาติโลกราชสิ้นพระชนม์ ใน พ.ศ. 2030 ในช่วงเวลา 40 ปี แห่งรัชสมัยของพระองค์อาณาจักรล้านนามีความเจริญรุ่งเรืองทุกด้านและความเจริญรุ่งเรืองนี้สืบต่อมาจนถึงสมัยพญาแก้ว (พ.ศ. 2038-1064) พระราชปนัดดาของพระองค์ หลังจากพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์แพร่หลายในล้านนา พระภิกษุชาวล้านนาได้ให้ความสนใจศึกษาพุทธศาสนามากขึ้นเป็นลำดับ จนในเวลาต่อมาพระภิกษุมีความรู้ความสามารถสูง เห็นได้จากการทำสังคายนาพระไตรปิฎกใน พ.ศ. 2020 และผลงานวรรณกรรมทางพุทธศาสนาที่มีชื่อเสียงของพระภิกษุชาวเชียงใหม่ในสมัยพญาแก้ว (พ.ศ.2038-2064) อาทิเช่น

พระญาณวิลาส คัมภีร์สังขยาปกาสก (พ.ศ. 2059)

พระโพธิรังสี จามเทวีวงศ์ และสิหิงคนิทาน (พ.ศ. 2003–2073)

พระรัตนปัญญาเถระ ชินกาลมาลีปกรณ์ (พ.ศ. 2060)

พระสิริมังคลาจารย์ เวสสันตรทีปนี (พ.ศ. 2060) จักกวาฬทีปนี (พ.ศ. 2063)

สังขยาปกาสกฎีกา (พ.ศ. 2063) และมังคลัตถทีปนี (พ.ศ. 2067)

ภาพที่ 13 : ตำนานพระธาตุและพระพุทธปฏิมาศักดิสิทธิ์ที่รับอิทธพลจากลังกาวังสปกรณ์

มีการแต่งรจนาตำนานพระธาตุจากขนบตำนานลังกา มายืนยันสถานที่ตั้งพระธาตุบนภูเพียง จึงก่อพระธาตุครอบสถานที่เดิมที่ประดิษฐานพระธาตุที่ได้รับมาจากพญาเมืองสุโขทัย ตำนานพระธาตุดอยตุงกล่าวถึงพระเจ้าติโลกราชแต่งเครื่องบูชาพร้อมคัมภีร์มาบูชาพระมหาธาตุเจ้าคัมภีร์หนึ่งไว้หื้อ เป็นที่ตั้งตำนาน แสดงถึงตำนานพระธาตุนี้เขียนขึ้นในสมัยพระเจ้าติโลกราชมีเนื้อเรื่องต่อเนื่องมาถึงสมัยพระเมืองแก้วจากการจดบันทึกเหตุการณ์สำคัญ จึงกล่าวได้ว่าตำนานเหล่านี้รับรูปแบบการแต่งตำนานพระธาตุตามแบบแผนของตำนานพระเจ้าเลียบโลกร่วมกับการบันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานั้นส่วนตำนานพระธาตุศรีจอมทองมีพระธาตุเสด็จออกมาจากที่บรรจุไว้ใต้ดินต่อมา พ.ศ. 2060 พระเมืองแก้ว (พ.ศ. 2038-2068) ทรงโปรดให้สร้างมณฑปประดิษฐานพระธาตุไว้ในวิหาร ทั้งหมดเป็นตัวอย่างการนำตำนานพระธาตุจากศรีลังกามาเผยแพร่ในล้านนา ทำให้เกิดการแต่งตำนานพระธาตุสำคัญแต่ละองค์ขึ้นมาตามบริบทของแต่ละพื้นที่และยอมรับในฐานะพระธาตุศักดิ์สิทธิ์ที่มีความสำคัญเหนือพระธาตุอื่นช่วงเวลาหลังจากอยู่ภายใต้การปกครองของพม่า ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวเพียงกษัตริย์พม่า รวมทั้งบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์เดินทางมาสักการบูชาพระธาตุสำคัญ เช่น พระธาตุหริภุญไชย พระธาตุลำปางหลวง พระธาตุดอยสุเทพ ร่วมกับคนในท้องถิ่นบูรณปฏิสังขรณ์พระธาตุที่หักพังลงมาด้วยเหตุการณ์แผ่นดินไหว ดังบันทึกในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ความว่า “ศักราช 907 เดือน 11 แรม 4 ค่ำ แผ่นดินไหวหนัก ยอดมหาเจดีย์หลวงและเจดีย์วัดพระสิงห์หักพัง โดยเจดีย์วัดอื่นก็เช่นกัน” พุทธศาสนาในล้านนาดำรงอยู่ท่ามกลางความไม่มั่นคงทางการเมือง ตราบจนสิ้นอายุเมืองเชียงใหม่

3.6 การล่มสลายของอาณาจักรล้านนา

ความเลื่อมของอาณาจักรล้านนาเกิดขึ้นในปลายสมัยราชวงศ์มังราย นับตั้งแต่สมัยของพญาเกษเชษฐราช จนกระทั่งตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า ใน พ.ศ. 2101 สมัยเสื่อมนี้เป็นช่วงเวลา 216 ปี สภาพบ้านเมืองแตกแยกวุ่นวายอย่างหนัก

พญาเกศเชษฐราช (พ.ศ. 2068-2081) (พญาเกศหรือพระเมืองเกษเกล้า) หลังจากพญาแก้วสิ้นพระชนม์ พระองค์ไม่มีโอรส ขุนนางจึงไปเชิญพญาเกศอนุชาขึ้นครองราชย์ ก่อนหน้าจะครองราชย์พญาเกศครองเมืองน้อย พระองค์จึงไม่มีฐานอำนาจในเมืองเชียงใหม่ ในการบริหารราชการพระองค์จึงถูกต่อต้านจากกลุ่มขุนนาง เช่น ใน พ.ศ. 2073 ไฟไหม้พระราชวัง ซึ่งเข้าใจว่าถูกลอบวางเพลิงใน พ.ศ. 2074 หมื่นสามล้านผู้ครองเมืองลำปางก่อการกบฏ ในที่สุด พ.ศ. 2091 ขุนนางปลดพระองค์จากตำแหน่งโดยส่งให้ไปครองเมืองน้อยตามเดิม ขุนนางเชิญท้าวชายโอรสพญาเกศขึ้นครองราชย์ แต่ก็ครองได้เพียงไม่นานก็ถูกปลงพระชนม์ ขุนนางกลับไปเชิญพญาเกศให้ครองราชย์เป็นครั้งที่ 2 ซึ่ง ครองได้เพียง 2 ปี ก็ถูกปลงพระชนม์

เมื่อพญาเกศสิ้นพระชนม์ ขุนนางในเมืองเชียงใหม่ และขุนนางหัวเมืองต่างๆ แตกแยก แย่งชิงความเป็นใหญ่ ต่างสนับสนุนเจ้านายฝ่ายตนให้ขึ้นครองราชย์ แสนคร้าวหัวหน้ากลุ่มขุนนางในเมืองเชียงใหม่ไปทาบทามเจ้านายเชียงตุงมาครองเมืองเชียงใหม่ แต่เจ้าเชียงตุงไม่ยอมรับตำแหน่งจึงไปเชิญเจ้านายจากเมืองนาย ซึ่งเจ้าเมืองนายยังไม่ทันจะมาถึงแสนคร้าวก็ถูกกำจัดเสียก่อน ขุนนางอีกกลุ่มหนึ่งเป็นเจ้าเมืองต่าง ๆ เช่น เมืองลำปาง เมืองเชียงราย เมืองเชียงแสน และเมืองพาน กลุ่มนี้ต้องการเชิญพระไชยเชษฐาจากล้านช้างมาเป็นกษัตริย์ ระหว่างนี้กลุ่มนี้ไปเชิญพระไชยเชษฐาอยู่นั้น ได้เกิดสงครามกลางเมืองระหว่างแสนคร้าวกับหมื่นหัวเคี่ยนซึ่งนำกองทัพแสนหวีมา หมื่นหัวเคี่ยนแพ้หนีไปเมืองลำพูนจึงขอกำลังจากอยุธยามาช่วย ขณะนั้นเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่ไปเชิญพระไชยเชษฐากลับมาถึงเชียงใหม่ ได้จัดการสังหารแสนคร้าวและพรรคพวกเสียขุนนางกลุ่มนี้ จึงเชิญพระนางจิรประภาครองเมืองชั่วคราว (พ.ศ. 2094) และในช่วงที่พระนางจิรประภาครองเมือง พระไชยราชาแห่งกรุงศรีอยุธยา ยกทัพมาล้อมเมืองเชียงใหม่ พระนางจิรประภายอมส่งเครื่องราชบรรณาการแก่อยุธยากองทัพอยุธยาจึง ยกกลับไปเมื่อพระไชยเชษฐาเสด็จถึงเชียงใหม่ พระนางจิรประภาทรงสละราชสมบัติ พระไชยเชษฐา (พ.ศ. 2089-2090) ครองล้านนา 2 ปี พระองค์ไม่สามารถขจัดปัญหาความแตกแยกของกลุ่มขุนนางได้ และในที่สุดพระไชยเชษฐาเสด็จกลับล้านช้าง ล้านนาจึงว่างกษัตริย์ในช่วง 4 ปี ระหว่าง พ.ศ. 2091-2094 เกิดสงครามกลางเมือง บ้านเมืองแตกแยกอ่อนแอยิ่ง ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวว่า “เกิดเป็นกลียุคมากนัก”

ในรัชสมัยท้าวแม่กุ (พ.ศ. 2094-2107) กษัตริย์ล้านนาลำดับที่ 17 ซึ่งเป็นองค์สุดท้ายแห่งราชวงศ์มังราย ก่อนที่จะตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า รัชสมัยท้าวแม่กุ สภาพบ้านเมืองล้านนาอ่อนแอที่สุด เมื่อพระเจ้าบุเรงนองยก ทัพมารบเชียงใหม่ใช้เวลาเพียง 3 วัน ก็สามารถยึดเชียงใหม่ได้อย่างง่ายดายใน พ.ศ. 2101 ความอ่อนแอของล้านนาเป็นผลมาจากความแตกแยกภายในอาณาจักร ซึ่งกลุ่มขุนนางพยายามแย่งชิงอำนาจกัน โดยพยายามแต่งตั้งกษัตริย์ตามความเห็นชอบของกลุ่มตนเอง นอกจากนี้สถาบันขุนนาง

ในสมัยปลายราชวงศ์มังรายมีอำนาจเพิ่มขึ้น ขณะที่สถาบันกษัตริย์อ่อนแอมาก จนกระทั่งขุนนางสามารถกระทำตามความพอใจของตนเช่น ถอดถอน ปลงพระชนม์ และแต่งตั้งกษัตริย์ใหม่

พม่าปกครองล้านนาถึงสองร้อยกว่าปีนับเป็นยุคแห่งความอ่อนแอของล้านนา ตามหัวเมืองต่าง ๆ เกิด ความแตกแยกวุ่นวายทั่วไป ในช่วงเวลาดังกล่าวส่วนใหญ่พม่าปกครอง แต่จะมีบางครั้งที่อยุธยายกทัพขึ้นมาตีเชียงใหม่ได้ เช่น สมัยสมเด็จพระนเรศวร และสมัยสมเด็จพระนารายณ์ และยังมีบางช่วงที่เชียงใหม่เป็นอิสระ เช่น พ.ศ. 2270-2306 ในสมัยพระเจ้าตากสิน เจ้านายล้านนาเชื้อสายสกุลเจ้าเจ็ดตน (ทิพย์จักร-ทิพย์ช้าง)จึงเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อไทยและร่วมกันขับไล่พม่าออกไปสำเร็จ ล้านนาจึงตกเป็นเมืองประเทศราชของไทยนับแต่นั้นมา

3.7 ล้านนาในฐานะเมืองประเทศราชและการปฏิรูปการปกครองสู่รัฐประชาชาติสยาม บริบททางการเมืองของล้านนาก่อนการสวามิภักดิ์ต่อสยาม

อาณาจักรล้านนา โดยมีเชียงใหม่เป็นศูนย์กลาง ตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่า มายาวนานกว่า 200 ปี (พ.ศ. 2101-2317) แม้จะมีการก่อกบฏหลายครั้งในพุทธศตวรรษที่ 23 ช่วงที่พม่าอ่อนแอจนหัวเมืองสำคัญอย่างเชียงใหม่ ลำพูน และลำปาง สามารถแยกตัวเป็นอิสระได้ในบางช่วงเวลา เช่น ยุคของเทพสิงห์ องค์ดำ (องค์นก) และเจ้าขี้หูด แต่ในท้ายที่สุดพม่าก็สามารถกลับมายึดครองและใช้เชียงแสนเป็นศูนย์กลางอำนาจในการควบคุมล้านนาเพื่อเป็นฐานทัพในการโจมตีกรุงศรีอยุธยา ในส่วนของเมืองลำปาง เกิดความวุ่นวายภายในจากการแย่งชิงอำนาจและการรุกรานของท้าวมหายศแห่งลำพูน จนกระทั่งเกิดวีรบุรุษท้องถิ่นคือ “พ่อเจ้าทิพย์ช้าง” พรานป่าผู้มีความสามารถในการรบ ได้อาสาต่อสู้จนได้รับชัยชนะและได้รับการยกย่องให้เป็นเจ้าเมืองลำปางใน พ.ศ. 2275 ในนาม “พระยาสุลวะลือไชย” ซึ่งเป็นปฐมกษัตริย์แห่งตระกูล “เจ้าเจ็ดตน”อย่างไรก็ดีในสภาวะที่บ้านเมืองขาดเอกภาพและมีการรบกันเองระหว่างหัวเมือง พระยาสุลวะลือไชยจึงเลือกส่งบรรณาการแก่อังวะเพื่อสร้างความชอบธรรมทางการเมืองและได้รับแต่งตั้งเป็น “พระยาไชยสงคราม” หลังอสัญกรรมใน พ.ศ. 2302 “เจ้าชายแก้ว” บุตรชายได้ขึ้นครองอำนาจสืบต่อในฐานะ “เจ้าฟ้าสิงหราชธานี” ท่ามกลางความกดดันจากการเมืองภายในและการกดขี่อย่างรุนแรงจากข้าหลวงพม่า โดยเฉพาะโป่มะยุง่วน

3.8 การฟื้นฟูม่านและการสถาปนาความสัมพันธ์กับราชสำนักสยาม

ความบีบคั้นจากการริดรอนอำนาจและการถูกเกณฑ์แรงงานโดยพม่า นำไปสู่จุดแตกหักในปี พ.ศ. 2314 เมื่อโป่มะยุง่วนสั่งกวาดต้อนครอบครัวของพระยาจ่าบ้าน (บุญมา) และพระยากาวิละ (บุตรของเจ้าชายแก้ว) ส่งผลให้ผู้นำล้านนาตัดสินใจเปลี่ยนยุทธศาสตร์หันมาสวามิภักดิ์ต่อฝ่ายไทย โดยพระยาจ่าบ้านได้เดินทางลงไปเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ณ กรุงธนบุรี นำไปสู่การร่วมมือกันขับไล่พม่า

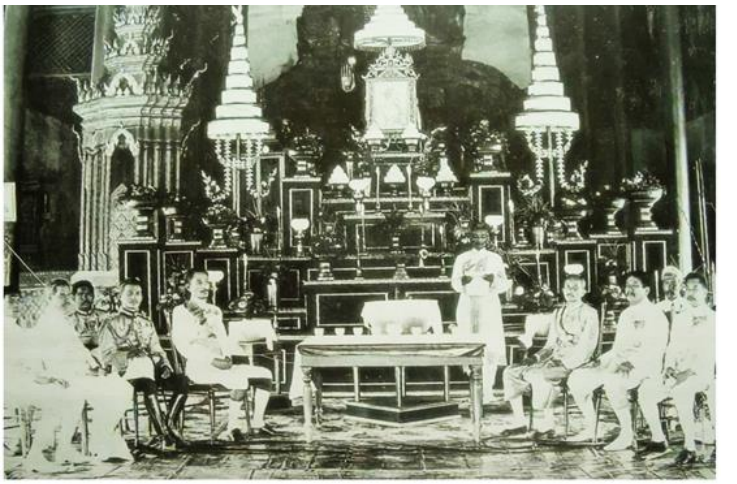
ออกจากเชียงใหม่ได้สำเร็จใน พ.ศ. 2317 หลังเสร็จศึก สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงดำเนินนโยบาย “มอบบ้านเมืองให้เจ้า” โดยแต่งตั้งพระยาจ่าบ้านเป็นพระยาวชิรปราการครองเชียงใหม่ และแต่งตั้งพระยากาวิละครองลำปาง โดยมีกลุ่มพี่น้องเจ้าเจ็ดตนร่วมช่วยราชการ ความสัมพันธ์ระหว่างตระกูลเจ้าเจ็ดตนกับราชวงศ์จักรีแน่นแฟ้นยิ่งขึ้นผ่านการส่งเสริมเครือญาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “เจ้าศรีอโนชา” (เจ้ารจนา) น้องสาวของพระยากาวิละ ซึ่งเป็นชายาของเจ้าพระยาสุรสีห์ (ต่อมาคือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ 1) ได้มีบทบาทสำคัญในการเกณฑ์กำลังพลปราบกบฏพระยาสรรค์ในช่วงปลายสมัยธนบุรี (พ.ศ. 2324) และเปิดทางให้เจ้าพระยาจักรีขึ้นปราบดาภิเษกเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช (รัชกาลที่ 1)

ความดีความชอบดังกล่าวส่งผลให้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตระกูลเจ้าเจ็ดตนได้รับความไว้วางใจจากรัฐบาลกลางอย่างสูง พระยากาวิละได้รับการสนับสนุนให้ขึ้นเป็นพระยาวชิรปราการครองเมืองเชียงใหม่แทนพระยาจ่าบ้านที่เสียชีวิตลง ทรงตั้งมั่นอยู่ที่เวียงป่าซางนาน 14 ปี เพื่อเตรียมกำลังพลก่อนจะเข้าฟื้นฟูเมืองเชียงใหม่ที่เคยร้างข้ามทศวรรษได้สำเร็จใน พ.ศ. 2339 ผ่านนโยบาย “เก็บผักใส่ซ้า เก็บข้าใส่เมือง” ด้วยการกวาดต้อนและรวบรวมกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ เช่น ไต ลื้อ ยอง และเขิน เข้ามาตั้งถิ่นฐาน โดยจัดวางกลุ่มช่างฝีมือชั้นดีไว้ในเมือง (เช่น ย่านวัวลาย) และกลุ่มเกษตรกรไว้นอกเมือง นอกจากนี้กองทัพเชียงใหม่ร่วมกับกองทัพหลวงสยามยังสามารถขับไล่พม่าออกจากเชียงแสนได้อย่างเด็ดขาดใน พ.ศ. 2357 ยุติอิทธิพลของพม่าในล้านนาอย่างสิ้นเชิง ส่งผลให้เชียงใหม่ขยายขอบเขตอำนาจไปถึงสิบสองปันนาและเชียงตุง พระยากาวิละจึงได้รับโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็น “พระเจ้าประเทศราช” ใน พ.ศ. 2345 ขณะเดียวกันเมืองลำปางและเมืองลำพูน (ที่ตั้งขึ้นใหม่ใน พ.ศ. 2357) ก็ถูกจัดวางโครงสร้างเป็นเมืองพี่เมืองน้องและเมืองบริวารภายใต้สายสัมพันธ์ตระกูลเจ้าเจ็ดตน เพื่อทำหน้าที่เป็นรัฐกันชนและหน้าด่านทางเหนือที่เข้มแข็งของสยาม

3.9 แรงกดดันจากลัทธิจักรวรรดินิยมและสนธิสัญญาเชียงใหม่

โลกทัศน์การปกครองแบบเมืองประเทศราชเริ่มเผชิญความท้าทายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เมื่ออังกฤษขยายอิทธิพลเข้ามาทำป่าไม้ไม้สักในภาคเหนือ ความขัดแย้งระหว่างเจ้านายท้องถิ่นกับคนในบังคับของอังกฤษส่งผลให้เกิดการเรียกร้องให้ส่วนกลางเข้าจัดระเบียบ นำไปสู่การลงนามในสนธิสัญญาเชียงใหม่ (The Treaty of Chiangmai) ฉบับแรกใน พ.ศ. 2416 เพื่อควบคุมโจรผู้ร้ายชายแดนและจัดตั้งศาลต่างประเทศที่เชียงใหม่ ถือเป็นครั้งแรกที่อังกฤษยอมรับอำนาจศาลไทยในระดับหนึ่งหากคนในบังคับยินยอม ต่อมาใน พ.ศ. 2426 ได้มีการลงนาม สนธิสัญญาเชียงใหม่ฉบับที่ 2 ซึ่งขยายอำนาจศาลไทยให้ครอบคลุมคดีอาญาและแพ่งของคนในบังคับอังกฤษทั้งหมด และอนุญาตให้อังกฤษตั้งกงสุลประจำเชียงใหม่ได้ แรงกดดันและการสูญเสียผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชาติมหาอำนาจ

นี้ บีบบังคับให้ราชสำนักกรุงเทพฯ ต้องเร่งปฏิรูปการปกครองหัวเมืองเหนือเพื่อป้องกันการแทรกแซงจากตะวันตก

สมัยรัชกาลที่ ๕ วิหารวัดเจดีย์หลวงเป็นสถานที่ทำพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัจจา แทนวิหารหลวงวัดเชียงมั่น

ภาพที่ 14 : เชียงใหม่สมัยเป็นประเทศราชของกรุงรัตนโกสินทร์

3.10 การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพและการสลายตัวของระบบประเทศราช

กระบวนการรวมศูนย์อำนาจเริ่มต้นใน พ.ศ. 2427 โดยรัฐบาลกลางส่งพระนริทรราชเสนี (พุ่ม ศรีไชยยันต์) ไปเป็น “ข้าหลวงสามหัวเมือง” (เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน) เพื่อทำหน้าที่ตระลาการและประสานงานพระบรมราโชบายของรัชกาลที่ 5 ในระยะแรกเป็นไปอย่างค่อยเป็นค่อยไป ทรงเน้นย้ำไม่ให้ข้าหลวงบีบคั้นกดขี่เจ้านายท้องถิ่นจนกระทบกระเทือนจิตใจ แต่ให้ปฏิบัติเสมือนเปลี่ยนล้านนาเป็น “เครื่องจักร” ที่หมุนไปตามความต้องการของกรุงเทพฯ โดยยังคงรักษาวงศ์ตระกูลประเทศราชไว้ความเข้มข้นของการปฏิรูปเพิ่มขึ้นหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) และการเสียดินแดนฝั่งซ้ายและขวาของแม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส พระยาทรงสุรเดช (อั้น บุนนาค) ข้าหลวงใหญ่มณฑลลาวเฉียง (ต่อมาคือมณฑลพายัพ) ระหว่าง พ.ศ. 2436-2442 ได้ขยายการปฏิรูปไปยังแพร่และน่าน พร้อมจัดตั้ง “กองมณฑลลาวเฉียง” วางรากฐานระบบ มณฑลเทศาภิบาล โดยส่งข้าราชการส่วนกลางเข้ายึดอำนาจการบริหาร การศาล และการคลัง ควบคู่กับการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรมผ่านการปฏิรูปการศึกษา บังคับใช้โรงเรียนหนังสือไทยแทนการเรียนอักษรธรรมล้านนา (ตัวเมือง) ในวัด อย่างไรก็ตาม การปฏิรูปที่รวดเร็วส่งผลให้เจ้านายท้องถิ่นเสียผลประโยชน์ ประกอบกับข้าราชการส่วนกลาง (นายแขวง) บางส่วนใช้อำนาจกดขี่ข่มเหงราษฎร นำไปสู่การปะทุของ “กบฏเงี้ยวเมืองแพร่” ใน พ.ศ. 2445 ซึ่งได้รับการสนับสนุนทางลับจากเจ้านายเมืองแพร่ รัฐบาลกลางใช้กำลังทหารปราบปรามอย่างเฉียบขาดและสั่งปลดเจ้านายเมืองแพร่

ทั้งหมด เหตุการณ์นี้กลายเป็นจุดเปลี่ยนที่ทำให้เจ้านายหัวเมืองเหนืออื่นๆ ยอมสยบต่ออำนาจรัฐส่วนกลาง โดยสิ้นเชิง มณฑลพายัพจึงถูกจัดระเบียบเข้าสู่มาตรฐานเดียวกับมณฑลภายในประเทศอย่างสมบูรณ์ในช่วง พ.ศ. 2445-2464

พลวัตความเปลี่ยนแปลงของล้านนาเข้าสู่ความทันสมัยก้าวกระโดดขึ้นเมื่อรถไฟสายเหนือตัดข้ามเทือกเขามาถึงปลายทางเชียงใหม่ใน พ.ศ. 2465 เปลี่ยนระบบเศรษฐกิจสู่พาณิชยนิยม และการขยายตัวของพืชเศรษฐกิจ ในท้ายที่สุดเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 7) เสด็จขึ้นครองราชย์ ทรงดำเนินนโยบายประหยัดงบครองเนื่องจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก ยุบมณฑลมหาราชรวมกับมณฑลพายัพ และทรงวางเงื่อนไขยกเลิกตำแหน่งเจ้าเมืองประเทศราชโดยเด็ดขาด โดยกำหนดว่าหากเจ้าเมืองท่านใดถึงแก่พิราลัยจะไม่โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งทดแทนอีก เมื่อเจ้าแก้วนวรัฐ เจ้าเมืองเชียงใหม่องค์สุดท้ายถึงแก่พิราลัยใน พ.ศ. 2482 ประกอบกับการที่คณะราษฎรได้ประกาศยกเลิกระบบมณฑลเทศาภิบาลใน พ.ศ. 2476 ฐานะเมืองประเทศราช และโครงสร้างการปกครองแบบจารีตดั้งเดิมของล้านนาก็จบสิ้นลงอย่างเป็นทางการ ส่งผลให้เชียงใหม่และหัวเมืองล้านนาแปรสภาพเป็นจังหวัดภายใต้โครงสร้างรัฐเดี่ยวของประเทศไทยสืบมา จนถึงปัจจุบัน

4. อาณาจักรล้านช้าง

ล้านช้างเป็นอาณาจักรสำคัญในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง มีศูนย์กลางอยู่ในพื้นที่ประเทศลาวปัจจุบัน และมีอิทธิพลครอบคลุมบางส่วนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย อาณาจักรแห่งนี้มีความเจริญรุ่งเรืองทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ ศิลปะ และวัฒนธรรม โดยเฉพาะในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-23 ซึ่งถือเป็นยุคแห่งการสร้างความมั่นคงและการพัฒนาอารยธรรมของชาวลาวอย่างเด่นชัด

4.1 พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของอาณาจักรล้านช้างโดยสังเขป

อาณาจักรล้านช้างก่อตั้งขึ้นในราว พ.ศ. 1896 โดยพระเจ้าฟ้างุ้ม ซึ่งทรงรวบรวมเมืองต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำโขงเข้าเป็นอาณาจักรเดียว และสถาปนาเมืองเชียงทองหรือหลวงพระบางเป็นราชธานีต่อมาในสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช ล้านช้างมีความมั่นคงทางการเมืองมากขึ้น พระองค์ทรงย้ายราชธานีมายังเมืองเวียงจันทน์เพื่อความเหมาะสมด้านยุทธศาสตร์ เป็นที่ราบลุ่มที่มีความกว้างขวาง และทรงเสริมสร้างกำลังทางทหารเพื่อต่อต้านการรุกรานจากอาณาจักรพม่าในยุคพระเจ้าบุเรงนอง ส่งผลให้ล้านช้างสามารถรักษาเอกราชไว้ได้ระยะหนึ่ง

อย่างไรก็ตาม ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 22 อาณาจักรล้านช้างเริ่มอ่อนแอลงจากความขัดแย้งภายในราชวงศ์และการแย่งชิงอำนาจ จนเกิดการแบ่งแยกออกเป็น 3 รัฐ ได้แก่ หลวงพระบาง เวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ ทำให้อำนาจทางการเมืองของล้านช้างเสื่อมถอยลง

เศรษฐกิจของล้านช้างส่วนใหญ่พึ่งพาเกษตรกรรม โดยเฉพาะการทำนาข้าวในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ ประชาชนยังประกอบอาชีพเลี้ยงสัตว์ จับปลา และหาของป่าควบคู่กันไป นอกจากนี้ล้านช้างยังเป็นศูนย์กลางการค้าระหว่างดินแดนภายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เนื่องจากตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าระหว่าง อาณาจักรอยุธยา พม่า เวียดนาม และจีน สินค้าสำคัญ ได้แก่ ของป่า งาช้าง ผ้าไหม เครื่องเทศ และเกลือ แม่น้ำโขงและลำน้ำสาขาสำคัญ คือ แม่น้ำงึม แม่น้ำชีและแม่น้ำมูล มีบทบาทสำคัญในฐานะเส้นทางคมนาคมและการค้าหลักของอาณาจักร ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนสินค้า วัฒนธรรม และอิทธิพลทางความคิดกับดินแดนใกล้เคียง เศรษฐกิจของล้านช้างจึงมีลักษณะเชื่อมโยงกับรัฐต่าง ๆ ในภูมิภาคอย่างใกล้ชิด

อาณาจักรล้านช้างมีความเจริญด้านศิลปะและวัฒนธรรมอย่างมาก โดยได้รับอิทธิพลจากอาณาจักรเขมรโบราณ รวมถึงวัฒนธรรมล้านนาและอยุธยา แต่ได้พัฒนาเอกลักษณ์เฉพาะของตนเองขึ้นมา พระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมล้านช้าง วัดวาอาราม ไม่เพียงเป็นสถานที่ประกอบศาสนกิจ แต่ยังเป็นศูนย์กลางการศึกษา ศิลปกรรม และวิถีชีวิตของประชาชน มีการสร้างพระธาตุและพระพุทธรูปสำคัญจำนวนมาก เช่น พระธาตุหลวง ซึ่งถือเป็นสัญลักษณ์สำคัญของประเทศลาวในปัจจุบัน

พัฒนาการของอาณาจักรล้านช้าง ในพุทธศตวรรษที่ 20-23 แสดงให้เห็นถึงความเจริญรุ่งเรืองในหลายด้าน ทั้งการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ ศิลปะ และวัฒนธรรม อาณาจักรล้านช้างสามารถสร้างเอกลักษณ์ทางอารยธรรมของตนเอง และมีบทบาทสำคัญต่อประวัติศาสตร์ของภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขง แม้ในช่วงปลายอาณาจักรจะเกิดความแตกแยกทางการเมือง แต่รากฐานทางวัฒนธรรมและศาสนาที่ยังคงสืบทอดอยู่ แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลอันยาวนานของล้านช้างต่อสังคมลาวและภาคอีสานของไทยในปัจจุบัน

4.2 ความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรล้านช้างกับอาณาจักรสุโขทัย

อาณาจักรล้านช้างและอาณาจักรสุโขทัย เป็นรัฐสำคัญในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19-21 แม้อาณาจักรทั้งสองจะตั้งอยู่คนละบริเวณ แต่มีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ ศาสนา ศิลปะและวัฒนธรรม ผ่านการติดต่อค้าขายการเผยแผ่ศาสนา และการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมระหว่างผู้คนในลุ่มแม่น้ำโขงและลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ความสัมพันธ์ดังกล่าวส่งผลต่อการพัฒนาของทั้งสองอาณาจักรอย่างมาก

ต่อมาเมื่อพระเจ้าฟ้างุ้มสถาปนาอาณาจักรล้านช้างขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 ล้านช้างได้พัฒนาเป็นรัฐที่มีอำนาจเข้มแข็งและสามารถปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ในลุ่มแม่น้ำโขงได้อย่างเป็นเอกภาพ รูปแบบการปกครองของล้านช้างและสุโขทัยมีความคล้ายคลึงกัน โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางอำนาจ และให้หัวเมืองต่าง ๆ ปกครองตนเองในระดับหนึ่ง นอกจากนี้ทั้งสองอาณาจักรยังใช้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติและการทูตเพื่อสร้างความมั่นคงทางการเมืองและลดความขัดแย้งระหว่างกันในบางช่วงเวลา

ด้านเศรษฐกิจ ล้านช้างและสุโขทัยมีความสัมพันธ์ผ่านเส้นทางการค้าภายในภูมิภาค โดยเฉพาะเส้นทางคมนาคมทางบกและทางน้ำที่เชื่อมลุ่มแม่น้ำโขงกับลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา สินค้าที่มีการแลกเปลี่ยนกัน ได้แก่ ข้าว เกลือ ผ้าไหม ของป่า งาช้าง และเครื่องมือโลหะ อาณาจักรสุโขทัยเป็นศูนย์กลางการค้าสำคัญ และมีความเจริญด้านหัตถกรรม โดยเฉพาะเครื่องสังคโลก ซึ่งอาจมีการเผยแพร่และแลกเปลี่ยนเข้าสู่ดินแดนล้านช้าง ขณะที่ล้านช้างมีทรัพยากรธรรมชาติและของป่าจำนวนมาก จึงเป็นแหล่งสินค้าสำคัญในเครือข่ายการค้าของภูมิภาคความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจดังกล่าวช่วยให้เกิดการแลกเปลี่ยนผู้คน ภาษา และวัฒนธรรมระหว่างชุมชนในสองอาณาจักรอย่างต่อเนื่อง

พระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นปัจจัยสำคัญที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างล้านช้างและสุโขทัย โดยสุโขทัยได้รับอิทธิพลพระพุทธศาสนาลังกาวงศ์จากลังกา และได้เผยแผ่แนวคิดดังกล่าวไปยังดินแดนใกล้เคียง รวมถึงล้านช้าง ในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (พญาลิไทย) ได้ส่งพระสุวรรณคีรีเถระไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่เมืองหลวงพระบาง จึงทำให้พระสงฆ์และนักปราชญ์ มีการเดินทางแลกเปลี่ยนระหว่างสองอาณาจักร ส่งผลให้แนวคิด ความเชื่อ และประเพณีทางศาสนา มีลักษณะใกล้เคียงกันในหลายด้าน

ความสัมพันธ์ระหว่างล้านช้างและสุโขทัยส่งผลให้เกิดการแลกเปลี่ยนทางศิลปะและวัฒนธรรมอย่างกว้างขวาง ศิลปกรรมของล้านช้างได้รับอิทธิพลจากศิลปะสุโขทัย โดยเฉพาะรูปแบบพระพุทธรูปที่มีลักษณะอ่อนช้อย งดงาม และสะท้อนแนวคิดทางพุทธศาสนา ด้านสถาปัตยกรรมทั้งสองอาณาจักรนิยมสร้างวัดและเจดีย์เพื่อเป็นศูนย์กลางของชุมชน แม้จะมีรูปแบบแตกต่างกันตามท้องถิ่น แต่ต่างก็มีรูปแบบที่ได้รับอิทธิพลระหว่างกัน เช่นมีการพบพระพุทธรูปศิลปะล้านช้างที่ได้รับอิทธิพลศิลปะสุโขทัยหลายองค์ที่เมืองหลวงพระบาง เป็นต้น

4.3 ความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรล้านช้างกับล้านนา

อาณาจักรล้านนาและอาณาจักรล้านช้างเป็นรัฐสำคัญในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีปในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19-24 ทั้งสองอาณาจักรมีดินแดนติดต่อกันบริเวณลุ่มน้ำโขงตอนบน จึงมีความสัมพันธ์ที่หลากหลาย ทั้งในด้านการเมือง การสงคราม การค้า การแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมและพระพุทธศาสนา ความสัมพันธ์ดังกล่าวมิได้เป็นไปในลักษณะมิตรหรือศัตรูเพียงด้านเดียว หากแต่เปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางการเมืองและผลประโยชน์ของแต่ละยุคสมัยส่งผลให้ทั้งสองอาณาจักรมีอิทธิพลต่อกันอย่างลึกซึ้ง และร่วมกันสร้างรากฐานทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ไทในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง

ความสัมพันธ์ระหว่างล้านนาและล้านช้างเริ่มมีความชัดเจนตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 ภายหลังการสถาปนาอาณาจักรล้านนาโดยพญามังราย และการก่อตั้งอาณาจักรล้านช้างโดยพระเจ้าฟ้างุ้ม แม้ว่าทั้งสองอาณาจักรจะต่างขยายอำนาจเพื่อรวบรวมหัวเมืองในภูมิภาค แต่ก็มิได้เป็นปฏิปักษ์ต่อกันตลอดเวลา ในบางช่วงมีการสร้างสัมพันธไมตรีผ่านการอภิเษกสมรสระหว่างราชวงศ์ การแลกเปลี่ยนคณะ

ทูต และการยอมรับอำนาจซึ่งกันและกันในบางพื้นที่ โดยเฉพาะหัวเมืองตามลุ่มน้ำโขง เช่น เชียงราย น่าน หลวงพระบาง และเมืองต่าง ๆ ในแถบสิบสองปันนา ซึ่งมีความเชื่อมโยงทั้งทางเครือญาติและวัฒนธรรม

ความสัมพันธ์ระหว่างทั้งสองอาณาจักรมีลักษณะสลับระหว่างความร่วมมือและการแข่งขัน เนื่องจากต่างต้องการควบคุมหัวเมืองชายแดนและเส้นทางการค้า ในสมัยพระเจ้าติโลกราชแห่งล้านนา อาณาจักรล้านนามีอำนาจเข้มแข็งและสามารถขยายอิทธิพลเข้าสู่พื้นที่ลุ่มน้ำโขงบางส่วน ส่งผลให้เกิดการเผชิญหน้ากับล้านช้างเป็นระยะ ขณะเดียวกัน ล้านช้างภายใต้พระเจ้าไชยเชษฐาธิราช ซึ่งทรงเคยเสด็จขึ้นครองราชย์ล้านนาในช่วงสั้น ๆ เนื่องจากทรงสืบเชื้อสายจากราชวงศ์ล้านนาทางฝ่ายพระราชมารดา ได้สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางเครือญาติของชนชั้นปกครองทั้งสองอาณาจักร อย่างไรก็ตาม ภายหลังพระองค์เสด็จกลับไปครองราชย์ล้านช้าง ความสัมพันธ์กลับมีความซับซ้อนมากขึ้น เนื่องจากทั้งสองฝ่ายต้องเผชิญแรงกดดันจากอำนาจภายนอก โดยเฉพาะอาณาจักรตองอูของพม่า การรุกรานของพม่าทำให้ทั้งล้านนาและล้านช้างต่างได้รับผลกระทบ แม้จะมีความพยายามร่วมกันต่อต้านพม่าในบางช่วง แต่ด้วยข้อจำกัดด้านกำลังและสถานการณ์ภายในทำให้ไม่สามารถสร้างพันธมิตรที่มั่นคงได้ในระยะยาว

ล้านนาและล้านช้างยังมีความสัมพันธ์ผ่านเครือข่ายการค้าภายในภูมิภาคลุ่มน้ำโขง แม่น้ำโขงและแม่น้ำน่านเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญที่เชื่อมโยงผู้คนและสินค้า สินค้าที่มีการแลกเปลี่ยน ได้แก่ เกลือ เหล็ก ผ้าฝ้าย ผ้าไหม เครื่องเงิน ของป่า งาช้าง หนังสัตว์ และช้าง ซึ่งเป็นสินค้าสำคัญของล้านช้าง นอกจากนี้ ทั้งสองอาณาจักรยังทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการค้าระหว่างจีนตอนใต้ พม่า อยุธยา และรัฐต่าง ๆ ในแถบลุ่มแม่น้ำโขง ทำให้เกิดการหมุนเวียนของผู้คน พ่อค้า และองค์ความรู้ทางเศรษฐกิจ ส่งผลให้เมืองชายแดน เช่น น่าน เชียงของ เชียงแสน และหลวงพระบาง มีความเจริญและกลายเป็นศูนย์กลางการค้าระดับภูมิภาค

นอกจากนี้ ล้านนาและล้านช้างมีพื้นฐานทางชาติพันธุ์ ภาษา และขนบธรรมเนียมที่ใกล้เคียงกัน เนื่องจากประชากรส่วนใหญ่เป็นกลุ่มชนไทที่อพยพและตั้งถิ่นฐานในภูมิภาคเดียวกัน จึงมีการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมอย่างต่อเนื่อง ทั้งด้านภาษา วรรณกรรม ดนตรี นาฏศิลป์ และประเพณี ตัวอย่างที่เห็นได้ชัด ได้แก่ การใช้ภาษาในตระกูลไท การประดิษฐ์อักษรที่ได้รับอิทธิพลจากอักษรมอญและอักษรธรรม การแต่งวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา ตลอดจนประเพณีบุญและพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น ประเพณีสงกรานต์ การบวช การถวายกฐิน และการทำบุญอุทิศส่วนกุศล นอกจากนี้ รูปแบบศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมของวัดในล้านนาและล้านช้างยังมีลักษณะคล้ายคลึงกัน เช่น การสร้างพระธาตุ วิหารไม้ และพระพุทธรูปแบบเชียงแสนและล้านช้าง ซึ่งสะท้อนถึงการแลกเปลี่ยนช่างฝีมือและแนวคิดทางศิลปกรรมระหว่างกัน

พระพุทธศาสนาถือเป็นปัจจัยสำคัญที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ของทั้งสองอาณาจักร โดยต่างนับถือพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทจากลังกาวงศ์ และให้การอุปถัมภ์คณะสงฆ์อย่างเข้มแข็ง มีการเดินทางของพระสงฆ์ นักปราชญ์ และคัมภีร์พระไตรปิฎกระหว่างล้านนาและล้านช้างอย่างต่อเนื่อง พระสงฆ์จากทั้งสอง

อาณาจักรเดินทางไปศึกษาพระธรรมวินัยร่วมกัน และมีการคัดลอกคัมภีร์ใบลานด้วยอักษรธรรมล้านนาและอักษรธรรมลาว ส่งผลให้แนวคิดทางพระพุทธศาสนา และวรรณกรรมทางศาสนาแพร่กระจายไปทั่วภูมิภาค วัดสำคัญหลายแห่งในล้านนาและล้านช้าง ยังเป็นศูนย์กลางการศึกษาและการเผยแผ่พระพุทธศาสนา จึงเกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ของคณะสงฆ์ที่มีบทบาทในการสร้างเอกภาพทางวัฒนธรรมของผู้คนในลุ่มน้ำโขง

แม้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างล้านนาและล้านช้างจะมีช่วงเวลาของสงครามและความขัดแย้งจากการแข่งขันทางอำนาจ แต่โดยภาพรวมแล้ว ทั้งสองอาณาจักรมีความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นผ่านเครือญาติ การค้า การแลกเปลี่ยนวัฒนธรรม และพระพุทธศาสนา ความสัมพันธ์ดังกล่าวไม่เพียงส่งผลต่อพัฒนาการของทั้งสองรัฐเท่านั้น แต่ยังมีอิทธิพลต่อการก่อรูปของอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของประชาชนในภาคเหนือของประเทศไทยและสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวในปัจจุบันอีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นว่าประวัติศาสตร์ของภูมิภาคลุ่มน้ำโขงเป็นประวัติศาสตร์แห่งการเชื่อมโยง และการแลกเปลี่ยน มากกว่าการแบ่งแยกด้วยพรมแดนทางการเมืองเพียงอย่างเดียว

4.4 ความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรล้านช้างกับกรุงศรีอยุธยา

อาณาจักรล้านช้างและกรุงศรีอยุธยามีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดในหลายด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านการเมือง การสงคราม การค้า ศาสนา ศิลปะและวัฒนธรรม ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีทั้งลักษณะของความร่วมมือ การแข่งขัน และความขัดแย้ง ซึ่งส่งผลต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขงและลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอย่างลึกซึ้ง

อาณาจักรล้านช้างมีศูนย์กลางอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ครอบคลุมพื้นที่ประเทศลาวในปัจจุบันและบางส่วนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ส่วนกรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ความใกล้ชิดทางภูมิศาสตร์ทำให้ทั้งสองรัฐมีการติดต่อสัมพันธ์กันมาอย่างต่อเนื่อง ทั้งในรูปแบบการค้า การทูต และการสงคราม

ด้านการเมืองการปกครอง ความสัมพันธ์ระหว่างล้านช้างและกรุงศรีอยุธยามีลักษณะซับซ้อนและเปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์ทางการเมืองของภูมิภาค ในบางช่วงเวลาทั้งสองอาณาจักรเป็นพันธมิตรกันเพื่อรักษาดุลอำนาจจากรัฐภายนอก เช่น อาณาจักรพม่า แต่ในบางช่วงก็เกิดสงครามและการแข่งขันเพื่อขยายอิทธิพลเหนือหัวเมืองต่าง ๆ

เมื่อพระเจ้าฟ้างุ้มรวบรวมบ้านเมืองในลุ่มน้ำโขงแล้วสถาปนาอาณาจักรล้านช้างซึ่งมีราชธานีอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง นิทานขุนบรมราชาซึ่งเป็นเอกสารประวัติศาสตร์สำคัญของล้านช้างได้บรรยายถึงเขตแดนระหว่างล้านช้างกับกรุงศรีอยุธยาในสมัยพระเจ้าฟ้างุ้มกับสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ว่า *“...พระยาฟ้าก็ใช้ไปหาพระยาเมืองสิงอโยทธิยาว่า จักรบหรือฮู้ว่าสิ่งใดนั้นจา เจ้าโยทธิยาจิงกล่าวว่า เฮาหาก*

เป็นพี่กันมาแต่ขุนบุรมบุราณปางก่อนพุ้นมาดาย เจ้าอยากได้บ้านได้เมืองให้เอาเขตแดนแต่ดงสามเส้าเมือเท่าภูพระยาผ่อแล แดนเมืองนครไทยเป็นเจ้าทอน...”

ในสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช ความสัมพันธ์ระหว่างล้านช้างกับอยุธยามีความใกล้ชิดมากขึ้น ความสัมพันธ์ระหว่างสมเด็จพระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยา กับพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชแห่งอาณาจักรล้านช้าง เป็นความสัมพันธ์ที่มีความสำคัญอย่างมากในประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 โดยมีทั้งด้านการเมือง การทหาร และความสัมพันธ์ทางเครือญาติพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชทรงมีความเกี่ยวข้องกับราชวงศ์อยุธยา เนื่องจากพระองค์ทรงอภิเษกสมรสกับพระราชธิดาของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทำให้เกิดความสัมพันธ์ในลักษณะเครือญาติระหว่างอาณาจักรล้านช้างและกรุงศรีอยุธยา ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีเป้าหมายสำคัญเพื่อสร้างพันธมิตรทางการเมืองและความมั่นคงในภูมิภาค ในช่วงเวลานั้น อาณาจักรพม่าภายใต้การปกครองของพระเจ้าบุเรงนองกำลังขยายอำนาจเข้ามาในภูมิภาค ส่งผลให้กรุงศรีอยุธยาและล้านช้างต้องร่วมมือกันในการต่อต้านการรุกรานของพม่า พระเจ้าไชยเชษฐาธิราชทรงมีบทบาทสำคัญในการช่วยเหลืออยุธยาทางการทหาร และทรงใช้ยุทธวิธีสงครามกองโจรเพื่อต่อสู้กับกองทัพพม่า

แม้ว่าทั้งสองอาณาจักรจะมีผลประโยชน์ทางการเมืองแตกต่างกันในบางช่วงเวลา แต่ความสัมพันธ์ระหว่างสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชถือเป็นตัวอย่างของความร่วมมือระหว่างรัฐในภูมิภาค เพื่อรักษาเอกราชและสร้างดุลอำนาจทางการเมืองในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ พระธาตุศรีสองรักในท้องที่อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ถือเป็นประจักษ์พยานที่สำคัญที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างสองอาณาจักร ดังนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์ทั้งสองพระองค์จึงไม่เพียงเป็นความสัมพันธ์ทางเครือญาติเท่านั้น แต่ยังสะท้อนถึงความร่วมมือด้านการเมืองและการทหารที่มีอิทธิพลต่อประวัติศาสตร์ของไทยและลาวในเวลาต่อมาอีกด้วย

อย่างไรก็ตาม การแข่งขันเพื่อควบคุมหัวเมืองลาวและเส้นทางการค้าในลุ่มแม่น้ำโขงทำให้เกิดสงครามระหว่างสองอาณาจักรหลายครั้ง โดยเฉพาะในช่วงที่อำนาจของอยุธยาขยายตัวขึ้น ความขัดแย้งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของทั้งสองฝ่ายในการรักษาอำนาจและผลประโยชน์ทางการเมืองของตน นอกจากนี้ ทั้งล้านช้างและอยุธยายังมีบทบาทร่วมกันในการต่อต้านการรุกรานของพม่าในบางช่วงเวลา การร่วมมือดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงการเมืองแบบรัฐภูมิภาคที่ต้องอาศัยพันธมิตรเพื่อความอยู่รอดของอาณาจักร

ด้านเศรษฐกิจ ความสัมพันธ์ระหว่างล้านช้างและกรุงศรีอยุธยามีความสำคัญอย่างมาก เนื่องจากทั้งสองอาณาจักรตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าสำคัญของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางการค้าระหว่างประเทศ มีการติดต่อค้าขายกับจีน อินเดีย ญี่ปุ่น เปอร์เซีย และชาติตะวันตก

ส่วนล้านช้างเป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติสำคัญ โดยเฉพาะของป่า ไม้หอม งาช้าง หนังสัตว์ ครั่ง และเครื่องเทศ ซึ่งเป็นสินค้าที่ตลาดต่างประเทศต้องการ เส้นทางการค้าระหว่างล้านช้างกับอยุธยาใช้ทั้งทางบกและทางน้ำ โดยเฉพาะเส้นทางแม่น้ำโขงและเส้นทางเชื่อมสู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา การค้าระหว่างสองอาณาจักรทำให้เกิดเมืองการค้าและชุมชนขนาดใหญ่ตามเส้นทางคมนาคม สินค้าสำคัญที่แลกเปลี่ยนกัน เช่น เครื่องแก้วจากตะวันตก ผ้าไหม ผ้าทอพื้นเมือง เครื่องปั้นดินเผา ทองคำ งาช้าง นอแรด กำยาน ชะมดเชียง เป็นต้น การค้าระหว่างสองอาณาจักรช่วยให้เกิดการหมุนเวียนของเศรษฐกิจและสร้างความมั่งคั่งแก่ชนชั้นปกครอง อีกทั้งยังส่งผลให้ผู้คนจากหลายเชื้อชาติเข้ามาตั้งถิ่นฐานและติดต่อกันมากขึ้น

ความสัมพันธ์ระหว่างล้านช้างกับอยุธยาก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนทางศิลปะและวัฒนธรรมอย่างกว้างขวาง ศิลปะสถาปัตยกรรมของล้านช้างได้รับอิทธิพลจากอยุธยาในด้านรูปแบบวัด เจดีย์และโบสถ์ เช่น การสร้างเจดีย์ทรงระฆังและการใช้ลวดลายตกแต่งแบบไทยผสมกับศิลปะพื้นเมืองลาว ขณะเดียวกันล้านช้างก็พัฒนารูปแบบศิลปกรรมเฉพาะตน เช่น หลังคาวัดลาดต่ำซ้อนหลายชั้น และการแกะสลักไม้ที่ละเอียดงดงาม ซึ่งสะท้อนเอกลักษณ์ทางศิลปะของลาว พระพุทธรูปของล้านช้างบางยุคได้รับอิทธิพลจากศิลปะอยุธยา เช่น พระพักตร์รูปไข่ พระขนงโก่ง และเปลวรัศมีเหนือพระเศียร แต่ยังคงมีลักษณะเฉพาะ เช่น พระวรกายสูงเพรียวและพระนาสิกโด่ง นอกจากนี้ทั้งสองอาณาจักรมีการแลกเปลี่ยนวรรณกรรมทางศาสนา นิทานพื้นบ้าน และวรรณคดี ตัวอักษรและภาษาของล้านช้างได้รับอิทธิพลจากอักษรไทยและอักษรขอม ทำให้เกิดพัฒนาการของอักษรลาวในเวลาต่อมา

ความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรล้านช้างและกรุงศรีอยุธยา เป็นความสัมพันธ์ที่มีความซับซ้อนและหลากหลาย ทั้งในด้านความร่วมมือและการแข่งขันทางการเมือง แต่ในขณะเดียวกันทั้งสองอาณาจักรก็มีการแลกเปลี่ยนด้านเศรษฐกิจ ศาสนา ศิลปะ และวัฒนธรรมอย่างต่อเนื่อง ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาอารยธรรมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และเป็นรากฐานสำคัญของความเชื่อ วัฒนธรรม และวิถีชีวิตของผู้คนไทยและลาวในปัจจุบัน ทั้งยังสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อมโยงของรัฐโบราณในภูมิภาคลุ่มแม่น้ำโขงและลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอย่างลึกซึ้งอีกด้วย

5. บทสรุป : มรดกแห่งอดีต พลวัตความเปลี่ยนแปลง และการเปลี่ยนผ่านสู่อัตลักษณ์ร่วม

เมื่อพิจารณาภาพรวมทางประวัติศาสตร์ตลอดระยะเวลาสี่พุทธศตวรรษของอารยธรรมสุโขทัย ล้านนา และอิสานล้านช้าง เราจะพบสัจธรรมแห่งพลวัตและการเปลี่ยนแปลงอันเป็นกฎเกณฑ์พื้นฐานของทุกอารยธรรม โครงสร้างการเมืองโบราณที่เคยรุ่งเรืองถึงขีดสุดในฐานะรัฐเอกราช ต่างต้องเผชิญกับปัจจัยท้าทายทั้งจากภายในและภายนอกอันนำไปสู่การปรับตัวและการเปลี่ยนผ่านครั้งยิ่งใหญ่ สุโขทัยที่เคยเกรียงไกรในรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช เมื่อกลไกการปกครองแบบจารีตเดิมที่ยึดโยงหัวเมืองด้วย “ความเลื่อมใสศรัทธาในตัวบุคคล” เริ่มคลายความศักดิ์สิทธิ์ลง หัวเมืองต่าง ๆ จึงพร้อมใจกันปลีกตัวเป็น

อิสระ สั่นคลอนเสถียรภาพจนในที่สุด ต้องปรับเปลี่ยนยุทธศาสตร์มาใช้นโยบาย “วัฒนธรรมนำการเมือง” ในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไทย) และหลอมรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบเครือญาติและโครงสร้างอำนาจอันรวมศูนย์ของกรุงศรีอยุธยาในเวลาต่อมา

ขณะที่อาณาจักรล้านนา แม้จะสามารถสถาปนาความเข้มแข็งเชิงโครงสร้างและตัวตนแห่งรัฐ (Nation) ที่ชัดเจน ทว่าจุดอ่อนจากปัญหาวิกฤตการณ์ภายในอันเกิดจากความแตกแยกของกลุ่มขุนนางที่พยายามเข้าแทรกแซงและลดทอนอำนาจของสถาบันกษัตริย์ในช่วงปลายราชวงศ์มังราย ได้กลายเป็นรอยร้าวลึกที่เปิดโอกาสให้อำนาจภายนอกที่เหนือกว่าอย่างพม่าเข้ายึดครองยาวนานกว่าสองร้อยปี การตกอยู่ภายใต้ร่มเงาของพม่าสลับกับการรุกรานจากอยุธยาในบางห้วงเวลาได้ทิ้งร่องรอยแห่งความบอบช้ำ แต่ในอีกทางหนึ่ง บาดแผลเหล่านั้นกลับเป็นตัวเร่งปฏิกิริยาให้เกิดการปรับตัวทางวัฒนธรรม เกิดการผสมผสานทางสายเลือดและจารีต จนกระทั่งเมื่อก้าวเข้าสู่สมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์ ล้านนาจึงได้เปลี่ยนสถานะเข้าสู่การเป็นเมืองประเทศราชของสยาม และถูกปฏิรูปจัดระเบียบเข้าสู่การเป็นส่วนหนึ่งของรัฐชาติสมัยใหม่ในท้ายที่สุดผ่านระบบมณฑลเทศาภิบาล

กระนั้นก็ตาม สิ่งที่น่าอัศจรรย์และทรงคุณค่าที่สุดมิใช่สถานะทางการเมืองที่ผันแปรไปตามกาลเวลา หากแต่เป็น “มรดกทางภูมิทัศน์วัฒนธรรม” ที่ทั้งสองอาณาจักรได้สลักเสลาไว้บนแผ่นดินไทย ทฤษฎีและแนวคิดธรรมราชาของสุโขทัยที่เน้นย้ำว่าความชอบธรรมของผู้ปกครองต้องอิงอยู่บนหลักพุทธธรรมและศีลธรรมสาธารณะ ยังคงเป็นหลักการสำคัญทางจริยธรรมที่ส่งทอดมาถึงปัจจุบัน เช่นเดียวกับศิลปกรรม ภาษา จารึก และวรรณกรรมพระพุทธศาสนาจากล้านนาและสุโขทัย ที่ได้กลายมาเป็นรากแก้วที่หล่อเลี้ยงจิตวิญญาณ ค่านิยม และสุนทรียศาสตร์ของคนในชาติ

บทสรุปของการศึกษาอารยธรรมสุโขทัยและล้านนา จึงมิใช่เพียงการจดจำจารึกหรือตารางเวลาแห่งการสู้รบ แต่คือการทำความเข้าใจอย่างถ่องแท้ว่า พัฒนาการจากระดับแว่นแคว้น-นครรัฐขนาดเล็กในอดีต ได้ผ่านการล่มสลาย การสูญสลาย และการผสมผสานทางวัฒนธรรม จนหล่อหลอมและตกผลึกร่วมกันกลายมาเป็น "พื้นที่ประเทศ" (Country) และความเป็นไทยที่มีความหลากหลาย ทว่ามีเอกภาพในปัจจุบัน มรดกเหล่านั้นมิได้หยุดนิ่งอยู่ ณ โบราณสถานหรือศิลาจารึก ทว่ายังคงโลดแล่นและฝังแน่นอยู่ในวิถีชีวิต ความเชื่อ และสถาปัตยกรรมทางความคิดของพวกเราทุกคนจวบจนทุกวันนี้

แบบทดสอบท้ายบทที่ 4

1. อธิบายความสัมพันธ์ของแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่ส่งผลต่อการ ก่อเกิดกลุ่มนครรัฐในพื้นที่ลุ่มน้ำยม จนมีพัฒนาการเกิดเป็น อาณาจักรสุโขทัย

2. อธิบาย ความสัมพันธ์ของขอมสบาดโขลญลำโพง กับอารยธรรมเขมรบายนก่อนเกิดอารยธรรมสุโขทัย

3. อธิบายความ เหตุปัจจัย พลวัติการเกิดของพุทธศาสนาลังกาวงศ์ในสุโขทัยความสำคัญของพุทธศาสนาลังกาวงศ์ใน บริบทการปกครอง พร้อมยกตัวอย่างงานศิลปกรรมกับความเชื่อคติดังกล่าว

4. อธิบายความสัมพันธ์ เหตุปัจจัย แหล่งทรัพยากร ภูมิศาสตร์ ที่มีผลต่อความรุ่งเรืองของอาณาจักรสุโขทัย

5. อธิบายความสัมพันธ์การก่อเกิดกลุ่มนครรัฐในพื้นที่ลุ่มน้ำปิงจนมีพัฒนาการก่อนเกิดเป็นอาณาจักรล้านนา และเหตุของการที่พญามังรายจำเป็นต้องขยายแว่นแคว้นจากลุ่มน้ำโขงมาสู่ลุ่มน้ำปิง

6. อธิบายความ เหตุปัจจัย พลวัติการเกิดของพุทธศาสนาลังกาวงศ์ในล้านนาความสำคัญของพุทธศาสนาลังกาวงศ์ในบริบทการปกครอง พร้อมยกตัวอย่างงานศิลปกรรมกับความเชื่อคติดังกล่าว

7. อธิบายปัจจัยด้านภูมิศาสตร์ ทฤษฎีรัฐในแสงเทียนที่มีผลต่อเสถียรภาพการปกครองของอาณาจักรล้านนา

8. อธิบายความสัมพันธ์ของอารยธรรมในดินแดนไทย ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-22 (สุโขทัย-ล้านนา-ล้านช้าง) ในแง่การก่อรูปพัฒนาการอาณาจักร และปฏิสัมพันธ์ด้านการศาสนา การเมือง การค้า

บรรณานุกรมบทที่ 4

กระทรวงวัฒนธรรม. (2555). *กรุงรัตนโกสินทร์.* กรุงเทพฯ: กระทรวงวัฒนธรรม.

กรมศิลปากร. (2545). *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่.* กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

_____. (2545). *ศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 1 และหลักที่ 8.* กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

_____. (2550). *ประวัติศาสตร์สุโขทัย.* กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

คงเดช ประพัฒน์ทอง. (2542). *ประวัติศาสตร์ล้านนา.* กรุงเทพฯ: มติชน.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, หม่อมราชวงศ์. (2544). *ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์.* กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า.

คึกฤทธิ์ ปราโมช. (2544). *ไตรภูมิพระร่วง ฉบับตรวจสอบชำระ.* กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2543). *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย.* กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช. (2543). *รัฐไทยกับการปฏิรูปการเมือง.* กรุงเทพฯ: สถาบันนโยบายศึกษา.

ณรงค์ พ่วงพิศ และคณะ. (2548). *ประวัติศาสตร์ไทย ม.4-6 (ฉบับปรับปรุง).* กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์.

ธงชัย วินิจจะกูล. (2540). *กำเนิดสยามจากแผนที่ : ประวัติศาสตร์ภูมิกายาของชาติ.* กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.

ธีรยุทธ บุญมี. (2544). *รัฐและอุดมการณ์ในสังคมไทย.* กรุงเทพฯ: สายธาร.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2548). *การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์.* กรุงเทพฯ: มติชน.

ประเสริฐ ณ นคร. (2529). *การเมืองและสังคมล้านนา.* กรุงเทพฯ: มติชน

_____. (2549). *การเมืองและสังคมสมัยสุโขทัย.* กรุงเทพฯ: มติชน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2506). *พระราชหัตถเลขา.* พระนคร: คุรุสภา.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2457). *พระราชพิธีสิบสองเดือน.* พระนคร: โรงพิมพ์โ ส ภ ณ พิพรรณธนากร.

พิริยะ ไกรฤกษ์. (2548). *ประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย.* กรุงเทพฯ: อมรินทร์.

_____. (2552). *ประวัติศาสตร์ศิลปะไทย (ฉบับปรับปรุง).* กรุงเทพฯ: อมรินทร์.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2544). *ล้านนา : โครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรม.* กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

สนธิสัญญาเบาว์ริง. (2398). เอกสารจดหมายเหตุแห่งชาติ.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2542). *รวมเอกสารประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์.* กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2546). *ล้านนาและความเป็นไทย.* กรุงเทพฯ: มติชน.

แผนบริหารการสอนประจำบทที่ 5

1. หัวข้อเนื้อหาประจำบทที่ 5 อาณาจักรในดินแดนประเทศไทยช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 20-24 (อยุธยา ธนบุรี รัตนโกสินทร์)

1.1 อาณาจักรอยุธยา

1.1.1 พระมหากษัตริย์และราชวงศ์

1.1.2 อยุธยา พ.ศ. 1893-2112

1.1.3 อยุธยา พ.ศ. 2112-2231

1.1.4 อยุธยา พ.ศ. 2231-2310

1.2 อาณาจักรธนบุรี

1.2.1 เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์

1.2.2 การเมืองการปกครอง

1.2.3 เศรษฐกิจ

1.2.4 สังคมและวัฒนธรรม

1.3 อาณาจักรรัตนโกสินทร์

1.3.1 เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ยุครัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

1.3.2 เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ยุครัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

1.3.3 เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ยุครัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

2. วัตถุประสงค์การเรียนรู้

2.1 เพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ ความเข้าใจ ประวัติศาสตร์ของอาณาจักรอยุธยา

2.2 เพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ ความเข้าใจ ประวัติศาสตร์ของอาณาจักรธนบุรี

2.3 เพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ ความเข้าใจ ประวัติศาสตร์ของอาณาจักรรัตนโกสินทร์

3. ผลลัพธ์การเรียนรู้ประจำบทเรียน (Lesson Learning Outcome: LLOs)
เมื่อสิ้นสุดการเรียนการสอนในรายวิชา ผู้เรียนสามารถ

3.1 อธิบายประวัติความเป็นมา เหตุการณ์บ้านเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม สมัยอยุธยา พร้อมกับบอกสาเหตุ ปัจจัย ที่ทำให้อยุธยามีความเจริญรุ่งเรือง ตลอดจนความเสื่อม ที่นำไปสู่การเสียกรุงได้

3.2 อธิบายประวัติความเป็นมา เหตุการณ์บ้านเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม สมัยธนบุรี พร้อมกับบอกสาเหตุที่ทำให้สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชย้ายราชธานีจากอยุธยา มาตั้งใหม่ที่กรุงธนบุรี การแก้ไขปัญหาของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชครั้งเกิดวิกฤตเศรษฐกิจเมื่อต้นรัชกาล และบอกสาเหตุแห่งความเสื่อมของกรุงธนบุรีได้

3.3 อธิบายประวัติความเป็นมา เหตุการณ์บ้านเมือง การปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม สมัยรัตนโกสินทร์ พร้อมกับบอกวิธีแก้ปัญหาของผู้นำไทยในสงครามเก้าทัพ การบริหารราชการแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ 2 และสาเหตุของการเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ได้

4. วิธีสอนและกิจกรรม

การบรรยายแบบมีปฏิสัมพันธ์ วิธีการสอนแบบอื่น ๆ

4.1 บรรยาย/อภิปราย/มอบหมาย/แบ่งกลุ่มนักศึกษาให้รับผิดชอบในการวิเคราะห์ด้วยการรวบรวมและเรียบเรียงเนื้อหาสำคัญ ๆ ด้วยกราฟิกต่าง ๆ เช่น แผนภูมิ, แผนที่ความคิด เป็นต้น นำข้อมูลที่ได้มาถ่ายทอดเนื้อหาด้วยภาษาของตนในการเขียนรายงานและนำเสนอหน้าชั้นเรียน

4.2 นักศึกษาฟังบรรยาย/จดบันทึกสรุปเนื้อหา/ฝึกตั้งคำถาม/ฝึกตอบ/ฝึกอภิปรายในชั้นเรียน

4.3 ศึกษาจากเอกสารประกอบการสอน/ค้นคว้าเนื้อหาที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติมจากหนังสือ/ห้องสมุดและเว็บไซต์/ตอบคำถามท้ายบท/ทดสอบ Pre-test และ Post-test

5. สื่อการเรียนการสอน

เอกสารประกอบการสอน สื่ออื่น ๆ เช่น สไลด์ ชีท สิ่งพิมพ์ต่าง ๆ คอมพิวเตอร์ช่วยสอน แอปพลิเคชัน Facebook, YouTube, Podcasts, E-book, ฯลฯ

6. การวัดและการประเมินผล

6.1 การประเมินเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ (Formative Assessment)

อาจารย์ผู้บรรยายรายวิชาชี้แจง อธิบายวัตถุประสงค์การเรียนรู้และคำอธิบายรายวิชา พร้อมทั้งการสร้างข้อตกลงหรือแนวปฏิบัติรายวิชา ก่อนเรียน-ระหว่างเรียน-หลังเรียน เกณฑ์การวัดและประเมินผล

เช่น time line, methods, regulations, weight distribution, rubric and grading และเครื่องมือวัดประเมินผลการศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้รายวิชา (Formative Assessment)

6.2 การประเมินเพื่อตัดสินผลการเรียนรู้ (Summative Assessment)

อาจารย์ผู้บรรยายรายวิชาชี้แจง อธิบายวัตถุประสงค์การเรียนรู้และคำอธิบายรายวิชา พร้อมทั้งสร้างข้อตกลงหรือแนวปฏิบัติรายวิชา ก่อนเรียน-ระหว่างเรียน-หลังเรียน เกณฑ์การวัด และประเมินผล เช่น time line, methods, regulations, weight distribution, rubric and grading และเครื่องมือวัดประเมินผลการศึกษาเพื่อตัดสินผลการเรียนรู้ (Summative Assessment)

บทที่ 5
อาณาจักรในดินแดนประเทศไทยช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 20-24
(อยุธยา ธนบุรี รัตนโกสินทร์)

1. อาณาจักรอยุธยา

อยุธยาเป็นอาณาจักรเก่าแก่ของไทย ที่ดำรงสถานะความเป็นเอกราชและเมืองหลวงเป็นเวลานานถึง 417 ปี (จันทร์ฉาย ภัคอธิคม, 2520) ระยะเวลาอันยาวนานของกรุงศรีอยุธยา ทำให้คนไทยสามารถสั่งสมประสบการณ์ และสร้างสรรค์อารยธรรมจนกลายเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิตมาจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้ การศึกษาประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยาในเอกสารประกอบการสอนฉบับนี้ ผู้เขียนจะได้กล่าวถึงหัวข้อต่างๆ ที่จะช่วยทำให้นักศึกษามีความรอบรู้เกี่ยวกับกรุงศรีอยุธยามากขึ้นจากการศึกษาในประเด็นต่างๆ ดังนี้

1.1 พระมหากษัตริย์และราชวงศ์

กรุงศรีอยุธยาสถาปนาขึ้นเป็นราชธานี เมื่อ พ.ศ. 1893 โดยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) จากนั้นมีพระมหากษัตริย์เสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติปกครองกรุงศรีอยุธยาต่อมาอีกหลายพระองค์ จนสิ้นสุดความเป็นราชธานีเพราะเสียกรุงแก่พม่า ครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2310 สำหรับพระมหากษัตริย์ที่ปกครองกรุงศรีอยุธยานั้น ในเอกสารประกอบการสอนฉบับนี้ จัดไว้ 34 พระองค์ (นับรวมขุนวรวงศาธิราช) ภายใต้ราชวงศ์ต่างๆ 5 ราชวงศ์ (วิไลเลขา ถาวรธนสาร และคณะ, 2563) ดังนี้

ราชวงศ์อู่ทอง

1. สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง)	(พ.ศ. 1893-1912)
2. สมเด็จพระราเมศวร (ครองราชย์ครั้งที่ 1)	(พ.ศ. 1912-1913)

ราชวงศ์สุพรรณภูมิ

3. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพะงั่ว)	(พ.ศ. 1913-1931)
4. สมเด็จพระเจ้าทองลัน	(พ.ศ. 1931)

ราชวงศ์อู่ทอง

สมเด็จพระราเมศวร (ครองราชย์ครั้งที่ 2)	(พ.ศ. 1931-1938)
5. สมเด็จพระรามราชาธิราช	(พ.ศ. 1938-1952)

ราชวงศ์สุพรรณภูมิ

6. สมเด็จพระนครินทราธิราช (เจ้านครอินทร์)	(พ.ศ. 1952-1967)
7. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา)	(พ.ศ. 1967-1991)
8. สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ	(พ.ศ. 1991-2031)
9. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3	(พ.ศ. 2031-2034)
10. สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2	(พ.ศ. 2034-2072)
11. สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 (หน่อพุทธางกูร)	(พ.ศ. 2072-2076)
12. สมเด็จพระรัษฎาธิราช	(พ.ศ. 2076-2077)
13. สมเด็จพระไชยราชาธิราช	(พ.ศ. 2077-2089)
14. สมเด็จพระยอดฟ้า (ท้าวศรีสุดาจันทร์สำเร็จราชการ)	(พ.ศ. 2089-2091)

ราชวงศ์อู่ทอง

15. ขุนวรวงศาธิราช	(พ.ศ. 2091)

ราชวงศ์สุพรรณภูมิ

16. สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ	(พ.ศ. 2091-2111)
17. สมเด็จพระมหินทราธิราช	(พ.ศ. 2111-2112)

ราชวงศ์สุโขทัย

18. สมเด็จพระมหาธรรมราชา	(พ.ศ. 2112-2133)
19. สมเด็จพระนเรศวรมหาราช	(พ.ศ. 2133-2148)
20. สมเด็จพระเอกาทศรถ	(พ.ศ. 2148-2153)
21. สมเด็จพระศรีเสาวภาคย์	(พ.ศ. 2153)
22. สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม	(พ.ศ. 2153-2171)
23. สมเด็จพระเชษฐาธิราช	(พ.ศ. 2171-2172)
24. สมเด็จพระอาทิตยวงศ์	(พ.ศ. 2172-2173)

ราชวงศ์ปราสาททอง

25. สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง	(พ.ศ. 2173-2199)
26. สมเด็จเจ้าฟ้าไชย	(พ.ศ. 2199)
27. สมเด็จพระศรีสุธรรมราชา	(พ.ศ. 2199)

28. สมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199-2231)

ราชวงศ์บ้านพลูหลวง

29. สมเด็จพระเพทราชา (พ.ศ. 2231-2246)
30. สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ) (พ.ศ. 2246-2251)
31. สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 9 (พระเจ้าท้ายสระ) (พ.ศ. 2251-2275)
32. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2275-2301)
33. สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร (พ.ศ. 2301)
35. สมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ (พ.ศ. 2301-2310)

แม้ว่าการกล่าวถึงพระมหากษัตริย์ และราชวงศ์ที่ปกครองกรุงศรีอยุธยา จะเป็นการกล่าวเพียงสังเขป แต่ก็มีส่วนช่วยทำให้มองเห็นความเจริญรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยาได้อย่างรอบด้านทั้งนี้เพื่อให้นักศึกษามีความรอบรู้เกี่ยวกับความเจริญรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยา ผู้เขียนจึงแบ่งหัวข้อในการศึกษาออกเป็นประเด็นต่างๆ ตามช่วงเวลา ดังนี้

1.2 อยุธยา พ.ศ. 1893-2112

อยุธยาในช่วงนี้ เริ่มตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ไปจนสิ้นสุดรัชกาลของสมเด็จพระมหินทราธิราชหรือการเสียกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 1 แก่พม่า หรืออาจเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า **สมัยอยุธยาตอนต้น**

1.2.1 เหตุการณ์บ้านเมือง

จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ทำให้ทราบข้อมูลสำคัญว่า การสถาปนากรุงศรีอยุธยาของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่กรุงสุโขทัย ซึ่งเป็นอาณาจักรของคนไทยทางตอนเหนือบริเวณลุ่มแม่น้ำยมกำลังอ่อนแอ ส่งผลให้ผู้นำคนไทย 2 คน คือ **พระเจ้าอู่ทอง** แห่งแคว้นลพบุรี (ละโว้) กับ **ขุนหลวงพะงั่ว** แห่งแคว้นสุพรรณภูมิ รวมกำลังกันสร้างราชธานีขึ้นที่บริเวณหนองโสน แล้วประกาศให้นามราชธานีที่สร้างขึ้นใหม่ว่า **กรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา** โดยพระเจ้าอู่ทองทรงขึ้นเป็นปฐมกษัตริย์ในพระนาม **สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1** จากนั้นจึงประกาศแสนยานุภาพของกรุงศรีอยุธยาด้วยการยกกองทัพไปตีเมืองพิษณุโลกที่ขึ้นอยู่กับกรุงสุโขทัย โดยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) สามารถยึดเมืองพิษณุโลกเอาไว้ได้ เหตุการณ์ในครั้งนี้เป็นสิ่งยืนยันให้เห็นว่า กรุงศรีอยุธยาภายใต้การปกครองของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) มีความเข้มแข็งทางด้านกำลังทหาร แตกต่างจากกรุงสุโขทัยที่อยู่ภายใต้การปกครองของ **พระมหาธรรมราชา ที่ 1 (ลิไท)** ที่ไม่สามารถต่อต้านกองกำลังของกรุงศรีอยุธยาได้ จึงต้องยกเมืองพิษณุโลกให้เป็นสิทธิ์ของกรุงศรีอยุธยา ต่อมาพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไท)

ได้ใช้วิธีเจรจาเพื่อของเมืองพิษณุโลกคืน ซึ่งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ก็ทรงพระราชทานคืนให้ (ณรงค์ พ่วงพิศ, 2545)

รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) มีการทำสงครามกับเขมร เนื่องจากกษัตริย์เขมรเสียวาจาสัตย์ที่เคยให้ไว้ว่าจะเป็นพันธมิตรกัน แต่เขมรกลับไปเป็นไมตรีกับสุโขทัย (ดนัย ไชยโยธา, 2550 ก) สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) จึงให้พระราชโอรส คือ สมเด็จพระราเมศวรยกกองทัพจากเมืองลพบุรีไปตีเขมร แต่สมเด็จพระราเมศวรกลับเสียทีเขมร สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) จึงทรงขอกำลังจากสุพรรณบุรี โดยขุนหลวงพะงั่วได้นำกองทัพสุพรรณบุรี ไปสมทบกับกองทัพของสมเด็จพระราเมศวร รบกับเขมรจนได้ชัยชนะ

เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) สวรรคต ราชสมบัติจึงตกเป็นของสมเด็จพระราเมศวร พระราชโอรส แต่ทรงครองราชย์สมบัติได้ไม่นานก็ถูกขุนหลวงพะงั่วยกกองทัพจากสุพรรณบุรีมาชิงราชสมบัติ สมเด็จพระราเมศวรก็ยอมอ่อนน้อมยกราชสมบัติให้แล้วกลับไปครองเมืองลพบุรี ฝ่ายขุนหลวงพะงั่วขึ้นครองกรุงศรีอยุธยาในพระนาม **สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1** และแผ่พระราชอำนาจเข้าครอบครองสุโขทัยได้สำเร็จ รัชกาลต่อมาคือรัชกาล **สมเด็จพระเจ้าทองลัน** พระราชโอรสของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพะงั่ว) ที่ขึ้นครองกรุงศรีอยุธยาในวัยเยาว์ จึงถูกสมเด็จพระราเมศวรยกกองทัพจากลพบุรีมาชิงราชสมบัติ และถูกจับสำเร็จโทษ

สมเด็จพระราเมศวรยกกองทัพไปตีเขมรอีกครั้ง และในครั้งนี้สามารถตีเขมรได้สำเร็จ ครั้นสมเด็จพระราเมศวรเสด็จสวรรคต ราชสมบัติจึงตกเป็นของพระราชโอรส คือ **สมเด็จพระรามราชา** ต่อมาสมเด็จพระรามราชามีเรื่องขัดใจกับเจ้าเสนาบดี เจ้าเสนาบดีจึงยึดอำนาจ แล้วไปอัญเชิญเจ้านครอินทร์ เชื้อสายราชวงศ์สุพรรณภูมิมาครองราชสมบัติในพระนาม **สมเด็จพระนครินทราธิราช** รัชกาลนี้ทางกรุงศรีอยุธยามีการติดต่อกับราชสำนักจีนอย่างแน่นแฟ้น และทรงรวมกรุงสุโขทัยไว้ในอำนาจ เมื่อพระองค์สวรรคตได้เกิดเหตุจลาจล เนื่องจากพระราชโอรสองค์ใหญ่ และพระราชโอรสองค์รอง คือ **เจ้าอ้ายพระยา** กับ **เจ้ายี่พระยา** ชนช้างชิงราชสมบัติกัน และสิ้นพระชนม์ด้วยกันทั้งคู่เป็นเหตุให้ **เจ้าสามพระยา** ได้ครองกรุงศรีอยุธยา

เจ้าสามพระยาขึ้นครองราชสมบัติในพระนาม **สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2** โดยในรัชกาลของพระองค์ อยุธยายกกองทัพไปตีนครธมของเขมรจนล่มสลาย (ศานติ ภักดีคำ, 2556) นอกจากนี้ยังทรงขยายพระราชอำนาจไปยังอาณาจักรล้านนา แต่ยังไม่ประสบความสำเร็จ เนื่องจากเสด็จสวรรคตระหว่างทาง พระมหากษัตริย์องค์ต่อมา คือ **สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ** พระราชโอรสของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) ในรัชกาลนี้อยุธยาเปิดศึกใหญ่กับอาณาจักรล้านนา ซึ่งตรงกับรัชกาลของ **พระเจ้าติโลกราช** การศึกยืดเยื้อยาวนานเป็นเวลาหลายปี ต่างฝ่ายต่างผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะ

แต่อยุธยาเป็นฝ่ายพ่ายแพ้และเสียเปรียบมากกว่า ทั้งนี้จากการรบในครั้งหนึ่งนั้น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงเสียทีให้พระเจ้าติโลกราช จนต้องเสด็จหนีจนเกือบจะถูกขุนศึกของฝ่ายล้านนาจับได้ ทว่าพระเจ้าติโลกราชทรงห้ามขุนศึกไว้ เนื่องจากทรงเห็นว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นพระมหากษัตริย์และทรงรู้สึกเสียพระพักตร์จากการทำศึกพ่ายแพ้มากแล้ว (สินชัย กระบวนแสง, 2520) ความพ่ายแพ้ของกรุงศรีอยุธยา ทำให้สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถต้องเสด็จขึ้นไปประทับยังเมืองพิษณุโลก เพื่อความสะดวกในการบัญชาการรบ (สรัสวดี อ๋องสกุล, 2560) โดยทางกรุงศรีอยุธยา ทรงให้พระราชโอรสทรงพระนาม **สมเด็จพระบรมราชา** เป็นผู้ดูแลความสงบเรียบร้อย ต่อมาการศึกระหว่างอยุธยากับล้านนาได้สิ้นสุดลงด้วยการหย่าศึกกัน และหลังจากนั้นไม่นานพระเจ้าติโลกราชก็เสด็จสวรรคต แล้วในอีก 1 ปีต่อมา ก็เป็นการสวรรคตของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

สมเด็จพระบรมราชาขึ้นครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาในพระนาม **สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3** อย่างสงบเรียบร้อยจนเสด็จสวรรคต ราชสมบัติจึงตกกับพระอนุชาซึ่งขึ้นครองราชย์สมบัติในพระนาม **สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2** ในรัชกาลนี้มีการทำศึกกับล้านนาอีกครั้ง โดยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 เสด็จเป็นจอมทัพยกไปตีล้านนาแต่ไม่ได้เมืองเชียงใหม่ ต่อมามีการเจรจาสงบศึกกัน นอกจากนี้ในรัชกาลของพระองค์ได้มีการติดต่อกับชาวตะวันตกเป็นครั้งแรก ชาวตะวันตกชาติแรกที่เข้ามาติดต่อ คือ โปรตุเกส ทำให้อยุธยารับวิทยาการใหม่ๆ มาประยุกต์ใช้ในการบริหารบ้านเมือง โดยเฉพาะในกิจการทหาร

พระมหากษัตริย์องค์ต่อมาทรงพระนามว่า **สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4** (สมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร) ทรงครองราชสมบัติด้วยความสงบเรียบร้อย แต่ทรงประชวรด้วยพระโรคไข้ทรพิษจนเสด็จสวรรคต ทำให้ราชสมบัติตกกับพระราชโอรสวัยเยาว์ที่ขึ้นครองกรุงศรีอยุธยาในพระนาม **สมเด็จพระรัษฎาธิราช** แต่แล้วพระองค์ก็ถูก **สมเด็จพระไชยราชาธิราช** ยกกองทัพจากเมืองพิษณุโลกมาชิงราชสมบัติ ในรัชกาลนี้ทางอยุธยา แผ่ขยายอำนาจเข้าควบคุมอาณาจักรล้านนาได้สำเร็จ และเกิดศึกกับพม่าครั้งแรกโดยเป็นการรบเพื่อชิงเมืองเชียงไกรเชียงกรานคืนจากพม่าที่ **พระเจ้าตะเบ็งชะเวตี้** นำกองทัพมายึดไว้ ทั้งนี้แม้ว่าสมเด็จพระไชยราชาธิราชจะเป็นพระมหากษัตริย์ผู้มีความสามารถทางการรบ แต่ก็ทรงถูก **ท้าวศรีสุดาจันทร์** ลอบปลงพระชนม์ด้วยยาพิษ พระราชโอรสวัยเยาว์ คือ **สมเด็จพระยอดฟ้า** จึงได้รับราชสมบัติแต่อยู่ภายใต้การสำเร็จราชการของท้าวศรีสุดาจันทร์ ต่อมาสมเด็จพระยอดฟ้าถูกปลงพระชนม์ทำให้ **ขุนวรวงศาธิราช** ได้ขึ้นเป็นกษัตริย์ แต่ก็ถูกกลุ่มขุนนาง นำโดย **ขุนพิเรนทรเทพ** โค่นล้มราชบัลลังก์ ขุนพิเรนทรเทพได้อัญเชิญพระเฑียรราชา พระอนุชาของสมเด็จพระไชยราชาธิราชขึ้นครองราชสมบัติเป็น **สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ** สำหรับขุนพิเรนทรเทพ ผู้มีความดีความชอบได้รับการสถาปนาให้เป็น **สมเด็จพระมหาธรรมราชา** ขึ้นไปครองเมืองพิษณุโลก ในรัชกาลนี้อยุธยาทำสงครามกับพม่าถึง 3 ครั้ง เป็นเหตุให้สูญเสีย **สมเด็จพระสุริโยทัย** พระอัครมเหสี กับพระราชธิดา คือ **พระบรมดิลก** กลางสนามรบ ทั้งยังสูญเสีย

ช้างเผือกสำคัญ 4 เชือก ทั้งนี้ในระหว่างที่การศึกยังคงติดพันอยู่นั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็เสด็จสวรรคต **สมเด็จพระมหินทราธิราช** ได้ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ แต่ไม่สามารถรับมือกับการสงครามระหว่างไทยกับพม่าได้ ประกอบกับ **เจ้าพระยาจักรี** เป็นไส้ศึกให้แก่พม่า (มาตยา อิงคนารถ ทวี ทองสว่าง และวัฒนา รอดสำอางค์, 2546) ในที่สุดกรุงศรีอยุธยาต้องยอมอ่อนน้อมต่อ **พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนอง** กษัตริย์พม่าที่ยกทัพมา นับเป็นการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 1 แก่พม่า

1.2.2 การเมืองการปกครอง

การกล่าวถึงการเมืองการปกครองของอยุธยาในช่วง พ.ศ. 1893-2112 หรือในช่วงสมัยอยุธยาตอนต้น ผู้เขียนขอกล่าวถึงใน 2 ประเด็นด้วยกัน คือ **การปกครองส่วนกลาง** และ **การปกครองส่วนภูมิภาค**

การปกครองส่วนกลาง

1. การปกครองส่วนกลางในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงจัดระเบียบการปกครองส่วนกลางตามรูปแบบ **จตุสดมภ์** ซึ่งมีฝ่ายอำนวยการ 4 ฝ่าย ได้แก่ **กรมเวียง กรมวัง กรมคลัง กรมนา** แต่ละฝ่ายมีหน้าที่และผู้รับผิดชอบ ดังนี้ (ถนอม อานามวัฒน์, 2543)

ก. กรมเวียง มี **ขุนเวียง** หรือ **ขุนเมือง** เป็นผู้บังคับบัญชา ทำหน้าที่ดูแลความสงบเรียบร้อย รักษาความปลอดภัย ตลอดจนบังคับบัญชาพลเมืองที่อาศัยอยู่ในเขตราชธานีให้ปฏิบัติตามกฎหมายโดยเคร่งครัด

ข. กรมวัง มี **ขุนวัง** เป็นผู้บังคับบัญชา ทำหน้าที่ดูแลกิจการที่เกี่ยวข้องกับราชสำนัก และดูแลเรื่องความยุติธรรม

ค. กรมคลัง มี **ขุนคลัง** เป็นผู้บังคับบัญชา ทำหน้าที่หารายได้เข้าพระคลัง รักษาพระราชทรัพย์ รักษาผลประโยชน์ด้านทรัพย์สินของพระมหากษัตริย์

ง. กรมนา มี **ขุนนา** เป็นผู้บังคับบัญชา ทำหน้าที่ดูแลเรื่องที่ดินทำกินของราษฎร การประกอบอาชีพเกษตรกรรม รวมถึงการเก็บภาษีอากรต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับการทำนาและการทำสวน

การบริหารราชการส่วนกลางในรูปแบบดังกล่าว ใช้สืบต่อกันเรื่อยมาจนถึงสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในระยะเวลาดังกล่าวระบบราชการของอยุธยาขยายใหญ่ขึ้น ทำให้ฝ่ายอำนวยการทั้ง 4 ฝ่าย มีภาระราชการเพิ่มมากขึ้นและซับซ้อนขึ้น ดังนั้นจึงมีการปฏิรูปการปกครองส่วนกลางอีกครั้งในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

2. การปกครองส่วนกลางในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เหตุที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ต้องปฏิรูปการปกครองเป็นผลสืบเนื่องมาจากจำนวนพลเมืองที่เพิ่มมากขึ้น และระบบราชการที่

ขยายใหญ่ขึ้น ทำให้เกิดความจำเป็นในการปฏิรูปเพื่อให้ระบบราชการ และการควบคุมกำลังคนมีความรัดกุมมากขึ้น ดังนี้ (ศุภรัตน์ เลิศพาณิชยกุล, 2556)

2.1 ตั้งหน่วยงานใหญ่ 2 หน่วยงาน คือ **สมุหกลาโหม** และ **สมุหนายก** เพื่อควบคุมกำลังคน และบริหารราชการแผ่นดินให้เป็นไปตามพระราชประสงค์

ก. สมุหกลาโหม คือ หน่วยงานฝ่ายทหาร ผู้บังคับบัญชามีตำแหน่งเป็น **อัครมหาเสนาบดี** มียศในระดับเจ้าพระยา คือ **เจ้าพระยามหาเสนา** ทำหน้าที่บังคับบัญชาด้านการทหาร ทั้งในราชธานีและหัวเมือง เป็นประธานคณะลูกขุนฝ่ายทหาร วินิจฉัยข้อราชการต่างๆ ก่อนนำขึ้นกราบบังคมทูล

ข. สมุหนายก คือ หน่วยงานฝ่ายพลเรือน ผู้บังคับบัญชามีตำแหน่งเป็น **อัครมหาเสนาบดี** มียศในระดับเจ้าพระยา คือ **เจ้าพระยาจักรี** ทำหน้าที่บังคับบัญชากิจการด้านพลเรือน ทั้งในราชธานีและหัวเมือง เป็นประธานคณะลูกขุนฝ่ายพลเรือน วินิจฉัยข้อราชการต่างๆ ก่อนนำขึ้นกราบบังคมทูล

2.2 ปรับปรุงหน่วยงานจตุสดมภ์ ปรับปรุงโครงสร้างการบริหารราชการในหน่วยงานจตุสดมภ์ โดยเพิ่มบทบาท เพิ่มภาระหน้าที่ และให้ขึ้นตรงต่อสมุหนายก ดังนี้

ก. กรมเมือง เปลี่ยนเป็น **นครบาล** ผู้บังคับบัญชามีตำแหน่งเป็น **เสนาบดี** มียศในระดับพระยา คือ **พระยายมราช** มีบทบาทในการปกครองท้องที่ ปราบปรามโจรผู้ร้าย รักษาความสงบในพระนคร พิจารณาตัดสินคดีความที่เป็นข้อหาร้ายแรง

ข. กรมวัง เปลี่ยนเป็น **ธรรมาธิกรณ์** ผู้บังคับบัญชามีตำแหน่งเป็น **เสนาบดี** มียศในระดับพระยา คือ **พระยาธรรมธิกรณ์** มีบทบาทในการดูแลรับผิดชอบกิจการทั้งหมดในราชสำนัก ทั้งงานด้านธุรการ งานพระราชพิธี และงานด้านยุติธรรม

ค. กรมคลัง เปลี่ยนเป็น **โกษาธิบดี** ผู้บังคับบัญชามีตำแหน่งเป็น **เสนาบดี** มียศในระดับพระยา คือ **พระยาโกษาธิบดี** มีบทบาทในการเก็บ จ่าย และรักษาทรัพย์สินของพระมหากษัตริย์ที่ได้มาจากการเก็บภาษีอากร รับผิดชอบการค้าสำเภาของพระมหากษัตริย์ ดูแลกิจการค้าขายกับต่างประเทศ

ง. กรมนา เปลี่ยนเป็น **เกษตราธิการ** ผู้บังคับบัญชามีตำแหน่งเป็น **เสนาบดี** มียศในระดับพระยา คือ **พระยาพลเทพ** มีบทบาทในการดูแลเรื่องการทำนาของประชาชน เก็บภาษีข้าว ออกโฉนดที่นา จัดหาข้าวเข้ายุ้งฉางหลวง ตัดสินข้อพิพาทเกี่ยวกับการทำนา

2.3 จัดตั้งกรมสำคัญๆ เพื่อรองรับการปฏิบัติราชการ เช่น กรมอาสาซ้าย กรมอาสาขวา กรมเขนทองซ้าย กรมเขนทองขวา กรมทวนทองซ้าย กรมทวนทองขวา กรมช่างสิบหมู่ ขึ้นตรง

ต่อสมุหกลาโหม กรมกองตระเวนขวา กรมกองตระเวนซ้าย ขึ้นตรงต่อพระยายมราช กรมชาวที่พระบรรทม กรมภูษามาลา กรมฉางข้าวบาตร กรมสวนหลวง กรมธรรมการ กรมสังฆการี ขึ้นตรงต่อพระยาธรรมาธิกรณ์ กรมพระคลังสินค้า กรมท่าซ้าย กรมท่าขวา ขึ้นตรงต่อพระยาโกษาธิบดี กรมฉาง ขึ้นตรงต่อพระยาพลเทพ

2.4 แต่งตั้งตำแหน่งยกกระบัตร การแต่งตั้งยกกระบัตรเป็นอำนาจของพระยาธรรมาธิกรณ์ โดยแต่งตั้งจากบุคคลอันเป็นที่ไว้วางใจจากราชธานีให้ไปประจำหัวเมืองเพื่อสอดส่องดูแลการปฏิบัติราชการของเจ้าเมือง พร้อมกับรายงานข้อราชการของหัวเมืองนั้นๆ มายังเมืองหลวงอย่างสม่ำเสมอ

ผลจากการปฏิรูปการปกครองของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ส่งผลให้พระมหากษัตริย์มีพระราชอำนาจเพิ่มขึ้น และสามารถใช้พระราชอำนาจที่มีอยู่ ควบคุมบรรดาเจ้าเมืองต่างๆ ให้เชื่อฟังและปฏิบัติตามนโยบายที่ทรงสั่งไปทุกประการโดยไม่มีข้อยกเว้น

3. การปกครองส่วนกลางในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ในสมัยรัชกาลนี้มีการปรับปรุงการปกครองส่วนกลางเพียงเล็กน้อย อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากจำนวนประชากรของกรุงศรีอยุธยาที่เพิ่มมากขึ้น ทำให้เกิดความจำเป็นในการจัดตั้งหน่วยงานเพื่อควบคุมบัญชีประชากร ดังนั้นจึงมีการจัดตั้ง **กรมสุรัสวดี** โดยมีผู้บังคับบัญชา คือ **พระราชสุภาวดี** ทำหน้าที่สำรวจประชากรทั้งในเขตราชธานีและหัวเมือง เพื่อนำมาขึ้นบัญชี และแจกจ่ายให้ไปสังกัดกรมกองต่างๆ สำหรับเรียกใช้ในราชการ

การปกครองส่วนภูมิภาค

1. การปกครองส่วนภูมิภาคในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) จนถึงสมัยสมเด็จพระนครินทราธิราช (เจ้านครอินทร์) ใช้วิธีการกระจายอำนาจจากราชธานีผ่านพระราชวงศ์ที่ได้รับการแต่งตั้งให้ไปปกครองเมืองลูกหลวง

ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงให้พระราชโอรส คือ สมเด็จพระราเมศวรครองเมืองลพบุรี ให้พระเชษฐาของพระมเหสี คือ ขุนหลวงพะงั่ว (สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1) ครองเมืองสุพรรณบุรี ส่วนในรัชกาลต่อๆ มา ไม่ปรากฏหลักฐานว่าทางกรุงศรีอยุธยาส่งพระราชวงศ์องค์ใดไปปกครองเมืองลูกหลวง มาพบหลักฐานการส่งพระราชวงศ์ไปครองเมืองลูกหลวงอีกครั้งในรัชกาลของสมเด็จพระนครินทราธิราช (เจ้านครอินทร์) ที่ทรงส่งพระราชโอรสไปปกครองเมืองต่างๆ กล่าวคือ **เจ้าอ้ายพระยา** ครองเมืองสุพรรณภูมิ **เจ้ายี่พระยา** ครองเมืองแพรกศรีราชา **เจ้าสามพระยา** ครองเมืองชัยนาท (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2553) ทั้งนี้การกระจายอำนาจจากราชธานีไปสู่เมืองลูกหลวงกลับมีผลเสียมากกว่าผลดี เพราะทำให้พระราชวงศ์ที่ปกครองเมืองลูกหลวงสะสมกำลังคนและมีอำนาจมากขึ้น เป็นผลเสียต่อพระมหากษัตริย์ที่ประทับในเมืองหลวง ทั้งนี้หากพระมหากษัตริย์องค์ใดทรงมีความเข้มแข็ง มีกำลังทหาร หรือมีพระคุณต่อพระราชวงศ์ที่ปกครองเมืองลูกหลวง พระมหากษัตริย์องค์นั้นก็จะได้รับความเกรงใจ แต่หากพระมหากษัตริย์องค์ใดที่ทรงอ่อนแอ ทั้งยังไม่มีความสัมพันธ์อันดีกับเจ้าเมืองลูกหลวง

หรือมีกำลังทหารที่ไม่เพียงพอต่อการป้องกันอาณาจักร พระมหากษัตริย์องค์นั้นอาจถูกเจ้าเมืองลูกหลวงยกกองทัพมาชิงราชสมบัติโดยง่าย ดังกรณีของสมเด็จพระราเมศวรที่ถูกสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพะงั่ว) ยกทัพมาชิงราชสมบัติ หรือในกรณีของเจ้าอ้ายพระยากับเจ้ายี่พระยา ที่ต่างมีกำลังทหารบารมี และอำนาจที่เท่าเทียมกัน ทำให้ทั้งสองพระองค์รบกันถึงขั้นชนช้างเพื่อแย่งชิงราชสมบัติ แต่ปรากฏว่าสิ้นพระชนม์ด้วยกันทั้งสองพระองค์ ราชสมบัติจึงตกอยู่กับเจ้าสามพระยา

2. การปกครองส่วนภูมิภาคในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเป็นต้นไป สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ คงจะทรงทราบถึงผลเสียที่มีมากกว่าผลดีของการกระจายอำนาจจากราชธานีไปยังเมืองลูกหลวง ดังนั้นจึงทรงปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคเสียใหม่ เพื่อรวบรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง โดยทรงยกเลิกการส่งพระราชวงศ์ไปปกครองเมืองลูกหลวง ทั้งยังลดฐานะเมืองลูกหลวง แล้วกำหนดให้เป็น **เมืองชั้นใน** โดยทรงส่งข้าราชการจากส่วนกลางไปดูแลในตำแหน่ง **ผู้รั้ง** ที่ไม่มีอำนาจสั่งการใดๆ โดยพลการต้องรอฟังคำสั่งจากพระมหากษัตริย์เท่านั้น นอกจากนี้ยังทรงจัดการปกครองหัวเมืองในรูปแบบใหม่ โดยแบ่งตามความสำคัญทางยุทธศาสตร์เป็น **เมืองเอก เมืองโท เมืองตรี เมืองจัตวา** เจ้าเมืองขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ และปฏิบัติราชการตามนโยบายที่ราชธานีกำหนด ผ่านการบริหารราชการแผ่นดินของสมุหกลาโหมและสมุหนายก การปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก่อให้เกิดผลดี คือ ช่วยเสริมพระราชอำนาจให้เกิดขึ้นกับพระมหากษัตริย์ ส่วนพระราชวงศ์ถูกลดบทบาทลง แต่ยังคงความสำคัญในฐานะชนชั้นปกครอง สำหรับข้อเสียนั้น เป็นเรื่องที่จะเกิดขึ้นต่อไปในอนาคต คือ ทำให้เกิดการสะสมกำลังคนเพื่อสร้างอำนาจในหมู่ขุนนาง จนสถาบันขุนนางสามารถปลดพระมหากษัตริย์ออกจากราชบัลลังก์ และขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ได้ด้วยตนเอง

1.2.3 เศรษฐกิจ

ด้วยสภาพทางภูมิศาสตร์ของกรุงศรีอยุธยาที่มีแม่น้ำล้อมรอบ 3 สาย คือ แม่น้ำลพบุรี แม่น้ำป่าสัก และแม่น้ำเจ้าพระยา ทำให้พื้นที่ของกรุงศรีอยุธยามีความอุดมสมบูรณ์ เหมาะสำหรับการเพาะปลูก โดยพืชที่ปลูกมากที่สุดได้แก่ **ข้าว** ซึ่งมีผลผลิตเพียงพอต่อความต้องการของประชากรกรุงศรีอยุธยา นอกจากนี้ด้วยเหตุที่กรุงศรีอยุธยาตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ และไม่ไกลจากทะเล จึงทำให้เกิดการค้าขายกับต่างประเทศจนเป็นรายได้ให้กับทางราชการ ส่งผลให้กรุงศรีอยุธยามีความมั่งคั่ง มีพ่อค้าชาวจีน ญี่ปุ่น อาหรับ อินเดีย นำสินค้าเข้ามาขาย สร้างกำไรให้กับกรุงศรีอยุธยาอย่างเป็นกอบเป็นกำ นอกจากนี้กรุงศรีอยุธยายังทำตนเป็นพ่อค้าคนกลาง กระจายสินค้าเข้าไปยังอาณาจักรที่อยู่ตอนใน ได้แก่ สุโขทัย ล้านนา ทำให้อยุธยามีรายได้จากการเก็บภาษีขาเข้า ภาษีขาออก อีกด้วย

ครั้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ หลังทรงปฏิรูปการณ์ปกครองแล้ว เศรษฐกิจของกรุงศรีอยุธยาเจริญขึ้น เนื่องจากทางราชธานีสามารถควบคุมหัวเมืองให้ส่งส่วยหรือสิ่งของ อันเป็นที่ต้องการ

ของชาวต่างประเทศเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาได้ครั้งละมากๆ แล้วทางกรุงศรีอยุธยาก็ได้นำสิ่งของที่ทางหัวเมืองส่งเข้ามาไปค้าขายกับพ่อค้าชาวต่างประเทศ โดยสิ่งของอันเป็นที่ต้องการของท้องตลาด เช่น ดีบุก งาช้าง พริกไทย เครื่องเทศ เป็นต้น

สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ชาวโปรตุเกสเป็นชาวตะวันตกชาติแรกที่เข้ามาค้าขายกับกรุงศรีอยุธยา (ประภัสสร บุญประเสริฐ, 2552) ส่งผลให้เกิดการทำสนธิสัญญาทางการค้า โดยมีข้อแลกเปลี่ยนกัน คือ โปรตุเกสจะจัดหาปืนใหญ่และกระสุนดินดำมาขายให้กรุงศรีอยุธยา รวมถึงอำนวยความสะดวกแก่เรือสินค้าของกรุงศรีอยุธยาที่เดินทางมาค้าขายยังมะละกา ส่วนทางกรุงศรีอยุธยาจะอำนวยความสะดวกแก่โปรตุเกสในเรื่องการจัดตั้งสถานีการค้า การจัดตั้งบ้านเรือน และการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ครั้นมาในสมัยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทางราชการผูกขาดการค้ามากขึ้น โดยกำหนดให้สินค้าบางรายการเป็นสินค้าต้องห้ามที่จะต้องซื้อขายผ่านหน่วยงานราชการเท่านั้น เช่น ปืนไฟ กระสุนดินดำ กำมะถัน ซึ่งเป็นสิ้นค้าขาเข้า ส่วนสินค้าขาออกที่ต้องซื้อขายผ่านทางราชการ ได้แก่ ไม้กฤษณา งาช้าง นอแรด ไม้จันทน์ ไม้หอม ไม้ฝาง เป็นต้น

สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ การค้ากับต่างประเทศเจริญยิ่งขึ้นไปอีก ทำให้ทางราชการจำเป็นต้องหันมาผูกขาดการค้า มีการออกกฎหมายสินค้าต้องห้าม ทั้งยังมีการจัดระเบียบการค้า และการจัดเก็บภาษีอากรอย่างรัดกุม ทำให้กรุงศรีอยุธยามีฐานะร่ำรวยมากยิ่งขึ้น ทว่าด้วย ความร่ำรวยของกรุงศรีอยุธยาที่ต้องขึ้นอยู่กับการค้าขายกับต่างประเทศ จึงทำให้เกิดผลเสียบางประการ กล่าวคือ หากการค้ากับต่างประเทศไม่ได้กำไร เศรษฐกิจของกรุงศรีอยุธยาก็จะทรุดตัว โดยเฉพาะในช่วงเสียกรุงแก่พม่าครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2112 ทั้งนี้หลังจากการเสียกรุงให้แก่พม่าในครั้งที่ 1 แล้ว ทางกรุงศรีอยุธยาได้ใช้ความพยายามอย่างเต็มที่ในการฟื้นฟูการค้ากับต่างประเทศขึ้นมาอีกครั้ง ยังผลให้เศรษฐกิจเริ่มฟื้นตัว และเจริญอย่างสูงสุดในรัชกาลสมเด็จพระเอกาทศรถ

1.2.4 สังคมและวัฒนธรรม

ในตอนต้นของกรุงศรีอยุธยา มีการรับวัฒนธรรมเขมรในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์มาปรับใช้ให้เข้ากับการเมืองการปกครอง ส่งผลให้พระมหากษัตริย์เป็นผู้มีอำนาจสูงสุด ดังนั้นรูปแบบการปกครองของกรุงศรีอยุธยาจึงเป็นการปกครองในรูปแบบ **ราชาธิปไตย** โดยใช้แนวคิด **เทวราชา** หรือ **สมบูรณาญาสิทธิราชย์** ซึ่งส่งผลให้พระมหากษัตริย์ห่างเหินจากประชาชน เพราะทรงเป็นสมมุติเทพที่ถือกำเนิดจากเทพเจ้า วิถีทางในการปฏิบัติตนต่อพระมหากษัตริย์ จึงต้องมีแบบแผนพิธีการที่ยุ่งยากซับซ้อน เช่น การใช้เครื่องประกอบพระราชอิสริยยศ การใช้ราชาศัพท์ การหมอบกราบ เป็นต้น นอกจากนี้ข้าราชการในราชสำนักกรุงศรีอยุธยา ยังต้องเข้าร่วมพิธีดื่มน้ำสาบานตนว่าจะจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ใน **พระราชพิธีศรีสัจจปานกาล** หรือที่เรียกว่า **พระราชพิธี**

ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ซึ่งจัดขึ้น 2 ครั้งต่อปี โดยจัดขึ้นในเดือน 5 ขึ้น 3 ค่ำ ครั้งหนึ่ง และจัดขึ้นในเดือน 10 แรม 13 ค่ำ อีกครั้งหนึ่ง พระราชพิธีดังกล่าว เป็นพระราชพิธีที่สำคัญมาก ข้าราชการทุกคนต้องเข้าร่วมพิธี หากไม่เข้าร่วมพิธีมีโทษถึงตาย (สมเกียรติ วันทะนะ, 2561)

แม้ว่าแนวคิดเทวราชาจะเป็นแนวคิดหลักในการปกครองบ้านเมือง แต่พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา ก็ทรงนำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาควบคุมพระองค์ เช่น ถ้าทรงโกรธและตรัส เรียกหาพระแสงดาบ ห้ามเจ้าพนักงานยื่นดาบให้ ถ้ายื่นให้โทษถึงตาย (กิติยวดี ชาญประโคน, 2563) จึงแสดงให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา ทรงเน้นหลักความเมตตาในการปกครองบ้านเมืองด้วยเช่นกัน

สังคมกรุงศรีอยุธยาประกอบไปด้วยกลุ่มคนต่างๆ ซึ่งแบ่งออกได้เป็น 6 ชนชั้น ได้แก่ **1) พระมหากษัตริย์** ผู้ทรงมีอำนาจสูงสุดและเด็ดขาดในการบริหารพระราชอาณาจักร **2) เจ้านาย** มีทั้งที่เป็นพระราชโอรส พระราชธิดา พระบรมวงศานุวงศ์ มีบทบาทในการช่วยงานพระมหากษัตริย์ตามที่ได้รับพระราชบัญชา **3) ขุนนาง** คือ บุคคลผู้มีเชื้อสายผู้ดี มีชาติตระกูลเข้ารับราชการตามหน่วยงานต่างๆ **4) พระสงฆ์** คือ บุคคลที่บวชในพระพุทธศาสนา ทำหน้าที่เป็นคนกลางเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นสูงกับชนชั้นล่างให้เกิดความเข้าใจกัน **5) ไพร่** คือ ประชาชนผู้มีหน้าที่ให้แรงงานกับทางราชการโดยอยู่ในสังกัดของเจ้านายหรือขุนนาง **6) ทาส** คือ บุคคลที่ขายตัวให้กับ นายเงินทำให้ตกเป็นทาส หรือบุคคลที่เป็นทาสโดยกำเนิด หรือบุคคลที่ถูกกวาดต้อนมาจากการทำสงคราม

การเลื่อนชั้นทางสังคมของกรุงศรีอยุธยา เช่น จากไพร่ไปเป็นขุนนางสามารถทำได้ หากไพร่ผู้นั้น มีความดีความชอบในทางราชการ แต่ส่วนใหญ่แล้วเป็นไปได้ยาก เพราะมักถูกกีดกันจากพวกขุนนางที่ต้องการสงวนตำแหน่งขุนนางไว้ให้กับลูกหลานในสกุลของตน

1.3 อยุธยา พ.ศ. 2112-2231

อยุธยาในช่วงนี้เริ่มตั้งแต่หลังเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าครั้งที่ 1 ตรงกับรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชาจนถึงรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งอาจจัดช่วงเวลาในยุคนี้ว่า **สมัยอยุธยาตอนกลาง**

1.3.1 เหตุการณ์บ้านเมือง

หลังจากพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองได้กรุงศรีอยุธยาเอาไว้ในอำนาจแล้ว จึงทรงแต่งตั้งให้**สมเด็จพระมหาธรรมราชา** เป็นพระมหากษัตริย์ ซึ่งทรงเป็นต้นราชวงศ์สุโขทัยตอนต้นรัชกาล ทางกรุงศรีอยุธยายังไม่สามารถฟื้นฟูสภาพบ้านเมืองให้กลับมาเป็นปกติได้ เพราะกำลังคนบางส่วนถูกเกณฑ์ไปหงสาวดี ต่อมาเมื่อ **สมเด็จพระนเรศวร** พระราชโอรสองค์ใหญ่ และ **สมเด็จพระเอกาทศรถ** พระราชโอรสองค์เล็ก เริ่มเข้ามามีบทบาททางการเมือง กรุงศรีอยุธยาจึงเริ่มฟื้นตัวขึ้นจนในที่สุดสมเด็จพระนเรศวรก็ประกาศตนเป็นอิสระไม่ขึ้นกับทางหงสาวดีอีกต่อไป เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาสวรรคต สมเด็จพระ

นเรศวรก็เสด็จขึ้นครองราชสมบัติต่อมา ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรง ซึ่งขึ้นครองราชสมบัติต่อจากพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองทราบข่าวการผลัดแผ่นดิน และเข้าพระทัยว่าอาจเกิดความวุ่นวายขึ้นในกรุงศรีอยุธยา เพราะสมเด็จพระนเรศวรกับสมเด็จพระเอกาทศรถแย่งราชสมบัติกัน ดังนั้นจึงให้พระมหาอุปราชา พระราชโอรสยกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา และในสงครามนี้สมเด็จพระนเรศวรทรงกระทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชา และสามารถใช้พระแสงของ้าวฟันพระมหาอุปราชาจนสิ้นพระชนม์บนคอช้าง ซึ่งเหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้พม่าไม่กล้ายกกองทัพมารุกรานไทยอีกเป็นเวลานาน

ครั้นถึงรัชกาลของสมเด็จพระเอกาทศรถ กรุงศรีอยุธยาในช่วงนี้ปราศจากศึกสงครามกับพม่า สมเด็จพระเอกาทศรถจึงทรงหันมาให้ความสนใจกับกิจการต่างประเทศ โดยทรงสานสัมพันธไมตรีกับชาวตะวันตก ชาติที่สำคัญ คือ ฮอลันดา ส่วนชาวตะวันออกที่สมเด็จพระเอกาทศรถ ทรงสานสัมพันธไมตรีชาติที่สำคัญ คือ ญี่ปุ่น ครั้นตอนปลายรัชกาลได้เกิดเหตุการณ์ที่ไม่มีใครคาดคิดมาก่อน เนื่องจาก **เจ้าฟ้าสุทัศน์** พระราชโอรสองค์ใหญ่เสวยยาพิษจนสิ้นพระชนม์ เพราะเกรงว่าสมเด็จพระเอกาทศรถจะคิดว่าพระองค์เป็นกบฏ เป็นผลให้ราชสมบัติตกอยู่กับเจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์ ครั้นเจ้าฟ้าศรีเสาภาคย์ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาในพระนาม **สมเด็จพระศรีเสาวภาคย์** ได้เพียงปีเดียว ก็ถูกชิงราชสมบัติโดย **สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม**

เมื่อสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมขึ้นครองกรุงศรีอยุธยาแล้ว ด้วยความสามารถของพระองค์จึงทรงปกครองกรุงศรีอยุธยาได้อย่างราบรื่น ทั้งนี้สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงว่าจ้างชาวญี่ปุ่นให้เป็นข้าราชการในราชสำนัก โดยชาวญี่ปุ่นคนสำคัญที่ได้เข้ารับราชการมีนามว่า **ยามาดา นางามาซา** มีตำแหน่งเป็น **ออกญาเสนาภิมุข** เจ้ากรมทหารอาสาญี่ปุ่น ครั้นสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเสด็จสวรรคต ราชสมบัติจึงตกอยู่กับ **สมเด็จพระเชษฐาธิราช** พระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม แต่กลับต้องอยู่ในความควบคุมของ **เจ้าพระยาศรีวรวงศ์** สมุหกลาโหม (ออกญากลาโหมสุริยวงศ์) ทว่าในเวลาต่อมาสมเด็จพระเชษฐาธิราชมีเรื่องบาดหมางกับเจ้าพระยาศรีวรวงศ์ ทำให้ถูกเจ้าพระยาศรีวรวงศ์จับตัวไปสำเร็จโทษ จากนั้นเจ้าพระยาศรีวรวงศ์จึงแต่งตั้งให้ **สมเด็จพระอาทิตยวงศ์** ขึ้นครองราชสมบัติแทน แต่สมเด็จพระอาทิตยวงศ์ครองราชสมบัติได้เพียง 36 วันก็ถูกเจ้าพระยาศรีวรวงศ์จับตัวไปสำเร็จโทษ จากนั้นเจ้าพระยาศรีวรวงศ์จึงได้สถาปนาตนเองเป็นพระมหากษัตริย์ครองกรุงศรีอยุธยาในพระนาม **สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง** ต้นราชวงศ์ปราสาททอง

ด้วยความที่สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงเป็นขุนนางมาก่อน จึงทรงตระหนักถึงอำนาจของขุนนางที่มีอย่างเปี่ยมล้น ดังนั้นเมื่อพระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ จึงทรงมีนโยบายในการจำกัดสิทธิของขุนนางระดับสูงในเขตราชธานี เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดการสะสมทรัพย์สิน อันนำไปสู่การขยายอำนาจทางการเมือง สำหรับขุนนางหัวเมืองนั้น สมเด็จพระเจ้าปราสาททรงใช้นโยบายในการควบคุมโดยการให้

เข้ามาประจำที่กรุงศรีอยุธยา เพื่อเป็นการควบคุมไม่ให้มีโอกาสใช้อำนาจในหัวเมือง มาคานอำนาจกับพระองค์ ในส่วนที่เกี่ยวกับพระราชวงศ์นั้น สมเด็จพระเจ้าปราสาททองไม่ทรงให้อำนาจแก่พระราชวงศ์องค์ใด เนื่องจากทรงเกรงว่าจะสร้างบารมีมาแข่งอำนาจกับพระองค์เช่นกัน (สายชล วรรณรัตน์, 2556) ผลจากนโยบายของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง จึงทำให้พระองค์ครองกรุงศรีอยุธยาด้วยความราบรื่น

ครั้นสมเด็จพระเจ้าปราสาททองสวรรคต **สมเด็จเจ้าฟ้าไชย** ขึ้นครองราชสมบัติ ทว่ากลับถูกเสด็จอา คือ **สมเด็จพระศรีสุธรรมราชา** ร่วมกับพระอนุชาต่างพระราชมารดา คือ **สมเด็จพระนารายณ์** นำกำลังเข้าแย่งชิงราชสมบัติ และต่อมาไม่นานสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาก็ถูกสมเด็จพระนารายณ์ชิงราชสมบัติอีกครั้งหนึ่ง เนื่องจากสมเด็จพระศรีสุธรรมราชาต้องการพระกนิษฐาของสมเด็จพระนารายณ์เป็นพระสนม (ปิยะ มีอนันต์, 2561)

รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ ยังคงมีปัญหาวุ่นวายทางการเมือง เช่น การเกิดกบฏ **พระไตรภูวนาทิตย์** และ **กบฏมักกะสัน** จากเหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้สมเด็จพระนารายณ์ ไม่ไว้ใจพระอนุชากับขุนนางบางส่วน เป็นเหตุให้พระองค์ต้องจ้างชาวต่างชาติให้เข้ามาทำราชการในหน้าที่ต่างๆ ส่งผลให้ชาวต่างชาติคนหนึ่ง คือ **คอนสแตนตินฟอลคอน** ได้รับราชการจนเจริญรุ่งเรืองเป็นขุนนางชั้นสูง ตำแหน่ง **เจ้าพระยาวิไชยเยนทร์** ควบคุมการบริหารกิจการต่างๆ ในราชสำนักทั้งหมด เป็นเหตุให้ขุนนางชาวไทยกลุ่มหนึ่ง นำโดย **พระเพทราชา** กับ **หลวงสรศักดิ์** ร่วมมือกันกำจัดเจ้าพระยาวิไชยเยนทร์

นอกจากปัญหาดังกล่าวแล้ว ยังมีปัญหาเรื่องการสืบสันตติวงศ์ เนื่องจากสมเด็จพระนารายณ์ไม่มีพระราชโอรส ทรงมีแต่พระราชธิดา นอกจากนี้สมเด็จพระนารายณ์ยังไม่ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้พระอนุชา คือ **เจ้าฟ้าอภัยทศ** และ **เจ้าฟ้าน้อย** ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ครองกรุงศรีอยุธยา ดังนั้นสมเด็จพระนารายณ์จึงมีพระราชประสงค์ที่จะทรงแต่งตั้งพระราชธิดา คือ **เจ้าฟ้าสุดาวดี กรมหลวงโยธาเทพ** เป็นรัชทายาท แล้วให้พระราชธิดาทรงเลือกพระราชวงศ์ที่เหมาะสมเพื่ออภิเษกสมรส แต่การนี้ถูกคัดค้านจากบรรดาขุนนาง เนื่องจากเกิดความไม่เห็นด้วยที่จะให้สตรีมีอำนาจ (จันทร์ฉาย ภัคอธิคม, 2552)

1.3.2 การเมืองการปกครอง

หลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่าในครั้งที่ 1 ทำให้กรุงศรีอยุธยาสูญเสียกำลังคนพร้อมด้วยทรัพย์สินเป็นจำนวนมาก ส่งผลกระทบให้เกิดปัญหาการเมืองภายในของกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้พระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาก็ไม่ได้นิ่งนอนใจ ทรงพยายามแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น เพื่อให้บ้านเมืองกลับเข้าสู่สภาวะปกติ ดังเช่นสมเด็จพระนเรศวรที่ทรงเล็งเห็นผลเสียของการส่งเจ้านายไปปกครองเมือง ทำให้เจ้านายมีอำนาจ มีกำลังคน จนนำไปสู่การกบฏ ดังนั้นจึงทรงยกเลิกไม่ให้เจ้านายไปปกครองเมือง แต่ทรงส่งขุนนาง

ไปปกครองเมืองแทน การลดอำนาจของเจ้านาย ส่งผลให้สมเด็จพระนเรศวรทรงมีอำนาจเต็มที่ ทั้งยังสามารถควบคุมกำลังคนหรือไพร่ได้อย่างรัดกุมมากขึ้น

เมื่อกรุงศรีอยุธยาสามารถปราบพม่าจนสิ้นสงครามแล้ว สมเด็จพระเอกาทศรถจึงทรงปรับปรุงรูปแบบการปกครองอีกครั้ง โดยในรัชกาลของพระองค์นั้น ทรงปรับปรุงระบบไพร่ การเก็บภาษีอากร ตลอดจนการควบคุมหัวเมืองต่างๆ ให้รัดกุมยิ่งขึ้น ทั้งนี้ผลจากการควบคุมหัวเมืองทำให้ **สมุหกลาโหม สมุหนายก** และ **โกษาธิบดี** มีอำนาจเพิ่มมากขึ้น และสามารถสั่งข้อราชการไปยังหัวเมืองต่างๆ ได้โดยตรงโดยไม่ต้องผ่าน **ยกกระบัตร** ซึ่งในอดีตนั้นไม่อาจทำได้ ดังนั้นระบบราชการของหัวเมือง จากเดิมที่เจ้าเมืองและกรมการเมือง เคยบริหารกันอย่างอิสระ จึงรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับการบริหารราชการส่วนกลาง และขยายผลเป็นระบบการบริหารราชการที่มีขนาดใหญ่ขึ้น ซับซ้อนขึ้น และมีเอกภาพมากขึ้น

ทว่าการขยายตัวของระบบการบริหารราชการในช่วงเวลานี้ กลับสร้างความลำบากให้แก่ไพร่ เพราะถูกควบคุมการเกณฑ์แรงงานอย่างใกล้ชิด และในทางกลับกันได้ส่งผลให้ขุนนางมีอำนาจมากขึ้น และสะสมอำนาจไปเรื่อยๆ จนสามารถปลดพระมหากษัตริย์ออกจากพระราชบัลลังก์ได้โดยง่าย ดังกรณีของเจ้าพระยาศรีวรวงศ์ที่มีอำนาจล้นเหลือ จนสามารถปลดพระมหากษัตริย์ออกจากพระราชบัลลังก์ได้ถึง 2 พระองค์ ในเวลาไล่เลี่ยกัน

นอกจากนี้ยังเห็นได้ว่า พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาในช่วงเวลานี้ เช่น **สมเด็จพระเอกาทศรถ** และ **สมเด็จพระนารายณ์** ทรงว่าจ้างชาวต่างชาติให้เข้ามารับราชการในราชสำนัก โดยให้ขึ้นตรงต่อพระองค์ ทั้งนี้ก็เนื่องมาจากทรงมุ่งหวังเพื่อให้เกิดการคานอำนาจระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์และสถาบันขุนนาง แต่ก็ไม่อาจยับยั้งอำนาจของสถาบันขุนนางอย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาดได้

1.3.3 เศรษฐกิจ

ภายหลังจากการเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่า ครั้งที่ 1 กรุงศรีอยุธยาต้องประสบปัญหาเรื่องการขาดแคลนน้ำ ทำให้ประชาชนไม่สามารถปลูกข้าวได้ตามปกติ ส่งผลให้เกิดภาวะอดอยาก ทั้งนี้ผลจากการทำสงครามยังทำให้การค้าขายฝืดเคือง การเก็บภาษีก็ไร้เสถียรภาพ รายได้ของกรุงศรีอยุธยาจึงหายไป ทว่าปัญหาดังกล่าวได้รับการแก้ไขมาเรื่อยๆ โดยพระมหากษัตริย์ที่ขึ้นครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาในช่วงเวลาดังกล่าว และด้วยพระปรีชาสามารถ จึงทรงฟื้นฟูเศรษฐกิจให้กลับฟื้นตัวขึ้นมาเหมือนเดิม

ระบบเศรษฐกิจของกรุงศรีอยุธยาช่วงนี้ ยังคงอยู่ในรูปแบบเดิม คือ การส่งส่วยหรือการเกณฑ์แรงงาน ทว่าผลจากการระบบราชการที่ขยายใหญ่ขึ้น และซับซ้อนขึ้น ประกอบกับการลิดรอนอำนาจของขุนนางดังที่กล่าวมาแล้ว ส่งผลให้พระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาสามารถเรียกเก็บส่วยหรือเรียกเกณฑ์แรงงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ สิ้นค้าต่างๆ เช่น ของป่า ที่หัวเมืองส่งมายังราชธานีถูกรวบรวมไว้โดยพระ

คลังสินค้าที่เป็นฐานการค้าของพระมหากษัตริย์ ทำให้พระมหากษัตริย์ สามารถผูกขาดการค้าได้ตามพระราชประสงค์ นอกจากนี้การเรียกเก็บภาษีก็สามารถเรียกเก็บได้แบบเต็มเม็ดเต็มหน่วย ส่งผลให้เศรษฐกิจมีความเจริญรุ่งเรือง นำความมั่งคั่ง มาสู่พระมหากษัตริย์และกรุงศรีอยุธยา

1.3.4 สังคมและวัฒนธรรม

กรุงศรีอยุธยาในช่วงเวลานี้ มีความสัมพันธ์กับชาติตะวันตกอย่างใกล้ชิด โดยเริ่มมาตั้งแต่รัชกาลของสมเด็จพระเอกาทศรถ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม สมเด็จพระเจ้าปราสาททองและสมเด็จพระนารายณ์ ทั้งนี้ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มีการส่งทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งฝรั่งเศส และด้วยความสัมพันธ์อันดีที่มีกับประเทศทางตะวันตก ทำให้มีการเผยแผ่ศาสนาคริสต์และศาสนาอิสลามในกรุงศรีอยุธยา

แม้ว่าเหตุการณ์บ้านเมืองในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลาง จะมีความวุ่นวายเกิดขึ้นเป็นส่วนมาก แต่เหตุการณ์วุ่นวายที่เกิดขึ้นนั้นก็ไม่ได้ยืดเยื้อยาวนาน บ้านเมืองจึงค่อนข้างสงบ ทั้งนี้สมเด็จพระนารายณ์ก็ทรงครองราชสมบัติด้วยความราบรื่น และยาวนานพอสมควร ดังนั้นโอกาสที่จะส่งเสริมงานศิลปกรรมและวรรณกรรมย่อมกระทำได้มาก ประกอบกับสมเด็จพระนารายณ์ทรงมี ความสนพระทัยและให้การสนับสนุน จึงทำให้มีวรรณคดีเกิดขึ้นในช่วงเวลานี้เป็นจำนวนมาก (ปรียา หิรัญประดิษฐ์, 2544)

1.4 อยุธยา พ.ศ. 2231-2310

อยุธยาในช่วงนี้เริ่มตั้งแต่รัชกาลของสมเด็จพระเพทราชา จนถึงรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ มีระยะเวลาประมาณ 79 ปี เป็นช่วงที่ราชวงศ์บ้านพลูปกครองกรุงศรีอยุธยา ซึ่งอาจจัดช่วงเวลาในยุคนี้ว่า **สมัยอยุธยาตอนปลาย**

1.4.1 เหตุการณ์บ้านเมือง

หลังจาก **สมเด็จพระเพทราชา** ทำการปฏิวัติรัฐประหาร ชิงราชบัลลังก์จากสมเด็จพระนารายณ์เป็นที่เรียบร้อยแล้ว สมเด็จพระเพทราชาก็ทรงสถาปนาราชวงศ์ใหม่ คือ ราชวงศ์บ้านพลูหลวงขึ้นปกครองกรุงศรีอยุธยา ทั้งยังทรงสถาปนาผู้มีส่วนร่วมในการชิงราชบัลลังก์ให้ครองตำแหน่งสำคัญต่างๆ โดยทรงแต่งตั้ง **หลวงสรศักดิ์** ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าวังหน้า คือ **กรมพระราชวัง บวรสถานมงคล** ทรงแต่งตั้ง **นายจบคชประสิทธิ์ทรงบาศขวา** เป็นเจ้าวังหลัง คือ **กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข** นอกจากนี้เพื่อเป็นการสร้างสิทธิธรรมให้เกิดขึ้นแก่พระราชวงศ์บ้านพลูหลวงสมเด็จพระเพทราชา จึงได้อภิเษกกับพระกนิษฐาของสมเด็จพระนารายณ์ คือ **เจ้าฟ้าหญิงศรีสุพรรณ กรมหลวงโยธาทิพ** แล้วแต่งตั้งให้เป็น **พระอัครมเหสีฝ่ายขวา** ทั้งยังได้อภิเษกกับพระราชธิดาของสมเด็จพระนารายณ์ คือ **เจ้าฟ้าหญิงสุดาวดี กรมหลวงโยธาเทพ** แล้วแต่งตั้งให้เป็น **พระอัครมเหสีฝ่ายซ้าย**

แม้ว่าสมเด็จพระเพทราชา จะได้พยายามสร้างความชอบธรรมให้เกิดขึ้นแก่ราชวงศ์บ้านพลูหลวง แต่ก็ยังเกิดปัญหาเรื่องการกบฏอยู่ถึง 4 ครั้ง ได้แก่ 1) **กบฏธรรมเถียร** 2) **กบฏเจ้าพระยานครราชสีมา** 3) **กบฏเจ้าพระยานครศรีธรรมราช** 4) **กบฏบุญกว้าง** การกบฏที่เกิดขึ้นทั้ง 4 ครั้งดังกล่าวเกิดขึ้นเพราะหัวหน้าผู้ก่อการกบฏไม่ยอมรับในพระราชอำนาจของสมเด็จพระเพทราชา แต่อย่างไรก็ตามกบฏเหล่านี้ก็ถูกปราบจนราบคาบ

ต่อมาไม่นานสมเด็จพระเพทราชา ก็วางแผนสังหารเจ้าวังหลัง หรือกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข เพราะเกรงว่าจะแข่งบารมี ครั้นในปลายรัชกาลได้เกิดความวุ่นวายทางการเมืองอีกครั้งเนื่องจากหลวงสรศักดิ์ หรือเจ้าวังหน้า หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงหวาดระแวงว่า **เจ้าพระขวัญ** พระราชโอรสของสมเด็จพระเพทราชา อันประสูติแต่พระอัครมเหสีฝ่ายขวา กรมหลวงโยธาทิพจะเป็นศัตรูราชสมบัติ เนื่องจากได้รับการยกย่องจากบรรดาขุนนางเป็นจำนวนมาก พระองค์จึงทรงสมคบคิดกับ **เจ้าฟ้าเพชร เจ้าฟ้าพร** พระโอรสของพระองค์ ลวงเจ้าพระขวัญมากำจัด ซึ่งเหตุการณ์นี้สร้างความเสียพระทัย และโกรธแค้นให้กับสมเด็จพระเพทราชาเป็นอย่างมาก ถึงกับไม่พระราชทานราชสมบัติให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคล แต่พระราชทานให้ **เจ้าพระพิชัยสุรินทร์** ผู้เป็นหลานแทน

ครั้นสมเด็จพระเพทราชาสวรรคต เจ้าพระพิชัยสุรินทร์ไม่กล้าขึ้นครองราชสมบัติเพราะเกรงบารมีของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ได้กราบทูลขอร้องให้หลวงสรศักดิ์ขึ้นครองราชย์สมบัติอยู่หลายครั้ง จนในที่สุดหลวงสรศักดิ์หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลจึงขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ในพระนาม **สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8** หรือที่มีพระนามเรียกกันเป็นสามัญว่า **พระเจ้าเสือ** ทั้งนี้ด้วยความที่ทรงมีพระอุปนิสัยหนักแน่น เด็ดขาด กรุงศรีอยุธยาในช่วงนี้จึงมีความสงบ

สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 ครองกรุงศรีอยุธยาในระยะเวลาอันสั้นก็เสด็จสวรรต จากนั้นราชสมบัติจึงตกอยู่กับเจ้าฟ้าเพชรที่ได้เป็นพระมหากษัตริย์ในพระนาม **สมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 9** โดยมีพระนามที่เรียกกันเป็นสามัญว่า **สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ** ทั้งนี้พระองค์ได้ทรงสถาปนา **เจ้าฟ้าพร** พระอนุชา ให้ดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทว่าในตอนปลายรัชกาลได้เกิดเหตุบาดหมางกันระหว่างสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระกับกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ทรงมีความคิดที่จะมอบราชสมบัติให้ **เจ้าฟ้าอภัย** พระราชโอรสองค์รอง แต่กรมพระราชวังบวรสถานมงคลไม่ยอม จะยอมก็ต่อเมื่อให้ราชสมบัติแก่ **เจ้าฟ้านเรนทร์** พระราชโอรสองค์ใหญ่

ความบาดหมางที่เกิดขึ้น ทำให้บรรยากาศทางการเมืองเริ่มร้อนระอุ ครั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระเสด็จสวรรคต สงครามกลางเมืองเพื่อแย่งชิงพระราชบัลลังก์จึงเกิดขึ้นระหว่าง ฝ่ายวังหลวงกับวังหน้า โดยฝ่ายวังหลวงมี **เจ้าฟ้าอภัย** กับ **เจ้าฟ้าปรเมศร์** เป็นผู้นำร่วมกับขุนนางที่สนับสนุน ส่วนฝ่ายวังหน้าอยู่ในการบังคับบัญชาของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทั้งนี้ในระยะแรกฝ่ายวังหลวง

เป็นฝ่ายได้เปรียบวังหน้า โดยสามารถโจมตีค่ายของวังหน้า ที่ตั้งเรียงรายอยู่ตามริมคลองประตูข้าวเปลือก และคลองประตูจีนฟากตะวันออกได้หลายค่าย ส่งผลให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคลตกพระทัย และเกิดความท้อแท้จนคิดที่จะหนี ทว่า **ขุนชำนาญชาญณรงค์** กราบทูลให้ทรงระงับความคิดเอาไว้ก่อน และให้รอจนกว่าตนเองจะรบพ่ายแพ้กองทัพวังหลวง จากนั้นขุนชำนาญชาญณรงค์ จึงนำกองทัพวังหน้าที่เหลือไปรบกับกองทัพวังหลวงที่มี **พระธนบุรี** เป็นแม่ทัพ ซึ่งในการนี้ผลปรากฏว่าขุนชำนาญชาญณรงค์สามารถสังหารพระธนบุรี แม่ทัพฝ่ายวังหลวงได้ การตายของพระธนบุรี แม่ทัพฝ่ายวังหลวง ส่งผลให้เกิดความระส่ำระสายในกองทัพวังหลวง จนไม่อาจรวมกันได้ดังเดิม ต่างฝ่ายจึงต่างหนีเพื่อเอาตัวรอด โดยเจ้าฟ้าอภัยกับเจ้าฟ้าปรเมศร์พร้อมด้วย **พระองค์เจ้าแก้ว** เสด็จประทับเรือพระที่นั่งหนีขึ้นไปทางเหนือ ในระหว่างทางพระองค์เจ้าแก้วได้กระโดดน้ำหนีไป ส่วนเจ้าฟ้าอภัยกับเจ้าฟ้าปรเมศร์หนีขึ้นบกไปซ่อนตัวในป่าแขม บริเวณบ้านเอกราช แถบจังหวัดอ่างทองในปัจจุบัน แต่ในที่สุดก็ถูกขุนชำนาญชาญณรงค์ตามไปจับตัวมาได้ แล้วถูกจับสำเร็จโทษ

กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ขึ้นครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาในพระนามที่รับรู้กันในปัจจุบันว่า **สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ** โดยทรงแต่งตั้งขุนชำนาญชาญณรงค์ ผู้มีความดีความชอบมากที่สุดเป็น **เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์** ว่าที่โกษาธิบดี

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ครองราชสมบัติยาวนาน ครั้นเสด็จสวรรคตราชสมบัติจึงตกอยู่กับ **เจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ กรมขุนพรพินิต** ที่ขึ้นครองกรุงศรีอยุธยาในพระนาม **สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร** ในตอนต้นรัชกาล สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรต้องเผชิญกับปัญหาทางการเมืองอันเกิดจากพระญาติวงศ์ ได้แก่ **กรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพภักดี** ที่ไม่ยอมรับในอำนาจของพระองค์ จนถึงกับต้องนิมนต์พระราชาคณะผู้เป็นพระอาจารย์ของกรมหมื่นทั้งสามให้ไปว่ากล่าวตักเตือน แต่ก็ไม่เกิดผลดีขึ้นแต่ประการใด เพราะกรมหมื่นทั้งสามพระองค์ ยังคงแสดงอาการต่อต้านไม่ยอมรับในอำนาจของสมเด็จพระเจ้าอุทุมพร ดังนั้นสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรจึงได้ร่วมมือกับพระเชษฐา คือ **เจ้าฟ้าเอกทัศน์ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี** วางแผนกำจัดกรมหมื่นทั้งสามพระองค์ในเวลาต่อมา

แม้ว่าจะหมดปัญหาเรื่องกรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ และกรมหมื่นเสพภักดีไปแล้ว แต่สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรยังต้องเผชิญกับปัญหาทางการเมืองอีกครั้ง ซึ่งในครั้งนี้เป็นผลให้พระองค์เสด็จออกผนวช โดยปัญหาดังกล่าวเกิดขึ้นจากพระเชษฐาของพระองค์ คือ เจ้าฟ้าเอกทัศน์ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี ได้แสดงให้เห็นว่ามีความปรารถนาในพระราชสมบัติกรุงศรีอยุธยา ด้วยการเสด็จขึ้นไปประทับแสดงอำนาจบนพระที่นั่งสุริยาศอมรินทร์ ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรทรงรู้พระทัยพระเชษฐาจึงสละราชบัลลังก์ถวาย และพระองค์ก็เสด็จออกผนวช

หลังจากสมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ ขึ้นครองราชสมบัติได้ไม่นาน **พระเจ้าอลองพญา** กษัตริย์พม่าแห่งราชวงศ์คองบอง ได้เสด็จกรีธาทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา โดยตั้งค่ายประชิดกำแพงพระนครอยู่ที่วัดหน้าพระเมรุ ในสงครามครั้งนี้พระเจ้าอลองพญาได้ส่งทูตมาเจรจาเพื่อให้กรุงศรีอยุธยายอมแพ้ โดยทรงอ้างว่าพระองค์เป็นโพธิสัตว์ จึงมีความประสงค์ไม่ให้เกิดการนองเลือด (บุญเทียม พลายชมภู, 2548) แต่ทางกรุงศรีอยุธยาไม่ยอม ทั้งนี้สมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ได้ขอร้องให้พระอนุชา คือ สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร ลาผนวชมาช่วยราชการศึก ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรก็ทรงลาผนวช มาช่วยทำศึกตามคำขอร้องของสมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ ทว่าเป็นความโชคดีของกรุงศรีอยุธยาที่ยังไม่ถูกพม่าเข้าโจมตีพระนครในครั้งนี้ เนื่องจากพระเจ้าอลองพญากษัตริย์พม่าถูกปืนใหญ่จนสิ้นพระชนม์ เป็นผลให้พม่าต้องถอยทัพกลับไปตั้งหลักที่กรุงอังวะ (ศิริพร สุเมธารัตน์, 2553) ครั้นพม่าถอยทัพกลับไปแล้ว สมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ได้แสดงพระอาการไม่อยากให้สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร อยู่กีดขวางการบริหารบ้านเมือง ดังนั้นสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรจึงเสด็จออกผนวชอีกครั้ง

เมื่อ **พระเจ้ามังระ** กษัตริย์พม่าแห่งราชวงศ์คองบองพระองค์ใหม่ ทรงจัดการกับความวุ่นวายที่เกิดขึ้นหลังจากการสิ้นพระชนม์ของพระเจ้าอลองพญาเรียบร้อยแล้ว จึงทรงส่งกองทัพพม่ามาตีกรุงศรีอยุธยาอีกครั้ง และในครั้งนี้ทรงมีความมุ่งหวังที่จะทำลายกรุงศรีอยุธยาให้พินาศย่อยยับจนไม่สามารถกลับมาเป็นเมืองหลวงของไทยได้อีก ดังนั้นจึงโปรดให้จัดกองทัพออกเป็นสองทัพ ทัพที่ 1 นำโดย **เนเมียวสีหบดี** ยกกองทัพออกจากพม่าเข้าสู่ดินแดนไทย เข้าตีหัวเมืองทางตอนเหนือของไทยตั้งแต่เชียงใหม่เรื่อยมาจนถึงพิษณุโลก เป็นการตัดเสบียงอาหารของกรุงศรีอยุธยา ทัพที่ 2 นำโดย **มังมหานรธา** ยกกองทัพจากพม่าเข้าสู่ดินแดนไทยบริเวณด่านสิงขร แล้วเข้าตีเมืองเพชรบุรี ราชบุรี สุพรรณบุรี กาญจนบุรี เพื่อตัดกำลังของทัพไทย กองทัพพม่าทั้งสองกองทัพ ใช้ยุทธวิธีการรบโดยการตีหัวเมืองรายทางไปเรื่อยๆ จนกว่าจะไปบรรจบกันที่กรุงศรีอยุธยา จากนั้นทัพพม่าทั้งสองทัพก็จะเข้าโจมตีกรุงศรีอยุธยาพร้อมกัน ต่อมามังมหานรธาเสียชีวิตลงในระหว่างการทำศึกกับกรุงศรีอยุธยา หน้าที่บัญชาการกองทัพจึงขึ้นอยู่กับเนเมียวสีหบดีเพียงคนเดียว

ฝ่ายทางกรุงศรีอยุธยาเมื่อทราบข่าวศึก ก็ใช้ยุทธวิธีแบบเดิมที่เคยใช้มาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ คือ ตั้งรับในพระนคร และพยายามต้านกำลังข้าศึกไปจนถึงฤดูน้ำหลากโดยมีความหวังว่า เมื่อน้ำหลากมาจนท่วมทุ่งนอกพระนครอันเป็นที่ตั้งค่ายของพวกพม่าแล้ว พม่าก็จะถอยทัพกลับไป แต่ทางฝ่ายกรุงศรีอยุธยาคาดการณ์ผิดไปจากเดิมมาก เพราะเมื่อน้ำหลากมาจนท่วมทุ่งนอก พระนครแล้ว ปรากฏว่าพม่าไม่ได้ถอยทัพ แต่ได้ถอยขึ้นไปยังที่ดอน แล้วทำการเพาะปลูกผลิตเสบียงอาหาร ครั้นสิ้นฤดูน้ำหลาก กองทัพพม่าก็ยกลงมาปิดล้อมกรุงศรีอยุธยาอีก

การถูกปิดล้อมโดยกองทัพพม่าเป็นเวลานาน ส่งผลให้เสบียงอาหารในกรุงศรีอยุธยาขาดแคลน ประกอบกับขวัญและกำลังใจของทหารลดลง นอกจากนี้พม่ายังใช้ยุทธวิธีการรบในรูปแบบใหม่ที่ทางกรุงศรีอยุธยาคาดไม่ถึง คือ การขุดอุโมงค์จุดไฟเผารากฐานกำแพงพระนคร ทำให้กำแพงพระนครถล่ม จนเกิดเป็นช่องทางให้พม่าบุกเข้ามา มิหนำซ้ำขุนนางชั้นสูงของกรุงศรีอยุธยา คือ **เจ้าพระยาพลเทพ** ยังทำตนเป็นไส้ศึกให้แก่พม่า ดังนั้นการป้องกันกรุงศรีอยุธยาจึงไม่อาจทำได้อย่างเต็มที่ เป็นผลให้กรุงศรีอยุธยาต้องพินาศลงอย่างย่อยยับ และเสียแก่พม่าในที่สุด

1.4.2 การเมืองการปกครอง

การเมืองการปกครองในช่วงปลายกรุงศรีอยุธยา มีลักษณะที่ซับซ้อนขึ้นมากกว่าสมัยก่อนที่เป็นดังนี้เนื่องจากเป็นพระราชประสงค์ของพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาที่ต้องการรักษาอำนาจของพระองค์ ทั้งยังทรงกีดกันขุนนางไม่ให้มีอำนาจมาแข่งบารมีกับพระองค์ ดังที่ปรากฏเป็นตัวอย่างมาแล้วในสมัยปลายราชวงศ์สุโขทัย และราชวงศ์ปราสาททอง

ในรัชกาลของสมเด็จพระเพทราชา พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ให้สมุหนายก คานอำนาจกับสมุหกลาโหม ดังนั้นจึงทรงเปลี่ยนบทบาทของอัครมหาเสนาบดีทั้งสองตำแหน่งดังกล่าว จากเดิมที่สมุหกลาโหมมีอำนาจบังคับบัญชาควบคุมทหารทั่วทั้งพระราชอาณาจักร และสมุหนายก มีอำนาจบังคับบัญชาควบคุมพลเรือนทั่วทั้งพระราชอาณาจักร ทรงเปลี่ยนเป็นให้สมุหนายก มีอำนาจบังคับบัญชาควบคุมทหารและพลเรือนในหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด และให้สมุหกลาโหม มีอำนาจบังคับบัญชาควบคุมทหารและพลเรือนในหัวเมืองฝ่ายใต้ทั้งหมด ทั้งนี้จากโครงสร้างการปกครองที่สมเด็จพระเพทราชาทรงเปลี่ยนแปลงใหม่นี้ พิจารณาได้ว่าสมเด็จพระเพทราชา ต้องการให้อัครมหาเสนาบดีทั้ง 2 ฝ่าย คานอำนาจกันเอง ทำให้อำนาจไม่ตกไปอยู่ในมือของผู้ใดผู้หนึ่ง อันจะกลายเป็นอำนาจต่อรอง จนเกิดเป็นอันตรายต่อพระองค์ (พันธ์ทิพา บัวสระแก้ว, 2549)

ครั้นมาในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทรงโอนอำนาจในการบังคับบัญชา ดูแลทหารและพลเรือนทั้งหัวเมืองฝ่ายเหนือ หัวเมืองฝ่ายใต้ หัวเมืองชายทะเล ไปให้ **เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ว่าที่โกษาธิบดี** (วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ, 2560) ส่งผลให้เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ กลายเป็นขุนนางผู้มีอำนาจมากที่สุดในแผ่นดิน จึงมีขุนนางในระดับรองลงมา เข้าฝากเนื้อฝากตัวเป็นจำนวนมาก ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศก็ไม่ได้ไว้วางใจพวกขุนนางเท่าใดนัก ดังนั้นเพื่อเป็นการคานอำนาจขุนนาง พระองค์จึงทรงแต่งตั้งพระราชวงศ์ตั้งแต่ระดับพระอัครมเหสี พระราชโอรส พระราชธิดา ให้ทรงกรมในระดับต่างๆ เพื่อให้มีกำลังคนในสังกัด และเป็นพรรคพวกของพระองค์ เพื่อคานอำนาจกับขุนนาง ดังนี้

1) **สมเด็จพระพันวัสสาใหญ่** เป็น **กรมหลวงอภัยนุชิต** 2) **สมเด็จพระพันวัสสาน้อย** เป็น **กรมหลวงพิพิธมนตรี** 3) **เจ้าฟ้านเรนทร์** เป็น **กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์** 4) **เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร**

เป็น **กรมขุนเสนาพิทักษ์** 5) **เจ้าฟ้าเอกทัศน์** เป็น **กรมขุนอนุรักษ์มนตรี** 6) **เจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ** เป็น **กรมขุนพรพินิต** 7) **เจ้าฟ้าหญิงบรม** เป็น **กรมขุนเสนีนุรักษ์** 8) **เจ้าฟ้าหญิงอินทสุดาวดี** เป็น **กรมขุนยี่สารเสนี** 9) **พระองค์เจ้าแขก** เป็น **กรมหมื่นเทพพิพิธ** 10) **พระองค์เจ้ามังคุด** เป็น **กรมหมื่นจิตรสุนทร** 11) **พระองค์เจ้ารถ** เป็น **กรมหมื่นสุนทรเทพ** 12) **พระองค์เจ้าปาน** เป็น **กรมหมื่นเสพภักดี** (ณัฐวุฒิ คล้ายสุวรรณ, 2568)

การสถาปนาพระราชวงศ์ให้ทรงกรม มีผลดีต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศในช่วงต้นๆ เท่านั้น เพราะเกิดการคานอำนาจกันขึ้นจริงๆ แต่ครั้นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ถึงแก่อนิจกรรม ทำให้เกิดการรวมอำนาจกันระหว่างพระราชวงศ์กับขุนนาง จนเกิดเป็นกลุ่มการเมืองกลุ่มใหญ่ 2 ฝ่าย คือ กลุ่มการเมืองที่นำโดยเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร กรมขุนเสนาพิทักษ์ ซึ่งมีเจ้าฟ้าเอกทัศน์ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี เจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ กรมขุนพรพินิต กับขุนนางกลุ่มหนึ่งให้การสนับสนุน อีกฝ่ายหนึ่งเป็นการรวมตัวกันของเจ้าสามกรม ได้แก่ กรมหมื่นจิตรสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพ กรมหมื่นเสพภักดี และขุนนางกลุ่มที่ให้การสนับสนุน โดยกลุ่มการเมืองทั้งสองกลุ่ม ต่างหาโอกาสเล่นงานกันอยู่ตลอดเวลา ทว่ากลุ่มของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร กรมขุนเสนาพิทักษ์กลับเป็นฝ่ายพลาดพลั้ง เพราะคนในกลุ่มของเจ้าสามกรม คือ กรมหมื่นสุนทรเทพ นำความลับของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร กรมขุนเสนาพิทักษ์ ที่แอบลักลอบเป็นชู้กับ **เจ้าฟ้าสังวาลย์** พระมเหสีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศถึงในพระบรมมหาราชวัง ไปกราบทูลให้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทราบ จนเป็นเหตุให้เจ้าฟ้าธรรมธิเบศรถูกลงโทษจนสิ้นพระชนม์

จากความวุ่นวายดังกล่าว ส่งผลให้กรุงศรีอยุธยาไร้ประสิทธิภาพทางการเมืองและประกอบกับช่วงปลายกรุงศรีอยุธยา ในระหว่างการทำสงครามกับพม่า มีการผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนพระมหากษัตริย์ขึ้นครองราชย์ถึง 2 พระองค์ รวม 4 ครั้ง ในระยะเวลาเพียง 3 ปี ทำให้การสั่งราชการเกิดความสับสน ทั้งขุนนางยังแบ่งออกเป็นสองฝ่ายและแตกความสามัคคีกัน สิ่งเหล่านี้กลายเป็นสาเหตุให้การป้องกันกรุงศรีอยุธยา เพื่อให้รอดพ้นจากข้าศึกเป็นไปด้วยความล่าช้า เป็นเหตุให้เสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าครั้งที่ 2 ในที่สุด (จันทร์ฉาย ภัคอธิคม, 2532)

1.4.3 เศรษฐกิจ

การเศรษฐกิจในช่วงปลายกรุงศรีอยุธยา ตั้งแต่รัชกาลของสมเด็จพระเพทราชาไปจนถึงรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าเอกทัศน์ มีความผันผวน เนื่องจากพวกชนชั้นปกครองพยายามแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจด้วยวิธี **ใครมือยาวสาวได้สาวเอา** ส่งผลให้เกิดความขัดแย้งกันเองในระหว่างชนชั้นปกครอง เพราะต่างต้องการกำไร และหวังผลประโยชน์จากการควบคุม เศรษฐกิจจากการดำรงตำแหน่งของตนเอง ด้วยสภาวการณ์ดังกล่าวนี้ ส่งผลให้ไพร่เป็นจำนวนมากได้รับความเดือดร้อน เพราะถูกดึงเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา กล่าวคือ สิ่งของต่างๆ ที่ไพร่หามาได้จากการทำกิน แล้วนำมามอบ

ให้แก่ชนชั้นปกครองในลักษณะของการส่งส่วย ไม่มีความจำเป็นอีกแล้วในสมัยนี้ เพราะมีสิ่งที่จำเป็นกว่าเกิดขึ้นมาแทนซึ่งก็คือ **เงิน** ทั้งนี้ไพร่บางคนไม่มีเงินมาส่งมอบให้แก่ชนชั้นปกครอง จึงทำให้ต้องไปกู้หนี้ยืมสินเพื่อมาจ่ายเป็นค่าต่างๆ แก่ชนชั้นปกครอง จนเกิดปัญหาใหญ่ตามมาอีก กล่าวคือ ทั้งชนชั้นปกครองและไพร่ ต่างพากันละเมิดกฎระเบียบข้อบังคับที่ทางราชการได้กำหนดไว้ และหวังผลประโยชน์ของตนเองแต่เพียงฝ่ายเดียว นอกจากนี้ยังเกิดการ **กินสินบน** โดยเฉพาะอย่างยิ่งพวกข้าราชการฝ่ายใน อันเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ระบบราชการของกรุงศรีอยุธยาตอนปลายไร้เสถียรภาพ

1.4.4 สังคมและวัฒนธรรม

แม้ว่าช่วงต้นของการปกครองกรุงศรีอยุธยาโดยราชวงศ์บ้านพลูหลวง จะมีแต่ความวุ่นวายครั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาด้วยความเรียบร้อย ความสงบสุขจึงเกิดขึ้นตามมา โดยในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนั้นได้รับการยกย่องจากคนรุ่นหลังว่าเป็น **ครั้งการบ้านเมืองดี** (นิตยา กาญจนะวรรณ, 2563) ทำให้พุทธศาสนาและศิลปวัฒนธรรม มีความเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมาก

ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องราวทางพุทธศาสนาว่า ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ทางกรุงศรีอยุธยาได้ส่งคณะสงฆ์ไทยนำโดย **พระอุบาลีเถระ** ไปฟื้นฟูสมณวงศ์ในลังกาที่สูญสิ้นไปจากการสงคราม จนทำให้เกิดนิกาย **สยามวงศ์** ขึ้นในลังกามาจนถึงทุกวันนี้ (พัฒน์ เพ็งผลา, 2549)

นอกจากนี้รัชกาลของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ยังได้รับการยกย่องว่าเป็น **ยุคทองของวรรณคดี** โดยมีวรรณคดีเกิดขึ้นหลายประเภท ทั้งวรรณคดีพรรณนาอารมณ์ วรรณคดีเรื่องที่สำคัญในประเภทนี้ส่วนใหญ่เป็นพระนิพนธ์ใน **เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร กรมขุนเสนาพิทักษ์** เช่น **กาพย์เห่เรือ** โดยเฉพาะบทที่ว่า *สุวรรณหงส์ทรงภู่ห้อย งามชดช้อยลอยหลังสินธุ์ เพียงหงส์ทรงพรหมินทร์ ลินลาศเลื่อนเตือนตามชม* มีความไพเราะที่เป็นชื่นชอบของคนไทยมาจนถึงปัจจุบัน

นอกจากวรรณคดีประเภทพรรณนาอารมณ์แล้ว ยังมีวรรณคดีประเภทบทละครที่ได้รับอิทธิพลมาจาก **นิทานปันหยี** ของชวา-มลายู เกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้แก่ วรรณคดีเรื่อง **ดาหลัง (อิเหนาใหญ่)** พระนิพนธ์ใน **เจ้าฟ้ากุณฑล** กับวรรณคดีเรื่อง **อิเหนา (อิเหนาเล็ก)** พระนิพนธ์ใน **เจ้าฟ้ามงกุฎ** (รื่นฤทัย สัจจพันธุ์, 2566)

2. อาณาจักรธนบุรี

หลังจากที่กรุงศรีอยุธยา ถูกพม่าเผาทำลายจนไม่อาจบูรณะให้ฟื้นกลับคืนมาดังเดิมได้ **พระยาวชิรปราการ** หรือ **พระยาตากสิน** จึงได้อพยพชาวกรุงศรีอยุธยาที่รอดชีวิตจากสงครามครั้งเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 มาสร้างชีวิตใหม่ยังเมืองธนบุรี แล้วให้นามราชธานีแห่งใหม่ว่า **กรุงธนบุรีศรีมหาสมุทร** (ดนัย ไชยโยธา, 2550) จากนั้นพระยาวชิรปราการหรือพระยาตากสินจึงได้สถาปนาตนเองขึ้นเป็น

พระมหากษัตริย์ มีพระนามตามที่รับทราบกันในปัจจุบันว่า **สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี** หรือ **สมเด็จพระเจ้าตากสิน**

เหตุที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงเลือกบริเวณเมืองธนบุรีเป็นราชธานีแห่งใหม่แทนกรุงศรีอยุธยา พิจารณาได้ดังนี้ (ณรงค์ พ่วงพิศ และวุฒิชัย มูลศิลป์, 2558)

1. กำลังพลของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี มีไม่เพียงพอต่อการป้องกันกรุงศรีอยุธยา นอกจากนี้กองทัพพม่ายังมีกำลังเข้มแข็ง ทั้งยังทราบชัยภูมิของกรุงศรีอยุธยาอย่างละเอียด ประกอบกับสภาพของกรุงศรีอยุธยาที่ถูกเผาทำลายอย่างย่อยยับจนไม่สามารถบูรณะให้กลับคืนมาดังเดิมได้ จึงไม่เหมาะกับการเป็นราชธานีอีกต่อไป

2. เมืองธนบุรีอยู่ไม่ไกลจากกรุงศรีอยุธยา ทั้งยังอยู่ในบริเวณที่เป็นน้ำลึก และใกล้ทะเล จึงเป็นอุปสรรคสำหรับข้าศึกที่จะยกเข้ามาโจมตี ในขณะเดียวกันเมืองธนบุรีก็มีป้อมปราการขนาดย่อม พอรองรับกำลังพลที่มีอยู่ ทั้งยังสามารถป้องกันเมืองเอาไว้ได้หากเกิดการรบกับพม่า นอกจากนี้ด้วยความที่เมืองธนบุรีอยู่ใกล้ทะเล จึงเป็นโอกาสที่จะติดต่อขอซื้ออาวุธต่างๆ จากพ่อค้าชาวต่างชาติได้ง่าย

2.1 เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์

เมื่อพระยาตากสินคาดการณ์ว่า ไม่สามารถที่จะรักษากรุงศรีอยุธยาไว้ได้แน่นอนแล้ว จึงทรงนำกำลังส่วนหนึ่งตีฝ่าวงล้อมของพม่าออกไป แล้วไปตั้งมั่นที่เมืองจันทบุรี ครั้นรวบรวมกำลังคน และอาวุธยุทโธปกรณ์ได้เรียบร้อยแล้ว จึงนำกองทัพมาตีพม่าที่ยังคงตั้งค่ายรักษาการณ์อยู่ที่โพธิ์สามต้น ทั้งนี้การที่พระยาตากสินสามารถโจมตีค่ายพม่าที่โพธิ์สามต้นได้ จึงถือเป็นการแสดงให้เห็นว่า ทรงกอบกู้กรุงศรีอยุธยาได้เป็นที่เรียบร้อย

หลังจากตีค่ายพม่าที่โพธิ์สามต้น พระยาตากสินได้เข้าช่วยเหลือพระราชวงศ์บ้านพลูหลวงที่ยังทรงมีพระชนม์อยู่ และยังไม่ได้ถูกนำตัวไปกรุงอังวะ โดยพระราชวงศ์ส่วนใหญ่ล้วนเป็นพระราชธิดาของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้แก่ **เจ้าฟ้าสุริยา เจ้าฟ้าจันทวดี เจ้าฟ้าพินทวดี** (สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงถือว่าเจ้าฟ้าพินทวดีเป็นเจ้านายของพระองค์ จึงทรงพระราชทานเกียรติยศในฐานะพระราชวงศ์ระดับสูง ทั้งยังทรงแสดงความเคารพกราบไหว้ ตามที่ทรงเคยกระทำมาเหมือนในสมัยกรุงศรีอยุธยาทุกประการ) (มาตยา อิงคนารถ ทวี ทองสว่าง และวัฒนา รอดสำอางค์, 2546) สำหรับเจ้าฟ้าพินทวดีนั้น คือ พระราชวงศ์บ้านพูลหลวงเพียงพระองค์เดียวที่มีพระชนมายุยืนยาวมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ในช่วงเวลาที่บ้านเมืองไม่เป็นปกติ เพราะต้องทำสงครามกับพม่า ผลจากการทำสงครามกับพม่าในคราวก่อนเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 ทำให้คนไทยบางส่วนต้องรวมตัวกันเป็นกลุ่มเพื่อต้านกองทัพพม่า ทำให้เกิดเป็นชุมนุมต่างๆ ได้แก่ 1) **ชุมนุมพระยา**

ตากสิน 2) **ชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลก** 3) **ชุมนุมเจ้าพระฝาง** 4) **ชุมนุมเจ้าพิมาย (กรมหมื่นเทพพิพิธ)** 5) **ชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราช** ทั้งนี้เมื่อพระยาตากสิน สถาปนาตนเองเป็นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว ก็ปรากฏว่าผู้นำคนไทยชุมนุมที่เหลือไม่ให้การยอมรับ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงยกกองทัพไปปราบ เพื่อรวบรวมชุมนุมต่างๆ ให้เป็นหนึ่งเดียวกันเหมือนเดิม

ชุมนุมแรกที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพไปปราบ คือ **ชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลก** ด้วยทรงมีพระราชดำริว่า ชุมนุมนี้เป็นชุมนุมขนาดใหญ่ ถ้าหากตีได้แล้วก็จะทำให้ได้ชุมนุมอื่นๆ ตามมาโดยง่าย ทว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงคาดการณ์ผิดพลาด เพราะชุมนุมเจ้าพระยาพิษณุโลกมีความเข้มแข็ง ไม่อาจสู้รบเพื่อเอาชนะได้โดยง่าย ทั้งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังถูกปืนที่พระชงฆ์ (แข้ง) จึงต้องรีบถอยทัพกลับกรุงธนบุรี ครั้นทรงรักษาพระองค์จนหายดีแล้ว จึงทรงเปลี่ยนแผนการใหม่ โดยยกทัพ ไปตี **ชุมนุมเจ้าพิมาย** ซึ่งมี **กรมหมื่นเทพพิพิธ** พระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเป็นผู้นำ ทั้งนี้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี สามารถตีชุมนุมเจ้าพิมายได้โดยง่าย ฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธถูกจับตัวได้ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้นำตัวไปสำเร็จโทษด้วยท่อนจันทน์

ชุมนุมต่อมาที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงยกกองทัพไปปราบ คือ **ชุมนุมเจ้านครศรีธรรมราช** การปราบชุมนุมนี้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ตัวเจ้านครศรีธรรมราชพร้อมด้วยบุตรี จึงนำมาไว้ในกรุงธนบุรี ส่วนกิจการบ้านเมืองที่นครศรีธรรมราชนั้น โปรดให้ **เจ้านราสุริยวงศ์** พระเจ้าหลานเธอ เป็นผู้ดูแลความสงบเรียบร้อย สำหรับชุมนุมสุดท้ายที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงยกทัพไปปราบ คือ **ชุมนุมเจ้าพระฝาง**

แม้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจะทรงปราบชุมนุมต่างๆ ได้เป็นที่เรียบร้อย แต่พระองค์ยังต้องเผชิญกับปัญหาต่างๆ อย่างรอบด้าน ทั้งด้านเศรษฐกิจ การเมือง การปกครอง ปัญหาต่างๆ เหล่านี้ ส่งผลให้พระองค์ต้องอาศัยการนั่งวิปัสสนาเพื่อเป็นหลักยึดเหนี่ยวจิตใจ ครั้นนานเข้าก็ส่งผลต่อสภาพจิตใจของพระองค์อีก กล่าวคือ ทำให้ทรงเกิดพระอารมณ์ร้าย หงุดหงิดง่ายสั่งลงโทษขุนนางโดยไม่มีความผิด ทั้งยังลงโทษพระราชาคณะบางรูปที่มีความเห็นต่าง ไม่ยอมไหว้พระองค์ จึงนำมาสู่ความวุ่นวายทางการเมือง จน **พระยาสรรค์** ก่อการกบฏ เป็นเหตุให้ **สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก** (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในเวลาต่อมา) ซึ่งกำลังติดพันราชการสงครามอยู่ที่เขมรต้องยกทัพกลับมาระงับเหตุจลาจล ครั้นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกระงับเหตุจลาจลได้ จึงให้ควบคุมสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไว้ แล้วหลังจากนั้นพระนามของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็หายไปจากหน้าประวัติศาสตร์ของกรุงรัตนโกสินทร์ เหลือไว้แต่ประเด็นปัญหาที่ทำให้เกิดการขบคิด และถกเถียงกันมาอย่างไม่สิ้นสุดว่า **ใครฆ่าพระเจ้าตากสิน** หรือ **พระเจ้าตากสินหนีไปอยู่ที่เมืองนครหรือไม่**

2.2 การเมืองการปกครอง

รูปแบบการเมืองการปกครองของกรุงธนบุรี ยึดรูปแบบเดียวกับกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือ ใช้แนวคิดการปกครองในรูปแบบ **ราชาธิปไตย** หรือ **สมบูรณาญาสิทธิราชย์** แต่ไม่เข้มข้นเท่ากรุงศรีอยุธยา เนื่องจากมีอุดมการณ์ **ธรรมราชา** มาผสม ซึ่งอุดมการณ์ธรรมราชานี้ ส่งผลให้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงมุ่นมั่นในการปฏิบัติพระราชภารกิจ เพื่อให้ประชาชนมีความสุข

ในด้านการปกครองส่วนกลางกับส่วนภูมิภาคนั้น ยังคงจัดการปกครองในลักษณะเดียวกับกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือ มีหน่วยงานราชการหลักในการบริหารบ้านเมือง 2 ฝ่าย คือ **สมุหนายก** และ **สมุหกลาโหม** โดยสมุหนายก มีอำนาจในการบังคับบัญชาทหารและพลเรือนในหัวเมืองฝ่ายเหนือ **สมุหกลาโหม** มีอำนาจในการบังคับบัญชาทหารและพลเรือนในหัวเมืองฝ่ายใต้ และมี **เสนาบดีจตุสดมภ์** ช่วยบริหารราชการอื่นๆ ตามที่เคยปฏิบัติกันมาในสมัยกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้ไม่มีหลักฐานเกี่ยวกับอำนาจของ **เจ้าพระยาโกษาธิบดี** ในรัชกาลนี้

การปกครองส่วนกลางในรูปแบบดังกล่าวในสมัยธนบุรี ปรับเปลี่ยนไปตามสถานการณ์บ้านเมือง ดังจะเห็นว่าในตอนปลายสมัยกรุงธนบุรี มีตำแหน่งขุนนางชั้นพิเศษเกิดขึ้น และมีอำนาจเหนือกว่าอัครมหาเสนาบดี ตำแหน่งพิเศษที่เกิดขึ้นนั้น คือ ตำแหน่ง **สมเด็จเจ้าพระยา** ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชทานตำแหน่งนี้ให้กับ **เจ้าพระยาจักรี (ทองด้วง)** โดยให้ดำรงตำแหน่งสมเด็จเจ้าพระยาในราชทินนามว่า **สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก พิลึกมหิมา ทุกนคราระอาเดช นเรศวรราชสุริยวงศ์** ทั้งยังได้รับเครื่องยศเทียบเท่าเจ้าต่างกรม ผลจากการเกิดขึ้นของตำแหน่งสมเด็จเจ้าพระยา ทำให้อำนาจของสมุหนายกกับสมุหกลาโหมลดลงไปมาก และจุดศูนย์กลางอำนาจแห่งขุนนาง จะมารวมอยู่ที่สมเด็จเจ้าพระยาเป็นหลัก

สำหรับการปกครองในส่วนภูมิภาค ยังคงแบ่งตามสมัยกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือ แบ่งการปกครองเป็นหัวเมือง ได้แก่ **หัวเมืองชั้นใน หัวเมืองชั้นนอก** ซึ่งแบ่งย่อยเป็น **เมืองตรี เมืองโท เมืองเอก** ทั้งนี้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ระบุว่า เมืองเอกที่มีความสำคัญมากที่สุดในสมัยกรุงธนบุรี ทางตอนเหนือ ได้แก่ **พิษณุโลก** เป็นเมืองยุทธศาสตร์ที่รับศึกพม่าทางตอนเหนือ และทางตอนใต้ ได้แก่ **นครศรีธรรมราช** เป็นเมืองยุทธศาสตร์ที่รับศึกพม่าทางตอนใต้ โดยขุนนางที่เป็นผู้ครองเมืองดังกล่าว จะต้องเป็นผู้ที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงไว้วางพระทัย สำหรับ **เมืองประเทศราช** นั้น เมืองสำคัญ ได้แก่ **นครเชียงใหม่ นครหลวงพระบาง นครเวียงจันทน์** และ **นครจำปาศักดิ์**

ทั้งนี้การปกครองเมืองประเทศราชในสมัยกรุงธนบุรี เปลี่ยนไปจากสมัยกรุงศรีอยุธยา กล่าวคือ ในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้น พระมหากษัตริย์จะไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกิจการบ้านเมืองของเมืองประเทศราช เพียงแต่กำหนดให้เจ้าเมืองประเทศราช ส่งเครื่องราชบรรณาการมาให้กรุงศรีอยุธยาตามที่กำหนดเท่านั้น

แต่ในสมัยกรุงธนบุรี ทางส่วนกลางจะเข้าไปมีบทบาทในการบริหารกิจการบ้านเมือง และจะเป็นดังนี้ไปจนตลอดสมัยรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้แผ่พระราชอำนาจเข้ามาควบคุมโดยทรงเป็นผู้แต่งตั้งเจ้าเมืองประเทศราชตามที่ทรงเห็นสมควร ดังเช่นกรณีที่ทรงแต่งตั้ง **พญาจ่าบ้าน** ให้เป็นเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ แต่งตั้ง **เจ้ากาวิละ** ให้เป็นเจ้าผู้ครองนครลำปาง (สรัสวดี อ๋องสกุล, 2561) ทั้งยังทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดในการสั่งลงโทษ หรือตัดสินคดีความต่างๆ ที่เกิดขึ้นในเมืองประเทศราชได้ตามพระราชวินิจฉัย นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ยังทรงมีพระราชอำนาจในการแต่งตั้งเจ้าผู้ครองนครหลวงพระบาง นครเวียงจันทน์ และนครจำปาศักดิ์อีกด้วย

2.3 เศรษฐกิจ

เนื่องจากกรุงธนบุรี เป็นราชธานีของไทยแห่งใหม่ภายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าครั้งที่ 2 และในขณะนั้น บ้านเมืองเกิดความระส่ำระสาย เกิดทุพภิกขภัย ส่งผลให้เศรษฐกิจในยุคต้นของกรุงธนบุรีฝืดเคือง ราษฎรอดยาก เพราะข้าวของแพง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงต้องรีบแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าเป็นการเร่งด่วน โดยทรงติดต่อขอซื้อข้าวจากเมืองพุทไธมาศ ประเทศกัมพูชา มาแจกจ่ายให้แก่ราษฎร ทั้งนี้ยังทรงขอกำลังจากเจ้านายและขุนนางที่พอมีกำลังคนในสังกัด ให้เร่งทำนาปลูกข้าวนาปรัง สำหรับการแก้ไขปัญหาในระยะยาวนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงเพิ่มพื้นที่ทำนาด้วยการปรับปรุงพื้นที่สวนนอกกำแพงพระนครทั้งสองฝั่งให้เป็นท้องนา

นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ยังทรงเปิดประมูลค่าภาคหลวงเพื่อโน้มน้าวให้เกิดกิจการรับเหมาขุดทรัพย์ที่มีผู้ฝังเอาไว้ก่อนการเสียกรุง ทั้งยังทรงหารายได้จากภาษีอากร ส่วย เครื่องราชบรรณาการจากหัวเมืองประเทศราช เพื่อสะสมเป็นทุนในการจัดหาสินค้าไปขายกับต่างประเทศ ทั้งนี้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังได้เชิญชวนพ่อค้าสำเภาชาวจีนให้กลับเข้ามาค้าขายในกรุงธนบุรี และยังทรงพยายามรื้อฟื้นการค้าในระบบบรรณาการกับจีน เพื่อหารายได้ที่เป็นกอบเป็นกำเข้าประเทศ ผลจากการดำเนินการแก้ปัญหาทางด้านเศรษฐกิจของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทั้งในระยะสั้นและระยะยาว ทำให้เศรษฐกิจเริ่มฟื้นตัวจนกลับมาเฟื่องฟู อีกครั้ง แม้จะไม่เท่ากรุงศรีอยุธยาก็ตาม (สุดารา สุจฉายา, 2560)

2.4 สังคมและวัฒนธรรม

สภาพทางสังคมและวัฒนธรรมในสมัยกรุงธนบุรี ยังคงมีลักษณะเป็นแบบเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา ทั้งนี้ในช่วงต้นกรุงธนบุรี ถือเป็นระยะของการฟื้นฟูวัฒนธรรม ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเร่งฟื้นฟูวัฒนธรรมด้านต่างๆ กล่าวเฉพาะที่สำคัญ คือ วัฒนธรรมทางพุทธศาสนาที่ร่วงโรยไปพร้อมกับการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 โดยสมัยกรุงธนบุรีได้มีการยืมพระไตรปิฎกจากเมืองนครศรีธรรมราชเพื่อนำมาคัดลอกเป็นพระไตรปิฎกฉบับหลวงแทนฉบับเดิมที่สูญเสียไป นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังทรงเร่งฟื้นฟูการละครให้กลับมาเจริญรุ่งเรืองอีกครั้งเหมือนในสมัยกรุงศรีอยุธยา เพื่อเป็นขวัญ

และกำลังใจแก่ราษฎร (กุหลาบ มัลลิกะมาส, 2562) โดยทรงเป็นผู้นำในการฟื้นฟูการละครด้วยการทรงพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ขึ้นใหม่ทั้งหมด 5 ตอน ได้แก่ 1) พระมงกุฎประลองศร 2) ศึกสัทธาสูรและวิรุญจำบัง 3) หนุมานเกี้ยวนางวานรินทร์ 4) ท้าวมาลีวราชว่าวความ 5) ทศกัณฐ์ตั้งพิธีทรายกรดปลุกเสกหอกกบิลพัท

3. อาณาจักรรัตนโกสินทร์

หลังจากสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ปราบปรามการจลาจลที่เกิดขึ้นในสมัยกรุงธนบุรีจนสงบเรียบร้อยดีแล้ว เหล่าขุนนางทั้งปวงต่างพร้อมใจกันอัญเชิญให้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ต่อจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โดยทรงมีพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทั้งนี้ทรงมีพระราชดำริให้ย้ายเมืองหลวงไปยังที่แห่งใหม่ โดยทรงย้ายมาสร้างพระราชวังหลวงยังฟากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ครั้นเมืองหลวงแห่งใหม่สร้างเสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงทรงให้นามเมืองหลวงว่า **กรุงเทพมหานครบวรรัตนโกสินทร์** (เปลี่ยนเป็น **กรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์** ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

เหตุที่ทรงมีดำริให้ย้ายเมืองหลวงนั้น เพราะพื้นที่ทางฟากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยามีจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญกว่าทางด้านตะวันตก ดังที่นักวิชาการได้วิเคราะห์ไว้ (ณรงค์ พ่วงพิศ และคณะ, 2555) ดังนี้

1. แม้ว่าที่ตั้งของกรุงธนบุรีจะเป็นที่ดอน แต่ก็มีลักษณะเป็นท้องคุ้ง ทำให้ถูกน้ำกัดเซาะตลิ่งพังลงเรื่อยๆ

2. ที่ตั้งของพระราชวังถูกขนาบด้วยวัดอรุณราชวราราม (วัดแจ้ง) และวัดโมลีโลกยาราม (วัดท้ายตลาด) จึงไม่สามารถขยายอาณาเขตของพระราชวังให้กว้างขวางอีกได้

3. พื้นที่บริเวณฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา ทั้งด้านใต้และด้านตะวันตก มีแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหญ่ไหลผ่าน จึงเป็นปราการธรรมชาติที่แข็งแกร่ง ใช้ป้องกันข้าศึกได้ ทั้งนี้หากขุดคลองเป็นคูเมืองเฉพาะด้านเหนือกับด้านตะวันออก เมืองหลวงแห่งใหม่ก็จะมีแม่น้ำล้อมรอบป้องกันข้าศึกได้แบบเดียวกับกรุงศรีอยุธยา

4. พื้นที่บริเวณนอกคูเมืองเดิมเป็นพื้นที่ลุ่ม อันเกิดจากการตื้นเขินของทะเล จึงเป็นอุปสรรคต่อการตั้งทัพของข้าศึก

สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ในบทนี้ จะเน้นกล่าวถึงเฉพาะช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตรงกับรัชกาลของ **พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย** และ **พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว** ดังนี้

3.1 เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ยุครัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

3.1.1 เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์

หลังจากที่สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก เสด็จขึ้นครองราชสมบัติในพระนาม **พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช** จึงทรงตั้งพระราชวงศ์ใหม่ โดยพระองค์ที่สำคัญและควรทราบ มีดังนี้

1) ตั้งน้องชายนามว่า **บุญมา** (เดิมรับราชการเป็นเจ้าพระยาสุรสีห์ในสมัยกรุงธนบุรี) เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล มีพระนามเป็นการเฉพาะสำหรับพระองค์ว่า **กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท**

2) ตั้งพี่สาวคนใหญ่ นามว่า **สา** เป็น **สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระเทพสุดาวดี** ตั้งพี่สาวคนเล็ก นามว่า **แก้ว** เป็น **สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์**

3) ตั้งหลานชาย บุตรคนโตของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมพระเทพสุดาวดี นามว่า **ทองอิน** (เดิมรับราชการเป็นพระยาสุริยอภัยในสมัยกรุงธนบุรี) เป็น **สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์** (ต่อมาได้เป็น **กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขวังหลัง** เนื่องจากมีความดีความชอบในสงครามเก้าทัพ)

4) ตั้งบุตรชายคนโต คือ **คุณฉิม** เป็น **สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร** และตั้งบุตรชายคนเล็ก คือ **คุณจุ้ย** เป็น **สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนเสนานุรักษ์**

หลังจากตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ได้ 3 ปี ทางพม่านำโดยพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระนามว่า **พระเจ้าปดุง** โอรสของพระเจ้าอลองพญา มีพระราชประสงค์ที่จะทำลายกรุงเทพฯ เมืองหลวงแห่งใหม่ของคนไทยให้พินาศย่อยยับเหมือนกรุงศรีอยุธยา จึงทรงมีพระราชโองการให้เกณฑ์พลพม่า ไทยใหญ่ ยะไข่ มอญ รวมจำนวนพลได้ 144,000 คน แล้วจัดทัพออกเป็น 9 ทัพ หมายที่จะเข้าตีกรุงเทพฯ โดยพระเจ้าปดุงทรงวางแผนการเดินทัพเอาไว้ดังนี้ (วิไลเลขา บุรณศิริ และคณะ, 2542)

ทัพที่ 1 มีกำลังพล 10,000 คน แบ่งเป็นทัพบกและทัพเรือ **ทัพบก** มีหน้าที่ตีหัวเมืองปักษ์ใต้ของไทยตั้งแต่ชุมพรไปจนถึงสงขลา เป็นการตัดหนทางไม่ให้กรุงเทพฯ ได้รับความช่วยเหลือจากหัวเมืองปักษ์ใต้ ส่วน **ทัพเรือ** มีหน้าที่ตีหัวเมืองชายทะเลทางฝั่งตะวันตกตั้งแต่เมืองตะกั่วป่าไปจนถึงเมืองถลาง (ภูเก็ต) และมีหน้าที่รวบรวมเสบียงอาหารส่งไปบำรุงกองทัพหลวง

ทัพที่ 2 มีกำลังพล 10,000 คน รวมพลกันที่เมืองทวาย จากนั้นเดินทัพเข้าดินแดนไทยทางด่านบ้องตี้ (จังหวัดราชบุรีในปัจจุบัน) มีหน้าที่ตีเมืองราชบุรี เพชรบุรี จากนั้นลงไปบรรจบกับทัพที่ 1 ที่เมืองชุมพร

ทัพที่ 3 มีกำลังพล 30,000 คน มีเจ้าเมืองตองอูเป็นแม่ทัพ ให้ยกเข้ามาทางเมืองเชียงแสน มีหน้าที่ตีเมืองลำปาง สวรรคโลก สุโขทัย แล้วลงมาบรรจบกับทัพหลวงที่กรุงเทพฯ

ทัพที่ 4 มีกำลังพล 11,000 คน

ทัพที่ 5 มีกำลังพล 5,000 คน ทำหน้าที่เป็นกองหนุนทัพที่ 4

ทัพที่ 6 มีกำลังพล 12,000 คน มีพระราชบุตรที่ 1 ของพระเจ้าปดุงเป็นแม่ทัพ

ทัพที่ 7 มีกำลังพล 11,000 คน มีพระราชบุตรที่ 2 ของพระเจ้าปดุงเป็นแม่ทัพ

ทัพที่ 8 มีกำลังพล 50,000 คน เป็นทัพหลวง มีพระเจ้าปดุงเป็นแม่ทัพ (ทัพที่ 4 5 6 7 8 จะมารวมพลกันที่เมืองเมาะตะมะก่อน จากนั้นจึงจะเดินทัพตามกันมาเป็นลำดับเข้าเขตแดนไทย มุ่งตรงไปยังกรุงเทพฯ)

ทัพที่ 9 มีกำลังพล 5,000 คน มีหน้าที่ตีหัวเมืองเหนือที่อยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำปิงตั้งแต่เมืองตาก เมืองกำแพงเพชร แล้วลงมาบรรจบกับกองทัพหลวงที่กรุงเทพฯ

จะเห็นได้ว่าการศึกครั้งนี้ พระเจ้าปดุงมีพระราชประสงค์ที่จะตีกรุงเทพฯ พร้อมกันทุกด้านในเวลาเดียวกัน ทั้งยังทรงคิดว่าทางเมืองไทย คงจะเกิดความสับสนอลหม่าน เพราะต้องส่งกองทัพออกไปรบกับพม่าทุกทิศทาง

เมื่อข่าวศึกพม่ามาถึงพระนคร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จึงเรียกประชุมแม่ทัพนายกองเพื่อหาวิธีรับมือข้าศึก ที่ประชุมมีความเห็นว่ากำลังพลของไทยในเวลานั้น มีประมาณได้ 70,000 คนเศษ หากแบ่งกำลังพลไปสกัดทัพพม่าทุกทางที่ยกมา กำลังของฝ่ายไทยก็จะอ่อนแอเสียเปรียบพม่า ดังนั้นที่ประชุมนายทัพนายกองจึงลงความเห็นว่า ควรนำกำลังพลส่วนใหญ่ ไปสกัดทัพพม่าในทิศทางที่สำคัญก่อน จึงทรงจัดทัพสำหรับรบกับพม่าออกเป็น 4 ทัพ ได้แก่

ทัพที่ 1 ให้ **สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์** เป็นแม่ทัพ คุมพล 15,000 คน ไปตั้งขัดตาทัพพม่าที่นครสวรรค์ คอยสกัดทัพที่ 3 และทัพที่ 4 ของพม่า ไม่ให้เดินทัพลงมายังกรุงเทพฯ ในขณะที่ทัพสำคัญของไทยยังรับศึกพม่าทางเมืองกาญจนบุรี

ทัพที่ 2 เป็นกองทัพที่มีจำนวนพลมากกว่าทุกทัพ มี **สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท** เป็นแม่ทัพ มีกำลังพล 30,00 คน ไปตั้งรับทัพพม่าที่กาญจนบุรี คอยสกัดทัพหลวงของพระเจ้าปดุงที่จะเข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์

ทัพที่ 3 ให้ **เจ้าพระยาธรรมา (บุญรอด)** กับ **เจ้าพระยายมราช** เป็นแม่ทัพคุมกำลังพล 500 คน ไปสกัดทัพพม่าทัพที่ 2 ที่ราชบุรี และสกัดทัพพม่าที่จะยกขึ้นมาจากทางใต้

ทัพที่ 4 เป็นกองทัพหลวง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเป็นจอมทัพ มีกำลังพล 20,000 คน ประจำอยู่ในกรุงเทพฯ หากมีทัพใดเพลี่ยงพล้ำ จะได้ยกกองทัพออกไปช่วยโดยเร็ว

สำหรับสถานการณ์ทางการรบที่สำคัญนั้นอยู่ที่ทุ่งลาดหญ้า ทั้งนี้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงใช้ยุทธวิธียึดพื้นที่ทุ่งลาดหญ้าเอาไว้ แล้วคอยสกัดทัพพม่าไม่ให้ลงมาจากช่องเขาได้ ยุทธวิธีของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ส่งผลให้การเดินทัพที่ 4 5 6 7 8 เป็นไปอย่างล่าช้า จนในที่สุดทัพพม่าเกิดขัดสนเรื่องเสบียงอาหาร ตลอดจนเสียขวัญและกำลังใจจากการถูกกองทัพไทยโจมตี นอกจากนี้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ยังทรงใช้ปืนใหญ่ปากกว้าง บรรจุกระสุนที่ทำจากต้นไม้ยิงใส่กองทัพพม่าที่อยู่ในช่องเขา ทำให้กองทัพพม่าเสียหายหนัก ทั้งนี้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ยังทรงใช้กลศึกลวงพม่าด้วยการให้ทหารไทยส่วนหนึ่ง ลอบออกไปจากค่ายในตอนกลางคืน แล้วให้เปลี่ยนชุดเดินทัพกลับเข้ามาอีกครั้งในตอนเช้า ทรงใช้กลศึกแบบนี้ลวงพม่าทุกวัน จนพม่าที่เฝ้าสังเกตการณ์อยู่บนเขา เข้าใจผิดคิดว่ากองทัพไทยมีทหารเข้ามาเพิ่มอยู่เรื่อยๆ ทหารพม่าที่เสียขวัญอยู่แล้ว จึงเสียขวัญยิ่งขึ้นไปอีก

ฝ่ายกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เมื่อเห็นว่าทัพพม่าเข้าขั้นวิกฤตแล้ว จึงทรงระดมกำลังพลไทยเข้าโจมตีทัพพม่า โดยกองทัพไทยสามารถตีทัพพม่าทัพที่ 4 และทัพที่ 5 จนแตกพ่ายทหารพม่าหนีไปไม่เป็นกระบวน วิ่งวุ่นวายเข้าปะปนกับกองทัพที่ 6 7 และ 8 ฝ่ายทหารพม่าในกองทัพที่ 6 7 และ 8 เห็นทหารจากกองทัพที่ 4 และ 5 แตกหนีกลับมาก็ตกใจ ไม่คิดสู้รบจนพระเจ้าปดุงเห็นว่า ไม่อาจควบคุมสถานการณ์ได้ จึงสั่งให้ถอยทัพกลับไปตั้งหลักที่เมืองเมาะตะมะ

วิไลเลขา บุรณศิริ และคณะ (2542) ได้วิเคราะห์สาเหตุที่พม่าต้องพ่ายแพ้แก่ไทยในสงครามครั้งนี้ ทั้งๆ ที่เป็นฝ่ายได้เปรียบไทยทั้งด้านกำลังคน และแสนยานุภาพของกองทัพเอาไว้ว่า

1. แม้ว่าพระเจ้าปดุง จะเกณฑ์กำลังคน เข้าสงครามได้เป็นจำนวนแสนคน แต่การที่แบ่งกำลังพลออกเป็นหลายทัพ และยกกองทัพเข้าสู่ดินแดนไทยทุกทางนั้น กลับกลายเป็นผลเสียเพราะกองทัพพม่าไม่อาจยกทัพมาบรรจบกันตามที่นัดหมายกันไว้ได้ เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ของไทยแตกต่างกันและระยะทางในการเดินทางก็ไม่เท่ากัน

2. พระเจ้าปดุง ไม่ได้วางแผนเรื่องเสบียงอาหารเอาไว้อย่างรัดกุมพอ การลำเลียงเสบียงอาหารเพื่อแจกจ่ายสำหรับกองทัพทั้ง 9 ทัพ จึงทำได้ไม่เต็มที่ ส่งผลให้เสบียงอาหารขาดแคลนทหารในกองทัพจึงอดอยาก

การสงครามกับพม่า ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ไม่ได้มีเพียงแค่ศึก 9 ทัพเท่านั้น แต่ยังมีศึกอื่นๆ ตามมาอีกหลายครั้ง โดยจะขอกล่าวถึงศึกที่สำคัญ ได้แก่ **ศึกพม่าที่ท่าดินแดง** โดยการศึกครั้งนี้ เป็นศึกแก้มือของพระเจ้าปดุงที่ต้องเสียพระพักตร์จากการทำศึก 9 ทัพ ในศึกครั้งนี้พระเจ้าปดุงได้ให้ **พระราชบุตรที่ 1** ซึ่งเป็น **พระมหาอุปราชา** ยกกองทัพ มีจำนวนพล 50,00 คน เข้ามาทางด่านเจดีย์สามองค์ เพื่อเตรียมการทำศึกล่วงหน้า โดยเข้ามาตั้งค่าย ทำทาง และหาเสบียงอาหาร ต่อมาพระมหาอุปราชาได้แบ่งไพร่พลออกเป็น 2 ทัพ โดยทัพที่ 1 มีกำลังพล 30,000 คน ให้ **เมียนหวุ่น** และ **เมียนเมหวุ่น** เป็นแม่ทัพ ยกทัพมาตั้งที่ท่าดินแดงและสามสบ ตั้งค่ายชักปีกกาถึงกัน ส่วนทัพที่ 2 มีกำลังพล 20,000 คน พระมหาอุปราชาเป็นจอมทัพ ตั้งคอยดูสถานการณ์ที่ลำน้ำแม่กษัตริย์

ฝ่ายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อทรงทราบข่าวศึกจึงทรงจัดทัพเตรียมสู้กับพม่า โดยกองทัพที่จะยกออกไปนี้ ทรงแบ่งออกเป็น 2 กองทัพ โดยทัพที่ 1 มีกำลังพล 30,000 คน ให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเป็นแม่ทัพ ยกทัพไปรับศึกพม่าที่สามสบ ส่วนทัพที่ 2 มีกำลังพล 30,000 คน มีพระองค์เป็นแม่ทัพ ยกไปรับศึกพม่าที่ท่าดินแดง และมีการนัดหมายให้เข้าโจมตีพม่าพร้อมกันเมื่อถึงเวลา การศึกกับพม่าครั้งนี้ กองทัพไทยใช้เวลาเพียง 3 วัน ก็สามารถตีค่ายพม่าได้ทั้งหมด แล้วยังตามตีพม่าไปจนถึงค่ายของพระมหาอุปราชาที่ตั้งอยู่ริมน้ำแม่กษัตริย์จนเกือบจับตัวพระมหาอุปราชาได้ หลังจากการศึกในครั้งนี้ พม่าก็ล้มเลิกความคิดที่จะยกกองทัพมาตีกรุงเทพฯ อีก

3.1.2 การเมืองการปกครอง

การเมืองการปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ยังคงดำเนินตามรูปแบบการปกครองของกรุงศรีอยุธยา โดยเป็นการปกครองแบบราชาธิปไตยในแนวคิดของสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แม้ว่าแนวคิดในการปกครองจะเป็นสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็จริง แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงปฏิบัติพระองค์ ไปในแนวทางของธรรมราชา ดังจะเห็นได้ว่าในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา แต่เดิมในสมัยกรุงศรีอยุธยา จะต้องทำความเคารพพระบรมรูปสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 เป็นเบื้องต้น แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงสั่งให้ทำความเคารพพระรัตนตรัยก่อน นอกจากนี้ยังเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ยังทรงมีพระทัยอ่อนโยน ไม่ทรงจองเวรผู้ใด แม้กระทั่งโอรสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท กราบทูลว่าเป็นศัตรู จึงขอพระราชทานนำตัวใส่เรือสำเภา แล้วไปล่มกลางมหาสมุทรเพื่อให้ถึงที่ตาย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช กลับขอชีวิตไว้ แล้วเลี้ยงดูเป็นอย่างดี

สำหรับการปกครองส่วนกลาง ยังคงจัดตามโครงสร้างที่มีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา คือ มีสมุหนายกและสมุหกลาโหม ตลอดจนจตุสดมภ์เป็นหน่วยงานขั้นสูงในการบริหารแผ่นดิน ทั้งนี้มีข้อที่

น่าสังเกตว่า ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เสนาบดีจตุสดมภ์หรือเสนาบดีกรมอื่นๆ มักได้ว่าราชการในตำแหน่งสมุหนายกหรือสมุหกลาโหมควบไปด้วย ดังปรากฏหลักฐานจากหนังสือราชการในสมัยนี้ เช่น หนังสือราชการฉบับหนึ่งระบุว่า **เจ้าพระยาพลเทพ ว่าที่สมุหนายก** หรือ **เจ้าพระยารัตนาพิพิธ ว่าที่สมุหกลาโหม** นอกจากนี้ยังเห็นได้ว่าในการบริหารราชการแผ่นดินนั้นจะมีพระราชวงศ์ชั้นสูงองค์สำคัญร่วมบริหารด้วย ได้แก่ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท และกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข

สำหรับการปกครองส่วนภูมิภาค ไม่ปรากฏบทบาทของขุนนางหัวเมืองที่ปกครองเมืองเอก โท ตรี จัตวา อย่างชัดเจน แต่ปรากฏจากเอกสารทางประวัติศาสตร์ ได้แก่ พระราชพงศาวดารว่า หากมีเรื่องยุ่งยากเกิดขึ้นในหัวเมือง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ก็จะทรงส่งพระราชวงศ์ที่ทรงไว้วางพระทัยให้ขึ้นไปแก้ไข เช่น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา เป็นต้น

ในส่วนของเมืองประเทศราชนั้น ปรากฏว่าทางส่วนกลาง ได้เข้าไปมีบทบาทควบคุมอย่างเต็มที่ และเป็นระบบมากขึ้น ดังจะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์แห่งกรุงเทพฯ คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงเป็นผู้แต่งตั้งเจ้าเมืองประเทศราชด้วยพระองค์เอง ทั้งนี้เจ้าเมืองประเทศราชที่ได้รับการแต่งตั้ง จะต้องเข้าร่วมพิธีรับตราตั้งเจ้าประเทศราชที่หอพระมณเฑียรธรรมในพระบรมมหาราชวัง จากนั้นจึงรับตราตั้งเพื่ออัญเชิญกลับไปยังบ้านเมืองของตน ทั้งนี้หากเจ้าประเทศองค์ใดเป็นที่โปรดปรานก็จะทรงพระราชทานขบวนช้างเป็นเกียรติยศ เชิญตราตั้งเจ้าประเทศราชไปส่งยังบ้านเมืองด้วย (คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, 2514)

3.1.3 เศรษฐกิจ

เศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ยังคงเป็นเศรษฐกิจแบบยังชีพ มีการปลูกพืชทางเศรษฐกิจ ได้แก่ ข้าว น้ำตาล พริกไทย ผลผลิตส่วนหนึ่งที่เหลือจากการทำกิน ก็จะต้องส่งให้กับทางรัฐบาล ส่วนสินค้าธรรมชาติอันเป็นทรัพยากรสำคัญในการส่งออก ได้แก่ ไม้สัก ไม้ฝาง ดีบุก ส่วนการค้าขายกับต่างประเทศนั้น ยังคงเป็นแบบผูกขาดและอยู่ในความควบคุมของพระคลังสินค้า

3.1.4 สังคมและวัฒนธรรม

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เป็นช่วงของการฟื้นฟูวัฒนธรรมทุกด้านอย่างแท้จริง โดยทรงนำวัฒนธรรมสมัยกรุงศรีอยุธยา มาเป็นต้นแบบในการฟื้นฟู เช่น ทรงสร้างพระบรมมหาราชวังแบบเดียวกับพระบรมมหาราชวังสมัยกรุงศรีอยุธยา โดยมีวัดอยู่ในพระบรมมหาราชวัง คือ **วัดพระศรีรัตนศาสดาราม** หรือ **วัดพระแก้ว** ส่วนวัดที่อยู่ในพระบรมมหาราชวังในสมัยกรุงศรีอยุธยา

คือ **วัดพระศรีสรรเพชญ์** ทรงฟื้นฟูพระราชพิธีสำคัญบางประการที่เคยมีในสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ได้ขาดหายไปในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้แก่ **พระราชพิธีโสกัณฑ์เจ้าฟ้า**

มูลเหตุแห่งการฟื้นฟูพระราชพิธีดังกล่าวเกิดขึ้นจาก **เจ้าฟ้าพินทวดี** พระราชธิดาในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ และเป็นพระราชวงศ์บ้านพลูหลวงองค์สุดท้ายที่ทรงมีพระชนม์ยืนนานมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพิจารณาสังขารของพระองค์เห็นว่า ทรงพระชรามากแล้ว แต่ในเวลานั้นทางราชสำนักยังไม่เคยมีการจัดพระราชพิธีโสกันต์ (โกนจุก) เจ้าฟ้าเลยสักพระองค์ จึงทรงเกรงว่าหากพระองค์สิ้นพระชนม์ไปแล้ว การปฏิบัติพระราชพิธีดังกล่าวจะไม่มีผู้ใดปฏิบัติได้ถูกต้อง

เจ้าฟ้าพินทวดีทรงนำความที่วิตก ไปปรารภกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท แต่ในขณะนั้นทางราชสำนักยังไม่มีเจ้าฟ้าที่มีช่วงอายุเข้าเกณฑ์โสกัณฑ์ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จึงกราบทูลขอพระราชทานพระกรุณาให้พระราชโอรสของพระองค์ที่เป็นพระองค์เจ้า และอยู่ในเกณฑ์ที่จะเข้าพิธีโสกัณฑ์เข้าพระราชพิธีโสกัณฑ์ เพื่อให้เจ้าฟ้าพินทวดี ได้แนะนำขั้นตอนต่างๆ ในการปฏิบัติพระราชพิธีและจดเป็นตำราสืบไป

ทางด้านกฎหมาย เนื่องจากกฎหมายที่ใช้ว่าความอยู่ในขณะนั้น เกิดความวิปลาสคลาดเคลื่อน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จึงโปรดเกล้าให้มีการชำระตัวบทกฎหมาย เพื่อเป็นบรรทัดฐานแห่งความยุติธรรม ครั้นการชำระกฎหมายเสร็จสิ้นแล้ว จึงโปรดให้อาลักษณ์จดลงในสมุดไทย แล้วปิดตราสำคัญ 3 ดวง ได้แก่ **ตราพระคชสีห์ ตราพระราชสีห์** และ **ตราบัวแก้ว** ดังนั้นกฎหมายที่ชำระขึ้นใหม่ จึงมีชื่อเรียกว่า **กฎหมายตราสามดวง** ทั้งยังทรงประกาศให้คณะลูกขุน นำออกพิจารณาในการว่าความด้วย หากคณะลูกขุนไม่เห็นดวงตราทั้ง 3 ดวง ที่ปิดอยู่บนตัวบทกฎหมายก็อย่าได้เชื่อถือ (สุเมธ จานประดับ และคณะ, 2550) นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชยังโปรดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎก โดยมี **สมเด็จพระสังฆราช (ศรี)** วัดระฆังโฆษิตาราม เป็นประธานในการสังคายนา กระทำกันที่วัดพระศรีสรรเพชญดาราม ใช้เวลาในการสังคายนาทั้งสิ้น 5 เดือน ครั้นการสังคายนาพระไตรปิฎกเสร็จสิ้น จึงโปรดให้ปิดทองทั้งเล่ม พระไตรปิฎกฉบับดังกล่าว จึงมีชื่อเรียกว่า **พระไตรปิฎกฉบับทอง** เก็บรักษาไว้ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (เฉลิม เขื่อนทองหลาง, 2543)

สำหรับกิจการทางวรรณคดี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้มีการฟื้นฟูวรรณคดีตามที่เคยมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา โดยเฉพาะวรรณคดีสำหรับการแสดงละครใน 4 เรื่อง ที่เคยมีมาในสมัยกรุงศรีอยุธยา ได้รับการสืบหาต้นฉบับและฟื้นฟูขึ้นใหม่โดยคณะกวีผู้มีความเชี่ยวชาญในราชสำนัก ได้แก่ **รามเกียรติ์ อุณรุท ดาหลัง อิเหนา** (สมพันธุ์ เลขะพันธุ์, 2559) สำหรับการสืบสานวรรณคดีสมัยอยุธยาที่เป็นเอกเทศหรือเฉพาะบุคคลจะเห็นได้ว่า **เจ้าพระยาพระคลัง (หน)** มีความโดดเด่นในการสืบสานงานวรรณคดีสมัยอยุธยามากกว่ากวีคนอื่นๆ

3.2 เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ยุครัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

3.2.1 เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเสด็จสวรรคต สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรได้รับราชสมบัติสืบต่อ ทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระนามว่า **พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย**

หลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ขึ้นครองราชสมบัติได้ไม่นานก็เกิดกบฏ **เจ้าฟ้าสุพันธวงศ์ กรมขุนกระษัตรานุชิต** (พระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ประสูติแต่เจ้าฟ้าหญิงฉิม พระราชธิดาองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช) กับพรรคพวกคิดชิงราชสมบัติ แต่กระทำการไม่สำเร็จจึงถูกปราบจนหมดสิ้น สำหรับการศึกกับพม่าในรัชกาลนี้ มีการรบกันประปราย ไม่ได้เป็นศึกใหญ่เหมือนในสมัยรัชกาลก่อน และกองทัพหลวงของกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ (กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในสมัยรัชกาลที่ 2) สามารถขับไล่พม่าออกจากอาณาเขตไทยได้

3.2.2 การเมืองการปกครอง

การเมืองการปกครองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ยังคงใช้ระบบเดียวกันกับที่เคยใช้มาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช กล่าวคือ แบ่งการปกครองออกเป็นส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค โดยมีอัครมหาเสนาบดีสมุหนายกกับสมุหกลาโหมและเสนาบดีจตุสดมภ์ทำหน้าที่บริหารราชการแผ่นดิน นอกจากนี้เพื่อให้การบริหารราชการแผ่นดิน ดำเนินไปอย่างมีประสทธิภาพมากยิ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงแต่งตั้งพระราชวงศ์ระดับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าลูกเธอ คอยกำกับดูแลการทำงานของขุนนางในกรมกองต่างๆ ได้แก่

1) สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ทรงกำกับราชการแผ่นดินต่างพระเนตรพระกรรณ

2) สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ทรงกำกับราชการกรมมหาดไทยและทรงกำกับราชการกรมวัง

3) กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาต่อมา) ทรงกำกับราชการกรมพระคลัง ทรงว่าราชการกรมท่า ทรงว่าความฎีกา ทั้งยังทรงว่าราชการต่างพระองค์

4) กรมหมื่นศักดิพลเสพ ทรงกำกับราชการกรมพระกลาโหม (ในระยะแรกมี **สมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์** ร่วมกำกับ)

5) กรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ ทรงกำกับราชการกรมเมือง

6) กรมหมื่นเทพพลภักดี และ **7) กรมหมื่นรักษ์รณเรศ** ทรงกำกับราชการกรมพระคชบาล

3.2.3 เศรษฐกิจ

เศรษฐกิจในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ยังคงมีลักษณะเป็นระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ และผูกขาดการค้าผ่านพระคลังสินค้า นอกจากนี้รายได้สำคัญของแผ่นดินยังมาจากการค้าสำเภาหลวงกับจีน ทำให้ทางราชการมีรายได้อย่างเป็นกอบเป็นกำ สำหรับสินค้าที่ทางราชการผูกขาดทั้งการรับซื้อและส่งออก ได้แก่ **รังนก ฝาง ดีบุก พริกไทย เนื้อไม้ ผลเร่ว ตะกั่ว รง ช้าง งาช้าง** มีการจัดเก็บภาษีเรือสินค้าต่างชาติที่เข้ามาค้าขาย โดยปรับอัตราการเก็บภาษีตาม ความกว้างของปากเรือ (วาละ 80 บาท) เป็นต้น

3.2.4 สังคมและวัฒนธรรม

ดังได้กล่าวไปในตอนต้นแล้วว่า รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นช่วงที่ประเทศไทยปลอดภัยจากศึกพม่า บ้านเมืองจึงมีความสงบสุข ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงแต่งตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ระดับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าลูกยาเธอ เป็นคณะผู้กำกับราชการแผ่นดิน ทำหน้าที่ควบคุมการบริหารงานของขุนนางต่างพระเนตรพระกรรณ ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไม่ต้องกังวลต่อการบริหารบ้านเมืองเท่าใดนัก พระองค์จึงมีเวลาในการดูงานที่ทรงถนัด ซึ่งก็คืองานด้านสังคมและวัฒนธรรม

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย งานด้านศิลปกรรมมีความเจริญรุ่งเรืองมากกว่าสมัยอื่น เพราะทรงดูแลงานด้านนี้อย่างใกล้ชิด เช่น งานศิลปะ และจะเห็นได้ว่า งานศิลปะบางแขนงเกิดขึ้นด้วยฝีพระหัตถ์ของพระองค์ เช่น งานปั้นพระพักตร์พระประธานในพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม งานแกะสลักบานประตูพระวิหารพระศรีศากยมุนี วัดสุทัศน์เทพวราราม ซึ่งได้รับการยกย่องว่ามีความสวยงามที่สุดกว่าบานประตูในที่อื่นๆ และไม่อาจหานายช่างคนใดที่จะทำได้อย่างงดงามเช่นนี้ งานด้านการจัดสถานที่ ทรงตกแต่งสวนขวาในพระบรมมหาราชวัง เพื่อเป็นสถานที่รับแขกเมือง จนได้รับคำยกย่องชมเชยจากแขกเมืองที่ได้มาเยี่ยมชม

งานที่ได้รับยกย่องในด้านวัฒนธรรมที่ทรงทำได้ดีที่สุดอีกงานหนึ่ง คือ งานด้านวรรณคดี ทรงปรับปรุงคุณภาพทางวรรณศิลป์ของวรรณคดีให้ดีเด่นขึ้นกว่าเดิม โดยผ่านการวิจารณ์จากกวีที่ปรึกษาผู้มีความเชี่ยวชาญ ทำให้เกิดการติชมในเรื่องของรูปแบบการแต่ง ลักษณะการใช้คำ ลักษณะการร้องให้เข้ากับการรำ และผลจากการปรับปรุงคุณภาพของวรรณคดีโดยผ่านที่ประชุมกวีในราชสำนัก ทำให้วรรณคดี

ที่ได้รับการปรับปรุงคุณภาพ เช่น **รามเกียรติ์ ชุนช้างขุนแผน สังข์ทอง คาวี มณีพิชัย ไกรทอง ไชยเชษฐ์** มีความไพเราะทางด้านเสียง และมีความงดงามทางด้านความหมาย เป็นที่จับใจคนไทยมาจนถึงปัจจุบัน

3.3 เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ยุครัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

3.3.1 เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงครองราชสมบัติมาโดยปกติ ทั้งยังทรงมีพระพลานามัยแข็งแรง ทว่ากลับเกิดเหตุการณ์ที่ไม่คาดฝันขึ้น เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงประชวรหนักโดยไม่ทราบสาเหตุ และพระอาการที่ทรงประชวร ทำให้ไม่อาจตรัสเป็นคำพูดได้ ต่อมาไม่นานพระองค์ก็เสด็จสวรรคตโดยยังไม่ได้ตรัสมอบราชสมบัติให้แก่พระราชวงศ์องค์ใด ทั้งนี้ ในช่วงเวลานั้น มีพระราชวงศ์ที่เหมาะสมกับตำแหน่งพระมหากษัตริย์อยู่ 2 พระองค์ คือ **1) กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์** พระราชโอรสองค์ใหญ่ ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเรียม เป็นผู้มีอาวุโสสูงสุดในบรรดาพระราชโอรสทั้งหมด และมีประสบการณ์ในการบริหารบ้านเมืองอย่างเชี่ยวชาญ **2) สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ** พระราชโอรสระดับเจ้าฟ้า ประสูติภายใต้เศวตฉัตร ทั้งยังเป็นพระราชโอรสที่เกิดจาก **เจ้าฟ้าบุญรอด** พระอัครมเหสี **(สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี)** แต่ยังไม่มีประสบการณ์ในการบริหารบ้านเมือง บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์พร้อมด้วยเหล่าขุนนาง ต่างเห็นพ้องต้องกันว่า ควรอัญเชิญให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ ดังนั้นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ จึงได้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ในพระนามว่า **พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว** ส่งผลให้เจ้าฟ้ามงกุฎต้องเสด็จออกผนวชเป็นระยะเวลาหลายปี

เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ควรกล่าวถึง ได้แก่ การทำสงครามกับอาณาจักรลาว เมื่อ พ.ศ. 2369-2371 หลังจากที่ทรงครองราชสมบัติได้ 3 ปี สงครามครั้งนี้รู้จักกันในชื่อว่า **กบฏเจ้าอนุวงศ์**

สาเหตุของสงครามเกิดจากความไม่พอใจของเจ้าอนุวงศ์ในเรื่องต่างๆ เช่น ถูกดูหมิ่นจากขุนนางชั้นสูงของไทย หรือการขอพระราชทานครอบครัวชาวลาวที่เคยถูกกวาดต้อนเข้ามาในประเทศไทยเมื่อครั้งกรุงธนบุรี เพื่อนำกลับคืนไปยังนครเวียงจันทน์ แต่ไม่สมประสงค์ หรือการที่ชาวลาวถูกกดขี่ให้ใช้แรงงานอย่างหนัก หรือการถูกขุนนางไทยเอาเปรียบในเรื่องของการขูดรีดภาษีสิ่งต่างๆ เหล่านี้ ทำให้เจ้าอนุวงศ์ก่อการกบฏเพื่อต้องการปลดแอกจากเมืองไทย ประกอบกับในขณะนั้นเจ้าอนุวงศ์คาดการณ์ว่าอังกฤษคงจะส่งกองทัพมาตีไทยเพราะปัญหาเรื่องการเซ็นสัญญาทางการค้าจึงเป็นช่วงเวลาที่เหมาะสมในการประกาศอิสระภาพ

เจ้าอนุวงศ์ร่วมมือกับเจ้าราชบุตรโย้ เรียกระดมพลจากนครเวียงจันทน์ และนครจำปาศักดิ์จนได้กำลังพลหลายหมื่นคน จากนั้นทำการฝึกฝนเพื่อให้มีประสิทธิภาพในการรบ โดยใช้

ระยะเวลาในการฝึก 3 เดือน ทั้งนี้ในระหว่างการฝึกไพร่พล เจ้าอนุวงศ์ได้มีใบบอกไปยังหัวเมืองต่างๆ ที่เป็นประเทศราชของไทย เพื่อให้เข้าร่วมเป็นสมัครพรรคพวก ได้แก่ **ญวณ หลวงพระบาง ล้านนา ลำปาง แพร่ น่าน** ทว่าเมืองเหล่านั้น ไม่มีเมืองใดร่วมก่อการด้วย

ดังนั้นเจ้าอนุวงศ์จึงมีกำลังพลที่เกณฑ์ได้จากนครเวียงจันทน์กับนครจำปาศักดิ์ที่เจ้าราชบุตรโย้ โอรสของตนเป็นเจ้าเมืองเท่านั้น ทั้งนี้แม้ว่ากำลังพลจะเกณฑ์ได้เฉพาะเพียง 2 เมือง แต่เจ้าอนุวงศ์ก็ยังมีอุดมการณ์มั่นคงในการที่จะประกาศเอกราช ดังนั้นเจ้าอนุวงศ์จึงยกกองทัพเข้ามากวาดต้อนผู้คนจนถึงเมืองสระบุรี ซึ่งอยู่ใกล้กับกรุงเทพฯ มาก และกว่าทางกรุงเทพฯ จะทราบข่าว ก็ล่วงเวลาไปแล้ว 5 เดือน

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบเรื่องเจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏก็ทรง โกรธมาก มีรับสั่งให้เกณฑ์คนจากหัวเมืองปักษ์ใต้และฝ่ายเหนือ จัดแบ่งเป็นกองทัพได้จำนวน 5 ทัพ ให้ทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางคนสำคัญ ได้แก่ **กรมหมื่นนเรศโยธี กรมหมื่นเสนีบริรักษ์ เจ้าพระยาพระคลัง พระยาราชสุภาวดี (เจ้าพระยาบดินทรเดชา [สิงห์ สิงหเสนี])** เป็นแม่ทัพยกไป จับตัวเจ้าอนุวงศ์และทำลายนครเวียงจันทน์ให้ราบ

การรบในศึกกบฏเจ้าอนุวงศ์ที่สำคัญที่สุด คือ การรบที่หนองบัวลำภู เพราะถือเป็น ค่ายมั่นที่ตั้งขึ้นเพื่อป้องกันนครเวียงจันทน์ ทั้งนี้ทหารในกองทัพลาวได้สู้รบกับกองทัพไทยเป็นสามารถ แต่ด้วยอาวุธที่ล้าสมัยของกองทัพลาว ประกอบกับความสามารถของพระยาราชสุภาวดีแม่ทัพ จึงสามารถตีค่ายหนองบัวลำภูให้แตกได้ ทั้งยังสามารถเข้ายึดนครเวียงจันทน์ กวาดต้อนทรัพย์สิน ส่งเข้ามายังกรุงเทพฯ ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์หนีไปพึ่งญวณ ครั้นอยู่ในญวณได้ปีเศษ จึงกลับมายึดนครเวียงจันทน์กลับคืน และสังหารทหารไทยเป็นจำนวนมาก ฝ่ายพระยาราชสุภาวดีได้เกณฑ์กำลังพลจากเมืองเสลภูมิ และเมืองยโสธร เข้าตีนครเวียงจันทน์จนได้เมืองอีกครั้ง ส่วนเจ้าอนุวงศ์ก็หนีไปเมืองญวณตามเดิม ทว่าในครั้งนี้หนีไปไม่รอด เพราะเจ้าน้อยเมืองพวนแจ้งเบาะแสให้กองทัพไทยทราบ พระยาราชสุภาวดรจึงไปตามจับเจ้าอนุวงศ์และพรรคพวก เมื่อได้ตัวแล้วก็ส่งลงมายังกรุงเทพฯ ส่วนนครเวียงจันทน์นั้นก็เผาทิ้งจนย่อยยับ ทั้งนี้เจ้าอนุวงศ์กับพรรคพวกถูกจับขังไว้ในกรงใบใหญ่ ประจานไว้กลางท้องสนามหลวง อยู่ได้ประมาณ 7-8 วัน ก็สิ้นชีวิต (สุวิทย์ ธีรศาศวัต, 2549)

3.3.2 การเมืองการปกครอง

การเมืองการปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงเป็นระบบเดิมแบบที่เคยใช้กันสืบมาตั้งแต่รัชกาลก่อน ทว่าในรัชกาลนี้ พระบรมวงศานุวงศ์เริ่มหมดอำนาจในการบริหารราชการแผ่นดิน ดังจะเห็นได้ว่าภายหลังการเสด็จทิวงคตของ **กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ** (วังหน้าในสมัยรัชกาลที่ 3) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มิได้ทรงแต่งตั้งให้ พระ

ราชวงศ์องค์ใดดำรงตำแหน่งวังหน้าจนตลอดรัชกาล ทำให้บรรดาพระราชวงศ์ที่ประสงค์ในตำแหน่งดังกล่าวต่างผิดหวังไปตามกัน นอกจากนี้ยังปรากฏว่าพระราชวงศ์ผู้ใหญ่บางองค์ ใช้อำนาจในทางมิชอบ เบียดบังราชการ สร้างความเดือดร้อนให้แก่คนทั่วไป ดังกรณีของ **กรมหลวงรักษ์รณเรศ** ที่ถูกเปิดโปงว่าฉ้อราษฎร์บังหลวงทั้งยังคิดมักใหญ่ใฝ่สูง จึงถูกจับกุมตัวนำไปสอบสวน จนถูกสำเร็จโทษในที่สุด

เมื่อพระราชวงศ์หมดอำนาจ ทำให้ขุนนางเริ่มทวีอำนาจขึ้นมาอีกครั้ง โดยศูนย์รวมอำนาจของขุนนางได้มารวมอยู่ที่คุณชายสองพี่น้องตระกูล **บุนนาค** คือ **เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค)** กับ **พระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา (ทัต บุนนาค)** (เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) และพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา (ทัต บุนนาค) ได้รับการสถาปนายศอย่างสุงสุดอีกครั้งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเจ้าพระยาพระคลังได้รับการสถาปนาเป็น **สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์** ส่วนพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษา ได้รับการสถาปนาเป็น **สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ** และต่อมาขุนนางตระกูลบุนนาค ก็จะเป็นผู้มีบทบาทในการบริหารประเทศ จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

3.3.3 เศรษฐกิจ

เศรษฐกิจในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รุ่งเรืองถึงขีดสุดด้วยระบบการค้าเสรีแบบสำเภาหลวง โดยเน้นการส่งออกสินค้าเกษตรและแร่ธาตุ ไปยังประเทศจีน พระองค์ทรงปฏิรูประบบการจัดเก็บภาษีอากรอย่างครอบคลุม นำรายได้เข้าท้องพระคลังหลวงอย่างมหาศาล เพื่อใช้ในการทำนุบำรุงประเทศและสำรองไว้ใช้ในยามวิกฤต นอกจากนี้ผลจากการทำสนธิสัญญาทางการค้ากับชาติตะวันตกฉบับแรก คือ **สนธิสัญญาเบอรนี** ส่งผลให้รูปแบบการค้าผูกขาดของทางราชการลดลง และเปิดเสรีทางการค้ากับพ่อค้าเอกชน และชาวต่างชาติมากขึ้น

3.3.4 สังคมและวัฒนธรรม

สภาพสังคมและวัฒนธรรมในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังคงอยู่ในลักษณะไทยแบบดั้งเดิม ทว่าผลจากการติดต่อกับต่างประเทศ ทำให้มีชาวต่างชาติเดินทางเข้ามาในประเทศไทย จึงเกิดการรับวิทยากรสมัยใหม่เข้ามาประยุกต์ใช้ในสังคม เช่น การแพทย์แผนตะวันตกมีการผ่าตัด ทำเซรุ่ม การพิมพ์ประกาศของทางราชการ ซึ่งจากเดิมเจ้าหน้าที่ในกรมพระอาลักษณ์จะเป็นผู้เขียนประกาศ และคัดลอกด้วยลายมือ ส่งไปเผยแพร่ให้ราษฎรทราบ ทว่าเมื่อมีแท่นพิมพ์เกิดขึ้นในเมืองไทย จึงทำให้เกิดการพิมพ์ขึ้น ดังนั้นการเขียนประกาศทางราชการที่เคยเขียนด้วยลายมือของอาลักษณ์จึงเปลี่ยนมาใช้เป็นการพิมพ์ซึ่งสะดวกรวดเร็ว และประหยัดเวลา

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล็งเห็นความสำคัญของปัญญาความรู้ ตลอดจนการศึกษา ดังนั้นจึงทรงคัดเลือกวรรณคดี ตำรายา ตำราแพทย์ต่างๆ อันเป็นประโยชน์สำหรับประชาชน

มาจารึกไว้ในแผ่นศิลา แล้วนำไปติดไว้ตามผนังพระระเบียง บริเวณรอบๆ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ด้วยความมุ่งหวังว่าราษฎรผู้รักในวิชาความรู้ จะนำความรู้ที่ทรงเผยแพร่ให้ ไปใช้เป็นคุณประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิต

แบบทดสอบท้ายบทที่ 5

1. ให้นักศึกษาอธิบายประวัติความเป็นมาของการก่อตั้งกรุงศรีอยุธยา สาเหตุที่ทำให้กรุงศรีอยุธยาเจริญรุ่งเรือง และสาเหตุที่ทำให้กรุงศรีอยุธยาเกิดความเสื่อม จนนำไปสู่การเสียกรุงแก่พม่า

2. ให้นักศึกษาอธิบายการจัดการปกครองในสมัยอยุธยาตามช่วงเวลา ได้แก่ อยุธยาตอนต้น อยุธยาตอนกลาง อยุธยาตอนปลาย

3. ให้นักศึกษาอธิบายเรื่องเศรษฐกิจ และสังคมวัฒนธรรมสมัยอยุธยาโดยสังเขป

4. ให้นักศึกษาอธิบายสาเหตุที่ทำให้สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชต้องย้ายราชธานีจากอยุธยามาตั้งใหม่ที่กรุงธนบุรี มีปัจจัยใดบ้างที่ทำให้ธนบุรีถูกเลือกเป็นราชธานีแห่งใหม่

5. ให้นักศึกษาอธิบายสาเหตุแห่งความเสื่อมของกรุงธนบุรี

6. ให้นักศึกษาอธิบายสาเหตุของการย้ายราชธานีจากธนบุรี มายังฟากตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยา

7. เมื่อครั้งเกิดสงครามเก้าทัพ ผู้นำไทยในขณะนั้นคือใคร และผู้นำไทยนั้น ใช้ยุทธวิธีการใดในการรับมือกับพม่าที่ยกกองทัพมาถึงเก้าทัพ

8. ให้นักศึกษาอธิบายสาเหตุที่พม่า พ่ายแพ้แก่ไทยในสงครามเก้าทัพ

9. พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีวิธีการในการบริหารบ้านเมืองอย่างไร จึงทำให้พระองค์ มีเวลามากพอสำหรับการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม

10. ให้นักศึกษาอธิบายสาเหตุของการเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ และไทยมีวิธีการในการปราบกบฏอย่างไร

11. ให้นักศึกษาอธิบายสภาพสังคมและวัฒนธรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ ทั้ง 3 รัชกาล โดยสรุปเป็นความคิดของนักศึกษา

บรรณานุกรมบทที่ 5

กิติยวดี ชาญประโคน. (2563). *บทบาทของพระพุทธศาสนาต่อสถาบันต่างๆ ของไทย.* พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

กุหลาบ มัลลิกะมาส. (2562). *ความรู้ทั่วไปทางวรรณคดีไทย.* พิมพ์ครั้งที่ 17. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์. (2514). *เรื่องทรงตั้งเจ้าประเทศราชกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1.* พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี.

จันทร์ฉาย ภัคอธิคม. (2520). *ประวัติศาสตร์ไทย 1.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

_____. (2532). *การเสียกรุงใน พ.ศ. 2310 : บทเรียนจากอดีต.* วิทยานิพนธ์วิทยาลัยการทัพบก นายทหารนักเรียน ชุดที่ 34.

_____. (2552). *การอ่านเอกสารประวัติศาสตร์ไทย.* กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

เฉลิม เขื่อนทองหลาง. (2543). พระพุทธศาสนาในประเทศไทย. ใน *ประวัติพระพุทธศาสนา.* พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ณรงค์ พ่วงพิศ. (2545). *ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศของไทย.* พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: บริษัท อักษรเจริญทัศน์ อจท. จำกัด.

ณรงค์ พ่วงพิศ และคณะ. (2555). *ประวัติศาสตร์ ม.3.* พิมพ์ครั้งที่ 18. กรุงเทพฯ: บริษัทอักษรเจริญทัศน์ อจท. จำกัด.

ณรงค์ พ่วงพิศ และวุฒิชัย มูลศิลป์. (2558). *ประวัติศาสตร์ ม.2.* พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: บริษัทอักษรเจริญทัศน์ อจท. จำกัด.

ณัฐวุฒิ คล้ายสุวรรณ. (2568). *เรื่องราวหลากหลายของเจ้าชายสยาม ผู้ทรงพระนามเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร.* พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ดีเซมเบอรี่.

ดนัย ไชยโยธา. (2550 ก). *ประวัติศาสตร์ไทย : ยุคอาณาจักรอยุธยา.* พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

_____. (2550 ข). *ประวัติศาสตร์ไทย : ยุคกรุงธนบุรีถึงกรุงรัตนโกสินทร์.* พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

ถนอม อานามวัฒน์. (2543). การสถาปนาและการเสริมสร้างความมั่นคงแห่งอาณาจักรอยุธยา (ในช่วงสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1-สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2. พ.ศ. 1893-1991). *หนังสือเรียนสังคมศึกษา ส 204 ประเทศของเรา 3 ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2.* กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.

นิตยา กาญจนะวรรณ. (2563). *วรรณกรรมอยุธยา.* พิมพ์ครั้งที่ 13. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

บุญเทียม พลายชมภู. (2548). พม่า : *ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์.* กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

ประภัสสร บุญประเสริฐ. (2552). *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย.* พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

ปรียา หิรัญประดิษฐ์. (2554). วรรณคดีสมัยอยุธยา พ.ศ. 2172-2310. เอกสารการสอนชุดวิชา *วรรณคดีไทย หน่วยที่ 1-7.* นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

ปิยะ มีอนันต์. (2561). *417 ปี แผ่นดินกรุงศรีอยุธยา กษัตริย์ ราชวงศ์ สังคม การเมือง การปกครอง กบฏ และสงคราม.* พิมพ์ครั้งที่ 4. พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนครศรีอยุธยา.

พัฒน์ เพ็งผลา. (2549). *ประวัติวรรณคดีบาลี.* พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

พันธ์ทิพา บัวสระแก้ว. (2549). *อยุธยาสมัยสมเด็จพระเพทราชา พ.ศ. 2231-2246.* สารนิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

มาตยา อิงคนารถ ทวี ทองสว่าง และวัฒนา รอดสำอาง. (2546). *ประวัติศาสตร์ไทย.* พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

รื่นฤทัย สัจจพันธุ์. (2566). *อิทธิพลวรรณกรรมต่างประเทศที่มีต่อวรรณกรรมไทย.* พิมพ์ครั้งที่ 15. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

วรางคณา นิพัทธ์สุขกิจ. (2560). *ประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา.* นนทบุรี: สารคดี.

วิไลเลขา ถาวรธนสาร และคณะ. (2563). *พื้นฐานวัฒนธรรมไทย.* กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

วิไลเลขา บุรณศิริ และคณะ. (2542). *ประวัติศาสตร์ไทย 2.* พิมพ์ครั้งที่ 15. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

ศานติ ภักดีคำ. (2556). *เขมรสมัยหลังพระนคร.* กรุงเทพฯ: มติชน.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2553). *กรุงศรีอยุธยาของเรา.* พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ: มติชน.

ศิริพร สุเมธารัตน์. (2553). *ประวัติศาสตร์ไทยสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์.* กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

ศุภรัตน์ เลิศพาณิชยกุล. (2556). การเมืองการปกครองสมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 1893-2112. *เอกสารการสอนชุดวิชา ประวัติศาสตร์สังคมและการเมืองไทย หน่วยที่ 1-7.* นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

สมเกียรติ วันทะนะ. (2561). *ความคิดทางการเมืองไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 1893-2310.* กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

สมพันธุ์ เลขะพันธุ์. (2559). *วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น.* พิมพ์ครั้งที่ 13. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

สรัสวดี อ๋องสกุล. (2560). *กษัตริย์ล้านนาเชียงใหม่.* พิมพ์ครั้งที่ 3. เชียงใหม่: ศูนย์ล้านนาศึกษา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

_____. (2561). *ประวัติศาสตร์ล้านนา.* พิมพ์ครั้งที่ 12. กรุงเทพฯ: อมรินทร์.

สายชล วรรณรัตน์. (2556). การเมืองการปกครองสมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2112-2231. *เอกสารการสอนชุดวิชา ประวัติศาสตร์สังคมและการเมืองไทย หน่วยที่ 1-7.* นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.

สินชัย กระบวนแสง. (2520). *ประวัติศาสตร์สุโขทัย.* พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิฆเนศ.

สุดารา สุจฉายา. (2560). *ประวัติศาสตร์สมัยธนบุรี.* นนทบุรี: สารคดี.

สุเมธ จานประดับ และคณะ. (2550). *ประวัติศาสตร์กฎหมายไทยและระบบกฎหมายหลัก.* พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

สุวิทย์ ธีรศาศวัต. (2549). ทำไมเจ้าอนุวงศ์จึงต้องปราชัย. *ศิลปวัฒนธรรม.* 27(11), 77-90.

แผนบริหารการสอนประจำบทที่ 6

1. หัวข้อเนื้อหาประจำบทที่ 6 ยุคสมัยใหม่ประวัติศาสตร์ไทยและประวัติศาสตร์โลก

1.1 บทนำ : สยามในกระแสธารแห่งความเปลี่ยนแปลงของโลกยุคสมัยใหม่

1.2 บริบทโลกในยุคสมัยใหม่และผลกระทบต่อประวัติศาสตร์ไทย

- 1.2.1 นิยามและขอบเขตของยุคสมัยใหม่
- 1.2.2 การปฏิวัติอุตสาหกรรมและการก่อตัวของระบบทุนนิยมโลก
- 1.2.3 อุดมการณ์จักรวรรดินิยมและการล่าอาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
- 1.2.4 สยามในกระแสอาณานิคม : การวิเคราะห์เชิงภูมิรัฐศาสตร์และการทูต
- 1.2.5 การปฏิรูปสยามในฐานะการตอบสนองต่อบริบทโลก
- 1.2.6 ประวัติศาสตร์ไทยในกระจกโลก
- 1.2.7 ปัจจัยสำคัญที่กำหนดทิศทางของไทยในยุคสมัยใหม่

1.3 การปฏิรูปสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 : การปรับตัวสู่ยุคสมัยใหม่

- 1.3.1 บริบทและแรงผลักดันของการปฏิรูป
- 1.3.2 รัชกาลที่ 4 : การเปิดประตูสู่โลกสมัยใหม่
- 1.3.3 รัชกาลที่ 5 : การปฏิรูปอย่างเป็นระบบและครอบคลุม
- 1.3.4 การประเมินมรดกของการปฏิรูป : มุมมองหลายแง่
- 1.3.5 บทสังเคราะห์ : การปฏิรูปในฐานะการเจรจาอัตลักษณ์และอำนาจ

1.4 ยุคอาณานิคมกับการธำรงเอกราชของสยาม

- 1.4.1 สยามท่ามกลางวงล้อมของมหาอำนาจ
- 1.4.2 วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 : บทเรียนราคาแพงของการทูต
- 1.4.3 วิวาทะทางวิชาการ : เอกราชที่แท้จริงหรืออาณานิคมกึ่งอิสระ
- 1.4.4 การปฏิวัติ 2475 และการเปลี่ยนผ่านสู่ระบอบประชาธิปไตย
- 1.4.5 เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ : ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำโลกและวิกฤตการณ์ภายใน
- 1.4.6 คณะราษฎรและอุดมการณ์ ประชาธิปไตย ชาตินิยม และเศรษฐกิจ
- 1.4.7 หลักหกประการ : วิสัยทัศน์และความขัดแย้งในทางปฏิบัติ
- 1.4.8 มิติทางทฤษฎี : การปฏิวัติ 2475 ในกระจกเงาเปรียบเทียบ
- 1.4.9 มรดกและผลสะเทือนระยะยาว

1.4.10 บทสังเคราะห์ : 2475 ในฐานะจุดเริ่มต้นของการต่อสู้ที่ยังไม่เสร็จสิ้น

1.5 ประวัติศาสตร์ไทยในบริบทสงครามโลกและสงครามเย็น

1.5.1 ไทยในสงครามโลกครั้งที่ 2 : การเลือกระหว่างการอยู่รอดและหลักการ

1.5.2 ไทยในยุคสงครามเย็น : การเลือกข้างและผลที่ตามมา

1.5.3 การเมืองภายในในยุคสงครามเย็น: เผด็จการทหารและขบวนการประชาธิปไตย

1.5.4 ไทยระหว่างแรงกดดันโลกและการต่อสู้ภายใน

1.6 ไทยกับระบบระหว่างประเทศสมัยใหม่

1.6.1 ไทยกับอาเซียน : จากกลไกความมั่นคงสู่ประชาคมร่วม

1.6.2 วิกฤตการณ์ทางการเงิน พ.ศ. 2540 : บทเรียนจากโลกาภิวัตน์

1.6.3 ไทยในคริสตศตวรรษที่ 21 : ความท้าทายสามประการ

1.7 บทสรุปประวัติศาสตร์ไทยในยุคสมัยใหม่ : การปรับตัว การต่อรอง และการเปลี่ยนแปลง

1.7.1 สิ่งที่โดดเด่นในประวัติศาสตร์ไทยยุคสมัยใหม่

2. วัตถุประสงค์การเรียนรู้

2.1 เพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ ความเข้าใจ ประวัติศาสตร์ไทยยุคใหม่ในด้านต่างๆ

2.2 เพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ ความเข้าใจ บริบทของไทยประวัติศาสตร์โลก

3. ผลลัพธ์การเรียนรู้ประจำบทเรียน (Lesson Learning Outcome: LLOs)

เมื่อสิ้นสุดการเรียนการสอนในรายวิชา ผู้เรียนสามารถ

3.1 อธิบายบริบทของไทยในความเปลี่ยนแปลงของโลกได้

3.2 อธิบายวิวัฒนาการของโลกสมัยใหม่ที่ส่งผลกระทบต่อประวัติศาสตร์ไทยได้

3.3 อธิบายเรื่องการปรับตัวเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ของไทยสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ได้

3.4 อธิบายถึงกลวิธีของผู้นำสยามในยุคสมัยใหม่ที่นำพาประเทศไทยให้รอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของจักรวรรดินิยมตะวันตกได้

3.5 อธิบายนโยบายของไทยเมื่อเข้าสู่ยุสงครามโลกและสงครามเย็นได้

3.6 อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับประเทศอื่นๆ ในโลกยุคใหม่ได้

4. วิธีสอนและกิจกรรม

การบรรยายแบบมีปฏิสัมพันธ์ วิธีการสอนแบบอื่น ๆ

4.1 บรรยาย/อภิปราย/มอบหมาย/แบ่งกลุ่มนักศึกษาให้รับผิดชอบในการวิเคราะห์ด้วยการรวบรวมและเรียบเรียงเนื้อหาสำคัญ ๆ ด้วยกราฟิกต่าง ๆ เช่น แผนภูมิ, แผนที่ความคิด เป็นต้น นำข้อมูลที่ได้มาถ่ายทอดเนื้อหาด้วยภาษาของตนในการเขียนรายงานและนำเสนอหน้าชั้นเรียน

4.2 นักศึกษาฟังบรรยาย/จดบันทึกสรุปเนื้อหา/ฝึกตั้งคำถาม/ฝึกตอบ/ฝึกอภิปรายในชั้นเรียน

4.3 ศึกษาจากเอกสารประกอบการสอน/ค้นคว้าเนื้อหาที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติมจากหนังสือ/ห้องสมุดและเว็บไซต์/ตอบคำถามท้ายบท/ทดสอบ Pre-test และ Post-test

5. สื่อการเรียนการสอน

เอกสารประกอบการสอน สื่ออื่น ๆ เช่น สไลด์ ชีท สิ่งพิมพ์ต่าง ๆ คอมพิวเตอร์ช่วยสอน แอปพลิเคชัน Facebook, YouTube, Podcasts, E-book, ฯลฯ

6. การวัดและการประเมินผล

6.1 การประเมินเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ (Formative Assessment)

อาจารย์ผู้บรรยายรายวิชาชี้แจง อธิบายวัตถุประสงค์การเรียนรู้และคำอธิบายรายวิชา พร้อมทั้งการสร้างข้อตกลงหรือแนวปฏิบัติรายวิชา ก่อนเรียน-ระหว่างเรียน-หลังเรียน เกณฑ์การวัดและประเมินผล เช่น time line, methods, regulations, weight distribution, rubric and grading และเครื่องมือวัดประเมินผลการศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้รายวิชา (Formative Assessment)

6.2 การประเมินเพื่อตัดสินผลการเรียนรู้ (Summative Assessment)

อาจารย์ผู้บรรยายรายวิชาชี้แจง อธิบายวัตถุประสงค์การเรียนรู้และคำอธิบายรายวิชา พร้อมทั้งสร้างข้อตกลงหรือแนวปฏิบัติรายวิชา ก่อนเรียน-ระหว่างเรียน-หลังเรียน เกณฑ์การวัดและประเมินผล เช่น time line, methods, regulations, weight distribution, rubric and grading และเครื่องมือวัดประเมินผลการศึกษาเพื่อตัดสินผลการเรียนรู้ (Summative Assessment)

บทที่ 6
ยุคสมัยใหม่ประวัติศาสตร์ไทยและประวัติศาสตร์โลก

1. บทนำ : สยามในกระแสธารแห่งความเปลี่ยนแปลงของโลกยุคสมัยใหม่

ประวัติศาสตร์ไทยในยุคสมัยใหม่ มิใช่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยเอกเทศ แต่เป็นส่วนหนึ่งของ พลวัตโลกที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและรุนแรง นับตั้งแต่คริสตศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา การปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรปไม่เพียงแต่เปลี่ยนโฉมหน้าทางเศรษฐกิจสู่ระบบทุนนิยมโลก แต่ยังนำมาซึ่งลัทธิจักรวรรดินิยมที่แผ่ขยายอิทธิพลเข้าสู่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ ท่ามกลางบริบทที่รัฐเพื่อนบ้านรอบข้าง ต่างตกเป็นอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก สยามต้องเผชิญกับบททดสอบอันยิ่งใหญ่ในการธำรงไว้ซึ่งเอกราชและอธิปไตยของชาติ เนื้อหาในบทนี้จะนำไปสู่การสำรวจเส้นทางการปรับตัวของสยามเริ่มตั้งแต่จุดเปลี่ยนสำคัญในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ที่ทรงเริ่มนโยบายเปิดประเทศผ่านสนธิสัญญาเบาว์ริ่ง และสืบเนื่องมาถึงการปฏิรูปประเทศครั้งยิ่งใหญ่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ซึ่งทรงวางรากฐานระบบการปกครอง การศึกษา และสาธารณูปโภคสมัยใหม่ เพื่อพิสูจน์ความเป็น “อารยะ”ให้เป็นที่ประจักษ์ต่อสากลโลก แม้จะต้องเผชิญกับวิกฤตการณ์ที่บีบคั้นอย่าง ร.ศ. 112 และการสูญเสียดินแดนหลายครั้งก็ตาม นอกจากนี้จะร่วมวิเคราะห์ถึงการเปลี่ยนผ่านเชิงโครงสร้างที่สำคัญ ทั้งการปฏิวัติ พ.ศ. 2475 ที่เปลี่ยนระบอบการปกครองสู่ประชาธิปไตยท่ามกลางภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก รวมถึงบทบาทที่ซับซ้อนของไทยในสงครามโลกครั้งที่ 2 และการเลือกข้างในยุคสงครามเย็นที่ส่งผลต่อพัฒนาการทางการเมืองและเศรษฐกิจของไทยมาจนถึงปัจจุบัน ประวัติศาสตร์ในบทนี้จึงมิใช่เพียงการจดจำอดีต หากแต่เป็นการเรียนรู้ถึง “ศิลปะแหงการปรับตัว” และการรักษาสมดุลอำนาจที่ทำให้ไทย สามารถก้าวขึ้นมาเป็นสวนหนึ่งของระบบระหว่างประเทศสมัยใหม่ได้อย่างเต็มภาคภูมิ

2. บริบทโลกในยุคสมัยใหม่และผลกระทบต่อประวัติศาสตร์ไทย

โลกในยุคสมัยใหม่ไม่ได้เปลี่ยนแปลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป หากแต่พลิกโฉมอย่างรวดเร็วราวกับคลื่นยักษ์ที่ซัดกระหน่ำทุกสังคมบนพื้นพิภพโดยไม่เลือกหน้า ตั้งแต่ควันดำของโรงงานอุตสาหกรรมในอังกฤษที่ลอยขึ้นสู่ท้องฟ้าในคริสตทศวรรษ 1760 จนถึงธงชาติมหาอำนาจตะวันตกที่ปักลงทั่วเอเชียและแอฟริกาในปลายคริสตศตวรรษที่ 19 โลกใบเดียวกันนี้ได้กลายเป็นสนามแห่งการแข่งขัน การครอบงำและการปรับตัวอย่างที่ไมเคยปรากฏมาก่อน ในบริบทดังกล่าว สยามหรือประเทศไทยในปัจจุบัน ดำรงอยู่ใน

ฐานะปริศนาทางประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจยิ่ง ขณะที่ประเทศเพื่อนบ้านในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต่างทยอยตกอยู่ใต้อำนาจอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก ไม่ว่าจะเป็นพม่าและมาลายาภายใต้อังกฤษ เวียดนามและกัมพูชาภายใต้ฝรั่งเศส หรืออินโดนีเซียภายใต้เนเธอร์แลนด์สยามกลับสามารถยืนหยัดรักษาเอกราชของตนไว้ได้อย่างเหนียวแน่นตลอดช่วงเวลาอันวิกฤต ความสำเร็จนี้มิใช่เรื่องของโชคช่วย หากแต่เป็นผลจากการผสมผสานอันลงตัวระหว่างปัจจัยทางภูมิรัฐศาสตร์ วิสัยทัศน์ของผู้นำ และความสามารถในการอ่านเกมการเมืองระหว่างประเทศ หัวข้อนี้มุ่งอธิบายบริบทโลกในยุคสมัยใหม่ อันเป็นฉากหลังสำคัญของประวัติศาสตร์ไทย โดยเริ่มจากการทำความเข้าใจแรงขับเคลื่อนสำคัญสองประการ ได้แก่ การปฏิวัติอุตสาหกรรมซึ่งก่อให้เกิดระบบทุนนิยมโลกและอุดมการณ์จักรวรรดินิยม ซึ่งผลักดันมหาอำนาจยุโรปให้รุกคืบเข้าสู่ภูมิภาคต่าง ๆ ทั่วโลก จากนั้นจึงวิเคราะห์ว่ากระแสเหล่านี้ส่งผลกระทบต่อเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างไร และสยามรับมือกับแรงกดดันดังกล่าวด้วยยุทธศาสตร์ใด ดังนั้นการศึกษาประวัติศาสตร์ไทย โดยปราศจากความเข้าใจในบริบทโลก ย่อมเปรียบได้กับการอ่านบทละครโดยไม่รู้จักฉาก เข้าใจตัวละครได้เพียงครึ่งเดียว แต่มองไม่เห็นแรงที่กำลังผลักดันให้เรื่องราวดำเนินไป บทนี้จึงเป็นกุญแจดอกสำคัญที่จะช่วยให้มีความเขาใจในบทต่อไปไดอย่างลึกซึ้งและรอบด้านยิ่งขึ้น

2.1 นิยามและขอบเขตของยุคสมัยใหม่

ยุคสมัยใหม่ เป็นหนึ่งในช่วงเวลาที่นักประวัติศาสตร์ให้ความสนใจ และถกเถียงกันมากที่สุดในแวดวงวิชาการ ทั้งในแง่ของการกำหนดขอบเขตเวลา และในแง่ของการตีความลักษณะเฉพาะของยุคสมัย โดยทั่วไปนักประวัติศาสตร์กำหนดให้ยุคสมัยใหม่ครอบคลุมช่วงเวลาตั้งแต่ประมาณคริสตศตวรรษที่ 17 จนถึงปลายคริสตศตวรรษที่ 20 ซึ่งเป็นห้วงเวลาที่โลกเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในทุกมิติ ทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในประวัติศาสตร์มนุษยชาติ การนิยาม “ความทันสมัย” (Modernity) มิใช่เรื่องง่าย นักสังคมวิทยาและนักปรัชญาต่างเสนอกรอบการอธิบายที่หลากหลาย Max Weber (1598) มองว่าความทันสมัยคือกระบวนการของการทำให้เป็นเหตุผล (Rationalization) ที่แทรกซึมเข้าสู่ทุกมิติของสังคม ตั้งแต่ระบบราชการ กฎหมาย ไปจนถึงเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ในขณะที่ Anthony Giddens (1990) อธิบายความทันสมัยว่าเป็น “ยานพาหนะขนาดยักษ์” ที่มนุษย์สร้างขึ้นแต่ควบคุมได้ยาก เพราะมันเคลื่อนที่ด้วยแรงขับของตัวเองและส่งผลสะเทือนไปทั่วโลกในลักษณะที่ไม่มีใครคาดเดาได้อย่างสมบูรณ์ สำหรับกรอบการวิเคราะห์ยุคสมัยใหม่ในบทนี้จะใช้แนวทางของ Immanuel Wallerstein (1974) ที่เสนอทฤษฎีระบบโลก (World-System Theory) เป็นเครื่องมือหลัก Wallerstein อธิบายว่าโลกตั้งแต่คริสตศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา ได้กลายเป็นระบบเดียวที่เชื่อมโยงกันผ่านความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ โดยแบ่งออกเป็น “ศูนยกลาง” (Core) ซึ่งได้แก่ประเทศอุตสาหกรรม

มหาอำนาจและ “ชายขอบ” (Periphery) ซึ่งได้แก่ดินแดนที่ถูกดึงเข้ามาเป็นแหล่งวัตถุดิบและตลาดระบายสินค้า กรอบทฤษฎีนี้ ช่วยให้เราเข้าใจว่าสยามมิได้เผชิญกับแรงกดดันภายนอกในฐานะเหยื่อผู้ไม่มีพลัง หากแต่ต้องต่อรองกับโครงสร้างอำนาจระดับโลกที่ทรงพลังยิ่งกว่าอย่างชาญฉลาด ลักษณะสำคัญที่กำหนดนิยามของยุคสมัยใหม่ประกอบด้วยองค์ประกอบสามประการหลัก

ประการแรก คือ การปฏิวัติทางความรู้และเหตุผลนิยม (Enlightenment and Rationalism) ที่เปลี่ยนวิธีที่มนุษย์มองตัวเองและโลก จากการอธิบายด้วยศาสนาและประเพณีสู่การอธิบายด้วยวิทยาศาสตร์และตรรกะ

ประการที่สอง คือ การปฏิวัติทางการเมืองที่ทำให้แนวคิดรัฐชาติ (Nation-State) สิทธิพลเมืองและประชาธิปไตยแพร่กระจายออกไป

ประการที่สาม คือ การปฏิวัติทางเศรษฐกิจที่นำโดยทุนนิยมอุตสาหกรรม ซึ่งเปลี่ยนโฉมหน้าความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ และระหว่างประเทศอย่างถอนรากถอนโคน (Hall, 1992) สิ่งที่ควรตระหนักในการศึกษายุคสมัยใหม่ คือ การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้มิได้เกิดขึ้นในสุญญากาศ หากแต่ถูกผลักดันโดยผู้คนและกลุ่มผลประโยชน์ที่เป็นรูปธรรม และส่งผลกระทบต่างกันในแต่ละพื้นที่ของโลก ดังที่ Dipesh Chakrabarty (2000) เตือนว่า ประวัติศาสตร์ “สมัยใหม่” ที่เราเรียนกันนั้น มักเป็นประวัติศาสตร์ที่มองจากสายตายุโรปเป็นศูนยกลาง การทำความเข้าใจยุคสมัยใหม่จากมุมมองของสยาม จึงเป็นการเขียนประวัติศาสตร์ในแบบที่ท้าทายและซับซ้อนกว่าเพียงการรับรูวา “ตะวันตกมาแล้วสยามก็ปรับตัว”

2.2 การปฏิวัติอุตสาหกรรมและการก่อตัวของระบบทุนนิยมโลก

กระบวนการที่ส่งผลสะเทือนต่อโลกในยุคสมัยใหม่มากที่สุดกระบวนการหนึ่ง คือ การปฏิวัติอุตสาหกรรม (Industrial Revolution) ซึ่งเริ่มต้นในอังกฤษราวคริสตทศวรรษ 1760 และค่อย ๆ แพร่กระจายออกไปสู่ยุโรปตะวันตก สหรัฐอเมริกา และญี่ปุน Eric Hobsbawm (1975) บรรยายช่วงเวลานี้ว่าเป็น “ยุคแห่งทุน” (The Age of Capital) ที่ซึ่งเครื่องจักรไอน้ำ ทางรถไฟ และระบบโรงงานได้เปลี่ยนโฉมหน้าการผลิตและการค้าอย่างถาวร ผลสำคัญที่สุดของการปฏิวัติอุตสาหกรรมในเชิงภูมิรัฐศาสตร์ คือ การสร้างความได้เปรียบเชิงเทคโนโลยีและการทหารให้แก่ประเทศตะวันตกอย่างเบ็ดเสร็จปนไรเฟิลแมนยำ เรือกลไฟ และโทรเลขทำให้กองกำลังยุโรปสามารถขยายอำนาจไปในภูมิภาคห่างไกลได้อย่างมีประสิทธิภาพ Kenneth Pomeranz (2000) เรียกความแตกต่างนี้ว่า “การแยกออกจากกันครั้งใหญ่” (The Great Divergence) ซึ่งทำให้ยุโรปตะวันตกก้าวหน้าอย่างก้าวกระโดดเหนือภูมิภาคอื่น ๆ ของโลกในเวลาอันสั้น ระบบทุนนิยมโลก (World Capitalism) ที่เติบโตควบคู่กับการปฏิวัติอุตสาหกรรมนั้น มีลักษณะเฉพาะที่สำคัญประการหนึ่ง คือ ความต้องการขยายตัวอย่างไม่หยุดยั้ง เมื่อตลาดภายในอิ่มตัว ทุนนิยมอุตสาหกรรมย่อมต้องแสวงหาตลาดใหม่ และแหล่งวัตถุดิบใหม่ในภูมิภาคอื่น Rosa Luxemburg (1913) นักทฤษฎี

มารกซิสต์ ชาวโปแลนด์อธิบายไว้ว่า ทุนนิยมจะดำรงอยู่ได้ก็ต่อเมื่อสามารถเจาะเข้าสู่สังคมที่ยังไม่เป็นทุนนิยมเพื่อดูดซับ ทรัพยากรจากที่นั่น แนวคิดนี้ช่วยอธิบายว่าเหตุใดการล่าอาณานิคมจึงมิใช่เพียงโครงการทางการเมืองหรืออุดมการณ์ หากแต่เป็นความจำเป็นทางเศรษฐกิจของระบบทุนนิยมในขั้นตอนการขยายตัว สำหรับเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมถึงสยาม การเข้ามาของระบบทุนนิยมโลกหมายความว่าสินค้าและพืชผลของภูมิภาคนี้จะถูกดึงเข้าสู่วงจรการค้าระหว่างประเทศมากขึ้นเรื่อย ๆ ในสยามข้าวซึ่งเคยเป็นอาหารหลักและสัญลักษณ์ของวัฒนธรรม ได้กลายเป็นสินค้าส่งออกหลักที่ตอบสนองความต้องการของตลาดโลก โดยเฉพาะภายหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง (Bowring Treaty) ค.ศ. 1855 ที่เปิดให้การค้าเสรีกับอังกฤษอันเป็นก้าวแรกที่ดึงสยามเขาสูระบบเศรษฐกิจโลกอย่างเป็นทางการ (Ingram, 1971)

2.3 อุดมการณ์จักรวรรดินิยมและการล่าอาณานิคมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

การขยายตัวของมหาอำนาจยุโรปออกสู่ภูมิภาคต่าง ๆ ของโลกในคริสตศตวรรษที่ 19 นั้น มิได้เกิดขึ้นเพียงเพราะแรงจูงใจทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่ยังได้รับการหล่อเลี้ยงและชี้นำโดยอุดมการณ์จักรวรรดินิยม (Imperialism) ที่มีรากลึกทั้งในความคิดทางการเมืองและในโลกทัศน์ทางวัฒนธรรม D.K. Fieldhouse (1982) อธิบายว่า อุดมการณ์จักรวรรดินิยมในปลายคริสตศตวรรษที่ 19 ประกอบด้วยชุดความเชื่อที่ว่าชาติที่ “เจริญแล้ว” มีสิทธิและหน้าที่ในการนำ “อารยธรรม” ไปสู่ชาติที่ถูกมองว่า “ล้าหลัง” ชุดความเชื่อนี้เรียกกันว่า “ภาระของคนขาว” (The White Man's Burden) จากผลงานของ Rudyard Kipling ที่ตีพิมพ์ใน ค.ศ. 1899 Edward Said (1978) วิพากษ์วิจารณ์กรอบความคิดนี้อย่างเฉียบคมในงาน Orientalism โดยชี้ว่าภาพลักษณ์ของ “ตะวันออก” ที่ ตะวันตกสร้างขึ้นนั้นมิใช่ความจริงเชิงวัตถุวิสัย หากแต่เป็นการสร้างอัตลักษณ์ของ “อื่น” (The Other) เพื่อรับใช้การขยายอำนาจทางการเมืองในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ผลของกระแสจักรวรรดินิยมปรากฏชัดเจนอย่างยิ่งในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 อังกฤษค่อย ๆ รวบพม่าเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอินเดียของอังกฤษโดยผ่านสงครามสามครั้งระหว่าง ค.ศ. 1824 ถึง 1885 ฝรั่งเศสสถาปนาอินโดจีนฝรั่งเศส (French Indochina) ครอบคลุมเวียดนาม กัมพูชา และลาว ระหว่าง ค.ศ. 1858 ถึง 1893 เนเธอรแลนด์ครองหมู่เกาะอินเดียตะวันออก (ปัจจุบันคืออินโดนีเซีย) มาตั้งแต่คริสตศตวรรษที่ 17 ส่วนสเปนปกครองฟิลิปปินส์มาตั้งแต่คริสตศตวรรษที่ 16 ก่อนจะส่งมอบให้สหรัฐอเมริกาภายหลังสงครามสเปน-อเมริกา ค.ศ. 1898 ท่ามกลางกระแสอาณานิคมที่ท่วมท้นนี้ สยามเป็นเพียงรัฐเดียวที่ยังคงเอกราชไว้ได้

2.4 สยามในกระแสอาณานิคม : การวิเคราะห์เชิงภูมิรัฐศาสตร์และการทูต

การที่สยามสามารถรักษาเอกราชไว้ได้นั้นนักประวัติศาสตร์ได้เสนอคำอธิบายไว้หลายแนวทาง ซึ่งสามารถจัดกลุ่มออกเป็นสามกลุ่มหลักดังนี้

แนวอธิบายที่หนึ่ง : ความได้เปรียบเชิงภูมิรัฐศาสตร์

แนวอธิบายนี้เน้นว่าตำแหนงที่ตั้งของสยามในฐานะ “รัฐกันชน” (Buffer State) ระหว่างเขตอิทธิพลอังกฤษและฝรั่งเศสเป็นปัจจัยชี้ขาดที่สำคัญที่สุด ทั้งสองมหาอำนาจต่างไม่ต้องการให้อีกฝ่ายได้ดินแดนสยามไปควบคุม เพราะจะทำให้เสียดุลอำนาจในภูมิภาค ดังนั้นการที่สยามดำรงอยู่ เป็นรัฐเอกราชจึงเป็นผลประโยชน์ร่วมกันของมหาอำนาจทั้งสอง แนวอธิบายนี้ได้รับการสนับสนุนจาก Nigel Brailey (1986) ที่วิเคราะห์การเจรจาทางการทูตระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสเกี่ยวกับสยามในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19

แนวอธิบายที่สอง : วิสัยทัศน์และความสามารถของผู้นำ Baker และ Phongpaichit (2014) เน้นบทบาทของพระมหากษัตริย์สยาม โดยเฉพาะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) ที่ทรงเข้าใจธรรมชาติของอำนาจในโลกสมัยใหม่ และทรงใช้การทูตเชิงรุกอย่างชาญฉลาด รัชกาลที่ 4 ทรงใช้สนธิสัญญาเบาว์ริ่ง ค.ศ. 1855 เป็นเครื่องมือแสดงความยินดีเปิดรับการค้าเสรี และยอมรับมาตรฐานสากลด้านกฎหมายและการค้าเพื่อแลกกับการที่อังกฤษยอมรับอธิปไตยของสยาม ส่วนรัชกาลที่ 5 ทรงปฏิรูประบบราชการ กฎหมาย และการทหารตามแบบตะวันตก เพื่อแสดงให้มหาอำนาจเห็นว่าสยามเป็น “อารยประเทศ” ที่ไมจำเป็นต้องไดรับการ “ปลดแอก”

แนวอธิบายที่สาม : การปรับตัวเชิงโครงสร้างและการยอมรับเงื่อนไขบางส่วน

Thongchai Winichakul (1994) เสนอมุมมองที่ซับซ้อนกว่าด้วยการวิเคราะห์ว่าสยามมิได้ “รอด” จากการล่าอาณานิคมโดยไม่มีราคาที่ต้องจ่าย เพราะในความเป็นจริงสยามต้องยกดินแดนสวนหนึ่งให้แก่ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศส ทั้งยังต้องยอมรับระบบสิทธิสภาพนอกอาณาเขต (Extraterritoriality) ที่ลิดรอนอำนาจอธิปไตยบางส่วน Thongchai ยังชี้ว่าการสร้าง “แผนที่สมัยใหม่”ของสยามภายใต้แรงกดดันจากมหาอำนาจนั้น แท้จริงแล้วคือการยอมรับกรอบความคิดแบบรัฐชาติสมัยใหม่ที่ตะวันตกกำหนด ซึ่งมีผลเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับดินแดนและผู้คนในชายขอบอยางพลิกฝ่ามือ

2.5 การปฏิรูปสยามในฐานะการตอบสนองต่อบริบทโลก

การปฏิรูปสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 ต้องเข้าใจในฐานะการตอบสนองเชิงยุทธศาสตร์ต่อแรงกดดันจากระบบโลก ไม่เพียงโครงการพัฒนาประเทศที่เกิดจากแรงบันดาลใจภายในเท่านั้น การปฏิรูประบบราชการให้เป็นแบบรวมศูนย์ การสร้างทางรถไฟ การปฏิรูปกฎหมาย และการส่งพระราชโอรสไปศึกษาในยุโรป ล้วนเป็นส่วนหนึ่งของยุทธศาสตร์พิสูจน์ตัวเองต่อสายตาของมหาอำนาจ (Wyatt, 2003) ในแง่ทฤษฎีกระบวนการนี้สอดคลองกับ แนวคิดของ James Scott (1998) เรื่อง “ความสามารถในการมองเห็นของรัฐ” (Legibility) ซึ่งอธิบายว่ารัฐสมัยใหม่ต้องสร้างระบบที่ทำให้ประชากรและทรัพยากรสามารถถูกนับ จัดการ

และควบคุมได้ สยามในยุครัชกาลที่ 5 ดำเนินกระบวนการนี้อย่างเข้มข้น ทั้งการสำรวจสำมะโนประชากร การจัดทำแผนที่อาณาเขต และการเก็บภาษีแบบใหม่ กระบวนการเหลานี้มิได้เพียงทำให้สยามเป็น “รัฐสมัยใหม่” ในสายตาชาวตะวันตกแต่ยังเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ของรัฐกับราษฎรอย่างถอนรากถอนโคนด้วย

2.6 ประวัติศาสตร์ไทยในกระจกโลก

การศึกษาบริบทโลกในยุคสมัยใหม่ และผลกระทบต่อประวัติศาสตร์ไทยนำเราไปสู่ข้อสังเกตสำคัญสามประการ

ประการแรก ประวัติศาสตร์ไทยไม่อาจเข้าใจได้อย่างถ่องแท้ หากแยกออกจากบริบทระหว่างประเทศ การกระทำของผู้นำสยาม นโยบายต่าง ๆ และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมล้วนตอบสนองต่อแรงกดดันและโอกาสที่โครงสร้างระบบโลกในยุคนั้นสร้างขึ้น

ประการที่สอง ความสำเร็จของสยามในการรักษาเอกราชเป็นเรื่องที่ซับซ้อนกว่าการ “รอดพ้น” อย่างเรียบง่าย เพราะมาพร้อมกับการเสียสละดินแดน การยอมรับอำนาจทางกฎหมายของชาวต่างชาติและการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมภายใน ดังนั้นจึงควรตั้งคำถามเสมอว่า “เอกราช” ในที่นี้หมายความวาอะไร และใครได้ประโยชน์จากการนิยามนี้

ประการที่สาม การศึกษาประวัติศาสตร์ในแบบที่ตระหนักถึงพลังของโครงสร้างโลกและบทบาทของผู้คน ในการตอบสนองต่อมันจะช่วยให้พัฒนาทักษะการคิดเชิงวิพากษ์ที่สำคัญยิ่งต่อการเข้าใจโลกในศตวรรษที่ 21 ที่โลกาภิวัตน์ยังคงสร้างทั้งโอกาสและข้อจำกัดให้กับประเทศต่าง ๆ อยู่เช่นเดิม

2.7 ปัจจัยสำคัญที่กำหนดทิศทางของไทยในยุคสมัยใหม่

การที่สยามดำเนินผ่านยุคสมัยใหม่ได้อย่างที่เป็นมา มิได้เกิดจากปัจจัยเดียว หากแต่เป็นผลจากการประสานกันของแรงผลักดันหลายชุด ทั้งจากภายนอกและภายใน การทำความเข้าใจปัจจัยเหล่านี้อย่างเป็นระบบ จึงเป็นกุญแจสำคัญที่จะช่วยให้เห็นภาพรวมของพลวัตทางประวัติศาสตร์ไทยในช่วงเวลาอันวิกฤตนี้ได้อย่างลึกซึ้ง

ประการที่หนึ่ง สยามในระบบเศรษฐกิจโลก : จากสังคมยังชีพสูการส่งออกสินค้าเกษตร ผลพวงนี้เป็นรูปธรรมที่สุดของการปฏิวัติอุตสาหกรรมที่มีต่อสยาม คือ การดึงสยามเข้าสู่วงจรการค้าโลกอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ก่อนการลงนามสนธิสัญญาเบาว์ริ่ง (Bowring Treaty) ใน ค.ศ. 1855 เศรษฐกิจสยามดำรงอยู่บนฐานของการค้าแบบผูกขาดโดยราชสำนัก และระบบเจ้าภาษีนายอากร แต่ภายหลังสนธิสัญญาดังกล่าว ประตูการค้าเสรีเปิดออกอย่างสมบูรณ์ และสยามก็กลายเป็นผู้ส่งออกสินค้าเกษตรรายสำคัญของภูมิภาค สินค้าส่งออกหลักสามประเภทที่หล่อเลี้ยงเศรษฐกิจสยามในยุคนี้ ได้แก่ ข้าว ไม้สัก และดีบุก ซึ่งแต่ละชนิดสะท้อนความต้องการของระบบทุนนิยมโลกในแบบที่แตกต่างกันข้าวจากที่ราบลุ่มภาคกลาง

ตอบสนองความต้องการอาหารของแรงงานในเมืองอุตสาหกรรมทั่วเอเชีย ไม้สักจากภาคเหนือ ป้อนอุตสาหกรรมต่อเรือและการก่อสร้างของอังกฤษ สวนดีบุก จากภาคใต้เป็นวัตถุดิบสำคัญในอุตสาหกรรมการผลิตกระป๋องและโลหะผสม Ingram (1971) บันทึกไว้ว่าปริมาณการส่งออกข้าวของสยามเพิ่มขึ้นจากเดิมสะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจอย่างพลิกฝ่ามือ อย่างไรก็ตามการเติบโตทางเศรษฐกิจนี้มาพร้อมกับราคาที่ต้องจ่าย นักวิชาการสายพึ่งพา (Dependency Theory) อย่าง Andre Gunder Frank (1969) ให้ความเห็นว่าการที่ประเทศกำลังพัฒนาเชื่อมต่อกับระบบทุนนิยมโลกในฐานะผู้ผลิตวัตถุดิบนั้น มักนำไปสู่การพัฒนาที่ไม่สมดุล (Uneven Development) เพราะมูลค่าส่วนใหญ่ถูกดูดออกไปสู่ประเทศศูนย์กลาง กรณีสยามก็มิต่างกันนัก เพราะธุรกิจและการค้าส่งออกสวนใหญ่ตกอยู่ในมือของพ่อค้าชาวจีนและบริษัทตะวันตก ขณะที่ชาวนาสยามผู้ผลิตข้าว อยู่ในวังวนของหนี้สินและความยากจน (Feeny, 1982)

ประการที่สอง ศิลปะแห่งดุลยภาพ : การทูตสยามระหวางมหาอำนาจ

ปัจจัยนี้กำหนดทิศทางของสยามในยุคสมัยใหม่ คือ ทักษะการทูตในการใช้ประโยชน์จากการแข่งขันระหว่างอังกฤษและฝรั่งเศสอย่างชาญฉลาด แนวคิดทางทฤษฎีที่ช่วยอธิบายพฤติกรรมนี้ได้ดี คือ ทฤษฎีสมดุลแห่งอำนาจ (Balance of Power Theory) ในความสัมพันธ์ระหว่างประเทศซึ่งอธิบายว่ารัฐขนาดเล็กสามารถดำรงอยู่ได้ โดยอาศัยการที่มหาอำนาจคู่แข่งคอยช่วงชิงซึ่งกันและกัน (Morgenthau, 1948) การทูตของสยามในยุคนี้มีลักษณะเฉพาะที่นักวิชาการเรียกวา “การทูตเชิงรับ”(Reactive Diplomacy) คือ การตอบสนองต่อแรงกดดันจากภายนอก ด้วยการยอมอ่อนข้อในประเด็นที่มีต้นทุนต่ำ เพื่อปกป้องประเด็นที่มีต้นทุนสูงกว่า ตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดคือการที่สยามยอมเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศสใน ค.ศ. 1893 และยกรัฐมาลายูบางส่วนให้อังกฤษใน ค.ศ. 1909 แทนที่จะเสี่ยงทำสงครามที่สยามไม่มีทางชนะ การยอมเสียดินแดนชายขอบจึงเป็นราคาที่สยามจ่ายเพื่อรักษาแกนกลางของอำนาจอธิปไตย (Stowe, 1991) ยิ่งไปกวานั้น สยามยังใช้การทูตเชิงรุกด้วยการส่งคณะราชทูตไปยังยุโรป และเชิญที่ปรึกษาชาวตะวันตกมารับราชการ เพื่อสร้างภาพลักษณ์ของรัฐที่มีอารยธรรมและปกครองตนเองได้โดยไม่ต้องมีเจ้าอาณานิคมมาช่วย กลยุทธ์นี้สอดคลองกับแนวคิดของ Joseph Nye (2004) เรื่อง “อำนาจ ละมุนหรืออำนาจโนมนำ” (Soft Power) ซึ่งเป็นการใช้ความน่าดึงดูดและการสื่อสารเชิงสัญลักษณ์เพื่อบรรลุเป้าหมายทางการเมือง แม้ว่า Nye จะพัฒนาแนวคิดนี้ขึ้นในบริบทของคริสตศตวรรษที่ 20 แต่กลยุทธ์ของสยามในยุครัชกาลที่ 4 และ 5 แสดงให้เห็นว่าตรรกะของอำนาจละมุนนั้น ถูกนำไปใช้ในทางปฏิบัติก่อนที่จะมีการบัญญัติศัพท์นี้ขึ้นเสียอีก

ประการที่สามการปฏิรูปภายในในฐานะยุทธศาสตร์เอาตัวรอด

ประการนี้คือการปฏิรูปภายในของสยามตามแบบตะวันตกในด้านกฎหมาย การปกครอง การศึกษา และเศรษฐกิจ ซึ่งต้องเข้าใจในบริบทสองมิติพรอมกัน *มิติแรก* คือ มิติเชิงยุทธศาสตร์ที่การปฏิรูปเป็น

เครื่องมือพิสูจน์ความเป็นอารยะแก่มหาอำนาจตะวันตก *มิติที่สอง* คือ มิติเชิงโครงสร้างที่การปฏิรูปเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมและการเมืองภายในอย่างถาวร การปฏิรูปกฎหมายเป็นประเด็นเร่งด่วนที่สุด เพราะมหาอำนาจตะวันตกอ้างระบบกฎหมายของสยามที่แตกต่างจากมาตรฐานสากลเป็นเหตุผลในการคงไว้ซึ่งสิทธิสภาพนอกอาณาเขต (Extraterritoriality) สยามจึงต้องเร่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ตามแบบยุโรป โดยอาศัยความช่วยเหลือของที่ปรึกษาชาวต่างชาติ โดยเฉพาะชาวเบลเยียมและฝรั่งเศส การปฏิรูปกฎหมายนี้ จึงมิใช่เพียงการพัฒนาระบบยุติธรรม หากแต่เป็นการเจรจาต่อรองอำนาจอธิปไตยกลับคืนมาจากมหาอำนาจ (Loos, 2006) ในด้านการศึกษาการก่อตั้งโรงเรียนแบบสมัยใหม่ และการส่งนักเรียนไปศึกษาต่างประเทศสร้างรากฐานของข้าราชการและปัญญาชนรุ่นใหม่ ที่มีทั้งความรู้แบบตะวันตกและจิตสำนึกในความเป็นชาติสยาม Anderson (1991) ชี้ในงาน *Imagined Communities* ว่า ระบบการศึกษาแบบใหม่ และสื่อสิ่งพิมพ์เป็นสองเสาหลักที่ก่อให้เกิดจินตนาการของชุมชนชาติ (National Imagination) ซึ่งเป็นรากฐานของชาตินิยมสมัยใหม่ กรณีสยามก็เป็นไปในทิศทางเดียวกัน

ประการสุดท้าย การเกิดขึ้นของชนชั้นกลางและการตั้งคำถามต่ออำนาจ

ปัจจัยที่ซับซ้อนที่สุด คือ การเกิดขึ้นของชนชั้นกลางและปัญญาชนรุ่นใหม่ที่ได้รับการศึกษาแบบตะวันตก ซึ่งในที่สุดนำไปสู่การตั้งคำถามต่ออำนาจราชาธิปไตยแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กระบวนการนี้เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของสิ่งที่ Samuel Huntington (1968) เรียกว่า “ความขัดแย้งระหว่างการพัฒนากับการมีสวนร่วม” (The Gap Between Modernization and Political Participation) กล่าวคือ การพัฒนาทางเศรษฐกิจและการศึกษา สร้างกลุ่มคนที่มีความสามารถและความต้องการมีส่วนร่วมทางการเมือง แต่โครงสร้างทางการเมืองที่มีอยู่ยังไม่เปิดพื้นที่รองรับความตึงเครียดนี้สะสมจนในที่สุดปะทุออกเป็นการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ค.ศ. 1932 ซึ่ง คณะราษฎรนำโดยนายปรีดี พนมยงค์ และพันเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา เปลี่ยนระบอบการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์สู่ราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ นักประวัติศาสตร์อยาง Kullada Kesboonchoo Mead (2004) วิเคราะห์ว่าการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ค.ศ. 1932 มิใช่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างกะทันหัน หากแต่เป็นผลสะสมของความตึงเครียดระหว่างชนชั้นนำรุนเก่าที่ยึดโยงกับราชสำนัก กับชนชั้นนำรุ่นใหม่ที่ได้รับการศึกษาจากยุโรป และนำเอาแนวคิดเรื่องอธิปไตยของประชาชนและชาตินิยมแบบสมัยใหม่เข้ามา ปัญญาชนกลุ่มนี้ตระหนักว่า ความชอบธรรมของรัฐในโลกสมัยใหม่ไม่อาจอิงอยู่กับจารีตศักดินาแต่เพียงอย่างเดียว หากต้องอ้างอิงถึงประชาชน และรัฐธรรมนูญ

ปัจจัยทั้งสี่ที่กล่าวมา มิได้ดำเนินอยู่อย่างแยกขาดจากกัน หากแต่เชื่อมโยงและเสริมแรงซึ่งกันและกันอย่างซับซ้อน การเปิดประเทศทางเศรษฐกิจสร้างรายได้ที่ใช้ในการปฏิรูป การปฏิรูปสร้างระบบการศึกษาที่ผลิตปัญญาชนใหม่ และปัญญาชนใหม่นำไปสูการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง วงจรนี้แสดงให้เห็นว่า

ประวัติศาสตร์ไทยในยุคสมัยใหม่เป็นกระบวนการที่มีพลวัต และเปลี่ยนแปลงอย่างตอเนื่อง มิใช่เพียงการ “ปรับตัว” แบบนิ่งเฉยของรัฐ ต่อแรงกดดันจากภายนอก

3. การปฏิรูปสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 : การปรับตัวสู่ยุคสมัยใหม่

3.1 บริบทและแรงผลักดันของการปฏิรูป

การปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 มิได้เกิดขึ้นในสุญญากาศทางประวัติศาสตร์ หากแต่เป็นการตอบสนองที่คำนวณมาอย่างรอบคอบต่อแรงกดดันจากระบบโลกที่เปลี่ยนแปลงไปอยางรวดเร็ว เพื่อทำความเข้าใจ การปฏิรูปเหล่านี้อยางถ่องแท้ จำเป็นต้องวางมันไว้ในกรอบทฤษฎีที่เหมาะสมเสียก่อน นักวิชาการด้านการพัฒนา และความทันสมัยได้เสนอกรอบการอธิบายไว้หลากหลาย Samuel Huntington (1968) เสนอว่าการทำให้ทันสมัย (Modernization) มักนำมาซึ่งความไมมั่นคงทางการเมืองในระยะสั้น เพราะอัตราการเปลี่ยนแปลงทางสังคมเร็วกว่าการพัฒนาสถาบันทางการเมืองที่จะรองรับ ในขณะที่ Eisenstadt (1996) เสนอแนวคิด “ความทันสมัยหลากหลาย” (Multiple Modernities) ที่ว่า แต่ละสังคมสามารถเดินหน้าสู่ความทันสมัยในแบบของตัวเองได้ โดยไม่จำเป็นต้องลอกเลียนแบบตะวันตกทุกประการ กรอบหลังนี้เหมาะอย่างยิ่งกับกรณีสยาม เพราะการปฏิรูปในรัชกาลที่ 4 และ 5 มิได้เป็นการรับวัฒนธรรมตะวันตกมาทั้งดุ้น หากแต่เป็นการคัดสรรและปรับแต่งอย่างมีจุดมุ่งหมายเฉพาะเจาะจง สิ่งที่ผลักดันให้การปฏิรูปเกิดขึ้นอย่างเร่งด่วน คือ บริบทภูมิรัฐศาสตร์ที่คุกคามในทศวรรษ 1840 และ 1850 สยามได้เห็นด้วยตาตัวเองว่า อังกฤษรวบพม่าเป็นสวนหนึ่งของอินเดียของอังกฤษ และฝรั่งเศสกำลังขยายอิทธิพลเข้าสู่เวียดนาม รัชกาลที่ 4 ซึ่งทรงเคยผนวช ชีวิตอยู่ในสมณเพศถึง 27 ปีและได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษและวิทยาศาสตร์ตะวันตกอย่างจริงจัง ทรงตระหนักชัดว่าสยามจะอยู่รอดได้ก็ด้วยการสร้างความสัมพันธ์กับมหาอำนาจบนพื้นฐานของการยอมรับซึ่งกันและกัน มิใช่การปิดกั้นหรือการเผชิญหน้า (Wyatt, 2003)

3.2 รัชกาลที่ 4 : การเปิดประตูสู่โลกสมัยใหม่

การปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญของกระบวนการปรับตัวของสยามสู่ยุคสมัยใหม่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินนโยบายเปิดประเทศและสร้างความสัมพันธ์อันดีกับมหาอำนาจตะวันตกบนฐานของความเป็นจริงทางภูมิรัฐศาสตร์ที่ทรงประเมินอย่างเฉียบแหลม หมุดหมายสำคัญที่สุดในรัชกาลนี้ คือ สนธิสัญญาเบาว์ริ่ง (Bowring Treaty) ใน พ.ศ. 2398 ที่สยามทำกับอังกฤษ สนธิสัญญานี้เปิดให้สยามเข้าสู่ระบบการค้าเสรีระหว่างประเทศ ยกเลิกการผูกขาดการค้าโดยราชสำนักและยอมรับระบบสิทธิสภาพนอกอาณาเขตให้แก่คนในบังคับอังกฤษ ซึ่งแม้จะเป็นเงื่อนไขที่ดูไม่เสมอภาค แต่ในสายตาของรัชกาลที่ 4 การยอมรับข้อตกลงนี้เป็นราคาที่คุ้มค่าแก่การจ่าย เพราะทำให้สยามได้รับการ

ยอมรับเป็น “คู่เจรจา” จากมหาอำนาจมิใช่เป็น “เป้าหมายการล่าอาณานิคม” (Tarling, 1993) ในมิติทางทฤษฎี การตัดสินพระทัยของรัชกาลที่ 4 สอดคลองกับแนวคิดของ Robert Keohane และ Joseph Nye (1977) เรื่อง “การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันอยางซับซอน” (Complex Interdependence) ที่อธิบายว่า รัฐขนาดเล็กสามารถใช้เครือข่ายความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและการทูตเพื่อสร้างความมั่นคงให้ตัวเอง แม้จะมีพลังทางทหารที่ด้อยกว่ามหาอำนาจก็ตาม สยามจึงเลือกผูกพันตัวเองเข้ากับระบบการค้าโลกในแบบที่ทำให้มหาอำนาจมีผลประโยชน์ในการคงอยู่ของสยามมากกว่าการลมล้าง นอกจากมิติเศรษฐกิจ รัชกาลที่ 4 ยังทรงปฏิรูปในด้านความคิดและวัฒนธรรมด้วย พระองค์ทรงสนับสนุนการศึกษาวิทยาศาสตร์และคณิตศาสตร์ ทรงเชิญ Anna Leonowens มาเป็นครูสอนภาษาอังกฤษแก่พระราชโอรสธิดา และทรงปฏิรูปพุทธศาสนานิกายธรรมยุต เพื่อให้มีความสอดคล้องกับเหตุผลนิยมสมัยใหม่มากขึ้นการปฏิรูปเหล่านี้สร้างรากฐานทางปัญญาให้แก่ชนชั้นนำสยามรุ่นตอไปที่จะต้องรับมือกับโลกที่ซับซ้อนยิ่งขึ้น (Reynolds, 1972)

3.3 รัชกาลที่ 5 : การปฏิรูปอย่างเป็นระบบและครอบคลุม

หากรัชกาลที่ 4 วางรากฐานของการเปิดรับโลกสมัยใหม่ รัชกาลที่ 5 คือ ผู้สร้างโครงสร้างของรัฐสมัยใหม่ขึ้นมาอย่างเป็นรูปธรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการปฏิรูปในเกือบทุกมิติของสังคมสยามอย่างเป็นระบบตลอดรัชสมัยที่ยาวนานกวาสี่สิบปี Battye (1974) บรรยายพระองค์ว่าทรงเป็น “สถาปนิกของรัฐสมัยใหม่” ที่มีวิสัยทัศน์ชัดเจน และความมุ่งมั่นในการปฏิบัติ

การปฏิรูปด้านการปกครอง : จากศักดินาสู่รัฐข้าราชการ ระบบการปกครองแบบเดิมที่กระจายอำนาจไปยังเจ้าเมืองและเจ้านายท้องถิ่นในลักษณะที่นักวิชาการ เรียกวา “รัฐแบบกลวง”(Galactic Polity) ตามแนวคิดของ Stanley Tambiah (1976) ซึ่งอำนาจจะเข้มแข็งที่ศูนย์กลางและค่อย ๆ เจือจางลงสู่ชายขอบ ถูกแทนที่ด้วยระบบราชการแบบรวมศูนย์ที่มีประสิทธิภาพ ใน พ.ศ. 2435 มีการจัดตั้งกระทรวง 12 กระทรวง ตามแบบยุโรป แต่ละกระทรวงมีขอบเขตอำนาจหน้าที่ที่ชัดเจนและรายงานตรงต่อพระมหากษัตริย์การปฏิรูปนี้สอดคล้องกับสิ่งที่ Max Weber (1978) อธิบายว่าเป็น “การทำให้เป็นระบบราชการ” (Bureaucratization) ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของรัฐสมัยใหม่ที่ปกครองด้วยกฎเกณฑ์และความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน มิใช่ด้วยความสัมพันธ์ส่วนตัวหรือประเพณีควบคู่กันไป มีการส่งข้าราชการรุ่นใหม่ไปศึกษาในยุโรปเพื่อนำความรู้ด้านกฎหมายการบริหารและเทคโนโลยีกลับมาพัฒนาประเทศ ข้าราชการรุ่นใหม่เหล่านี้กลายเป็นกลไกสำคัญในการขับเคลื่อนการปฏิรูป แต่ขณะเดียวกันก็เป็นเมล็ดพันธุ์ของความขัดแยงทางการเมืองในอนาคต เพราะพวกเขานำเอาแนวคิดเรื่องประชาธิปไตยและสิทธิพลเมืองติดตัวกลับมาด้วย (Kullada Kesboonchoo Mead, 2004) การยกเลิกระบบทาสที่ดำเนินการอย่างค่อยเป็นค่อยไปตั้งแต่ พ.ศ. 2417 จนสมบูรณ์ ใน พ.ศ. 2448 เป็นอีกหนึ่งหลักฐานของการปฏิรูปที่มีทั้งมิติทางศีลธรรม

และมิติทางการเมืองต่างประเทศ Loos (2006) วิเคราะห์ว่า การยกเลิกระบบทาสมิได้เกิดจากแรงกดดันทางศีลธรรมภายในเพียงอย่างเดียว แต่เป็นสวนหนึ่งของยุทธศาสตร์พิสูจน์ความเป็นอารยะของสยามแก่มหาอำนาจตะวันตกที่ใช้ประเด็นทาสเป็นเหตุผลหนึ่งในการแทรกแซงกิจการภายในของประเทศ “ล้าหลัง”

การปฏิรูปด้านกฎหมาย : การต่อรองอธิปไตยกลับคืน ระบบสิทธิสภาพนอกอาณาเขต (Extraterritoriality) ที่สยามยอมรับในสนธิสัญญาต่าง ๆ นั้นเป็นบาดแผลสำคัญที่ลิดรอนอธิปไตยของสยามในทางปฏิบัติ เพราะชาวต่างชาติที่อยู่ภายใต้การคุมครองของมหาอำนาจไม่ต้องอยู่ใต้กฎหมายสยาม รัชกาลที่ 5 จึงทรงเร่งพัฒนาระบบกฎหมายสมัยใหม่ โดยเชิญผู้เชี่ยวชาญด้านกฎหมายชาวต่างชาติมาช่วยร่างประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ระบบศาล และกระบวนการยุติธรรมตาม มาตรฐานสากล กระบวนการนี้สะท้อนให้เห็นความขัดแย้งที่น่าสนใจ กล่าวคือ สยามต้องใช้ “ภาษา” และ “มาตรฐาน” ของตะวันตกเพื่อโต้แย้งกับตะวันตกว่า ตนมีอำนาจปกครองตนเองโดยไม่จำเป็นต้องมีเจ้าอาณานิคม นักทฤษฎีหลังอาณานิคมอย่าง Homi Bhabha (1994) เรียกปรากฏการณนี้ว่า “การเลียนแบบอาณานิคม” (Colonial Mimicry) ซึ่งเป็นการรับเอาวาทกรรมของผู้มีอำนาจมาใช้เพื่อต่อต้านอำนาจนั้น กรณีสยามเป็นตัวอย่างที่น่าสนใจมาก เพราะสามารถใช้กลยุทธ์นี้ได้อย่างมีประสิทธิผลในระดับที่ดินแดนอื่น ๆ ในภูมิภาคเดียวกันทำไม่สำเร็จ

การปฏิรูปด้านการศึกษา : การสร้างพลเมืองและผู้นำยุคใหม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับการพัฒนาระบบการศึกษาสมัยใหม่อยางยิ่ง มีการจัดตั้งโรงเรียนหลวงทั้งในพระนครและหัวเมือง พัฒนาหลักสูตรที่ผสมผสานความรู้สมัยใหม่กับคุณค่าสยามและส่งพระราชโอรสรวม 10 พระองค์ ไปศึกษาในยุโรปเพื่อเตรียมพร้อมรับช่วงต่อการนำประเทศ (Streckfuss, 2011) การปฏิรูปการศึกษานี้ก่อให้เกิดผลสองประการที่ขัดแยงกันในตัวเอง ประการแรกคือ การสร้างทรัพยากรมนุษย์ที่สยามต้องการสำหรับการบริหารรัฐสมัยใหม่ ประการที่สอง คือ การผลิต “ปัญญาชนสมัยใหม่” ที่นำเอาแนวคิดเสรีนิยมและชาตินิยมแบบตะวันตกเข้ามา ซึ่งต่อมากลายเป็นแรงขับเคลื่อนสำคัญของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ค.ศ. 1932 Anderson (1991) อธิบายว่า ระบบการศึกษาและสื่อสิ่งพิมพ์เป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้าง “จินตนาการของชุมชนชาติ” (Imagined Community) ซึ่งทำให้คนที่ไม่เคยรู้จักกันสามารถรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนเดียวกันได้ในกรณีสยาม ระบบการศึกษาที่รัชกาลที่ 5 สร้างขึ้นจึงมีบทบาทสองด้านพร้อมกัน ทั้งเป็นเครื่องมือของรัฐในการสร้างความจงรักภักดี และเป็นพื้นที่บ่มเพาะความคิดใหม่ที่ท้าทายอำนาจรัฐ

การปฏิรูปด้านโครงสร้างพื้นฐาน : การเชื่อมโยงรัฐและตลาด การสร้างทางรถไฟสายแรกจากกรุงเทพฯ ไปนครราชสีมาใน พ.ศ. 2433 และการขยายโครงขายรถไฟ ออกไปทั่วประเทศในเวลาต่อมา มิได้เป็นเพียงโครงการพัฒนาการคมนาคมธรรมดา แต่มีนัยสำคัญทางการเมืองและเศรษฐกิจที่ลึกซึ้ง

ทางรถไฟทำให้รัฐบาลกลางสามารถส่งกองกำลัง และข้าราชการไปยังหัวเมืองได้รวดเร็วขึ้น ซึ่งเป็นการเพิ่มความสามารถในการควบคุมดินแดนชายขอบที่เคยปกครองตนเองกึ่งอิสระ ขณะเดียวกันทางรถไฟ ยังเร่งผนวกรวมเศรษฐกิจท้องถิ่นเข้ากับระบบตลาดแห่งชาติและตลาดโลก ทำให้ข้าวจากภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สามารถลำเลียงมาส่งออกที่ท่าเรือกรุงเทพฯ ได้สะดวกขึ้น (Feeny, 1982)

3.4 การประเมินมรดกของการปฏิรูป : มุมมองหลายแง่

การประเมินการปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 4 และ 5 จากมุมมองทางวิชาการในปัจจุบันต้องอาศัยความระมัดระวังในหลายประการ เพราะเรื่องราวการปฏิรูปเหล่านี้มักถูกเล่าในลักษณะที่ยกย่องการกระทำของพระมหากษัตริย์โดยไม่ตั้งคำถามต่อราคาที่สังคมต้องจ่าย ในแง่บวกการปฏิรูปประสบความสำเร็จในการรักษาเอกราชของสยามท่ามกลางกระแสอาณานิคม การสร้างรัฐที่มีประสิทธิภาพพอที่จะปกครองดินแดนขนาดใหญ่ และการวางรากฐานสำหรับการพัฒนาในระยะยาว Baker และ Phongpaichit (2014) สรุปว่าการปฏิรูปในยุคนี้เป็น “ความสำเร็จที่น่าทึ่งในบริบทที่ยากลำบากยิ่ง” อย่างไรก็ตาม นักวิชาการกลุ่มที่มองจากมุมของผู้คนที่ได้รับผลกระทบจากการปฏิรูปนำเสนอภาพที่ซับซ้อนกว่า Thongchai Winichakul (1994) ชี้ว่า การสร้างรัฐสมัยใหม่ของสยามมาพร้อมกับการดูดซับ และบางครั้งทำลายอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ในดินแดนชายขอบ สิ่งที่เรียกว่า “การรวมชาติ” ใน มุมมองของรัฐบาลกลาง คือ “การสูญเสียอำนาจปกครองตนเอง” ในมุมมองของคนท้องถิ่น นอกจากนี้ Loos (2006) ยังชี้ว่า การปฏิรูปกฎหมายครอบครัวตามมาตรฐานตะวันตก ส่งผลกระทบต่อสถานะของผู้หญิงในสยาม ในลักษณะที่ซับซ้อนและไม่ได้ให้ผลดีเสมอไป การมองการปฏิรูปจากมุมมองที่หลากหลายเช่นนี้ มิได้มีเป้าหมายเพื่อลดคุณค่าของสิ่งที่รัชกาลที่ 4 และ 5 ทรงสร้างขึ้น แต่เพื่อให้เห็นว่าประวัติศาสตร์ที่แทจริงนั้นเต็มไปด้วยความขัดแย้งและความซับซ้อน และสิ่งที่ถูกเรียกว่า “ความกาวหน้า” และจะมีผู้ได้ประโยชน์และผู้เสียประโยชน์พร้อมกันเสมอ

3.5 บทสังเคราะห์ : การปฏิรูปในฐานะการเจรจาอัตลักษณ์และอำนาจ

การปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 4 และ 5 จึงอาจเข้าใจได้ดีที่สุดในฐานะ “การเจรจาอัตลักษณ์และอำนาจ” ที่เกิดขึ้นพร้อมกันในสองระดับ *ระดับแรก* คือ การเจรจากับมหาอำนาจตะวันตกเพื่อรักษาอธิปไตย *ระดับที่สอง* คือ การเจรจาภายในระหว่างชนชั้นนำรุ่นเก่าและรุ่นใหม่ ระหว่างส่วนกลางและท้องถิ่นและระหว่างประเพณีและความทันสมัย ความสำเร็จและขอจำกัดของการปฏิรูปเหล่านี้ยังคงส่งผลต่อการเมืองและสังคมไทยมาจนถึงปัจจุบัน ทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์ในช่วงเวลานี้มิใช่เพียงการเรียนรู้เรื่องราวในอดีต แต่คือการทำความเข้าใจรากเหง้าของสังคมไทยในปัจจุบันอย่างลึกซึ้ง

4. ยุคอาณานิคมกับการธำรงเอกราชของสยาม

การรักษาเอกราชของสยามในช่วงปลายคริสตศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสตศตวรรษที่ 20 มิใช่เพียงเรื่องของโชคชะตาหรือความบังเอิญทางประวัติศาสตร์ แต่เป็นผลลัพธ์ของกระบวนการปรับตัวเชิงโครงสร้าง การดำเนินกุศโลบายทางการทูตที่ซับซอน และการเผชิญหน้ากับความท้าทายของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกที่รุกคืบเข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บทวิเคราะห์นี้จะนำเสนอ พลวัตของสยามในฐานะรัฐกันชน (Buffer State) และการเปลี่ยนผ่านสู่รัฐสมัยใหม่ภายใต้มุมมองเชิงทฤษฎีความสัมพันธ์ระหว่างประเทศและประวัติศาสตร์นิพนธ์

4.1 สยามท่ามกลางวงล้อมของมหาอำนาจ

ในช่วงปลายคริสตศตวรรษที่ 19 แผนที่ทางการเมืองของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ถูกขีดเขียนใหม่โดยมหาอำนาจยุโรป สยามต้องตกอยู่ในสภาวะที่เรียกว่า “**การถูกล้อมกรอบเชิงยุทธศาสตร์**” **(Strategic Encirclement)** จากสองมหาอำนาจหลัก คือ อังกฤษและฝรั่งเศส

จักรวรรดิอังกฤษ : แผ่ขยายอิทธิพลจากอินเดียเข้าสู่พม่า โดยทำการผนวกพม่าผ่านสงครามสามระลอก (พ.ศ. 2367 2395 และ 2428) จนกระทั่งพม่าสูญเสียเอกราชอย่างสิ้นเชิง นอกจากนี้อังกฤษยังขยายอิทธิพลเหนือมลายูทางตอนใต้ของสยาม

จักรวรรดิฝรั่งเศส : มุ่งเน้นการสร้าง “สหภาพอินโดจีน” (French Indochina) โดยเริ่มจากการยึดครองเวียดนาม กัมพูชา และลาว ในช่วง พ.ศ. 2425–2436 ความพยายามของฝรั่งเศสในการขยายอิทธิพลมายังฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง กลายเป็นจุดปะทะโดยตรงกับสยาม ทฤษฎี “**รัฐกันชน**” **(Buffer State)** ถูกนำมาใช้อธิบายสถานะของสยามในเชิงภูมิรัฐศาสตร์ โดยสยามทำหน้าที่เป็นพื้นที่คั่นกลางเพื่อลดโอกาสในการเผชิญหน้าโดยตรงระหว่างกองทัพอังกฤษและฝรั่งเศส อย่างไรก็ตาม สถานะนี้ แลกมาด้วยความเปราะบางและการถูกกดดันให้สละดินแดนส่วนน้อยเพื่อรักษา “ส่วนกลาง”

4.2 วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 : บทเรียนราคาแพงของการทูต

เหตุการณ์ใน พ.ศ. 2436 หรือ **วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112** ถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญ (Turning Point) ในประวัติศาสตร์ไทย เมื่อฝรั่งเศสใช้ “การทูตเรือปน” (Gunboat Diplomacy) ส่งเรือรบเข้ามายังแม่น้ำเจ้าพระยา เพื่อกดดันสยามในการอ้างสิทธิเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

การวิเคราะห์เชิงยุทธศาสตร์ : การสูญเสียลาวและดินแดนบางส่วนในครั้งนี้ สะท้อนให้เห็นถึง “**ขีดจำกัด ทางอำนาจ**” **(Power Limitation)** ของสยามในด้านการทหารอย่างชัดเจน สยามไม่สามารถต้านทานมหาอำนาจตะวันตกด้วยกำลังได้ ความพ่ายแพ้ในเชิงกายภาพนี้นำไปสู่การปฏิรูปขนานใหญ่ภายในราชสำนักสยาม โดยเน้นไปที่ **การปฏิรูประบบราชการแบบรวมศูนย์** เพื่อแสดงให้เห็นถึงอำนาจการ

ปกครองที่ครอบคลุมพื้นที่อย่างแท้จริง และ**การสร้างแผนที่สมัยใหม่**ตามทฤษฎีของ *ธงชัย วินิจจะกูล (Thongchai, 1994)* เรื่อง “Geo-Body” สยามต้องนิยามขอบเขตของตนเองด้วยเส้นพรมแดนที่ชัดเจนตามมาตรฐานสากล เพื่อป้องกันการอ้างสิทธิของมหาอำนาจ

4.3 วิวาทะทางวิชาการ : เอกราชที่แท้จริงหรืออาณานิคมกึ่งอิสระ

ประเด็นเรื่องเอกราชของสยามเป็นหัวข้อที่มีการถกเถียงกันอย่างเข้มข้นในหมู่นักประวัติศาสตร์ โดยสามารถแบ่งแนวคิดออกเป็นสองกระแสหลัก ได้แก่

ทฤษฎีอาณานิคมกึ่งอิสระ (Semi-Colony) นักวิชาการบางกลุ่มมองว่า แม้สยามจะไม่เคยตกเป็นเมืองขึ้นอย่างเป็นทางการ (Formal Colonialism) แต่สยามมีสภาวะเป็น “**อาณานิคมกึ่งอิสระ**” เนื่องจาก **สนธิสัญญาที่ไม่เสมอภาค (Unequal Treaties)** โดยเฉพาะสนธิสัญญาเบาว์ริ่งที่ทำให้สยามเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขต (Extraterritoriality) และถูกจำกัดอำนาจในการเก็บภาษีศุลกากร และ**การสูญเสียอำนาจตัดสินใจทางเศรษฐกิจ** ทรัพยากรและระบบการเงินส่วนใหญ่ถูกควบคุมหรือผูกติดกับกลไกของมหาอำนาจตะวันตก

ทฤษฎีอธิปไตยภายใต้การปรับตัว (Adaptive Sovereignty) ในทางกลับกันนักวิชาการอย่าง *Judith Stowe (1991)* โต้แย้งว่าสยามสามารถรักษา “**อำนาจเอกราชที่แท้จริง**” ไว้ได้ เนื่องจาก **การควบคุมภายใน** สถาบันกษัตริย์และรัฐบาลสยามยังคงมีอำนาจเบ็ดเสร็จในการบริหารราชการ การจัดการกองทัพ และการวางนโยบายภายในโดยไม่ต้องผ่านความเห็นชอบจากข้าหลวงใหญ่ต่างชาติ และ**กุศโลบายผ่อนปรนแต่ไม่ยอมจำนน** การยอมเสียดินแดนชายขอบเพื่อรักษาศูนย์กลางอำนาจถือเป็นกลยุทธ์การบริหารความเสี่ยงที่ชาญฉลาดในยุคนั้น ความสำเร็จในการรักษาเอกราชของสยามมิได้เกิดจากการเลือกทางใดทางหนึ่ง แต่เป็นการผสมผสานระหว่าง **การทูตเชิงรุก (Proactive Diplomacy)** และ **การปฏิรูปภายในแบบตะวันตก (Internal Westernization)** สยามใช้ “ความเป็นอารยะ” (Civilization) เป็นเครื่องมือในการต่อรองเพื่อลบคำสบประมาทของชาติตะวันตกและใช้ความขัดแย้งระหว่างมหาอำนาจให้เป็นประโยชน์ ในที่สุดสยามสามารถเปลี่ยนผ่านจากรัฐจารีตสู่รัฐชาติสมัยใหม่ (Modern Nation-State) ได้สำเร็จ แม้จะต้องยอมรับบาดแผลจากการเสียดินแดนและสิทธิบางประการไป แต่การดำรงอยู่ของอธิปไตยก็ได้กลายเป็นรากฐานสำคัญของการพัฒนาประเทศไทยในยุคต่อมา

4.4 การปฏิวัติ 2475 และการเปลี่ยนผ่านสู่ระบอบประชาธิปไตย

รากเหง้าของการเปลี่ยนแปลงเริ่มต้นเช้าตรู่ของวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 คณะทหารและพลเรือนกลุ่มหนึ่งที่รู้จักกันในนาม “คณะราษฎร” ได้เข้าควบคุมกรุงเทพมหานครและประกาศ เปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เป็นระบอบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ เหตุการณ์

ดังกล่าวดำเนินไปโดยไม่มีการนองเลือดและสำเร็จในเวลาอันรวดเร็ว แต่ผลสะเทือนต่อโครงสร้างอำนาจและอัตลักษณ์ทางการเมืองของสังคมไทยนั้น ดำเนินต่อมายาวนานจนถึงปัจจุบัน (ปรีดี พนมยงค์, 2543) เพื่อทำความเข้าใจเหตุการณ์นี้อย่างแท้จริง จำเป็นต้องมองในฐานะ “ผลลัพธ์”ของกระบวนการทางประวัติศาสตร์ที่สะสมมาเป็นเวลานาน ไม่ใช่เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างฉับพลันโดยปราศจากรากเหง้า Theda Skocpol (1979) นักสังคมวิทยาผู้ศึกษาการปฏิวัติเปรียบเทียบเสนอว่าการปฏิวัติมักเกิดขึ้นเมื่อเงื่อนไขสามประการมาบรรจบกัน ได้แก่ ความอ่อนแอของรัฐ ความกดดันจากโครงสร้างระหว่างประเทศ และการเกิดขึ้นของกลุ่มชนชั้นนำที่เป็นคู่แข่งกับชนชั้นนำเดิม แบบจำลองนี้ใช้อธิบายกรณีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ของสยามได้อย่างน่าสนใจยิ่ง รากเหง้าของการเปลี่ยนแปลงใน พ.ศ. 2475 ย้อนกลับไปได้ถึงนโยบายการส่งนักเรียนไปศึกษาในยุโรปของรัชกาล ที่ 5 นักเรียนเหล่านั้นนำกลับมาไม่เพียงแต่ความรู้ด้านกฎหมาย การทหาร และวิทยาศาสตร์ แต่ยังนำเอาโลกทัศน์ที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างสิ้นเชิงด้วย พวกเขาเห็นกับตาตัวเองว่าในยุโรปนั้น ประชาชนมีส่วนร่วมในการปกครองบ้านเมือง และรัฐบาลมีหน้าที่รับผิดชอบต่อราษฎร มิใช่ต่อกษัตริย์เพียงอย่างเดียว แนวคิดเหล่านี้ปะทะกับความเป็นจริงทางการเมืองในสยามที่อำนาจยังคงรวมศูนย์อยู่ที่สถาบันกษัตริย์ก่อให้เกิดความตึงเครียดที่สะสมและรอวันระเบิดออก (Kullada Kesboonchoo Mead, 2004)

4.5 เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ : ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำโลกและวิกฤตการณ์ภายใน

หนึ่งในเงื่อนไขเฉพาะที่เร่งให้การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นเร็วกว่าที่อาจจะเป็น คือ ภาวะเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลกที่เริ่มจากการล่มสลายของตลาดหุ้นนิวยอร์กใน ค.ศ. 1929 และส่งคลื่นแรงกระแทกออกไปทั่วโลกภายในเวลาไม่กี่ปี สำหรับสยามที่ผูกพันเศรษฐกิจตัวเองกับการส่งออกข้าวมาตั้งแต่สมัยสนธิสัญญาเบาว์ริ่ง ผลกระทบของภาวะเศรษฐกิจตกต่ำโลกรู้สึกได้อย่างเจ็บปวด ราคาข้าวในตลาดโลกร่วงลงอย่างรวดเร็ว รายได้จากการส่งออกหายไปมาก รัฐบาลจึงต้องลดรายจ่ายด้วยการปลดข้าราชการพลเรือนและทหารออกเป็นจำนวนมาก ความไม่พอใจของข้าราชการที่ถูกปลดและของชนชั้นกลางใหม่ที่เห็นว่าตัวเองมีการศึกษาสูงพอที่จะมีส่วนร่วมในการบริหารประเทศแต่กลับถูกกีดกันออกจากอำนาจ เป็นเชื้อเพลิงสำคัญที่ทำให้ไฟแห่งการเปลี่ยนแปลงลุกโชน Charles Tilly (1978) อธิบายในทฤษฎีการระดมทรัพยากร (Resource Mobilization Theory) ว่าการปฏิวัติมิได้เกิดจากความทุกข์ยากเพียงอย่างเดียว แต่ต้องการกลุ่มที่มีการจัดองค์กรที่ดีและสามารถระดมทรัพยากร และผู้คนได้อย่างมีประสิทธิภาพ คณะราษฎรเป็นตัวอย่างที่ตรงกับแบบจำลองนี้อย่างชัดเจน เพราะเป็นกลุ่มที่มีการวางแผนล่วงหน้าอย่างรอบคอบตลอดหลายปีและมีเครือข่ายทั้งในกองทัพและระบบราชการพลเรือน

4.6 คณะราษฎรและอุดมการณ์ ประชาธิปไตย ชาตินิยม และเศรษฐกิจ

คณะราษฎรประกอบด้วยทหารและพลเรือนที่ส่วนใหญ่ได้รับการศึกษาจากยุโรป แต่ไม่ได้เป็นกลุ่มที่มีความคิดเป็นเอกภาพ แต่มีความหลากหลายทางอุดมการณ์ที่ในที่สุดนำไปสู่ความขัดแย้ง ภายในอย่างรุนแรง แกนนำสำคัญสองคนที่มีบทบาทชี้ขาดในยุคแรกสะท้อนให้เห็นความหลากหลายนี้ ได้ชัดเจน นายปรีดี พนมยงค์ ผู้สำเร็จการศึกษาด้านกฎหมายจากฝรั่งเศส เป็นตัวแทนของฝ่ายพลเรือนและอุดมการณ์เสรีนิยมก้าวหน้า ได้เสนอเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติที่ให้รัฐเป็นเจ้าของและบริหารกิจการเศรษฐกิจขนาดใหญ่ ซึ่งถูกฝ่ายอนุรักษนิยมโจมตีว่าเป็นคอมมิวนิสต์ ในขณะที่ปรีดีมองว่ามันคือการวางรากฐานรัฐสวัสดิการและการสร้างความเป็นธรรมทางเศรษฐกิจ พันเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา หัวหน้าคณะราษฎรและผู้นำฝ่ายทหาร เป็นตัวแทนของฝ่ายอนุรักษนิยมมากกว่า โดยให้ ความสำคัญกับเสถียรภาพของชาติและความเป็นระเบียบมากกว่าการปฏิรูปสังคมอย่างถอนรากถอนโคน ความแตกต่างทางอุดมการณ์นี้เป็นสัญญาณล่วงหน้าของรอยแยกที่จะนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างพลเรือนนำโดยปรีดีกับทหารนำโดยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในเวลาต่อมา รอยแยกนี้ยังสะท้อนให้เห็นว่าการปฏิวัติ พ.ศ. 2475 มิได้เป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีทิศทางชัดเจนและเป็นเอกภาพ แต่เป็นจุดเริ่มต้นของการต่อสู้แย่งชิงนิยามของ “ประชาธิปไตยไทย” ที่ยังคงดำเนินอยู่

4.7 หลักหกประการ : วิสัยทัศน์และความขัดแย้งในทางปฏิบัติ

คณะราษฎรประกาศหลักหกประการเป็นรากฐานของการปกครองใหม่ ได้แก่ เอกราชความปลอดภัยภายใน เศรษฐกิจ ความเสมอภาค เสรีภาพ และการศึกษา หลักการเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของแนวคิดสาธารณรัฐฝรั่งเศส และรัฐธรรมนูญนิยมแบบอังกฤษที่สมาชิกคณะราษฎรได้สัมผัสในช่วงการศึกษาในยุโรป อย่างไรก็ตามระยะห่างระหว่างหลักการและความเป็นจริงนั้นกว้างขวาง Anderson (1991) เตือนว่าการสร้างชุมชนชาติจินตกรรมนั้นต้องการมากกว่าการประกาศหลักการ แต่ต้องการกระบวนการสร้างความหมายรวมกันอย่างต่อเนื่อง ซึ่งในกรณีไทยนั้นยังต้องต่อสู้ กับโครงสร้างอำนาจเดิมที่ยังไม่ยอมสลายตัวง่าย ๆ ความท้าทายที่คณะราษฎรเผชิญทันทีหลังการปฏิวัติสะท้อนให้เห็นความยากของการสร้างประชาธิปไตยในบริบทที่ประชาชนส่วนใหญ่ยังไม่มีประสบการณ์การมีส่วนร่วมทางการเมือง เมื่อปรีดีเสนอเค้าโครงเศรษฐกิจแห่งชาติใน พ.ศ. 2476 ก็ถูกปฏิเสธและตัวเขาถูกกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์จนต้องลี้ภัยออกนอกประเทศชั่วคราว เหตุการณ์นี้แสดงให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครองในทางนิตินัยนั้นง่ายกว่าการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอำนาจและผลประโยชน์ที่ฝังรากอยู่ในสังคมมาอย่างยาวนาน

4.8 มิติทางทฤษฎี : การปฏิวัติ 2475 ในกระจกเงาเปรียบเทียบ

การวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ผ่านกรอบทฤษฎีการเปลี่ยนผ่านสู่ประชาธิปไตยของ Dahl (1971) และ O'Donnell กับ Schmitter (1986) เผยให้เห็นลักษณะเฉพาะที่น่าสนใจ Dahl เสนอว่าประชาธิปไตยที่ยั่งยืนต้องอาศัยทั้งการเปิดพื้นที่การแข่งขันทางการเมือง และการขยายการมีส่วนร่วมไปพร้อมกัน แต่กรณีไทยใน พ.ศ. 2475 เน้นการเปลี่ยนแปลงสถาบันในระดับบนโดยที่ฐานรากของการมีส่วนร่วมทางการเมืองในระดับประชาชนยังไม่พัฒนาพอการเปรียบเทียบกับกรณีประชาธิปไตยในประเทศอื่น ๆ ในช่วงเวลาเดียวกันยิ่งเผยให้เห็นความท้าทายที่ประเทศกำลังพัฒนาทั้งหลายเผชิญ ตุรกีภายใต้ Mustafa Kemal Atatürk ดำเนินการปฏิรูปจากบนลงล่างในแนวทางคล้ายคลึงกันเช่นเดียวกับอิหร่านและอียิปต์ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน ทั้งหมดนี้สะท้อนให้เห็นแนวโน้มทั่วไปที่ว่าการปรับตัวสู่ความทันสมัยในประเทศที่ตกอยู่ภายใต้แรงกดดันของจักรวรรดินิยมนั้นมักนำโดยชนชั้นนำที่ได้รับการศึกษาแบบตะวันตก และมีลักษณะเผด็จการในช่วงเริ่มต้นก่อนที่จะค่อย ๆ พัฒนาสู่ระบอบที่เปิดกว้างมากขึ้น (หรือในบางกรณีก็ไม่ได้เปิดกว้างขึ้น) (Huntington, 1991) ในแง่ที่น่าสนใจเป็นพิเศษ การเปลี่ยนแปลง พ.ศ. 2475 เป็นตัวอย่างของสิ่งที่นักรัฐศาสตร์เรียกว่า “การเปลี่ยนผ่านแบบปฏิรูป” มากกว่า “การปฏิวัติ” ในความหมายคลาสสิก เพราะโครงสร้างสังคมและเศรษฐกิจพื้นฐานไม่ได้ถูกเปลี่ยนแปลงอย่างถอนรากถอนโคน ชนชั้นนำเดิมยังคงมีอำนาจและอิทธิพลในหลายมิติ และสถาบันกษัตริย์ก็ยังคงดำรงอยู่แม้จะอยู่ในสถานะที่ลดลงในทางนิตินัย ลักษณะเช่นนี้ทำให้การเมืองไทยในทศวรรษต่อ ๆ มาถูกกำหนดโดยการต่อสู้ระหว่างพลังที่ต้องการรักษาระเบียบเดิมกับพลังที่ต้องการเปลี่ยนแปลงอย่างลึกซึ้งกว่า

4.9 มรดกและผลสะเทือนระยะยาว

มรดกของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ดำเนินต่อมาในหลายรูปแบบที่ยังปรากฏให้เห็นได้ในการเมืองไทยร่วมสมัย *ประการแรก* การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้เปิดประตูให้ทหารเข้ามามีบทบาทในการเมืองไทยอย่างเป็นสถาบัน เนื่องจากคณะราษฎรเป็นกลุ่มที่มีทั้งฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน และในที่สุดฝ่ายทหารก็เป็นฝ่ายที่มีอำนาจมากกว่า บทบาทของกองทัพในการเมืองไทยที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบันจึงมีรากเหง้าส่วนหนึ่งอยู่ที่เหตุการณ์นี้ (McCargo, 2005) *ประการที่สอง* ความขัดแย้งระหว่างปรีดีและฝ่ายอนุรักษ์นิยมปลูกฝังรูปแบบของความขัดแย้งทางการเมืองที่จะวนเวียนซ้ำแล้วซ้ำเล่าในประวัติศาสตร์ไทย นั่นคือความขัดแย้งระหว่างกลุ่มที่ต้องการการปฏิรูปสังคม และเศรษฐกิจอย่างจริงจังกับกลุ่มที่ให้ความสำคัญกับเสถียรภาพและการรักษาโครงสร้างอำนาจเดิม *ประการที่สาม* การเปลี่ยนแปลง พ.ศ. 2475 สร้างโครงสร้างรัฐธรรมนูญที่เป็นรากฐานของระบบการ เมืองไทย แม้ว่ารัฐธรรมนูญจะถูกฉีกทิ้งและร่างใหม่หลายสิบครั้งในเวลาต่อมา แต่หลักการพื้นฐานที่ว่าอำนาจอธิปไตยเป็นของราษฎรและต้องมีรัฐธรรมนูญเป็นกรอบการปกครองนั้น ยังคงเป็นจุดอ้างอิงสำคัญในการเมืองไทย

4.10 บทสังเคราะห์ : 2475 ในฐานะจุดเริ่มต้นของการต่อสู้ที่ยังไม่เสร็จสิ้น

การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ควรได้รับการมองในฐานะจุดเริ่มต้นมากกว่าจุดสิ้นสุดของกระบวนการประชาธิปไตยในไทย ถ้าจะใช้ภาพเปรียบเทียบมันคือการปักเสาเข็มของอาคาร มิใช่การสร้างอาคารให้เสร็จสมบูรณ์ คำถามที่ว่าใครคือ “ราษฎร” ที่ควรมีอำนาจ อำนาจนั้นควรใช้ผ่านกลไกใด และโครงสร้างเศรษฐกิจควรเป็นอย่างไรในสังคมที่เป็นประชาธิปไตย ยังคงเป็นคำถามที่สังคมไทยถกเถียงกันอยู่อย่างไม่มีข้อยุติ สำหรับการศึกษาเหตุการณ์ พ.ศ. 2475 ให้เข้าใจในมิติที่หลากหลาย จึงไม่เพียงการจดจำว่าเกิดอะไรขึ้น แต่การตั้งคำถามว่าทำไม สำหรับใคร และนำไปสู่อะไร ซึ่งจะช่วยให้เห็นสิ่งที่เชื่อมประวัติศาสตร์ในอดีตกับปัจจุบันได้อย่างลึกซึ้ง

5. ประวัติศาสตร์ไทยในบริบทสงครามโลกและสงครามเย็น

ประวัติศาสตร์ไทยในช่วงกลางคริสตศตวรรษที่ 20 ดำเนินอยู่ท่ามกลางพายุแห่งความขัดแย้ง ระดับโลกสองลูกที่ต่อเนื่องและเชื่อมโยงกัน ได้แก่ สงครามโลกครั้งที่ 2 และสงครามเย็น การทำความ เข้าใจบทบาทและการตัดสินใจของไทยในช่วงเวลานี้จำเป็นต้องวางมันไว้ในกรอบโครงสร้างอำนาจระหว่างประเทศที่กำหนดขอบเขตของทางเลือกที่เป็นไปได้ มิใช่มองแยกขาดจากบริบทโลก Kenneth Waltz (1979) นักทฤษฎีความสัมพันธ์ระหว่างประเทศสำนักสัจนิยมเชิงโครงสร้างอธิบายว่าพฤติกรรมของรัฐถูกกำหนดเป็นส่วนใหญ่โดยโครงสร้างของระบบระหว่างประเทศ ไม่ใช่โดยคุณลักษณะภายใน ของรัฐนั้น ๆ รัฐขนาดเล็กที่อยู่ในระบบที่มีมหาอำนาจครอบงำย่อมมีทางเลือกจำกัด และมักต้องเลือกระหว่างการวางตัวเป็นกลาง การเข้าร่วมกับมหาอำนาจฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งหรือการเสี่ยงถูกบดขยี้ กรอบทฤษฎีนี้ช่วยให้เข้าใจการตัดสินใจของไทยในยุคสงครามโลกครั้งที่ 2 และสงครามเย็นได้อย่างมีความ ลึกมากขึ้น แทนที่จะตัดสินด้วยการวัดทางศีลธรรมที่ไม่คำนึงถึงข้อจำกัดเชิงโครงสร้าง

5.1 ไทยในสงครามโลกครั้งที่ 2 : การเลือกระหว่างการอยู่รอดและหลักการ

เมื่อญี่ปุ่นบุกประเทศไทยในรุ่งเช้าของวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ. 2484 พร้อมกันกับการโจมตีเพิร์ลฮาเบอร์ รัฐบาลของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ต้องตัดสินใจภายใต้เวลาอันจำกัดและข้อมูลที่ไม่สมบูรณ์ กองกำลังญี่ปุ่นที่มีความเหนือกว่าทางทหารอย่างชัดเจนได้ยกพลขึ้นบกในหลายจุดพร้อมกัน การต่อต้านทางทหารอย่างเต็มรูปแบบ แทบไม่มีโอกาสประสบความสำเร็จ คำถามจึงไม่ใช่ว่าจะต่อต้านหรือยอม แต่คือจะยอมในเงื่อนไขอะไรจึงจะรักษาผลประโยชน์ของชาติได้มากที่สุด การที่รัฐบาลพิบูลสงครามตัดสินใจอนุญาตให้ญี่ปุ่นผ่านดินแดนไทยและลงนามในพันธมิตรทางทหารนั้น เมื่อมองผ่านกรอบทฤษฎีสัจนิยมของ Morgenthau (1948) ที่เน้นการคำนวณผลประโยชน์แห่งชาติอย่างเย็นชาจะเห็นได้ว่าเป็นการตัดสินใจเชิงยุทธศาสตร์ที่มีเหตุผลในสถานการณ์ที่ทางเลือกอื่นย่อมนำมาซึ่งต้นทุนที่สูงกว่ามาก ดังที่

Reynolds (2004) วิเคราะห์ว่าพิบูลสงครามเชื่อว่าญี่ปุ่นจะชนะสงคราม และไทยควรอยู่ฝ่ายผู้ชนะ ซึ่งเป็นการประเมินสถานการณ์ที่ไม่ได้ผิดไปอย่างสิ้นเชิงเมื่อดูจากสภาวการณ์ในปลาย ค.ศ. 1941 อย่างไรก็ตาม การตัดสินใจดังกล่าวนำมาซึ่งผลที่ซับซ้อน รัฐบาลพิบูลสงครามประกาศสงครามต่อสหรัฐอเมริกาและอังกฤษใน พ.ศ. 2485 แต่ ม.ร.ว.เสนีย ปราโมช เอกอัครราชทูตไทยในวอชิงตันปฏิเสธที่จะยื่นหนังสือประกาศสงครามและจัดตั้งขบวนการเสรีไทยในสหรัฐฯ ขึ้น การกระทำนี้มีนัยสำคัญอย่างยิ่งต่อสถานะของไทยหลังสงคราม ขบวนการเสรีไทยที่นำโดยปรีดี พนมยงค์ ในฐานะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ เป็นปฏิบัติการทางการเมืองที่ชาญฉลาดอย่างยิ่ง ปรีดีประสานงานกับฝ่ายสัมพันธมิตรอย่าง ลับๆ โดยรับและส่งข้อมูลข่าวกรอง ให้ที่พักพิงแก่เชลยศึกฝ่ายสัมพันธมิตร และเตรียมพร้อมสำหรับการก่อการต่อต้านญี่ปุ่นเมื่อถึงเวลาอันเหมาะสม Judith Stowe (1991) อธิบายว่า ขบวนการเสรีไทยเป็น “กรมธรรม์ประกันภัย” ที่ไทยซื้อไว้สำหรับกรณีที่ญี่ปุ่นแพ้สงคราม ซึ่งในที่สุดก็เป็นเช่นนั้น เมื่อญี่ปุนพ่ายแพ้ใน พ.ศ. 2488 ขบวนการเสรีไทยกลายเป็นเครื่องมือสำคัญที่ทำให้ไทยสามารถอ้างได้ว่าตนมิใช่ประเทศที่ร่วมก่อสงคราม แต่เป็นเหยื่อของการยึดครองทางทหาร สหรัฐอเมริกายอมรับมุมมองนี้และสนับสนุนให้ไทยได้รับสถานะพิเศษในการ เจรจาสันติภาพ แม้อังกฤษจะต้องการให้ไทยชดใช้ค่าเสียหายสงครามในฐานะประเทศผู้แพ้ก็ตาม ในที่สุดไทยได้รับการปฏิบัติในฐานะประเทศที่ถูกยึดครอง ไม่ใช่ประเทศผู้รุกราน ซึ่งเป็นผลสำเร็จทางการทูตที่น่าทึ่งในสถานการณ์ที่ยากลำบาก (Baker & Phongpaichit, 2014) ในแง่ทฤษฎีกรณีของไทยในสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นตัวอย่างที่ดีของแนวคิด “การทูตสองทาง” ของ Robert Putnam (1988) ที่อธิบายว่าผู้นำต้องเล่นเกมพร้อมกันในสองระดับ คือ ระดับระหว่างประเทศและระดับภายในประเทศ ในกรณีไทยรัฐบาลต้องรับมือกับแรงกดดันจากญี่ปุนในระดับระหว่างประเทศ ขณะเดียวกันก็ต้องจัดการกับความขัดแย้งภายในระหว่างกลุ่มที่สนับสนุนและต่อต้านญี่ปุ่น

5.2 ไทยในยุคสงครามเย็น : การเลือกข้างและผลที่ตามมา

เมื่อสงครามโลกครั้งที่ 2 สิ้นสุดลงและโลกเข้าสู่ยุคสงครามเย็นที่มีสหรัฐอเมริกาและสหภาพโซเวียตเป็นขั้วอำนาจหลัก ไทยเผชิญกับการตัดสินใจเชิงยุทธศาสตร์ครั้งสำคัญอีกครั้ง ซึ่งในครั้งนี้ทางเลือกดูชัดเจนกว่าในยุคสงครามโลก ปัจจัยหลายประการผลักดันให้ไทยโน้มเอียงเข้าหาค่ายสหรัฐอเมริกาอย่างชัดเจน *ประการแรก* ความกลัวภัยคอมมิวนิสต์ที่มีจีนคอมมิวนิสต์เป็นเพื่อนบ้านและมีขบวนการคอมมิวนิสต์ในภูมิภาคที่กำลังเติบโต *ประการที่สอง* ประสบการณ์จากสงครามโลกที่แสดงให้เห็นว่าการอิงกับมหาอำนาจที่เหมาะสมมีความสำคัญอย่างยิ่ง *ประการที่สาม* ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่ความช่วยเหลือจากสหรัฐฯ จะทำให้ไทยเข้าร่วมองค์การสนธิสัญญาป้องกันร่วมกันแห่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (SEATO) ใน พ.ศ. 2497 ซึ่งมีกรุงเทพฯ เป็นที่ตั้งสำนักงานใหญ่และ อนุญาตให้สหรัฐฯ ใช้ฐานทัพอากาศหลายแห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสำหรับปฏิบัติการในสงครามเวียดนาม Fineman (1997) บันทึกไว้ว่าความช่วยเหลือ

ทางเศรษฐกิจและการทหารของสหรัฐฯ ที่ไหลเข้าสู่ไทยในช่วงนี้มีมูลค่ามหาศาล ส่งผลให้มีการสร้างถนน สนามบิน และโครงสร้างพื้นฐานอื่นๆ ที่เปลี่ยนโฉมหน้าของประเทศ โดยเฉพาะในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่เคยถูกละเลยมาก่อน แต่การพึ่งพาสหรัฐฯ มาพร้อมกับราคาที่ต้องจ่ายในหลายมิติ *ด้านการเมือง* ความสัมพันธ์กับสหรัฐฯ เสริม ความแข็งแกร่งให้กับรัฐบาลทหารที่สหรัฐฯ มองว่าเป็นปราการต้านคอมมิวนิสต์ที่เชื่อถือได้ ทำให้ กระบวนการประชาธิปไตยถูกกดทับอยู่นานหลายทศวรรษ *ด้านสังคมและวัฒนธรรม* การหลั่งไหลเข้า มาของวัฒนธรรม Pop อเมริกัน ทหาร และนักท่องเที่ยวที่เกี่ยวข้องกับสงคราม ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ลึกซึ้งในสังคมไทย โดยเฉพาะในด้านสถานบันเทิง วัฒนธรรมบริโภคนิยม และปัญหาทางสังคมที่เกี่ยวเนื่อง

ในกรอบทฤษฎีความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ ความสัมพันธ์ไทย-สหรัฐฯ ในยุคสงครามเย็น เป็นตัวอย่างของสิ่งที่ Keohane (1984) เรียกว่า “อำนาจนำที่เอื้อเฟื้อ” ที่ซึ่งมหาอำนาจให้ “สินค้าสาธารณะระหว่างประเทศ” อย่างความมั่นคงทางทหารและความช่วยเหลือทางเศรษฐกิจแก่รัฐบริวาร แลกกับการที่รัฐบริวารดำเนินนโยบายที่สอดคล้องกับผลประโยชน์เชิงยุทธศาสตร์ของมหาอำนาจความสัมพันธ์ดังกล่าวไม่ใช่ความสัมพันธ์เท่าเทียม แต่เป็นการแลกเปลี่ยนที่ทั้งสองฝ่ายได้ประโยชน์ในแบบที่ไม่เท่ากัน

5.3 การเมืองภายในในยุคสงครามเย็น : เผด็จการทหารและขบวนการประชาธิปไตย

บริบทสงครามเย็นเป็นปัจจัยที่ทำให้การเมืองไทยภายในถูกครอบงำโดยกองทัพอย่างยาวนาน รัฐบาลทหารสืบทอดอำนาจกันผ่านการรัฐประหารหลายครั้ง โดยเฉพาะในยุคจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (พ.ศ. 2501– 2506) และจอมพลถนอม กิตติขจร (พ.ศ. 2506–2516) ที่ปกครองประเทศในลักษณะเผด็จการอย่างเปิดเผย การที่สหรัฐฯ ยอมรับและสนับสนุนรัฐบาลทหารเหล่านี้เพราะมองว่าเป็นพันธมิตรที่มั่นคงในการต่อต้านคอมมิวนิสต์ สะท้อนให้เห็นความขัดแย้งในตัวเองของนโยบายต่างประเทศสหรัฐฯ ที่อ้างว่าส่งเสริมประชาธิปไตย แต่กลับสนับสนุนเผด็จการในประเทศที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ Noam Chomsky (1993) วิจารณ์ความขัดแย้งนี้อย่างเฉียบคมว่าเป็นหลักฐานของการที่สหรัฐฯ ใช้วาทกรรมประชาธิปไตยเป็นเพียงเครื่องมือของนโยบายต่างประเทศ ไม่ใช่เป็นหลักการ ที่ปฏิบัติตามอย่างสม่ำเสมอ ท่ามกลางการครอบงำของทหาร ความต้องการการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยก็สะสมเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ การขยายตัวของระบบการศึกษาสร้างชนชั้นกลางและนักศึกษาจำนวนมากที่มีความตื่นตัวทางการเมือง ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจที่เพิ่มขึ้นจากการพัฒนาที่ไม่สมดุล และการรับรู้ถึงการทุจริตและการใช้อำนาจในทางมิชอบของรัฐบาลทหาร ก่อให้เกิดเงื่อนไขที่พร้อมสำหรับการปะทุขึ้นของขบวนการประชาธิปไตย เหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 เมื่อนักศึกษาและประชาชนออกมาเดินขบวนต่อต้านรัฐบาลเผด็จการถนอม-ประภาส-ณรงค์ และในที่สุดทำให้รัฐบาลทหารต้องพ้นจากอำนาจ ถือเป็นหนึ่งในเหตุการณ์ที่สำคัญที่สุดในประวัติศาสตร์การเมืองไทย Anderson (1977) วิเคราะห์เหตุการณ์นี้ว่าเป็นชัยชนะของ “สังคมพลเมือง”

เหนืออำนาจรัฐแบบทหาร และเป็นสัญลักษณ์ว่าประชาชนไทยพร้อมที่จะต่อสู้เพื่อสิทธิทางการเมืองของตน อย่างไรก็ตาม ชัยชนะนั้นอยู่ได้ไม่นาน เมื่อเหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 เกิดขึ้น กลุ่มฝ่ายขวาและทหารได้ใช้ความรุนแรงปราบปรามนักศึกษาในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์อย่างนองเลือด และนำไปสู่การรัฐประหารและการกลับมาของรัฐบาลทหาร ความรุนแรงในเหตุการณ์นี้สะท้อนให้เห็นถึงความลึกของความขัดแย้งระหว่างพลังที่ต้องการการเปลี่ยนแปลงกับพลังที่ต้องการรักษาโครงสร้างอำนาจเดิม ซึ่งยังคงเป็นรอยแผลในความทรงจำทางการเมืองของสังคมไทย (Bowie, 1997) ในกรอบทฤษฎีการเปลี่ยนผ่านสู่ประชาธิปไตย O'Donnell และ Schmitter (1986) อธิบายว่า กระบวนการประชาธิปไตยมักไม่ได้ ดำเนินเป็นเส้นตรง แต่มีลักษณะวนซ้ำระหว่างการเปิดและการปิด การรุกคืบ และการถอยหลัง ประวัติศาสตร์การเมืองไทยในยุคสงครามเย็นเป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของรูปแบบนี้

5.4 ไทยระหว่างแรงกดดันโลกและการต่อสู้ภายใน

ประวัติศาสตร์ไทยในช่วงสงครามโลกและสงครามเย็น แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าการเมืองภายในและการเมืองระหว่างประเทศเชื่อมโยงกันอย่างแยกไม่ออก การตัดสินใจเข้าข้างญี่ปุ่นในสงครามโลกครั้งที่ 2 การเลือกข้างสหรัฐฯ ในยุคสงครามเย็น และการเมืองภายในที่ถูกครอบงำโดยทหาร ล้วนเป็นผลจากการปฏิสัมพันธ์ระหว่างแรงกดดันจากระบบระหว่างประเทศกับพลวัตทางการเมืองและเศรษฐกิจภายในประเทศ สำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ในช่วงเวลานี้ควรมุ่งไปที่การตั้งคำถามว่า ในแต่ละจุดเปลี่ยนสำคัญ ผู้มีอำนาจตัดสินใจบนพื้นฐานของข้อมูลอะไร มีทางเลือกอะไรบ้าง และใครได้รับและเสียประโยชน์จากการตัดสินใจเหล่านั้น การตั้งคำถามเช่นนี้จะช่วยให้เห็นว่าประวัติศาสตร์มิใช่สิ่งที่เกิดขึ้นเอง แต่เป็นผลของการกระทำของมนุษย์ที่ตัดสินใจภายใต้ข้อจำกัดที่โครงสร้างทางสังคม การเมือง และระหว่างประเทศกำหนดให้

6. ไทยกับระบบระหว่างประเทศสมัยใหม่

การสิ้นสุดของสงครามเย็นในช่วง ค.ศ. 1989–1991 ด้วยการล่มสลายของสหภาพโซเวียตและกำแพงเบอร์ลิน ถือเป็นจุดเปลี่ยนที่ส่งแรงสะเทือนไปทั่วโลก รวมถึงประเทศไทยด้วย Francis Fukuyama (1992) ประกาศว่านี่คือ “จุดสิ้นสุดของประวัติศาสตร์” ที่เสรีนิยมประชาธิปไตยได้รับชัยชนะอย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาด แต่ความเป็นจริงที่ตามมากลับแสดงให้เห็นว่าโลกหลังสงครามเย็นไม่ได้เรียบง่ายหรือมั่นคงอย่างที่คาดไว้ Samuel Huntington (1996) โต้แย้งว่าโลกกำลังเข้าสู่ยุคแห่ง “การปะทะกันของอารยธรรม” ที่ความขัดแย้งทางวัฒนธรรมและศาสนาจะเข้ามาแทนที่ความขัดแย้งทางอุดมการณ์แบบสงครามเย็น สำหรับไทยการสิ้นสุดสงครามเย็นหมายความว่าตรรกะความมั่นคงแบบเดิมที่ผูกโยงทุกอย่างกับการต่อต้านคอมมิวนิสต์ และการพึ่งพาสหรัฐอเมริกานั้นใช้ไม่ได้อีกต่อไป ไทยต้องปรับนิยามของ “ผลประโยชน์แห่งชาติ” และ “ภัยคุกคาม” ใหม่ในบริบทที่ซับซ้อนและหลากหลายกว่าเดิมอย่างมาก การปรับตัวครั้งนี้

เกิดขึ้นในสองมิติพร้อมกัน คือ มิติของนโยบายต่างประเทศที่หันมาเน้นความร่วมมือพหุภาคีมากขึ้น และมิติของเศรษฐกิจที่ผูกพันตัวเองกับโลกาภิวัตน์ทางการเงินอย่างลึกซึ้งยิ่งขึ้น

6.1 ไทยกับอาเซียน : จากกลไกความมั่นคงสู่ประชาคมร่วม

อาเซียน (ASEAN: Association of Southeast Asian Nations) ก่อตั้งขึ้น พ.ศ. 2510 โดยมีไทยเป็นหนึ่งในห้าสมาชิกผู้ก่อตั้งร่วมกับอินโดนีเซีย มาเลเซีย ฟิลิปปินส์ และสิงคโปร์ แต่เป้าหมายดั้งเดิมของอาเซียนในยุคแรก แตกต่างจากที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เพราะเน้นหนักที่การสร้างเสถียรภาพ ทางการเมืองและความมั่นคงร่วมกันในบริบทของสงครามเย็น มิใช่การรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจในแบบที่เห็นในยุคต่อมา Amitav Acharya (2001) วิเคราะห์ว่า อาเซียนในยุคก่อตั้งดำเนินงานบนฐานของ “บรรทัดฐานอาเซียน” ที่เน้นหลักการไม่แทรกแซงกิจการภายใน การตัดสินใจโดยฉันทามติ และการหลีกเลี่ยงความขัดแย้งด้วยการทูต ซึ่งสะท้อนบริบทหลังอาณานิคมที่ประเทศสมาชิกต่างให้ความสำคัญกับอธิปไตยแห่งชาติอย่างยิ่ง หลักการเหล่านี้มีทั้งข้อดีในแง่ที่สร้างบรรยากาศไว้วางใจกัน และข้อจำกัด ในแง่ที่ทำให้อาเซียนตอบสนองต่อวิกฤตการณ์ภายในภูมิภาคอย่างเชื่องช้า บทบาทของไทยในอาเซียนมีความสำคัญและหลากหลายตลอดช่วงเวลาที่ผ่านมา ในด้านการทูต ไทยมักทำหน้าที่เป็นคนกลางและผู้ประสานในข้อขัดแย้งต่าง ๆ ภายในภูมิภาค อาทิ บทบาทในการเจรจาสันติภาพกัมพูชาในทศวรรษ 1980 ที่ไทยเป็นพื้นที่สำคัญสำหรับการเจรจา ในด้านเศรษฐกิจ ไทยได้รับประโยชน์จากการเปิดตลาด อาเซียนและการรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจ แม้จะมีความกังวลในบางช่วงว่าอาเซียนอาจเอื้อประโยชน์แก่ประเทศสมาชิกที่ใหญ่กว่าและมีอำนาจต่อรองมากกว่า (Stubbs, 2000) การก่อตั้งประชาคมอาเซียน ใน พ.ศ. 2558 ซึ่งครอบคลุมสามเสาหลัก ได้แก่ ประชาคมการเมืองและความมั่นคง ประชาคมเศรษฐกิจ และประชาคมสังคมและวัฒนธรรม ถือเป็นก้าวสำคัญในการพัฒนาองค์กร แต่นักวิชาการหลายคนตั้งข้อสังเกตว่าอาเซียนยังห่างไกลจากการรวมกลุ่มในระดับที่ลึก เช่น สหภาพยุโรป เพราะยังติดอยู่กับหลักการไม่แทรกแซงที่ทำให้การประสานนโยบายในประเด็นที่อ่อนไหวเป็นเรื่องยาก (Jones & Smith, 2007) สำหรับไทยในศตวรรษที่ 21 ความสัมพันธ์กับอาเซียนมีความซับซ้อนเพิ่มขึ้นจากปัจจัยสองประการสำคัญ *ประการแรก* คือ การเกิดขึ้นของจีนในฐานะมหาอำนาจที่มีอิทธิพลสูงในภูมิภาค ซึ่งทำให้ไทยต้องบริหารความสัมพันธ์กับทั้งจีนและสหรัฐฯ อย่างระมัดระวัง *ประการที่สอง*คือปัญหาการเมืองภายในของไทยเองที่ส่งผลต่อความน่าเชื่อถือและบทบาทในเวทีภูมิภาค โดยเฉพาะภายหลังการรัฐประหาร พ.ศ. 2549 และ พ.ศ. 2557

6.2 วิกฤตการณ์ทางการเงิน พ.ศ. 2540 : บทเรียนจากโลกาภิวัตน์

หากสงครามโลกครั้งที่ 2 และสงครามเย็นแสดงให้เห็นว่าไทยถูกกำหนดโดยภูมิรัฐศาสตร์ วิกฤตการณ์ทางการเงิน พ.ศ. 2540 แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าไทยถูกกำหนดโดยภูมิเศรษฐศาสตร์ไม่น้อย

ไปกว่ากัน เหตุการณ์ที่เริ่มจากการลอยตัวค่าเงินบาทของไทยเมื่อวันที่ 2 กรกฎาคม พ.ศ. 2540 ลุกลามอย่างรวดเร็วกลายเป็นวิกฤตการณ์ทางการเงินที่ครอบคลุมทั้งภูมิภาคเอเชีย และส่งผลกระทบไปจนถึงรัสเซียและบราซิล รากเหง้าของวิกฤตการณ์ครั้งนี้ผูกพันอยู่กับกระบวนการโลกาภิวัตน์ทางการเงินที่เร่งตัวขึ้นอย่างรวดเร็วในทศวรรษ 1990 Pasuk Phongpaichit และ Baker (2000) อธิบายว่าในช่วงปี 2533–2539 ไทยเปิดรับเงินทุนต่างประเทศอย่างกว้างขวางโดยไม่มีการกำกับดูแลที่เพียงพอ เงินทุนระยะสั้นไหลเข้าอย่างมหาศาล และถูกนำไปลงทุนในอสังหาริมทรัพย์ และหลักทรัพย์ที่มีความเสี่ยงสูงฟองสบู่เศรษฐกิจขยายตัวจนเกินความเป็นจริง และเมื่อนักลงทุนต่างชาติตื่นตระหนกและถอนทุนออกพร้อมกัน ระบบการเงินไทยก็ล่มสลายอย่างรวดเร็ว Joseph Stiglitz (2002) อดีตหัวหน้านักเศรษฐศาสตร์ของธนาคารโลกวิจารณ์การจัดการวิกฤตการณ์ครั้งนี้ของกองทุนการเงินระหว่างประเทศ (IMF) อย่างรุนแรงโดยชี้ว่ามาตรการรัดเข็มขัดทางการคลังที่ IMF กำหนดให้ไทยและประเทศที่ได้รับผลกระทบอื่น ๆ นำไปใช้เป็นเงื่อนไขการรับความช่วยเหลือนั้น ยิ่งซ้ำเติมวิกฤตการณ์มากกว่าช่วยแก้ไข เพราะการตัดงบประมาณและขึ้นอัตราดอกเบี้ยในช่วงที่เศรษฐกิจหดตัวทำให้ความทุกข์ยากของประชาชนทวีคูณ ผลกระทบของวิกฤตการณ์ พ.ศ. 2540 ต่อสังคมไทยนั้นกว้างขวางและลึกซึ้งในเชิงเศรษฐกิจ GDP ของ ไทยหดตัวประมาณร้อยละ 10 ใน พ.ศ. 2541 อัตราการว่างงานพุ่งสูงขึ้น และแรงงานจำนวนมากต้องเดินทางกลับภูมิลำเนาในชนบทในเชิงการเมืองวิกฤตการณ์นำไปสู่การล่ม สลายของรัฐบาลชวน หลีกภัย และเร่งให้มีการปฏิรูปการเมืองที่นำไปสู่รัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 ซึ่งถือเป็นรัฐธรรมนูญที่มีกลไกตรวจสอบอำนาจและการมีส่วนร่วมของประชาชนที่ครอบคลุมที่สุดฉบับหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทย ในเชิงทฤษฎีวิกฤตการณ พ.ศ. 2540 เป็นหลักฐานที่ชัดเจนของสิ่งที่ Dani Rodrik (1997) เรียกว่า “ความขัดแย้งสามเส้า” หรือ “สามสิ่งที่เลือกได้แค่สอง” ในเศรษฐกิจโลกาภิวัตน์ ได้แก่ การรวมกลุ่มเศรษฐกิจโลก การกำหนดนโยบายเศรษฐกิจในประเทศโดยอิสระและประชาธิปไตย ซึ่งสามอย่างนี้ไม่อาจมีพร้อมกันได้อย่างสมบูรณ์ ไทยในทศวรรษ 2530 เลือกที่จะรวมกลุ่มกับเศรษฐกิจโลกอย่างเต็มที่ แต่เสียความสามารถในการกำหนดนโยบายเศรษฐกิจอย่างอิสระไป

6.3 ไทยในคริสตศตวรรษที่ 21 : ความท้าทายสามประการ

ในคริสตศตวรรษที่ 21 ไทยเผชิญกับความท้าทายสามประการที่เชื่อมโยงกันอย่างแยกไม่ออก ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความต่อเนื่องของปัญหาที่สะสมมาตั้งแต่ยุคสมัยใหม่ **ความท้าทายประการที่หนึ่ง การสร้างสมดุลระหว่างมหาอำนาจในยุค “การแข่งขันมหาอำนาจ”** การเติบโตของจีนในฐานะมหาอำนาจทางเศรษฐกิจและการทหารสร้างสถานการณ์ที่ซับซ้อนสำหรับไทยอย่างยิ่งในด้านหนึ่งความสัมพันธ์ทางพันธมิตรกับสหรัฐฯ ที่ดำเนินมาตั้งแต่ยุคสงครามเย็นยังคงมีความสำคัญ ในอีกด้านหนึ่ง จีนกลายเป็นคู่ค้าที่ใหญ่ที่สุดของไทยและเป็นแหล่งนักท่องเที่ยวและการลงทุนที่สำคัญ แนวคิด “การป้องกันความเสี่ยง” (Hedging) ที่ Evelyn Goh (2007) นำเสนอเพื่ออธิบายพฤติกรรมของรัฐเล็กในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เหมาะอย่างยิ่งกับ

กรณีไทย Hedging หมายถึง การวางตัวที่ไม่เลือกข้างอย่างชัดเจนระหว่างมหาอำนาจที่แข่งขันกัน แต่พัฒนาความสัมพันธ์กับหลายฝ่ายพร้อมกันเพื่อรักษาความยืดหยุ่นทางยุทธศาสตร์ ยุทธศาสตร์นี้สืบทอดมาจากประสบการณ์ที่สยามสั่งสมมาตั้งแต่ยุคอาณานิคม และยังคงใช้ได้ในโลกที่มีมหาอำนาจหลายขั้วในศตวรรษที่ 21 **ความท้าทายประการที่สอง การพัฒนาเศรษฐกิจและการหลุดพ้นจาก "กับดักรายได้ปานกลาง"** หลังจากฟื้นตัวจากวิกฤตการณ์ พ.ศ. 2540 เศรษฐกิจไทยเติบโตอย่างต่อเนื่องแต่ในอัตราที่ช้าลงเมื่อเทียบกับยุคก่อนวิกฤต ไทยเผชิญกับสิ่งที่นักเศรษฐศาสตร์เรียกว่า "กับดักรายได้ปานกลาง" ซึ่งหมายถึงสภาวะที่ประเทศพัฒนาแล้วพอที่จะแข่งขันด้านแรงงานราคาถูกกับประเทศยากจนได้ยาก แต่ยังไม่พัฒนาพอที่จะแข่งขันด้านเทคโนโลยีและนวัตกรรมกับประเทศรายได้สูงได้ ความไม่เสถียรทางการเมืองภายในที่เกิดจากความขัดแย้งระหว่างกลุ่มการเมืองต่าง ๆ ตั้งแต่กลางทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา ส่งผลต่อความเชื่อมั่นของ นักลงทุนและความต่อเนื่องของนโยบายเศรษฐกิจ ทำให้การปฏิรูปโครงสร้างที่จำเป็นเพื่อยกระดับขีดความสามารถ ในการแข่งขันดำเนินไปอย่างล่าช้า Pasuk Phongpaichit และ Baker (2016) วิเคราะห์ว่าความไม่เท่าเทียมทางเศรษฐกิจที่ฝังรากลึกในสังคมไทยเป็นทั้งสาเหตุและผลของความขัดแย้งทางการเมือง ซึ่งสร้างวงจรอุบาทว์ที่ยากจะทำลาย **ความท้าทายประการที่สาม การรักษา อัตลักษณ์และคุณค่าในยุคโลกาภิวัตน์ทางวัฒนธรรม** ที่เร่งตัวขึ้นในยุคอินเทอร์เน็ตและโซเชียลมีเดียสร้างความตึงเครียดระหว่างอัตลักษณ์ไทยและอิทธิพลวัฒนธรรมจากภายนอก Benjamin Barber (1995) บรรยายความขัดแย้งนี้ด้วยคำว่า "Jihad vs. McWorld" ที่ซึ่งกระแสโลกาภิวัตน์กระตุ้นให้เกิดการต้านทานในรูปแบบของการยึดมั่นอัตลักษณ์ท้องถิ่นอย่างแข็งกร้าว (Jihad ในความหมายเชิงเปรียบเทียบ) ในกรณีไทยความขัดแย้งนี้ปรากฏในหลายรูปแบบ ทั้งการถกเถียงเรื่องบทบาทของสถาบันกษัตริย์ในสังคมสมัยใหม่ การปะทะกันระหว่างค่านิยม อนุรักษนิยมและเสรีนิยม และการต่อสู้เพื่ออำนาจในการนิยาม "ความเป็นไทย"

7. บทสรุปประวัติศาสตร์ไทยในยุคสมัยใหม่ : การปรับตัว การต่อรอง และการเปลี่ยนแปลง

การเดินทางของประวัติศาสตร์ไทยในยุคสมัยใหม่ ตั้งแต่การเผชิญหน้ากับกระแสอาณานิคมตะวันตกในคริสตศตวรรษที่ 19 จนถึงการบูรณาการสู่ระบบระหว่างประเทศในยุคโลกาภิวัตน์ เส้นทางดังกล่าวไม่ได้ราบเรียบ แต่เต็มไปด้วยจุดเปลี่ยน การตัดสินใจเชิงยุทธศาสตร์ และความขัดแย้งที่หล่อหลอมให้ไทยเป็นสังคมที่มีลักษณะเฉพาะของตนในเวทีโลก

7.1 สิ่งที่โดดเด่นในประวัติศาสตร์ไทยยุคสมัยใหม่

ประเด็นที่นักประวัติศาสตร์และนักรัฐศาสตร์ทั่วโลกให้ความสนใจมากที่สุดเกี่ยวกับไทย คือ ความสามารถในการรักษาเอกราชไว้ได้ในยุคที่ดินแดนส่วนใหญ่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตกเป็นอาณานิคม ความสำเร็จนี้เกิดจากการผสมผสานสามปัจจัยสำคัญที่ดำเนินควบคู่กันตลอดช่วงเวลา

ดังกล่าว ประการแรก คือ **ความยืดหยุ่นทางการทูต** สยามสาธิตให้โลกเห็นว่าสามารถอ่านพลวัตของระบบระหว่างประเทศและปรับท่าทีได้อย่างรวดเร็ว ตั้งแต่การใช้ประโยชน์จากการแข่งขันระหว่างอังกฤษกับฝรั่งเศส ไปจนถึงการวางตัวอย่างฉลาดในสงครามโลกและสงครามเย็น ทักษะนี้สืบทอดมาจากประสบการณ์ที่สั่งสมมายาวนานตั้งแต่ยุครัชกาลที่ 4 และ 5 ดังที่ Baker และ Phongpaichit (2014) สรุปว่าสยามเป็นรัฐที่มีความสามารถในการ “อ่านเกม” ของมหาอำนาจได้ดีกว่าประเทศเพื่อนบ้าน ประการที่สอง คือ **การปฏิรูปภายในอย่างมีจุดมุ่งหมาย** การเปลี่ยนแปลงที่ดำเนินในสมัยรัชกาลที่ 5 ทั้งด้านการปกครอง กฎหมาย การศึกษา และโครงสร้างพื้นฐานมิได้เป็นเพียงการลอกเลียนแบบตะวันตก แต่เป็นการคัดสรรและปรับแต่งอย่างตั้งใจเพื่อรับใช้เป้าหมายเชิงยุทธศาสตร์ของสยาม การปฏิรูปเหล่านี้สร้างรัฐราชการสมัยใหม่ที่มีประสิทธิภาพพอที่จะโต้แย้งข้ออ้างของมหาอำนาจที่ว่า สยามต้องการ “อารยธรรม” จากภายนอก Eisenstadt (1966) เรียกกระบวนการเช่นนี้ว่า “ความทันสมัยหลากหลาย” ที่แต่ละสังคมเดินหน้าสู่ความทันสมัยในแบบของตนเอง ประการสุดท้าย คือ **ความได้เปรียบเชิงภูมิรัฐศาสตร์** ตำแหน่ง “รัฐกันชน” ระหว่างเขตอิทธิพลของมหาอำนาจสร้างพื้นที่ต่อรองที่สยามใช้ประโยชน์ได้อย่างชาญฉลาด แม้ว่าปัจจัยนี้จะอยู่นอกเหนือการควบคุมของผู้นำสยาม แต่การที่ผู้นำมีวิสัยทัศน์พอที่จะเห็นและใช้ประโยชน์ คือสิ่งที่สร้างความแตกต่างต้นทุนของการรักษาเอกราช อย่างไรก็ตาม การเน้นย้ำว่าความสำเร็จในการรักษาเอกราชของไทยมิใช่ไม่มีต้นทุน และการมองเห็น

ต้นทุนเหล่านี้มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการทำความเข้าใจประวัติศาสตร์อย่างครบถ้วน ในด้านดินแดนและอธิปไตย สยามต้องยอมเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศสและรัฐมาลายูบางส่วนให้อังกฤษ รวมถึงต้องยอมรับสิทธิสภาพนอกอาณาเขตที่ลิดรอนอำนาจตุลาการเหนือชาวต่างชาติ Thongchai Winichakul (1994) ชี้ว่าสิ่งที่เรียกว่า “การรักษาเอกราช” แท้จริงเป็นการต่อรองที่สยามยอมสละบางส่วนเพื่อรักษาส่วนที่เหลือ มิใช่การรอดพ้นอย่างไร้ต้นทุน ในด้านโครงสร้างสังคมและเศรษฐกิจ กระบวนการปรับตัวสู่ยุคสมัยใหม่ผลิตผู้แพ้ไม่น้อยกว่าผู้ชนะ ชุมชนในดินแดนชายขอบที่ถูกผนวกเข้าสู่รัฐส่วนกลาง กลุ่มชาติพันธุ์ที่อัตลักษณ์ถูกกดทับโดยนิยาม “ความเป็นไทย” ที่ส่วนกลางกำหนด และชาวนาที่เข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาดแต่ไม่ได้รับส่วนแบ่งที่เป็นธรรมจากการเติบโต ล้วนเป็นกลุ่มที่จ่ายต้นทุนของความทันสมัยโดยที่มักไม่ได้รับการกล่าวถึงในเรื่องเล่าประวัติศาสตร์กระแสหลัก Scott (1998) เตือนว่า โครงการของรัฐสมัยใหม่มักสร้างประโยชน์ให้ผู้ที่อยู่ในระบบ และสร้างภาระให้ผู้ที่อยู่นอกระบบหรือชายขอบของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและมรดกระยะยาว นอกจากนี้แสดงให้เห็นว่า กระบวนการปรับตัวสู่ยุคสมัยใหม่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างที่ลึกซึ้งและมีผลระยะยาวในสามมิติ มิติแรกคือการเกิดขึ้นของ **ชนชั้นกลางและปัญญาชนใหม่** ที่ในที่สุดนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 และการเมืองไทยในช่วงทศวรรษต่อๆ มา รูปแบบความขัดแย้งระหว่างกลุ่มอนุรักษนิยมและกลุ่มที่ต้องการเปลี่ยนแปลงที่

ปรากฏตั้งแต่ยุคคณะราษฎรยังคงเป็นโครงสร้างพื้นฐานของการเมืองไทยในปัจจุบัน มิติที่สองคือ **การผูกโยงเศรษฐกิจไทยกับระบบโลก** ที่นำมาซึ่งทั้งการเติบโตและความเปราะบาง ดังที่วิกฤตการณ์ พ.ศ. 2540 แสดงให้เห็นอย่างเจ็บปวด ความเชื่อมโยงกับโลกาภิวัตน์ทางการเงินที่ไม่มีการกำกับดูแลที่ดีพอ นำมาซึ่งวิกฤตที่ส่งผลกระทบต่อประชาชนธรรมดาอย่างรุนแรง Stiglitz (2002) ชี้ว่านี่คือบทเรียนสำคัญที่ประเทศกำลังพัฒนาต้องเรียนรู้ มิติที่สามคือ **การสร้างและถกเถียงอัตลักษณ์ไทย** ที่ดำเนินมาตลอดยุคสมัยใหม่และยังไม่มีข้อยุติ คำถามว่า “ความเป็นไทย” หมายความว่าอะไร ใครมีสิทธิ์นิยาม และความเป็นไทยควรปรับตัวอย่างไรในโลกที่เปลี่ยนแปลง ยังคงเป็นคำถามที่มีชีวิตในสังคมไทยปัจจุบัน

แบบทดสอบท้ายบทที่ 6

1. ประเทศเพื่อนบ้านของสยามในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต่างตกเป็นอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตกทั้งสิ้น จงระบุว่าพม่า เวียดนาม กัมพูชา และอินโดนีเซีย ตกอยู่ภายใต้การปกครองของมหาอำนาจชาติใดบ้าง และสยามมีสถานะแตกต่างจากประเทศเหล่านั้นอย่างไร

2. สนธิสัญญาเบาว์ริ่ง พ.ศ. 2398 คืออะไร และทำไมรัชกาลที่ 4 จึงทรงตัดสินพระทัยลงนามในสนธิสัญญานี้ แม้ว่าจะมีเงื่อนไขที่ดูเหมือนไม่เสมอภาค จงอธิบายเหตุผลในแง่ผลดีที่สยามได้รับ

3. การปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 5 ครอบคลุมด้านใดบ้าง จงอธิบายการปฏิรูปอย่างน้อย 3 ด้าน และชี้ให้เห็นว่า แต่ละด้านช่วยปกป้องเอกราชของสยามจากมหาอำนาจตะวันตกได้อย่างไร

4. วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) คืออะไร เกิดขึ้นอย่างไร และสยามตอบสนองต่อเหตุการณ์นี้อย่างไร นักเรียนคิดว่าการตัดสินใจของผู้นำสยามในครั้งนั้นเป็นทางเลือกที่ดีที่สุดที่มีอยู่หรือไม่ เพราะเหตุใด

5. การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เกิดขึ้นได้อย่างไร จงอธิบายสาเหตุสำคัญอย่างน้อย 2 ประการ โดยเชื่อมโยงให้เห็นว่าสาเหตุเหล่านั้นมีความสัมพันธ์กับการปฏิรูปการศึกษาในสมัยรัชกาลที่ 5 อย่างไร

6. ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 รัฐบาลไทยตัดสินใจอนุญาตให้ญี่ปุ่นผ่านดินแดน ขณะเดียวกันก็มีขบวนการเสรีไทยทำงานอย่างลับ ๆ ร่วมกับฝ่ายสัมพันธมิตร นักศึกษาคิดว่าการดำเนินนโยบายสองทางเช่นนี้ สะท้อนให้เห็นลักษณะการทูตของไทยในยุคสมัยใหม่อย่างไร และมีความคล้ายคลึงกับการทูตของสยามใน ยุครัชกาลที่ 4 และ 5 หรือไม่

7. วิกฤตการณ์ทางการเงิน พ.ศ. 2540 เกิดขึ้นได้อย่างไร และส่งผลกระทบต่อชีวิตของคนไทยอย่างไรบ้าง นักศึกษาคิดว่าเหตุการณ์นี้สอนบทเรียนอะไรเกี่ยวกับข้อดีและข้อเสียของการที่ประเทศผูกพันตัวเองกับระบบเศรษฐกิจโลก

8. ตลอดบทนี้ ไทยแสดงให้เห็นทักษะการปรับตัวและการทูตในการรับมือกับมหาอำนาจต่าง ๆ มาโดยตลอด ไม่ว่าจะเป็นยุคล่าอาณานิคม สงครามโลกหรือสงครามเย็น นักศึกษาคิดว่าในโลกปัจจุบันที่จีนและสหรัฐฯ กำลังแข่งขันกันมากขึ้น ไทยควรดำเนินนโยบายต่างประเทศอย่างไร และบทเรียนจากประวัติศาสตร์ที่เรียนในบทนี้ช่วยตอบคำถามนี้ได้อย่างไร

บรรณานุกรมบทที่ 6

ภาษาไทย

กุลดา เกษบุญชู มี้ด. (2547). *การขึ้นสู่อำนาจและความเสื่อมถอยของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไทย*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

นุมนน ทองเจือ. (2545). *คณะราษฎรกับการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475*. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ธงชัย วินิจจะกูล. (2537). *แผนที่สยาม : ประวัติศาสตรjภูมิกายาของชาติ*. กรุงเทพฯ: มติชน.

ปรีดี พนมยงค์ (2543). *ชีวิตผันผวนของข้าพเจ้าและ 21 ปีที่ลี้ภัยในสาธารณรัฐราษฎรจีน*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิปรีดีพนมยงค์

ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์. (2543). *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ*. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

_____. (2559). *ประวัติศาสตร์ไทยฉบับสังเขป*. กรุงเทพฯ: มติชน.

สายชล สัตยานุรักษ์. (2549). *ความเปลี่ยนแปลงในการสร้าง “ชาติไทย” และ “ความเปนไทย” โดยหลวงวิจิตรวาทการ*. กรุงเทพฯ: มติชน.

ภาษาอังกฤษ

Acharya, A. (2001). *Constructing a security community in Southeast Asia: ASEAN and the problem of regional order*. Routledge.

Anderson, B. (1991). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (Rev. ed.). Verso.

Baker, C., & Phongpaichit, P. (2014). *A history of Thailand* (3rd ed.). Cambridge University Press. Barber, B. R. (1995). *Jihad vs. McWorld: How globalism and tribalism are reshaping the world*. Times Books.

Battye, N. A. (1974). *The military, government and society in Siam,* 1868–1910 [Unpublished doctoral dissertation]. Cornell University.

Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. Routledge.

Brailey, N. (1986). *Two views of Siam on the eve of the chakri reformation*. Antique Atlas Publications.

Chakrabarty, D. (2000). *Provincializing Europe: Postcolonial thought and historical difference*. Princeton University Press.

Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy: Participation and opposition*. Yale University Press.

Eisenstadt, S. N. (1966). *Modernization: Protest and change*. Prentice-Hall.

Feeny, D. (1982). *The political economy of productivity: Thai agricultural development* 1880–1975. University of British Columbia Press.

Fieldhouse, D. K. (1982). *The colonial empires: A comparative survey from the eighteenth century* (2nd ed.). Macmillan.

Frank, A. G. (1967). *Capitalism and underdevelopment in Latin America*. Monthly Review Press.

Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. Free Press.

Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Stanford University Press.

Goh, E. (2007). Great powers and hierarchical order in Southeast Asia: Analyzing regional security strategies. *International Security*, 32(3), 113–157.

Hall, S. (1992). The West and the rest: Discourse and power. In S. Hall & B. Gieben (Eds.), *Formations of modernity* (pp. 275–332). Polity Press.

Hobsbawm, E. J. (1975). *The age of capital:* 1848–1875. Weidenfeld and Nicolson.

Huntington, S. P. (1968). *Political order in changing societies*. Yale University Press.

Huntington, S. P. (1991). *The third wave: Democratization in the late twentieth century*. University of Oklahoma Press.

Huntington, S. P. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Simon & Schuster.

Ingram, J. C. (1971). *Economic change in Thailand* 1850–1970. Stanford University Press.

Jones, D. M., & Smith, M. L. R. (2007). Making process, not progress: ASEAN and the evolving East Asian regional order. *International Security*, 32(1), 148–184.

Keohane, R. O. (1984). *After hegemony: Cooperation and discord in the world political economy*. Princeton University Press.

Keohane, R. O., & Nye, J. S. (1977). *Power and interdependence: World politics in transition*. Little, Brown.

Kullada Kesboonchoo Mead. (2004). *The rise and decline of Thai absolutism*. RoutledgeCurzon. Loos, T. (2006). *Subject Siam: Family, law, and colonial modernity in Thailand*. Cornell University Press.

Luxemburg, R. (1951). *The accumulation of capital* (A. Schwarzschild, Trans.). Routledge. (Original work published 1913)

McCargo, D. (2005). Network monarchy and legitimacy crises in Thailand. *The Pacific Review*, 18(4), 499–519.

Morgenthau, H. J. (1948). *Politics among nations: The struggle for power and peace*. Alfred A. Knopf.

Nye, J. S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. PublicAffairs.

O'Donnell, G., & Schmitter, P. C. (1986). *Transitions from authoritarian rule: Tentative conclusions about uncertain democracies*. Johns Hopkins University Press.

Pasuk Phongpaichit, & Baker, C. (2000). *Thailand's crisis*. Silkworm Books.

Pasuk Phongpaichit, & Baker, C. (2016). *Unequal Thailand: Aspects of income, wealth and power*. NUS Press.

Pomeranz, K. (2000). *The great divergence: China, Europe, and the making of the modern world economy*. Princeton University Press.

Pridi Phanomyong. (2000). *Pridi by Pridi: Selected writings on life, politics, and economy* (C. Baker, Trans.). Silkworm Books.

Reynolds, C. J. (1972). *The Buddhist monkhood in nineteenth century Thailand* [Unpublished doctoral dissertation]. Cornell University.

Reynolds, E. B. (2004). *Thailand's secret war: The free Thai, OSS, and SOE during World War II*. Cambridge University Press.

Rodrik, D. (1997). *Has globalization gone too far?* Institute for International Economics.

Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.

Scott, J. C. (1998). *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed*. Yale University Press.

Skocpol, T. (1979). *States and social revolutions: A comparative analysis of France, Russia, and China*. Cambridge University Press.

Stiglitz, J. E. (2002). *Globalization and its discontents*. W. W. Norton.

Stowe, J. A. (1991). *Siam becomes Thailand: A story of intrigue*. University of Hawaii Press.

Streckfuss, D. (2011). *Truth on trial in Thailand: Defamation, treason, and lèse- majesté*. Routledge.

Stubbs, R. (2000). Signing on to liberalization: AFTA and the politics of regional economic cooperation. *The Pacific Review*, 13(2), 297–318.

Tambiah, S. J. (1976). *World conqueror and world renouncer: A study of Buddhism and polity in Thailand against a historical background*. Cambridge University Press.

Tarling, N. (1993). *The fall of imperial Britain in South-East Asia*. Oxford University Press.

Tilly, C. (1978). *From mobilization to revolution*. Addison-Wesley.

Wallerstein, I. (1974). *The modern world-system I: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. Academic Press.

Waltz, K. N. (1979). *Theory of international politics*. Addison-Wesley.

Weber, M. (1958). *The Protestant ethic and the spirit of capitalism* (T. Parsons, Trans.). Charles Scribner's Sons. (Original work published 1905)

Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (G. Roth & C. Wittich, Eds.). University of California Press.

Wyatt, D. K. (2003). *Thailand: A short history* (2nd ed.). Silkworm Books.

แผนบริหารการสอนประจำบทที่ 7

1. หัวข้อเนื้อหาประจำบทที่ 7 พุทธศิลป์ไทย

1.1 ความหมายของงานพุทธศิลป์ไทย

1.2 ความสำคัญของงานพุทธศิลป์ไทย

1.3 พุทธศิลป์ในประเทศไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

1.3.1 พุทธศิลป์ทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-16)

1.3.2 พุทธศิลป์ศรีวิชัย (พุทธศตวรรษที่ 13-18)

1.3.3 พุทธศิลป์ขอม ลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ 12-19)

1.3.4 พุทธศิลป์หริภุญชัย (พุทธศตวรรษที่ 13-18)

1.4 พุทธศิลป์ในประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19-25

1.4.1 พุทธศิลป์สุโขทัย (พุทธศตวรรษที่ 19-20)

1.4.2 พุทธศิลป์ล้านนา (พุทธศตวรรษที่ 19-23)

1.4.3 พุทธศิลป์อยุธยา (พุทธศตวรรษที่ 20-23)

1.4.4 พุทธศิลป์ธนบุรี (พุทธศตวรรษที่ 24)

1.4.5 พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ 24-25)

1.5 บทสรุป

2. วัตถุประสงค์การเรียนรู้

2.1 เพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับคติความเชื่อ แนวคิด ประวัติความเป็นมาและความสำคัญของงานพุทธศิลป์ไทยในแต่ละยุคสมัยตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ไปจนถึงพุทธศตวรรษที่ 25 ได้

2.2 เพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับพัฒนาการทางด้านรูปแบบของงานพุทธศิลป์ไทยในแต่ละยุคสมัยตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ไปจนถึงพุทธศตวรรษที่ 25 ได้

2.3 เพื่อให้ผู้เรียนอธิบายคติความเชื่อ แนวคิด ประวัติความเป็นมา และความสำคัญของงานพุทธศิลป์ไทยในแต่ละยุคสมัยตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ไปจนถึงพุทธศตวรรษที่ 25 ได้

2.4 เพื่อให้ผู้เรียนวิเคราะห์จำแนกรูปแบบของงานพุทธศิลป์ไทยในแต่ละยุคสมัยตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ไปจนถึงพุทธศตวรรษที่ 25 ได้

3. ผลลัพธ์การเรียนรู้ประจำบทเรียน (Lesson Learning Outcome: LLOs)

เมื่อสิ้นสุดการเรียนการสอนในรายวิชา ผู้เรียนสามารถ

3.1 อธิบายพัฒนาการของคติความเชื่อ แนวคิด ประวัติความเป็นมา และความสำคัญของงานพุทธศิลป์ไทยในแต่ละยุคสมัยตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ไปจนถึงพุทธศตวรรษที่ 25

3.2 อธิบายพัฒนาการทางด้านรูปแบบของงานพุทธศิลป์ไทยในแต่ละยุคสมัยตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ไปจนถึงพุทธศตวรรษที่ 25

3.3. วิเคราะห์จำแนกรูปแบบของงานพุทธศิลป์ไทยในแต่ละยุคสมัยตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ไปจนถึงพุทธศตวรรษที่ 25

4. วิธีสอนและกิจกรรม

การบรรยายแบบมีปฏิสัมพันธ์ วิธีการสอนแบบอื่น ๆ มอบหมายงานกลุ่ม

1. บรรยาย/อภิปราย/มอบหมาย/แบ่งกลุ่มนักศึกษาให้รับผิดชอบในการวิเคราะห์ด้วยการรวบรวมและเรียบเรียงเนื้อหาสาระสำคัญเกี่ยวกับพุทธศิลป์ไทย ด้วยกราฟิกต่าง ๆ เช่น แผนภูมิ แผนที่ความคิดเป็นต้น นำข้อมูลที่ได้มาถ่ายทอดเนื้อหาด้วยภาษาของตนในการเขียนรายงานและนำเสนอหน้าชั้นเรียน

2. นักศึกษาฟังการบรรยาย/จดบันทึกสรุปเนื้อหา/ฝึกตั้งคำถาม/ฝึกตอบ/ฝึกอภิปรายในชั้นเรียน

3. ศึกษาจากเอกสารประกอบการสอน/ค้นคว้าเนื้อหาที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติมจากหนังสือ/ห้องสมุดและเว็บไซต์ที่เกี่ยวกับพุทธศิลป์ไทย เช่น เว็บไซต์กรมศิลปากร กรมส่งเสริมวัฒนธรรม และ UNESCO/ตอบคำถามท้ายบท/ทดสอบ Pretest และ Posttest

5. สื่อการเรียนการสอน

1. เอกสารประกอบการสอนบทที่ 7 พุทธศิลป์ไทย

2. สื่อนำเสนอ PowerPoint ประกอบการบรรยาย

3. คลิปวิดีโอและสารคดีเกี่ยวกับพุทธศิลป์ไทย

4. แหล่งเรียนรู้ออนไลน์: เว็บไซต์กรมส่งเสริมวัฒนธรรม (www.culture.go.th) กรมศิลปากร และ UNESCO Intangible Cultural Heritage

6. การวัดและการประเมินผล

6.1 การประเมินเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ (Formative Assessment)

อาจารย์ผู้บรรยายรายวิชาชี้แจง อธิบายวัตถุประสงค์การเรียนรู้และคำอธิบายรายวิชา พร้อมทั้งการสร้างข้อตกลงหรือแนวปฏิบัติรายวิชา ก่อนเรียน-ระหว่างเรียน-หลังเรียน เกณฑ์การวัดและประเมินผล

เช่น time line, methods, regulations, weight distribution, rubric and grading และเครื่องมือวัดประเมินผลการศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้รายวิชา (Formative Assessment) ดังต่อไปนี้

1. การสังเกตพฤติกรรมระหว่างเรียนและการมีส่วนร่วมหรือการแสดงออก
2. การประเมินจากความถูกต้องของใบงาน
3. การสอบย่อย (Quiz)
4. การให้คะแนนในการนำเสนอผลงาน แบบ Rubric Scores
5. การเก็บคะแนนสอบกลางภาคการศึกษา

6.2 การประเมินเพื่อตัดสินผลการเรียนรู้ (Summative Assessment)

อาจารย์ผู้บรรยายรายวิชาชี้แจง อธิบายวัตถุประสงค์การเรียนรู้และคำอธิบายรายวิชา พร้อมทั้งสร้างข้อตกลงหรือแนวปฏิบัติรายวิชา ก่อนเรียน-ระหว่างเรียน-หลังเรียน เกณฑ์การวัดและประเมินผล เช่น time line, methods, regulations, weight distribution, rubric and grading และเครื่องมือวัดประเมินผลการศึกษาเพื่อตัดสินผลการเรียนรู้ (Summative Assessment)

บทที่ 7 พุทธศิลป์ไทย

1. ความหมายของงานพุทธศิลป์ไทย

พุทธศิลป์เป็นศิลปะที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เกิดขึ้นเพื่อส่งเสริมเผยแพร่พระพุทธศาสนาและการปฏิบัติตามหลักธรรม โดยมุ่งเน้นความงามที่แฝงไว้ด้วยปรัชญาธรรมทางวัตถุ สร้างขึ้นเพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

คำว่า “**พุทธศิลป์**” มาจากคำว่า “**พุทธะ**” รวมกับ “**ศิลปะ**” ซึ่งเป็นคำที่ใช้เรียกศิลปกรรมที่สร้างขึ้นมาเพื่อตอบสนองต่อพระพุทธศาสนาโดยตรง อย่างไรก็ตามมีนักวิชาการได้ให้คำนิยมของคำว่า “พุทธศิลป์” ดังต่อไปนี้

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส อินทปัญโญ) (2525: 7) ศิลปะในบริบทของพุทธศิลป์ หมายถึง การถ่ายทอดอารมณ์และความรู้สึกผ่านกระบวนการสร้างสรรค์ที่ประณีตเพื่อขัดเกลาจิตใจของผู้สร้างและผู้ชมให้ก้าวข้ามผ่านอารมณ์ทางโลกสู่สภาวะแห่งความสงบเยือกเย็นและการรู้แจ้งในธรรม ศิลปะในพุทธศาสนามิได้มีเป้าหมายเพื่อความบันเทิง หรือการตอบสนองอารมณ์อย่างศิลปะทางโลกแต่มีลักษณะเป็นพุทธสุนทรียศาสตร์

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) (2540: 5) ได้อธิบายความหมายไว้ว่า พุทธศิลป์ คือ เจดีย์ที่เคารพนับถือ บุคคล สถานที่ หรือวัตถุที่สมควรเคารพบูชาเจดีย์ที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้ามี 4 ประเภท คือ 1) ธาตุเจดีย์ คือสถานที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ 2) บริโภคเจดีย์ คือสิ่ง หรือสถานที่ที่พระพุทธเจ้าเคยทรงใช้สอย 3) ธรรมเจดีย์ คือพระธรรมคำสอน หรือ คัมภีร์ใบลาน ศิลาจารึกที่จารึกพระพุทธพจน์ 4) อุทเทสิกเจดีย์ คือสิ่งที่สร้างขึ้นเพื่ออุทิศต่อพระพุทธเจ้า เช่น พระพุทธรูป

พระยอดคม คุณสิทฺโธ (ชัยนิรัติศัย) (2569: 18) พุทธศิลป์ หมายถึง งานศิลปะแขนงต่าง ๆ ได้แก่ สถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรม ที่สร้างสรรค์ขึ้นโดยมีความเกี่ยวข้องสอดคล้อง หรือรับใช้พระพุทธศาสนา โดยมีจุดประสงค์หลักเพื่อส่งเสริมการเผยแผ่หลักธรรมเป็นพุทธบูชาและเป็นสื่อโน้มน้าวจิตใจให้เกิดความศรัทธาตลอดจนเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของพุทธศาสนิกชนประพฤติปฏิบัติตน ในแนวทางที่ดีงามตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา ความหมายโดยนัยพุทธศิลป์ไม่ใช่เพียงงานศิลปะ ที่สวยงามแต่เป็นงานที่แฝงด้วยปรัชญาธรรมและหลักคำสอนทางศาสนาเพื่อสอนใจผู้พบเห็น

สงวน รอดบุญ (2526: 1) ได้ให้ความหมาย เกี่ยวกับพุทธศิลป์ไว้ว่าพุทธศิลป์ หมายถึง ศิลปกรรมซึ่งสร้างขึ้นเพื่อรับใช้พระพุทธศาสนาโดยตรงทั้งในสถาปัตยกรรมประติมากรรม และจิตรกรรม ทั้งในลัทธินิกายเถรวาท และลัทธิมหายาน

2. ความสำคัญของงานพุทธศิลป์ไทย

พุทธศิลป์เป็นเสมือนสื่อกลางที่สะท้อนเรื่องราวทางพุทธศาสนาซึ่งส่วนใหญ่มีที่มาจากคัมภีร์ ทำให้ผู้คนที่ได้พบเห็นหรือทำการศึกษาได้มีจิตรศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาได้ง่ายยิ่งขึ้น นอกจากนี้งานพุทธศิลป์ยังเป็นเครื่องมือสำคัญและเป็นตัวช่วยให้สะท้อนประเพณี วัฒนธรรม ความคิด ความเชื่อ แม้กระทั่งสถาพสังคมและวัฒนธรรมของยุคนั้นได้ในเชิงประจักษ์

พุทธศิลป์มีจุดกำเนิดจากการสร้างสรรค์วัตถุเป็นเครื่องระลึกถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พุทธานุสติ โดยในยุคแรกเริ่มยังไม่มีการสร้างรูปเคารพในลักษณะมนุษย์แต่ใช้สัญลักษณ์แทน เช่น รอย พระพุทธบาท หรือพระธรรมจักร จนกระทั้งเกิดการสร้างพระพุทธรูปขึ้นเพื่อทำหน้าที่เป็นสื่อกลางใน การเผยแผ่หลักธรรมและจรรโลงศรัทธาพุทธศิลป์นับเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ทรงคุณค่าและสะท้อนภูมิปัญญาอันลึกซึ้งของชาติ พุทธศิลป์มิใช่เพียงวัตถุที่สร้างขึ้นเพื่อความสวยงามในเชิงทัศนศิลป์เพียงอย่างเดียว หากแต่เป็นงานศิลปะที่สร้างสรรค์ขึ้นภายใต้ร่มเงาของพระพุทธศาสนา โดยมีจุดมุ่งหมายสูงสุดในการเป็นสื่อกลางเผยแผ่หลักธรรมคำสอนและจรรโลงศรัทธาแก่พุทธศาสนิกชนงานพุทธ ศิลป์ในประเทศไทยมีพัฒนาการควบคู่มากับประวัติศาสตร์ของชาติสะท้อนให้เห็นถึงภูมิปัญญาความ เชื่อ และศรัทธาที่ช่างฝีมือชั้นครูได้สั่งสมและถ่ายทอดสืบต่อกันมา (วิบูลย์ ลี้สุวรรณ 2540: 12)

พุทธศิลป์ในประเทศไทยมีวิวัฒนาการที่ควบคู่ไปกับการรับคติความเชื่อพุทธศาสนาทั้งจาก อินเดีย และลังกา จีน โดยช่างชาวไทยได้ผสมผสานภูมิปัญญาดั้งเดิมกับคติความเชื่อและรูปแบบงานพุทธศิลป์ที่ได้รับอิทธิพลจากภายนอกมากสร้างสรรค์ เกิดเป็นรูปแบบที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวในแต่ละยุคสมัยตั้งแต่ตั้งแต่ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา ซึ่งแต่ละยุคจะสะท้อนความเชื่อและบริบททางสังคมที่แตกต่างกันผ่านงานพุทธศิลป์ประเภทต่าง ๆ งานพุทธศิลป์จึงเปรียบเสมือนภาษาภาพที่ให้สื่อสารปรัชญาอันลึกซึ้งที่ยากแก่การเข้าใจด้วยตัวอักษร ให้กลายเป็นรูปธรรมที่สัมผัสได้ด้วยตาและใจ

ด้วยเหตุผลที่กล่าวมาเบื้องต้น สะท้อนให้เห็นว่าพุทธศิลปกรรมเปรียบเสมือนเครื่องบ่งบอกถึงความเจริญรุ่งของพระพุทธศาสนาในดินแดนประเทศไทยได้อย่างอย่างเป็นรูปธรรม เพราะสามารถมองเห็นและสัมผัสได้ จึงมักจะถูกใช้เป็นกุศโลบายเบื้องต้นสำหรับโน้มน้าวให้ผู้คนเกิดความศรัทธาหันเข้าหาพระพุทธศาสนาได้โดยง่าย และนำไปสู่การเข้ามาศึกษาธรรมะได้ลึกซึ้งเป็นขั้นถัดไป

ในปัจจุบันพุทธศิลป์ยังมีความสำคัญเชิงเศรษฐกิจ ในฐานนะเป็นต้นทุนทางวัฒนธรรมที่จับต้องได้สามารถพัฒนาต่อยอดให้เกิดปะโยชน์ โดยเฉพาะในอุตสาหกรรมการท่องเที่ยวของประเทศที่ทำรายได้มหาศาลในทุกๆ ปี ดังนั้นการเรียนรูปและทำความเข้าใจประวัติความเป็นมา แนวคิดการสร้างงานพุทธศิลป์และรูปแบบงานพุทธศิลป์ในแต่ละยุคสมัย ในแต่ละภูมิภาคจึงเป็นเสมือนฐานองค์ความรู้สำคัญให้ผู้เรียนได้

นำไปประยุกต์ใช้ในบริบทต่างๆ ได้อย่างเหมาะสม ทั้งยังสร้างให้เกิดจิตสำนึกที่ดีในการอนุรักษ์หวงแหนมรดกทางวัฒนธรรมของชาติให้คงอยู่สืบไป

3. พุทธศิลป์ในประเทศไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ 19

การรับวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาในดินแดนไทยเริ่มต้นเมื่อใดยังเป็นปัญหาทางวิชาการที่ยังไม่มีข้อยุติ แม้ว่าจะมีข้อมูลเอกสารที่กล่าวว่า ศาสนาพุทธเข้ามาในดินแดนสุวรรณภูมิด้วยการส่งพระสมณทูตสายที่ 8 ซึ่งนำโดยพระโสณะและพระอุตระ ตามพระราชประสงค์ของพระเจ้าอโศกมหาราช ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 3 ก็ตาม แต่ก็ยังไม่เป็นที่แน่ชัดเช่นกันว่าแท้จริงแล้วศูนย์กลางสุวรรณภูมิอยู่ที่ใด ประกอบกับหลักฐานทางโบราณคดีที่มีการค้นพบและตรวจสอบแล้วในปัจจุบัน ยังไม่พบหลักฐานศิลปกรรมทางศาสนาในภูมิภาคนี้ที่เก่าแก่ไปถึงยุคของพระเจ้าอโศกมหาราชเลย หลักฐานที่เก่าแก่ที่สุดที่ค้นพบคือ พระพุทธรูปศิลปะอมราวดี (พุทธศตวรรษที่ 7-10) (ภาพที่ 1, 2) ที่นำมาจากอินเดียในยุคนั้นหรือหลังลงมา อย่างไรก็ตามนักวิชาการบางกลุ่มอาจตีความว่าพระพุทธศิลปะอมราวดีที่พบในประเทศไทยเป็นพระพุทธรูปที่มาจากเมืองอนุราธปุระของลังกาก็ได้ เนื่องศิลปะอมราวดีไปแพร่หลายและเจริญรุ่งเรืองในลังกาจนแยกได้ยาก ดังนั้นนักวิชาการบางท่านจึงจัดพระพุทธรูปกลุ่มนี้ให้เป็นศิลปะสมัยอนุราธปุระได้เช่นกัน (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2565: 87)

1

2

ภาพที่ 1 พระพุทธรูปศิลปะอมราวดี พบที่จังหวัดนครราชสีมา จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 2 พระพุทธรูปศิลปะอมราวดี จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

นอกจากศิลปะอมราวดี และศิลปะสมัยอนุราธปุระของลังกาแล้ว ยังพบตัวอย่างของพระพุทธรูปในศิลปะที่มีอายุหลังลงมา ได้แก่ คุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 9-11) (ภาพที่ 3) และศิลปะปาละ (พุทธศตวรรษที่ 14-17) (ภาพที่ 4, 5) ทั้งสองศิลปะมีที่มาจากพื้นที่อินเดียภาคเหนือเช่นเดียวกันแต่คนละยุคสมัย จากข้อมูลโดยสังเขปที่ได้แสดงมาจากหลักฐานโบราณคดีแสดงให้เห็นว่าอย่างน้อยพุทธศาสนาก็เข้ามาเผยแผ่ให้เชิงประจักษ์จริงตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 9 เป็นต้นมา และมีพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย ต่อเนื่องมาจนสมัยที่เริ่มมีหลักฐานการนับถือพุทธศาสนาของอาณาจักรต่าง ๆ ที่ก่อร่างสร้างตัวขึ้นเป็นนครรัฐโบราณในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ซึ่งประกอบด้วย อาณาจักรทวารวดี อาณาจักรศรีวิชัย อาณาจักรขอม อาณาจักรหริภุญชัย

3

4

5

ภาพที่ 3 พระพุทธรูปศิลปะคุปตะ ปางประธานพร พบที่เมืองโบราณเวียงสระ สุราษฎร์ธานี ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 4 พระพุทธรูปศิลปะปาละ (พระพุทธรูปแปดปาง) พบในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 5 พระพิมพ์พุทธคยา พระพุทธรูปศิลปะปาละ พบในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

3.1 พุทธศิลป์ทวารวดี (พุทธศตวรรษที่ 12-16)

จากการค้นพบหลักฐานทางโบราณคดีเท่าที่ปรากฏในปัจจุบันแสดงให้เห็นว่าวัฒนธรรมทวารวดีเป็นวัฒนธรรมที่รับนับถือพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทเป็นหลัก แต่ก็ปรากฏการนับถือนิกายมหายานรวมทั้งศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเป็นส่วนน้อย หลักฐานสำคัญอันเป็นเครื่องบ่งชี้ได้แก่ การปรากฏความนิยมจารึกถา คา เย ธรรม มาซึ่งเป็นคาถาที่ถูกจารึกด้วยภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่ใช้บันทึกในพระคัมภีร์ฝ่ายเถรวาท ซึ่งมีคาถาเต็มว่า "เย ธมฺมา เหตุ ปัฬวา เตสๆ เหตุงฺ ตถาคโต เตสญฺจะ โย นิโรโธ จะ เอวๆ วาที มหาสมฺโณ" แปลว่า "ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตเจ้าทรงแสดงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติ ทรงสั่งสอนอย่างนี้" คาถานี้พระอัสสชิ กล่าวแก่อุปติสสะปริพาชก (พระสารีบุตร) ทำให้เกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาและได้ชักชวนสหายคือ โกลิตตะปริพาชก (พระโมคคัลลานะ) พากันเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า เมื่อฟังธรรมจึงได้ทูลขออุปสมบท จึงถือว่าเป็นคาถาที่ทำให้เกิดพุทธสาวกเบื้องขวาคือ พระสารีบุตร และพระโมคคัลลานะ พุทธสาวกเบื้องซ้าย (กรมศิลปากร 2569)

พุทธศิลป์ทวารวดีเป็นงานศิลปกรรมที่ได้รับอิทธิพลและแรงบันดาลใจสำคัญในระยะแรกจากพุทธศิลป์อินเดียในศิลปะคุปตะ และปาละ โดยในปัจจุบันนักวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะกำหนดให้ศิลปะทวารวดีมีอายุอยู่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 โดยระยะเริ่มแรกแสดงให้เห็นรูปแบบศิลปะที่ยังคงใกล้เคียงกับอินเดียอย่างมาก ต่อมามีพัฒนาการที่กล่าวได้ว่าเป็นเอกลักษณ์ขอตนเองอย่างแท้จริง อย่างไรก็ตามในระยะหลังราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 งานพุทธศิลป์ทวารวดีเริ่มเสื่อมลงถูกแทนที่ด้วยพุทธศิลป์ขอมซึ่งมีอิทธิพลอย่างมากต่อพื้นที่ภาคกลาง ภาคตะวันออก และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย สำหรับพุทธศิลปกรรมสำคัญของทวารวดีได้แก่พระพุทธรูป ธรรมจักร และสถูป โดยจะได้อธิบายรายละเอียดดังต่อไปนี้

พระพุทธรูป

ในการศึกษาพระพุทธรูปศิลปะทวารวดีสามารถแบ่งออกเป็น 3 สมัยด้วยกัน (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2547: 131) คือ

- สมัยทวารวดีตอนต้น (ราวพุทธศตวรรษที่ 12-13) แสดงให้เห็นถึงงานศิลปะกรรมที่มีอิทธิพลและคติความเชื่อสืบเนื่องมาจากศิลปะอินเดียมากที่สุด

- สมัยทวารวดีตอนกลาง (ราวพุทธศตวรรษที่ 13-15) ถือเป็นศิลปะทวารวดีอย่างแท้จริง คือเป็นงานศิลปกรรมที่มีวิวัฒนาการจนเกิดเป็นลักษณะเฉพาะของตนเองอย่างเด่นชัด รวมทั้งมีรูปแบบที่แพร่หลายอยู่โดยทั่วไป

- สมัยทวารวดีตอนปลาย (ราวพุทธศตวรรษที่ 15-16) ในระยะนี้วัฒนธรรมทวารวดีเลื่อมลงเป็นอย่างมากแล้ว ทำให้ลักษณะงานศิลปกรรมไม่เด่นชัด ร่วมทั้งสุนทรียภาพความงามและเทคนิคงานช่างถดถอย

1. สมัยทวารวดีตอนต้น : พระพุทธรูประยะแรกได้รับอิทธิพลศิลปะอินเดีย

พระพุทธรูปในศิลปะทวารวดีในระยะแรกแสดงให้เห็นความใกล้ชิดทางรูปแบบกับศิลปะจากศิลปะอินเดียโดยเฉพาะศิลปะคุปตะ (สันติ เล็กสุขุม 2548: 29) มีพุทธลักษณะสำคัญคือ พระพักตร์เป็นรูปไข่ พระเนตรเหลือต่ำ พระขนงต่อกันเป็นปีกกา พระนาสิกโด่ง พระโอษฐ์กว้างและหนา แย้มพระโอษฐ์เล็กน้อย ซึ่งลักษณะของพระขนงที่ต่อกันเป็นปีกกาและพระโอษฐ์กว้างและหนาเป็นลักษณะสำคัญที่ปรากฏเสมอในพระพุทธรูปศิลปะทวารวดี พระเกศาขมวดเป็นวงก้นห้อยขนาดค่อนข้างใหญ่ อุษณีษะนูนคล้ายมะนาวผ่าซีก ประทับยืนในท่าตริภังค์ หรือท่าการเอียงกายสามส่วน เป็นลักษณะสำคัญที่แสดงอิทธิพลศิลปะคุปตะอย่างชัดเจนที่สุด อย่างไรก็ตามสังเกตได้ว่าแม้จะมีความพยายามทำตามสุนทรียภาพของศิลปะคุปตะ ทว่าไม่สามารถทำเอียงสามส่วนได้อย่างแท้จริงเนื่องจากพระอังสา (ไหล่) ไม่ได้เอียงตามไปด้วย ลักษณะเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงความเป็นท้องถิ่น นอกจากนี้การครองจีวรห่มคลุมมีคลักษณะบางคล้ายผ้าเปียกน้ำก็เป็นอิทธิพลจากศิลปะคุปตะด้วยเช่นกัน กรณีของพระหัตถ์ขวาที่หักหายไปนั้นปรากฏร่องรอยของรูสำหรับประกอบกับพระพาหา (แขน) ที่ต้องมีเดือยประกบ แสดงให้เห็นเทคนิคการสร้างพระพุทธรูปประทับยืนในศิลปะทวารวดีที่จะไม่ได้สลักจากหินก้อนเดียวทั้งองค์ (ภาพที่ 6)

ภาพที่ 6 พระพุทธศิลปะทวารวดีตอนต้น ปางประทานพร พบที่วัดรอ พระนครศรีอยุธยา
ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

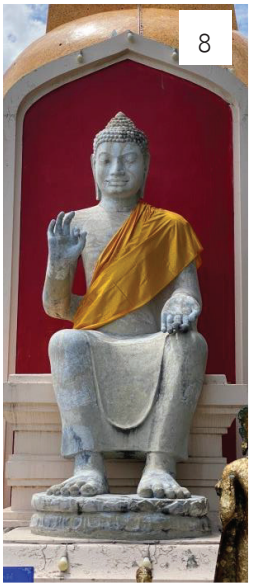
2. สมัยทวารวดีตอนกลาง : พระพุทธรูปศิลปะทวารวดีอย่างแท้จริง

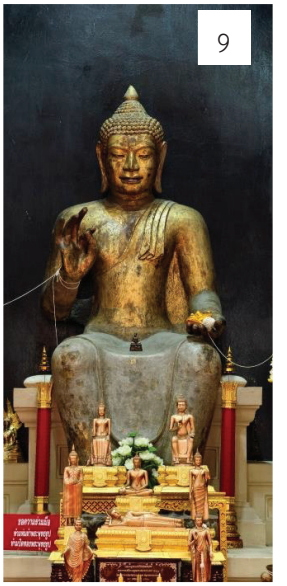
หลังจากช่างทวารวดีสร้างพระพุทธรูปที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดียในระยะแรกแต่ยังไม่สามารถทำให้ตรงตามพุทธลักษณะแบบอินเดียได้ทั้งหมด ในระยะถัดมามีพัฒนาการจนลงตัวเป็นเอกลักษณ์อย่างแท้จริง และกล่าวได้ว่าเป็นกลุ่มที่งดงามที่สุดในศิลปะนี้ มีพุทธลักษณะสำคัญโดยรวมใกล้เคียงกับรุ่นแรก แต่สิ่งที่แสดงความเอกลักษณ์ที่ชัดเจนมากในกลุ่มนี้คือ พระพักตร์รูปไข่ พระขนงต่อกันเป็นปีกกายกขอบอย่างชัดเจน พระโอษฐ์กว้างอวบอิ่มยกมุมพระโอษฐ์เล็กน้อย อุษณีษะไม่ได้สูงนูนมากดังเช่นรุ่นก่อนหน้าแต่พระเกศาที่ขมวดเป็นวงก้นหอยยังมีขนาดค่อนข้างใหญ่ ครองจีวรห่มคลุมเช่นเดิม ส่วนสำคัญที่ถือเป็นพัฒนาการอันแสดงความเป็นลักษณะเฉพาะของพระพุทธรูปศิลปะทวารวดีคือการทำ “วิตรรกมุทรา 2 พระหัตถ์” หรือปางแสดงธรรม 2 พระหัตถ์ (เชษฐ์ ติงสัญชลี 2544: 57) หมายถึงการใช้นิ้วชี้กับนิ้วโป้งในลักษณะจีบกันทั้งสองข้าง (ภาพที่ 7) ซึ่งในศิลปะอินเดียและลังกาปรากฏเพียงแค่การแสดงธรรม 1 พระหัตถ์เท่านั้น โดยศิลปะทวารวดีกลุ่มนี้จะสามารถสลักให้นิ้วพระหัตถ์ทั้ง 5 นิ้วกรีดนิ้วเหลือมกันได้อย่างงดงาม ในบางองค์สามารถสลักให้นิ้วพระหัตถ์แยกกันได้อย่างชัดเจน แสดงให้เห็นถึงทักษะและฝีมือของช่างที่ผ่านการพัฒนามาอย่างสูงและลงตัวแล้ว อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่าพระพุทธรูปในกลุ่มนี้จะไม่ทำพระพุทธรูปประทับยืนแบบตริภังค์อีกต่อไป น่าจะมีสาเหตุจากความไม่ชำนาญตั้งแต่ระยะเริ่มแรกที่ทำ

ภาพที่ 7 พระพุทธรูปประทับแสดงวิตรรกมุทรา 2 พระหัตถ์ ย้ายมาจากลพบุรี
ปัจจุบันอยู่ภายในระเบียงคด วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม กรุงเทพมหานคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ในระยะนี้พระพุทธรูปกลุ่มหนึ่งซึ่งถือเป็นแบบพิเศษคือ พระพุทธรูปประทับนั่งในท่าห้อยพระบาทประทับบนบัลลังก์ หรือในภาษาสันสกฤตมีศัพท์เรียกเฉพาะว่า ปรลัมพปาทาสนะ นักวิชาการบางท่านเรียกว่า ท่านั่งแบบยุโรป (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2547: 136) โดยพระพุทธรูปลักษณะนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่ามีแรงบันดาลใจมาจากศิลปะคุปตะของอินเดียซึ่งเป็นที่นิยมมาก่อน เมื่อมีการปรับเปลี่ยนประยุกต์ใช้ในศิลปะทวารวดีปรากฏความหลากหลายในการตีความในพุทธประวัติหลายตอนมีทั้งที่เป็นพระพุทธรูปลอยองค์และเป็นภาพสลักเล่าเรื่องนูนต่ำ ตัวอย่างสำคัญได้แก่ พระพุทธรูปที่สันนิษฐานว่าเคยประดิษฐานอยู่ในเจติยวิหารของวัดหน้าพระเมรุในเมืองโบราณนครปฐม ซึ่งมีจำนวนทั้งหมด 4 องค์ ปัจจุบันประดิษฐานในสถานที่ต่าง ๆ คือ ในวัดพระปฐมเจดีย์ 2 องค์ ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร 1 องค์ ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา 1 องค์ ในกรณีของภาพนูนต่ำเล่าเรื่องพุทธประวัติ มีตัวอย่างสำคัญได้แก่ ภาพสลักนูนต่ำพระพุทธแสดงปฐมเทศนา จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครปฐม (ภาพที่ 8, 9, 10, 11) ตอนแสดงยมกปาฏิหาริย์ และโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พบที่นครปฐม ปัจจุบันประดับด้านหลังฐานชุกชีพระศรีศากยมุนี วัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพมหานคร (12, 13)

ภาพที่ 8 พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท ประดิษฐานด้านหน้าองค์พระปฐมเจดีย์ นครปฐม
ภาพที่ 9 พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท ประดิษฐานภายในพระอุโบสถ วัดพระปฐมเจดีย์ นครปฐม
ภาพที่ 10 พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
ภาพที่ 11 พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 12 แผ่นหินสลักพุทธประวัติตอนปฐมเทศนา ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์
ภาพที่ 13 แผ่นหินสลักพุทธประวัติตอนยมกปาฏิหาริย์และโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์
ปัจจุบันประดิษฐานด้านหลังชุกชีพระศรีศากยมุนี พระประธานภายในวิหารหลวง วัดสุทัศน์เทพวราราม
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ในพุทธศิลป์ทวารวดียังปรากฏความนิยมการทำพระพุทธรูปประทับนั่งบนขนดนาค หรือที่เรียกกันในวัฒนธรรมไทยว่า พระพุทธรูปนาคปรก ซึ่งคติการสร้างพระพุทธรูปลักษณะนี้แปลความมาจากพุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าทรงเสวยวิมุตติสุขเป็นเวลา 7 สัปดาห์ ตอนสัปดาห์ที่ 6 พระพุทธองค์เสด็จประทับใต้ต้นมุจลลินท์ (ต้นจิก) ได้เกิดลมพายุฝนอย่างหนัก พญานาคนามว่า มุจลินท์ ซึ่งอาศัยอยู่บริเวณสระใกล้ๆ ได้ขึ้นมาแผ่พังพานปกป้องพระพุทธองค์ จึงเป็นแนวคิดสำคัญที่นำมาสู่การสร้างพระพุทธรูปนาคปรกเกิดขึ้น

การทำประติมากรรมพระพุทธรูปนาคปรกสันนิษฐานว่าเริ่มทำขึ้นครั้งแรกในศิลปะอมราวดีของอินเดีย ซึ่งมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 7-10 (เชษฐ์ ติงสัญชลี 2563: 80) จากนั้นจึงแพร่หลายไปสู่ลังกาและในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้รวมทั้งในวัฒนธรรมทวารวดีด้วยเช่นกัน ดังจะพบว่าพุทธศิลป์ทวารวดีปรากฏหลักฐานจำนวนหลายองค์ โดยข้อสังเกตอันเป็นเอกลักษณ์ของรูปแบบใบหน้าของนาคศิลปะทวารวดีนั้นจะหันหน้ามองตรงมองแล้วคล้ายคลึงกับหน้าของลิง ซึ่งในวัฒนธรรมขอมซึ่งเจริญขึ้นในพื้นที่ใกล้เคียงจะมีใบหน้าของนาคคล้ายกับหมู (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2547: 203-204)

14

15

ภาพที่ 14 พระพุทธรูปนาคปรกศิลปะทวารวดี พบที่ปราจีนบุรี
ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 15 พระพุทธรูปนาคปรกศิลปะทวารดวี พบที่วัดประดูทรงธรรม พระนครศรีอยุธยา

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

เอกลักษณ์สำคัญของพระพุทธรูปศิลปะทารวดีอย่างแท้จริงอีกประการหนึ่งคือ การสร้างพระพุทธรูปประทับเหนือสัตว์พาหนะซึ่งเป็นสัตว์ในจิตนาการหรือสัตว์ผสมที่เรียกว่า “พนัสบดี” โดยรูปแบบพระพุทธรูปมักอยู่ในอิริยาบถประทับยืนพระหัตถ์แสดงวิตรรกมุทรา (แสดงธรรม) มีบุคคลถือเครื่องสูงขนาบทั้ง 2 ข้าง สันนิษฐานว่าหมายถึงพระอินทร์และพระพรหม โดยนักวิชาการที่ผ่านมาเสนอว่า พนัสบดี เป็นสัตว์ที่ผสมกันระหว่าง “โค” หมายถึง โคนนทิ สัตว์พาหนะของพระศิวะ สังเกตได้จากเขา “ครุฑ” หมายถึง พญาครุฑ สัตว์พาหนะของพระวิษณุ (พระนารายณ์) สังเกตได้จากจะงอยปากแบบนกอินทรี และ “หงส์” สัตว์พาหนะของพระพรหม สังเกตจากปีก ถูกแปลความถึงการแข่งกันการทางศาสนาและเชิดชูในพระพุทธเจ้าทรงมีสถานเหนือเทพเจ้าในศาสนาฮินดู (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง 2545: 8) อย่างไรก็ตามเมื่อพิจารณาจากศัพท์คำว่า พนัสบดี จะแปลได้ว่า “เจ้าแห่งป่า” จึงอาจไม่ได้หมายถึงสัตว์พาหนะของเทพเจ้าในศาสนาฮินดูเสมอไป แต่อาจหมายความถึงพระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้อยู่เหนือหมู่สัตว์ซึ่งผู้คนเชื่อว่าเป็นเจ้าป่าทั้งมวล (Jean Boisselier 1957: 88-89)

สำหรับการแปลความหมายโดยรวมเมื่อพิจารณาจากองค์ประกอบทั้งหมดมีนักวิชาการบางท่านเสนอว่าประติมากรรมรูปพระพุทธเจ้าประทับเหนือพนัสบดีขนาบข้างด้วยรูปบุคคล ควรสื่อความหมายถึงเหตุการณ์ในพุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าเสด็จลงจากสวรรค์ชชั้นดาวดึงส์ (รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง 2545: 29-30)

พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี เป็นการสร้างสรรค์ที่สะท้อนเอกลักษณ์เฉพาะตัวของวัฒนธรรมทวารวดีได้อย่างชัดเจนอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเท่าที่มีการศึกษาและค้นพบโบราณวัตถุในปัจจุบันไม่ปรากฏความแพร่หลายไปยังวัฒนธรรมและศิลปะอื่นๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงได้ จึงกล่าวได้ว่าเป็นศิลปะที่นิยมอยู่ในวัฒนธรรมทวารวดีที่มีขอบข่ายทางวัฒนธรรมอยู่ในประเทศไทยอย่างแท้จริง (ภาพที่ 16, 17, 18)

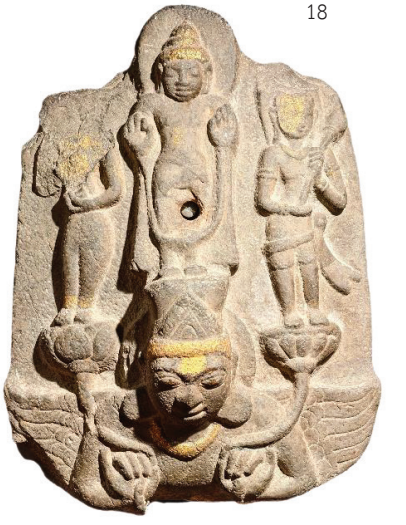
16

17

18

ภาพที่ 16 พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี พบที่เมืองนครปฐม ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
ภาพที่ 17 พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดี พบที่เมืองโบราณซับจำปา ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
ภาพที่ 18 พระพุทธรูปนาคปรกศิลปะทวารดวี พบที่เมืองนครปฐม ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

3. สมัยทวารวดีตอนปลาย : พระพุทธรูปศิลปะทวารวดียุคเสื่อม

ในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 16 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 สันนิษฐานว่าเป็นช่วงเวลาที่อำนาจของวัฒนธรรมทวารวดีเริ่มเสื่อมถอยลง ส่งผลให้ความประณีตของงานพุทธศิลป์ทวารวดีในระยะนี้เสื่อมถอยลงไปด้วยสังเกตได้จากสัดส่วนของทั้งพระพักตร์และพระวรกายไม่สมส่วนงดงามดังเช่นระยะก่อนหน้านี้ ขมวดพระเกศาใหญ่กว่าปกติ ที่สำคัญคือไม่สามารถเมื่อแสดงวิตรรกมุทรา ไม่สามารถทำให้นิ้วพระหัตถ์เหลื่อมหรือแยกจากกันได้อีกต่อไป กลับทำให้ลักษณะงอนิ้วติดกันเป็นพืด (ภาพที่ 19) สาเหตุสำคัญที่ทำให้เกิดความเสื่อมทางสุนทรียภาพเช่นนี้นักวิชาการลงความเห็นว่าเป็นผลมาจากการเข้ามามีบทบาทอย่างมากของอาณาจักรขอมที่แผ่เข้ามาถึงภาคกลางของประเทศไทย ทำให้ความมั่นคงของทวารวดีย่อมสั่นคลองลงไป งานศิลปกรรมก็เสื่อมลงเป็นเงาตามตัว ในทางกลับกันกลับพบพระพุทธรูปในศิลปะขอมในพื้นที่ภาคกลางที่มีอายุในช่วงเวลาดังกล่าวนี้จำนวนมากขึ้น

ภาพที่ 19 พระพุทธรูปประทับแสดงวิตรรกมุทรา 2 พระหัตถ์ พบที่เขาสมอคอน อ.ท่าวุ้ง ลพบุรี ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ธรรมจักรทวารวดี

สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาอย่างหนึ่งที่พบแพร่หลายอยู่ในวัฒนธรรมทวารวดี คือ ธรรมจักรและกวางหมอบ จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นตัวแทนของอารยธรรมนี้ได้เป็นอย่างดีว่าพบธรรมจักรและกวางหมอบที่ใดสื่อความหมายถึงการแพร่กระจายของวัฒนธรรมทวารวดีไปถึงที่แห่งนั้น ธรรมจักรเป็นเครื่องหมายแสดงถึงการประกาศธรรมะของพระพุทธเจ้า และเป็นสัญลักษณ์สำคัญสื่อถึงการแสดงปฐมเทศนาโปรดปัญวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงเมืองพาราณสี ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าที่มีกวางอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก จึงสื่อสะท้อนออกมาในรูปของกว้างหมอบประกอบอยู่ด้วย หลังจากนั้นธรรมจักรจึงเป็นตัวแทนของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเรื่อยมา

การสร้างธรรมจักรในงานพุทธศิลปกรรมปรากฏความชัดเจนแล้วอย่างน้อยในสมัยอินเดียโบราณตรงกับช่วงที่พระเจ้าอโศกมหาราชทรงครองราชและเป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ในราวพุทธศตวรรษที่ 3 ในยุคนี้ยังไม่มีการสร้างพระพุทธรูป ดังนั้นธรรมจักรของพระเจ้าอโศกจึงทำหน้าที่เป็นตัวแทนของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาอย่างชัดเจน ดังปรากฏหลักฐานเสาธรรมจักรของพระองค์ในพุทธสถานแห่งต่าง ๆ ทั่วอินเดียที่พระองค์ทรงสร้าง

จากคติการสร้างธรรมจักรที่เป็นสัญลักษณ์ของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาทำให้การสันนิษฐานเกี่ยวกับการพบธรรมจักรและกวางหมอบในดินแดนประเทศไทยว่าเข้ามาแล้วตั้งแต่สมัยที่พระเจ้าอโศกมหาราชส่งสมณทูตคือพระโสณะและพระอุตตร มาเผยแผ่พระพุทธศาสนายังดินแดนสุวรรณภูมิ และจากการค้นพบธรรมจักรและกวางหมอบจำนวนมากในเมืองโบราณนครปฐม จึงเชื่อว่าเป็นเมืองศูนย์กลางของการประดิษฐานและการประกาศพระพุทธศาสนาในคราวนั้น (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2514: 147) และส่งผลให้เชื่อว่าเมืองนครปฐมคือศูนย์กลางของสุวรรณภูมิเช่นกัน

อย่างไรก็ตามเมื่อประมวลจากหลักฐานทางโบราณคดีทั้งหมด ยืนยันได้ว่าดินแดนแถบนี้มีการรับนับถือศาสนาจากอินเดียไม่เก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ 8-10 และที่สำคัญคือลวดลายที่ปรากฏบนธรรมจักรของทวารวดีเทียบเคียงได้กับลวดลายในศิลปะคุปตะ ซึ่งมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 9-11 เท่านั้น (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2547: 246)

ดังนั้นธรรมจักรและกวางหมอบในศิลปะทวารวดีจึงเป็นงานพุทธศิลป์ที่ไม่ได้เข้ามาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช แต่เข้ามาพร้อมๆ กับการรับนับถือพุทธศาสนาหลังสมัยคุปตะแล้ว คือ ในสมัยทวารวดีตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา (ภาพที่ 20, 21)

เป็นที่น่าสังเกตว่าสิ่งที่ส่งเสริมในธรรมจักรทวารวดีเป็นสัญลักษณ์แห่งการเผยแผ่พระพุทธศาสนาอย่างแท้จริงคือ มักปรากฏการจารึกคาถา "เย ธมฺมา” ไว้ทั้งบนส่วนของดุม ซี่กงล้อธรรมจักร และเสาธรรมจักร สะท้อนให้เห็นการให้ความสำคัญกับคาถาอันเป็นการสรุปใจความหมายของอริยสัจ 4 ซึ่งเป็นหัวใจของพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ เพื่อเป็นหนทางแห่งการหลุดพ้นจากกิเลสตัณหา และการเข้าสู่พระนิพาน เป็นต้น (กรมศิลปากร 2542: 112)

ในส่วนของลวดลายประดับสำคัญบนธรรมจักรสะท้อนให้เห็นการรับเอาอิทธิพลของลวดลายที่นิยมเป็นอย่างมากมาก่อนในศิลปะอินเดียสมัยคุปตะ ได้แก่ “ลายดอกไม้กลมสลับสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน” “ลายกระหนกผักกูด” ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกับพืชพรรณไม้ในธรรมชาติ มีลักษณะการหยกโค้งของใบอย่างเป็นจังหวะ ต่อมาลวดลายกระหนกแบบธรรมชาติจะเริ่มถูกพัฒนาให้กลายเป็นกระหนกประดิษฐ์อย่างสมบูรณ์ในศิลปะไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา (สันติ เล็กสุขุม 2548: 34)

20

21

ภาพที่ 20 ธรรมจักรและกวางหมอบศิลปะทวารวดี พบที่เมือนครปฐม ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
ภาพที่ 21 ธรรมจักรศิลปะทวารวดี พบที่เมือนครปฐม ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระปฐมเจดีย์
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

สถูปทวารวดี

ปัจจุบันการขุดค้นทางโบราณคดีเผยให้เห็นซากสถูปในวัฒนธรรมทวารวดีจำนวนหนึ่ง อย่างไรก็ตาม ส่วนใหญ่เหลือเฉพาะส่วนฐานเท่านั้น ดังนั้นการศึกษาเพื่อสร้างข้อสันนิษฐานเรื่องรูปทรงของสถูปจึงต้องอาศัยหลักฐานเศษชิ้นส่วนงานสถาปัตยกรรมที่ตกอยู่บริเวณองค์สถูปนั้นๆ ทั้งต้องใช้หลักฐานประงานประติมากรรมและหลักฐานแวดล้อมอื่นๆ นอกจากนั้นยังจำเป็นต้องศึกษาเทียบเคียงรูปแบบจากศิลปะอินเดียซึ่งเป็นแรงบันดาลใจต้นทาง รวมทั้งเทียบเคียงกับสถูปเจดีย์ในวัฒนธรรมและศิลปะอื่นๆ ที่อยู่ในดินแดนรอบข้างดังเช่น ศิลปะชวา-ศรีวิชัย ศิลปะขอม ศิลปะจาม และศิลปะศรีเกษตร เป็นต้น ซึ่งล้วนมีจุดเริ่มต้นของการรับนับถือพระพุทธศาสนาในระยะใกล้เคียงกันกับทวารวดี

สำหรับรูปแบบของสถูปทวารวดีเท่าที่ปรากฏหลงเหลือหลักฐานในปัจจุบันแบ่งได้เป็น 2 ประเภทสำคัญ ได้แก่ สถูปกลางแจ้ง และสถูปทรงหม้อน้ำ โดยสถูปกลางแจ้งนิยมก่อด้วยอิฐอยู่ในสภาพปรักหักพัง ส่วนสถูปทรงหม้อน้ำนิยมทำเป็นสถูปขนาดเล็ก

1. สถูปกลางแจ้ง

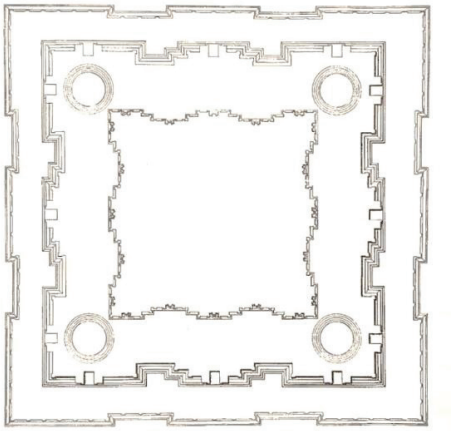
สถูปประเภทนี้มีทั้งขนาดย่อมไปจนถึงขนาดใหญ่ในระดับเป็นมหาสถูป จากการตรวจสอบของนักวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ มีความเห็นไปในทิศทางเดียวกันว่ารูปแบบของแผนผังและฐานของสถูปได้รับแรงบันดาลใจอย่างใกล้ชิดกับศิลปะอินเดีย โดยปรากฏทั้งอิทธิพลของศิลปะอินเดียเหนือและใต้ผสมผสานกัน มีจุดสังเกตว่ามักจะปรากฏส่วนประดับงานสถาปัตยกรรมที่เรียกว่า “บัววลัย” คือ ส่วนประดับฐานที่โค้งมนคาดอยู่บนองค์ประกอบของส่วนฐาน (ภาพที่ 22) (พิริยะ ไกรฤกษ์ 2553: 27) สำหรับแผนผังของสถูปสามารถแยกได้เป็น 3 แบบด้วยกันคือ แผนผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส (ภาพที่ 23, 24) แผนผังสี่เหลี่ยมผืนผ้า และแผนผังแปดเหลี่ยม ซึ่งข้อสังเกตเกี่ยวกับระบบฐานที่ปรากฏอยู่ทั้ง 3 แผนผังนั้นคือสิ่งที่เรียกว่า แผนผังแบบยกเก็จ หมายถึงการยกกระเปาะออกมาทั้งที่มุมและที่ด้านของฐานสถูปทำให้เกิดส่วนที่นูนและส่วนที่ยุบลง ส่งผลให้มีความซับซ้อนของฐาน เมื่อแสงตกกระทบจึงเกิดมิติความงาม สอดรับกับคติเรื่องปราสาทซึ่งหมายถึงเรือนฐานันดรสูง หรือเรือนที่อยู่ของผู้มีฐานะสูงส่งในวัฒนธรรมทางพุทธศาสนามักหมายถึงสถานที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้า ตัวอย่างสำคัญของสถูปที่มีชื่อเสียงได้แก่ มหาสถูปเขาคลังนอก ในเมืองโบราณศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ (ภาพที่ 25) สถูปจุลประโทน ในเมืองโบราณนครปฐม สถูปวัดโขลงสุวรรณคีรี เมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี เป็นต้น

2. สถูปทรงหม้อน้ำ

เป็นอีกหนึ่งรูปทรงที่ปรากฏหลักฐานจำนวนมากในศิลปะทวารวดี มีแรงบันดาลใจทางรูปแบบมาจากศิลปะอินเดียเช่นเดียวกับสถูปกลางแจ้ง โดยเฉพาะมีความใกล้ชิดกับศิลปะคุปตะและปาละของอินเดียภาคเหนือ สถูปประเภทนี้มีขนาดค่อนข้างเล็ก ส่วนประกอบสำคัญคือ องค์ระฆังมีรูปทรงคล้ายกับหม้อน้ำถัดขึ้นไปเป็นก้านฉัตร ตามด้วยส่วนกรวยแหลมแบ่งซอยเป็นชั้นๆ ซึ่งตามคติความเชื่อดั้งเดิมนั้นหมายถึงการซ้อนชั้นของร่ม (ฉัตรวลี) ทำไว้เพื่อบ่งบอกสถานของอัฐิธาตุที่บรรจุอยู่ภายในว่าเป็นผู้มีฐานันดรสูง (ภาพที่ 26) นอกจากนี้สถูปทรงหม้อน้ำอาจใช้ประดับอยู่บนสถูปกลางแจ้งในลักษณะของงานประดับสถาปัตยกรรมได้เช่นกัน หลักฐานความนิยมสถูปรูปทรงนี้ไม่เพียงปรากฏเป็นศิลปกรรมลอยตัว แต่ยังปรากฏในภาพสลักนูนต่ำประกอบกับองค์พระพุทธรูปด้วยเช่นกัน ดังตัวอย่างในพระสลักหินขนาดเล็กที่ได้จากเมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี เป็นต้น (ภาพที่ 27)

22

23

24

ภาพที่ 22 ตัวอย่างบัวลัย บนฐานเจดีย์ศิลปะทวารวดี ที่วัดธรรมศาลา นครปฐม

ภาพที่ 23 ตัวอย่างแผนผังสี่เหลี่ยมยกเก็จ ในเจดีย์ศิลปะทวารวดี (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2547: 109)

ภาพที่ 24 โมเดลจำลองเจดีย์จุลประโทน ศิลปะทวารวดี

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 25 มหาสถูปเขาคลังนอก ในเมืองโบราณศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์

ภาพที่ 26 สถูปทรงหม้อน้ำ พบที่เมืองนครปฐม ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 27 พระพุทธรูปสลักหินขนาดเล็ก จากเมืองคูบัว จังหวัดราชบุรี
ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติราชบุรี

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

3.2 พุทธศิลป์ศรีวิชัย (พุทธศตวรรษที่ 13-18)

“ศรีวิชัย” เป็นชื่ออาณาจักรและเครือข่ายเมืองการค้าทางทะเล นักวิชาการส่วนหนึ่งเชื่อว่าศูนย์กลางอาณาจักรตั้งอยู่ที่เมืองโบราณไชยา อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี และมีขอบข่ายทางวัฒนธรรมกินอาณาบริเวณทั้งคาบสมุทรมลายูในปัจจุบัน อย่างไรก็ตามก็มีนักวิชาการอีกกลุ่มเชื่อว่าศูนย์กลางอยู่ที่เมืองปาเล็มบัง เกาะสุมาตร ประเทศอินโดนีเซีย (ลักษมณ์ บุญเรือง 2561: 147)

คำว่า “ศรีวิชัย” ปรากฏอยู่ทั้งในจารึก เอกสาร ทั้งในและต่างประเทศ โดยเฉพาะในจารึกที่ค้นพบในประเทศไทยที่สำคัญได้แก่ จารึกหลักที่ 23 วัดเสมาเมือง นครศรีธรรมราช เป็นจารึกรูปใบเสมาหินทราย จารึก 2 ด้าน ภาษาสันสกฤต อักษรหลังปัลลวะ จารึกใน พ.ศ. 1318 มีเนื้อหาสำคัญกล่าวสรรเสริญ **พระราชาแหงอาณาจักรศรีวิชัย** พระนาม ธรรมเสตุ กล่าวถึงการสร้างปราสาทอิฐสามหลังเพื่อถวายแดพระพุทธองคผู้ทรงชำระมาร พระโพธิสัตวปทมปาณี และพระโพธิสัตววัชรปาณี ผูจารึกคือ อธิมุกติ ศิษย์ของพระราชสถวิระ ด้านหลังมี 4 บรรทัด กล่าวสรรเสริญพระราชาทรงนามวา ศรีมหาราช ผู้เป็นประมุขแหงราชวงศไศเลนทร์ ซึ่งมีความกลาหาญเชนพระวิษณุ (มานิต วัลลิโภดม 2530: 127-137)

ส่วนจารึกเมืองตันชอร ประเทศอินเดีย พ.ศ.1573-1576 กลาวถึงพระเจาราเชนทรโจฬะและราชวงศโจฬะแห่งอินเดียใต ยกทัพเข้าปล้นสะดมเพื่อตัดทอนอำนาจทางการคาของศรีวิชัย เมื่อ พ.ศ.1568 เพราะ**ไม่พอใจที่ศรีวิชัย**ผูกขาดการคา (ลักษมณ์ บุญเรือง 2561: 146)

นอกจากนี้ยังปรากฏบันทึกของพระภิกษุชาวจีน ได้แก่ พระภิกษุกลาวถึงการเดินทางไปสืบพระพุทธศาสนาที่อินเดีย พ.ศ. 1214 ได้บันทึกถึงเมืองที่สำคัญบนคาบสมุทรชื่อ “ชิลิโฟชิ” (Shih-Li-Fo-Shih) หมายถึงศรีวิชัย อันเป็นที่แวะพำนักทั้งก่อนเดินทางไปอินเดียและตอนเดินทางกลับจากอินเดียเพื่อแปลพระสูตรในพระพุทธศาสนาจากภาษาสันสกฤตเป็นภาษาจีน (ลักษมณ์ บุญเรือง 2561: 141)

สำหรับหลักฐานการนับถือพุทธศาสนาพบว่าวัฒนธรรมศรีวิชัยนับถือพุทธศาสนานิกายมหายานเป็นหลัก สอดคล้องกับหลักฐานทางโบราณคดีและโบราณวัตถุจำนวนมากที่สร้างขึ้นภายใต้คติพุทธศาสนามหายาน โดยเฉพาะคติการนับถือพระพุทธเจ้าหลายพระองค์และแต่ละพระองค์มีลำดับชั้นที่ต่างกัน นอกจากนี้ยังปรากฏการนับถือพระโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญอันเป็นเครื่องบ่งบอกถึงความเป็นพุทธศาสนามหายานได้อย่างชัดเจน

งานพุทธศิลป์ศรีวิชัยนักวิชาการมักหยิบยกตัวอย่างการศึกษาจากแหล่งเมืองโบราณไชยาเป็นสำคัญ ซึ่งปรากฏทั้ง สถาปัตยกรรม และงานประติมากรรม ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1. พระพุทธรูปนาคปรก พบที่วัดเวียง อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี (ภาพที่ 28) พระพุทธรูปองค์นี้มีความสำคัญมากเนื่องจากปรากฏจารึกที่ฐานระบุปีสร้างที่ชัดเจน คือ พ.ศ. 1726 และเจ้าเมืองครหิ (ชื่อเดิมของไชยา) เป็นผู้อุปถัมภ์ให้สร้าง (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล 2534: 15) นักวิชาการด้าน

ประวัติศาสตร์ศิลปะได้กำหนดว่าพุทธลักษณะของพระพุทธรูปองค์นี้ปรากฏแรงบันดาลใจจากศิลปะขอมปะบนอยู่ด้วย สังเกตได้จากพระพักตร์เป็นสี่เหลี่ยม และเศียรนาคที่เป็นแบบศิลปะขอม (เศียรนาคทุกเศียรมีปากยาวและหันหน้าเข้าสู่ศูนย์กลาง) รวมทั้งตัวอักษรที่ใช้จารึกก็เป็นอักษรขอม สำหรับลักษณะที่เป็นศิลปะศรีวิชัยตอนปลายซึ่งไม่ปรากฏในศิลปะอื่นใด คือ การไม่มีขมวดพระเกศา (ทำเพียงเม็ดพระศก) พระรัศมีเป็นรูปใบโพธิ์ และชายจีวร (สังฆาฏิ) เป็นริ้วซ้อนกัน ลักษณะนี้ปรากฏในกลุ่มพระพุทธรูปที่ไชยา และมีพัฒนาการต่อไปจนกลายเป็นสกุลช่างไชยาในสมัยต่อมา (ภาพที่ 28) (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556: 169-170)

ภาพที่ 28 พระพุทธรูปนาคปรก ปางมารวิชัย สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงได้มาจากวัดเวียง อ.ไชยา จ. สุราษฎร์ธานี ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

2. พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร เป็นประติมากรรมรูปเคารพทางพุทธศาสนามหายานที่ได้รับความนิยมเป็นอย่างมากในศิลปะศรีวิชัย มีตัวอย่างสำคัญได้แก่ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พบที่วัดศาลาทึง อำเภอไชยา 1 องค์ และพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พบที่วัดมหาธาตุไชยา อีก 2 องค์

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร กำหนดอายุในพุทธศตวรรษที่ 12 พบที่วัดศาลาทึง อำเภอไชยา ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (ภาพที่ 29) จัดเป็นรูปเคารพพระโพธิสัตว์ในระยะแรกที่พบในภาคใต้ สร้างจากหินทรายขนาดใหญ่ ยืนในท่าตริภังค์ (เอียงตน) นุ่งห่มหนังกวางหรือเลียงผา (อชินะ) ครองผ้าบางคล้ายผ้าบางคล้ายผ้าเปียกน้ำมีอิทธิพลจากพระพุทธรูปในศิลปะคุปตะ นุ่งผ้าโธตียาว ที่มวยผมปรากฏรูปพระธยานิพุทธอมิตภะปางสมาธิซึ่งเป็นประติมานวิทยาสำคัญบ่งบอกความเป็นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

ภาพที่ 29 พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พบที่วัดศาลาทึง อ. ไชยา จ. สุราษฎร์ธานีปัจจุบันจัดแสดงอยู่ใน พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร พบที่วัดมหาธาตุไชยา 2 องค์ กำหนดอายุในพุทธศตวรรษที่ 14-15 ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร โดยองค์ที่มีชื่อเสียงเป็นอย่างมาก และได้รับการยอมรับกันว่าเป็นงานช่างชิ้นเอกของศิลปะศรีวิชัย คือ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรที่เหลือเพียงแค่ครึ่งองค์ (ภาพที่ 30) เมื่อพิจารณาจากเครื่องประดับอาภรณ์แสดงให้เห็นความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับศิลปะชวาภาคกลางที่อยู่ในเกาะชวา ประเทศอินโดนีเซียซึ่งมีต้นแบบสำคัญมาจากศิลปะอินเดียแบบปาละอีกทอดหนึ่ง สำหรับพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอีกองค์หนึ่งซึ่งพบคู่กัน อยู่ในท่าพระทับยืนตรง (ภาพที่ 31) มีลักษณะโดยรวมคล้ายกัน แต่มาความสมบูรณ์ที่มากกว่า กล่าวคือ เกล้าเกศาเป็นทรงชฎามงกุฎ พระพุทธเจาอมิตภะประทับในกรอบบนมวยผม ทรงแพรพาดพระอังสาซ้าย และทรงสายยัชโยปวีต (สายประคำสังวาล) อันเป็นเครื่องหมายของวรรณะพราหมณ์และกษัตริย์ ประดับด้วยหัวกวางบนสายสะพาย มีสายรัดประคด (เข็มขัด) ซ้อนกันถึง 2 ชั้นประดับด้วยผ้าผูกโบทิ้งชายห้อยลงมาที่พระอูระ (หน้าขา) ลักษณะดังกล่าวมานี้เป็นเอกลักษณ์สำคัญของพระโพธิ์สัตว์ในศิลปะศรีวิชัยศิลปะอินเดียภาคใต้ (เชษฐ์ ติงสัญชลี 2562: 267-271)

30

31

ภาพที่ 30 พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรครึ่งองค์ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงได้มาจากวัดเวียง อ.ไชยา จ. สุราษฎร์ธานี ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 31 พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรยืนตรง สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงได้มาจาก วัดพระบรมธาตุไชยา อ.ไชยา จ. สุราษฎร์ธานี ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

3. งานสถาปัตยกรรมศรีวิชัย จากหลักฐานที่ยังคงหลงเหลือพบให้ศึกษาปรากฏตัวอย่างสำคัญบริเวณเมืองโบราณไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี อย่างไรก็ตามเหลือหลักฐานน้อยมาก มีประมาณ 3-4 แห่งเท่านั้น และในจำนวนนี้มีสภาพไม่สมบูรณ์ทั้งองค์ และบางองค์ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ในภายหลังแล้ว ดังนั้นการศึกษารูปแบบของสถาปัตยกรรมศรีวิชัยยังไม่สามารถกล่าวได้อย่างชัดเจนนัก อย่างไรก็ตามจากรูปแบบที่ปรากฏพอจะสามารถสันนิษฐานถึงที่มาของรูปแบบได้ระดับหนึ่ง

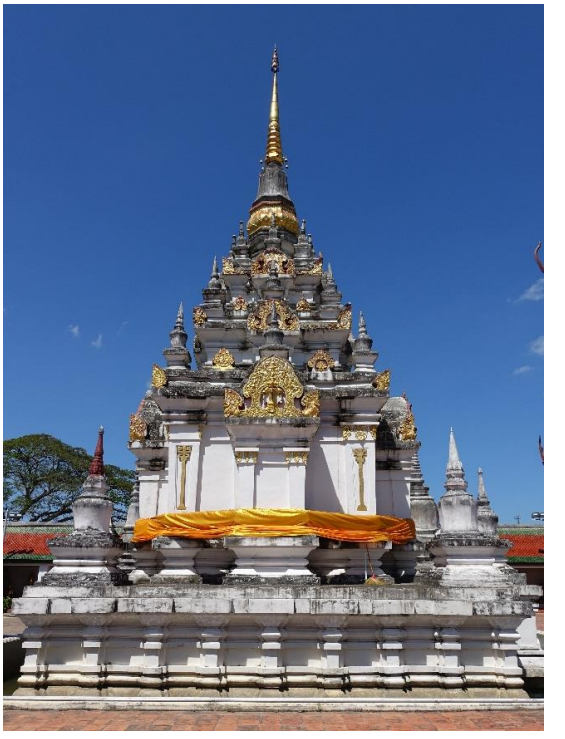
จากหลักฐานที่หลงเหลืออยู่สามาถกล่าวในชั้นต้นได้ว่าศิลปะศรีวิชัยในความหมายของศิลปะที่พบในภาคใต้ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 14-15 เป็นสิ่งที่อุทิศแด่พุทธศาสนามหายาน รูปแบบของศาสนสถานเป็นอาคารทรงปราสาทที่มีแหล่งบันดาลใจจากศิลปะอินเดีย เช่น ระบบฐานแบบบัวลัย มีการประดับขื่อปลอม การใช้ระบบแผนผังแบบยกเก็จ การทำแผนผังแบบกากบาท การประดับผนังปราสาทจำลองหรือเจดีย์ขนาดเล็ก (สถูปิกะ) เป็นต้น รูปแบบดังกล่าวมานั้นยังมีความสัมพันธ์ทางรูปแบบอย่างใกล้ชิดกับศิลปะที่อยู่บนเกาะชวาภาคกลางด้วยเช่นกันโดยเฉพาะการสร้างปราสาทที่เรียกว่า “จันทิ” ความหมายเดียวกับเจดีย์ ปรากฏตัวอย่างสำคัญอยู่ในเมืองโบราณไชยา ได้แก่ ปราสาทวัดแก้ว วัดหลง รวมทั้งพระบรมธาตุไชยา (ภาพที่ 32, 33, 34)

ภาพที่ 32 ปราสาทวัดแก้ว ในเมืองโบราณไชยา สุราษฎร์ธานี
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 33 ปราสาทวัดหลง ในเมืองโบราณไชยา สุราษฎร์ธานี
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 34 พระบรมธาตุไชยา สุราษฎร์ธานี
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

3.3 พุทธศิลป์ขอม ลพบุรี (พุทธศตวรรษที่ 12-19)

ปัจจุบันการศึกษาเกี่ยวกับศิลปะขอมในประเทศไทยยังมีปัญหาเรื่องการกำหนดเรียกชื่อและการกำหนดช่วงเวลา โดยมีการใช้ชื่อ ได้แก่ “ศิลปะสมัยลพบุรี” “ศิลปะลพบุรี” “ศิลปะขอมในประเทศไทย” “ศิลปะเขมรในประเทศไทย” เป็นต้น ส่วนการกำหนดระยะเวลามี 2 ความเห็น คือ ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16-18 (โดยกำหนดขอบเขตเฉพาะที่พบในประเทศไทย) และพุทธศตวรรษที่ 12-18 (โดยรวมศิลปะเขมรที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย)

ชื่อเรียก “**สมัยลพบุรี**” ปรากฏครั้งแรกในพระราชนิพนธ์ เรื่อง ตำนานพุทธเจดีย์สยาม” ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาดำรงราชานุภาพ พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2469 พระองค์ทรงกำหนดเรียกชื่อศิลปะ “สมัยลพบุรี” ประมาณปี พ.ศ.1600 (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2514: 54) ทรงใช้หลักฐานที่พบในเมืองลพบุรีเป็นตัวกำหนด และเชื่อว่าเป็นอิทธิพลของขอมซึ่งนับถือพุทธศาสนามหายานเป็นหลัก (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ 2514: 155-159) ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ ศิลปะ “สมัยลพบุรี” จึงเป็นที่รู้จักและใช้สืบเนื่องกันมา โดยเฉพาะตำราเรียนทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ

ต่อมาศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2506 ทรงกำหนดว่าเป็นศิลปะที่พบในท้องถิ่นภาคกลาง ภาคตะวันออก และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ลักษณะทางศิลปกรรมมีความละม้ายคล้ายคลึงกับศิลปะเขมรที่ปรากฏในประเทศกัมพูชา อย่างไรก็ตามในระยะต่อมาทรงเสนอให้เรียกชื่อว่า “**ศิลปะเขมร (หรือขอม) ในประเทศไทย**” เนื่องจากศิลปะเขมรที่พบในประเทศไทยมีลักษณะบางประการที่ต่างออกไปจากที่พบในประเทศกัมพูชา บางกรณีมีสุนทรียภาพที่พัฒนาให้มีความงามมากกว่าศิลปะสมัยเดียวกันที่พบในประเทศกัมพูชา (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล 2534: 18)

ศาตราจารย์เกียรติคุณ ดร.สันติ เล็กสุขุม ได้สานต่อองค์ความรู้ที่ได้จากศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล โดยได้เขียนหนังสือเรื่อง “ประวัติศาสตร์ศิลปะไทย (ฉบับย่อ) และใช้คำว่า “**ศิลปะขอมในประเทศไทยหรือศิลปะลพบุรี**” กำหนดอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 17-19 (สันติ เล็กสุขุม 2548: 62)

ศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์ เสนอให้มีการแยกศิลปะนี้เป็น 2 สมัยคือ “ศิลปะเขมรในประเทศไทย” และ “ศิลปะลพบุรี” และกำหนดเรียกคำว่า “เขมร” แทนคำว่า “ขอม” โดยคำว่า “เขมร” เป็นคำเรียกชาวเขมรอันเป็นที่ใจกันโดยทั่วไป ส่วนคำว่า “ขอม” เป็นคำเฉพาะที่ชาวไทยเรียกชาวเขมร กล่าวคือ ชื่อ “**ศิลปะเขมรในประเทศไทย**” ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 18 อยู่ในช่วงวัฒนธรรมเขมรและสมัยที่อาณาจักรกัมพูชามีบทบาทแผ่ขยายอิทธิพลมาจนถึงสมัยกษัตริย์เมืองพระนครที่มีพระนามว่า “พระเจ้าชัยวรมันที่ 7” หลังจากนั้นอาณาจักรกัมพูชาได้เสื่อมลง (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2565: 248-249)

สำหรับ “ศิลปะลพบุรี” ศาสตราจารย์ ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์ กำหนดให้มีอายุอยู่ในระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 เกิดขึ้นหลังจากที่อาณาจักรกัมพูชาที่มีเมืองพระนครเป็นศูนย์กลางล่มสลายลง ช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 18 ส่งผลให้ผู้คนในแถบดินแดนประเทศไทยเริ่มสถาปนาอาณาจักรขึ้นใหม่ในภาคกลางของประเทศไทยที่เมืองลพบุรี ก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นราชธานีประมาณ 100 ปี ประกอบกับหลักฐานทางศิลปกรรมที่มีรูปแบบเฉพาะที่เกิดขึ้นใหม่ โดยมีพัฒนาการทางด้านรูปแบบต่างไปจากศิลปะเขมร เช่น เจดีย์ทรงปรางค์ พระพุทธรูป รวมทั้งพบหลักฐานว่าเมืองละโว้ (ลพบุรี) เคยส่งทูตไปยังเมืองจีนระหว่าง พ.ศ. 1832-1842 แสดงให้เห็นถึงสถานภาพของความเป็นรัฐอิสระด้วย ด้วยเหตุนี้จำควรกำหนดเรียกศิลปะในช่วงเวลานี้ว่า “ศิลปะลพบุรี” (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2565: 249)

อย่างไรก็ตามด้วยเหตุว่าศิลปะดังกล่าวนี้ยังไม่เป็นที่ยุติว่าควรเรียกชื่ออย่างไร ในเอกสารประกอบการสอนนี้จึงขอเรียกว่า **“พุทธศิลป์ขอม ลพบุรี”** เพื่อสื่อความหมายถึงศิลปะที่เจริญรุ่งเรืองในภาคกลาง ภาคตะวันออก และภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย โดยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16- ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 18 กำหนดเรียก “ศิลปะขอม” และ ระหว่างกลางพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 กำหนดเรียกก “ศิลปะลพบุรี” โดยมีข้อสังเกตว่าจำนวนงานศิลปกรรมที่ปรากฏในพื้นที่ของประเทศไทยมักเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนานิกายมหายาน ซึ่งจะคัดมาเฉพาะตัวอย่างและตัวแทนของงานพุทธศิลป์สำคัญมาอธิบายดังนี้

ศิลปะขอม (ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16- ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 18)

ในช่วงระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16- ถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 18 เป็นช่วงเวลาที่มีชื่อทางศิลปะ ได้แก่

- ศิลปะบาปวน (พุทธศตวรรษที่ 16)
- ศิลปะนครวัด (พุทธศตวรรษที่ 17)
- ศิลปะบายน (พุทธศตวรรษที่ 18)

พระพุทธรูป

1. พระพุทธรูปศิลปะปาบวน มีพุทธลักษณะสำคัญคือ พระพักตร์เป็นสี่เหลี่ยม พระเนตรเปิดมองตรง พระโอษฐ์กว้างค่อนข้างหนา พระขนงต่อกันเป็นปีกกา พระหนุ (คาง) เป็นร่อง นิยมทำพระเกศา 2 แบบ คือ 1) แบบพระเศียรเรียบแสดงเพียงการสลักพระเกศาเป็นวงขดคล้ายเลขหนึ่งไทย 2) แบบที่พบมากทำเป็นการถักพระเกศาเป็นลอนแล้วเกล้ารวบขึ้นไว้ส่วนบนคล้ายกับเทวรูป แต่จะต่างกันที่เทวรูปมีเชื่อกรัดมวยผม ขณะที่ในพระพุทธรูปจะทำเป็นทรงกรวยสามเหลี่ยมมาครอบแทน มีข้อสังเกตสำคัญคือพระพุทธรูปศิลปะนี้ไม่มีการครองจีวร ปรากฏเพียงผ้านุ่งสบงส่วนล่างเท่านั้น ประเด็นดังกล่าวนี้นักวิชาการด้านประวัติศาสตร์ศิลปะลงความเห็นตรงกันว่าเป็นความเคยชินของช่างที่ติดมาจากการทำเทวรูปในศิลปะขอมมาก่อน นอกจากนี้ยังมีข้อสังเกตว่าขอบสบงจะเว้าต่ำลงมาใต้พระนาภี (สะดือ) ส่วนด้านหลังโค้งสูงเกือบถึง

กึ่งกลางพระปฤษฎางค์ (หลัง) ที่สำคัญคือ มีชายหน้านางจีบเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเหนือรัดประคดเล็กน้อย เป็นสิ่งที่จะไม่นิยมในศิลปะสมัยหลังลงมา (ภาพที่ 35) (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556: 99)

พระพุทธรูปตั้งแต่ศิลปะบาปวนจะนิยมทำพระพุทธรูปในปางนาคปรก โดยในศิลปะบาปวนจะมีลักษณะสำคัญคือ เศียรของนาคจะโล้น ซึ่งการทำนาคเศียรโล้นนั้นยังปรากฏในศิลปกรรมประเภทอื่นๆ ด้วยเช่นกัน สำหรับขนดนาคมีข้อสังเกตสำคัญคือ ทำในลักษณะการซ้อนทับของขนดนาคที่เท่า ๆ กันในแนวดิ่ง

ภาพที่ 35 พระพุทธรูปนาคปรกศิลปะบาปวน ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

2. พระพุทธรูปศิลปะนครวัด ยังคงนิยมทำพระพุทธรูปนาคปรกสืบมาจากศิลปะปาบวน พระพักตร์ทรงสี่เหลี่ยม พระเนตรมองตรง พระโอษฐ์แบะ แต่ส่วนสำคัญอันเป็นที่นิยมเสมอในพระพุทธรูปศิลปะนครวัดคือ การทรงเครื่อง มักประกอบด้วยเทริด (กระบังหน้า) มงกุฎทรงกรวยประดับเป็นชั้นกลีบบัว ทรงกุณฑล ในส่วนพระวรกายพบว่าบางองค์เริ่มปรากฏการสลักให้เห็นขอบของจีวรและการพาดสังฆาฏิ ซึ่งรูปแบบของสังฆาฏิจะเป็นแผ่นใหญ่กว้างและยาวมาจรดพระนาภี ชายตัดตรง ลักษณะดังกล่าวมานี้จะส่งอิทธิพลอย่างต่อเนื่องไปสู่ศิลปะลพบุรีและศิลปะอยุธยาตอนต้น ในส่วนของรูปแบบของนาคปรกก็ทำในลักษณะทรงเครื่องด้วยเช่นกัน นอกจากนี้การซ้อนของขนดนาคจะเปลี่ยนไปทำเป็นแบบสอบขึ้นอย่างชัดเจนต่างออกไปจากศิลปะบาปวน (ภาพที่ 36) (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556: 99-101)

ภาพที่ 36 พระพุทธรูปนาคปรกศิลปะนครวัด ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

3. พระพุทธรูปศิลปะบายน เป็นกลุ่มพระพุทธรูปที่พบหลักฐานในประเทศไทยเป็นจำนวนมาก ลักษณะโดยทั่วไปที่สำคัญ คือ พระพักตร์สงบลงเป็นผลจากการทำพระเนตรเหลือต่ำเป็นครั้งแรกในศิลปะขอม พระโอษฐ์แม้จะยังคงกว้างแต่ไม่แบะ ในทางกลับกันมีลักษณะการแย้มพระโอษฐ์ยกมุมเล็กน้อยพองาม องค์ประกอบสำคัญสองส่วนนี้มีผลอย่างมากต่อการทำให้เกิดเอกลักษณ์สำคัญอันเป็นคำนิยามของใบหน้าสงบนี้ว่า “ยิ้มแบบบายน” อย่างไรก็ตามองค์ประกอบอื่นๆ ของพระพักตร์ ยังคงสืบทอดมาจากศิลปะก่อนหน้า (ภาพที่ 37) (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556: 104-106)

การทำพระพุทธรูปนาคปรกยังนิยมเป็นอย่างมาก และกลับมาทำเป็นแบบขนดนาคตรงตั้งฉากตามแบบที่เคยทำมาก่อนในศิลปะบาปวน จุดสังเกตอีกประการคือ พระพุทธรูปในศิลปะบายนจะประทับในท่านั่งขัดสมาธิราบ พระชงฆ์ (หน้าแข้ง) มีลักษณะเป็นสันคม หรือที่นักวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะเรียกลำลองว่า “แข้งคม” ลักษณะนี้จะสืบทอดไปจนถึงศิลปะอยุธยาตอนต้น

ภาพที่ 37 พระพุทธรูปนาคปรกศิลปะบายน ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

4. พระพุทธรูปศิลปะลพบุรี กำหนดอายุราวกลางพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 19 เป็นพระพุทธรูปที่มีพัฒนาการสืบเนื่องต่อมาจากในศิลปะบายน แต่มีจุดสังเกตที่แสดงเอกลักษณ์ในรายละเอียดที่ต่างออกไป ได้แก่ พระพักตร์ยาวเป็นรูปไข่มากกว่าศิลปะบายนอย่างชัดเจน พระวรกายยืดสูง ในกรณีของพระพุทธรูปทรงเครื่องนิยมทรงเพียงมงกุฎประดับกลีบบัวเป็นชั้นๆ และทรงกุณฑล สำหรับพระพุทธรูปนาคปรกสังเกตได้ชัดว่าส่วนของพังพานนาคจะยืดสูงบีบแคบและสอบขึ้นเป็นอย่างมากเมื่อเทียบกับพระพุทธรูปนาคปรกในศิลปะบายน (ภาพที่ 38) (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556: 135)

ภาพที่ 38 พระพุทธรูปนาคปรกศิลปะลพบบุรี ปัจจุบันจัดแสดงในพระราชวังนารายณ์ราชนิเวศ ลพบุรี
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ปราสาทพุทธในวัฒนธรรมขอม ลพบุรี

ในวัฒนธรรมขอมโบราณนิยมสร้างศาสนาสถานด้วยรูปทรงที่เรียกว่า “ปราสาท” จุดเริ่มต้นเกิดจากการสร้างปราสาทภายใต้คติของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู อย่างไรก็ตามตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมาเริ่มมีการนับถือพุทธศาสนามหายานมากขึ้นจนในที่สุดในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงศรัทธาในพุทธศาสนามหายานเป็นอย่างมากจนเกิดการสร้างศาสนาอุทิศเป็นพระราชกุศลจำนวนมากทั้งที่ปรากฏในประเทศกัมพูชาและประเทศไทย โดยปราสาทในวัฒนธรรมขอมมีเอกลักษณ์สำคัญคือนิยมสร้างด้วยวัสดุที่ทำจากหิน มีทั้งหินทรายและศิลาแลง ในที่นี้จะขอกล่าวถึงตัวอย่างงานพุทธศิลป์สำคัญที่ปรากฏในดินแดนประเทศไทยดังต่อไปนี้

1. ปราสาทหินพิมาย ถือเป็นพุทธสถานขนาดใหญ่ที่สุดภายใต้วัฒนธรรมขอมโบราณ มีอายุอยู่ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 17 (ภาพที่ 39) ปรากฏหลักฐานจารึกที่กรอบประตูโคปุระ (ประตูทางเข้าขนาดใหญ่) ด้านทิศใต้ซึ่งเป็นด้านหน้าของปราสาทประธาน ระบุ พ.ศ. 1651 (กรมศิลปากร 2529: 35) ตรงกับรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ต่อพระเจ้าธรณินทรวรมันที่ 1 นักวิชาการเชื่อว่าเป็นรูปแบบงานสถาปัตยกรรมที่

สร้างก่อนนครวัดและเป็นต้นแบบที่จะพัฒนาการเป็นรูปแบบนครวัดในระยะต่อมา (สันติ เล็กสุขุม 2548: 64) สิ่งที่ทำให้ทราบได้ว่าศาสนสถานแห่งนี้สร้างเพื่ออุทิศแด่พุทธศาสนามหายาน มีจุดสังเกตสำคัญคือ ภายในปราสาทประธานบนทับหลังรอบห้องครรภคฤหะ ปรากฏเป็นภาพสลักตามคติมหายาน ได้แก่ พุทธประวัติ 2 ตอน สันนิษฐานว่าเป็นพระพุทธรูปนาคปรกและตอนเสด็จโปรดพุทธบิดา ส่วนอีก 2 ด้านเป็นพระโพธิสัตว์ ได้แก่ เรื่องของพระวัชรสัตว์ คือพระโพธิสัตว์ที่ได้รับการยกย่องว่ามีฐานะเสมือนพระพุทธเจ้า และเรื่องไตรโลกยวินิจฉัย ผู้กำจัดความโลภ โกรธ หลง (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2565: 282)

ในด้านของรูปแบบมีข้อสังเกตที่สำคัญคือการทำยอดปราสาทที่เป็นหลังคาทรงพุ่ม เกิดจากการลดรูปของปราสาทจำลองประดับมุมหลังคาในแต่ละชั้นเปลี่ยนเป็นบรรพแถลงที่อยู่ในทรงสามเหลี่ยมหรือที่เรียกว่า “นาคปัก” แทน เป็นรูปแบบที่เริ่มนิยมในศิลปะบาปวนมาก่อนแล้วจึงมีพัฒนาการอย่างสมบูรณ์ในศิลปะนครวัด ต่อไปจะมีพัฒนาการกลายเป็นส่วนประดับที่เรียกว่า “กลีบขนุน” ในปรางค์ศิลปะไทยในระยะเวลาต่อมา

ภาพที่ 39 ปราสาทหินพิมาย นครราชสีมา

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

2. พระปรางค์สามยอด หากพิจารณาจากรูปแบบศิลปะและช่วงเวลาในการสร้างแล้วควรจะเรียกว่า ปราสาทสามหลัง มากกว่าคำว่าปรางค์ เพราะพระปรางค์เป็นคำไทยที่ใช้เรียกเจดีย์ทรงปรางค์ในรุ่น

หลัง ส่วนคำว่า “ปราสาท” เป็นคำที่เขมรเรียกเพื่อบ่งความเป็นรูปแบบอาคารลักษณะนี้มาแต่เดิม (ภาพที่ 40)

พระปรางค์สามยอดเป็นศาสนสถานเนื่องในพุทธศาสนามหายานมีหลักฐานว่าเคยเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพ 3 องค์ด้วยกัน ได้แก่ องค์กลางประดิษฐานพระพุทธรูปนาคปรก ปราสาทองค์ขวา (ทิศใต้) ประดิษฐานรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ผู้เป็นสัญลักษณ์แห่งความเมตตา ปราสาทองค์ซ้าย (ทิศเหนือ) ประดิษฐานรูปพระปรัชญาปรมิตตา ผู้เป็นสัญลักษณ์แห่งปัญญา การประดิษฐานรูปเคารถทั้งสามองค์เช่นนี้สร้างตามคติ “ตรีรัตนมหายาน”

ในด้านการกำหนดอายุจากรูปแบบของพระปรางค์สามยอด กำหนดได้ในครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 18 นอกจากระเบียบการวางผังให้สอดรับกับคติตรีรัตนมหายานแล้วซึ่งเป็นแนวคิดทางศาสนาที่ปรากฏชัดเจนในช่วงเวลานี้แล้ว วัสดุการก่อสร้างยังสามารถใช้เป็นเครื่องมือสำคัญในการกำหนดอายุได้ กล่าวคือ กลุ่มปราสาทที่สร้างขึ้นในสมัยบายน หรือในช่วงรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นิยมก่อด้วยศิลาแลงทั้งหลังจากนั้นจึงฉาบปูนปั้นลวดลายประดับ

ภาพที่ 40 พระปรางค์สามยอด (ปราสาทสามยอด) ลพบุรี
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

3. พระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี กำหนดอายุได้ในช่วงปลายพุทธศตวรราที่ 19 (ภาพที่ 41) หรือนักวิชาการบางท่านกำหนดอายุให้เข้าใจง่ายขึ้นว่า อยู่ในช่วงเวลาก่อนการสถาปนากรุงศรีอยุธยา 100 ปี (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล 2534: 31) จัดเป็น “พระปรางค์องค์แรก” ที่หลงเหลือหลักฐานอยู่ใน

ประเทศไทย มีพัฒนาการมาจากศิลปะขอมสมัยบายน ทว่าปรับเปลี่ยนจากเดิมอุทิศแด่พุทธศาสนามหายานมาอุทิศแด่พุทธศาสนาเถรวาท (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2565: 316)

แม้ว่าโดยรวมพระปรางค์องค์นี้จะมีลักษณะคล้ายคลึงกับปราสาทในศิลปะขอม อย่างไรก็มีจุดสังเกตสำคัญที่แสดงพัฒนาการที่เปลี่ยนไป ได้แก่ ทรวดทรงที่สูงชะลูดขึ้นเป็นผลมาจากการซ้อนชั้นของฐานบัวที่ลดหลั่นกันขึ้นไปถึง 3 ฐาน มีการทำบันไดทางขึ้นไปสู่มณฑป 3 ด้าน เรียกว่า “ตรีมุข” ลักษณะดังกล่าวนี้จะสืบทอดไปสู่ปรางค์ในสมัยอยุธยาตอนต้น นอกจากนี้การขยายเรือนธาตุให้สูงขึ้น และเรือนชั้นซ้อนที่สูงขึ้นตาม จนทำให้มีลักษณะคล้ายฝักข้าวโพด เป็นที่มาของการเรียกรูปทรงปรางค์ในศิลปะไทยว่า “ทรงฝักข้าวโพด”

ภาพที่ 41 พระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ ลพบุรี
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

3.4 พุทธศิลป์หริภุญชัย (พุทธศตวรรษที่ 13-18)

อาณาจักรหริภุญชัยเป็นชื่ออาณาจักรที่อยู่บริเวณภาคเหนือตอนบน มีศูนย์กลางอยู่ในพื้นที่เมืองลำพูน มีอายุในราวพุทธศตวรรษที่ 13-18 คำว่า “หริภุญชัย” ปรากฏชื่ออยู่ในจารึกสมัยหริภุญชัย (คงเดช ประพัฒน์ทอง 2522: 113) นอกจากนี้ยังปรากฏชื่อในจารึกและเอกสารโบราณของสมัยล้านนาด้วยเช่นกัน (คงเดช ประพัฒน์ทอง 2522: 45-46)

อาณาจักรหริภุญชัยปรากฏในตำนานจามเทวีวงศ์ว่าชาวเมืองหริภุญชัยร่วมกันสร้างบ้านแปงเมืองขึ้นในราว พ.ศ. 1204 ทว่ายังไม่มีผู้ปกครอง ชาวเมืองจึงพากันไปขอให้เชื้อพระวงศ์จากพระเจ้ากรุงละโว้ (ลพบุรี) ซึ่งเป็นอาณาจักรที่รุ่งเรืองในขณะนั้น แต่พระเจ้ากรุงละโว้ไม่มีพระราชโอรส มีเพียงพระราชธิดาพระนามว่า “พระนางจามเทวี” จึงได้ส่งให้พระนางพร้อมด้วยบริวารมาปกครองอาณาจักรหริภุญชัย พร้อมกันนี้ได้นำพระสงฆ์และพระไตรปิฎกขึ้นมาด้วย (พระรัตนปัญญาเถระ 2510: 90-92)

หลักฐานทางโบราณคดีและงานศิลปกรรมที่พบในสมัยหริภุญชัยรุ่นแรกๆ ประจักษ์พยานสำคัญที่สนับสนุนตำนานให้มีความน่าเชื่อถือมากขึ้น กล่าวคืองานศิลปกรรมแสดงความสัมพันธ์ทางรูปแบบใกล้ชิดกับศิลปะทวารวดีที่เจริญอยู่ในภาคกลางช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 โดยเฉพาะแสดงให้เห็นการรับเอาวัฒนธรรมทางพุทธศาสนาจากดินแดนทางภาคกลางมาสู่ภาคเหนือด้วย (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2565: 349)

แม้ว่าหลักฐานด้านตำนานจะให้ภาพความสัมพันธ์กับรัฐในภาคกลางอย่างละโว้ อย่างไรก็ตามเท่าที่ปรากฏหลักฐานงานศิลปกรรมพบว่า แสดงให้เห็นถึงการรับเอาอิทธิพลทางรูปแบบศิลปะมาจากดินแดนและวัฒนธรรมจากประเทศพม่าอย่างเช่น พุกาม เข้ามามีบทบาทอย่างมีนัยสำคัญด้วยเช่นกัน

เป็นที่น่าเสียดายที่หลักฐานทางโบราณคดีภายใต้วัฒนธรรมหริภุญชัยนั้นหลงเหลือในศึกษาจำนวนค่อนข้างน้อย จึงจะขออธิบายเฉพาะตัวอย่างงานช่างอันเป็นเอกลักษณ์ของงานพุทธศิลป์สมัยนี้บางองค์บางชิ้นเท่านั้น

1. ประติมากรรมทางพุทธศาสนา สมัยหริภุญชัยส่วนใหญ่เป็นงานที่สร้างขึ้นจากปูนปั้นและดินเผาเป็นหลัก สำหรับรูปแบบศิลปกรรมสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ระยะ ตามอิทธิพลทางศิลปะที่ปรากฏ คือ

- อิทธิพลศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ 13-15
- อิทธิพลศิลปะขอม พุทธศตวรราที่ 16-17
- ศิลปะหริภุญชัยอย่างแท้จริง (อิทธิพลศิลปะพุกาม) พุทธศตวรรษที่ 17-18

1.1 พระพุทธรูปอิทธิพลศิลปะทวารวดี พบหลักฐานสำคัญจากชิ้นส่วนเศียรพระพุทธรูปหินทรายได้จากวัดพระธาตุหริภุญชัย ปัจจุบันจัดแสดงภายในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญชัย จังหวัดลำพูน (ภาพที่ 42) เศียรพระพุทธรูปองค์นี้มีพุทธลักษณะสำคัญใกล้เคียงกับศิลปะทวารวดีในภาคกลางเป็นอย่างมาก คือ

พระขนงต่อเป็นปีกกา พระเนตรโตเหลือบต่ำ พระนาสิกใหญ่ พระโอษฐ์หนาและกว้างเล็กน้อย หลักฐานนี้สัมพันธ์กับตำนานที่กล่าวว่าพระนางจามเทวีมาจากเมืองละโว้ซึ่งเป็นเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีมาก่อน

1.2 พระพุทธรูปอิทธิพลศิลปะขอม เริ่มมีปรากฏในห้วงเวลาที่อิทธิพลทางการเมืองของขอมและศิลปะขอมที่อยู่ทางใต้มีความเข้มแข็งเป็นอย่างมาก ส่วนหนึ่งน่าจะเป็นแรงบันดาลให้กับศิลปะหริภุญชัยด้วยเช่นกัน โดยสังเกตได้จากรูปแบบสำคัญคือ พระพักตร์อยู่ในเค้าโครงสี่เหลียม พระเนตรโปนและมองตรง พระขนงเป็นปีกกา มีแถบขอบไรพระศก (กรอบไรผม) หนาและกว้างอย่างชัดเจน พระนาสิกใหญ่ พระโอษฐ์ใหญ่กว้างและแบะออก โดยรวมแล้วพระพักตร์อยู่ในลักษณะที่เรียกว่า “ถมึงทึง” หรือที่เรียกว่าพระพักตร์ดุ ลักษณะดังกล่าวมานี้เป็นสุนทรียภาพที่พบเห็นได้เสมอในพระพุทธรูปศิลปะขอม (ภาพที่ 43)

1.3 ศิลปะหริภุญชัยอย่างแท้จริง (อิทธิพลศิลปะพุกาม) นอกจากศิลปะทวารวดีและศิลปะขอมแล้ว ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17-18 ปรากฏว่าศิลปะหริภุญชัยได้รับแรงบันดาลใจทางศิลปะมาจากพุกามของพม่า และเกิดการหล่อหลอมให้เกิดลักษณะที่เรียกว่าศิลปะหริภุญชัยอย่างแท้จริง (ภาพที่ 44) ในกรณีของพระพุทธรูปประทับนั่งปรากฏความนิยมประทับในท่าขัดสมาธิเพชร พระพุทธรูปประทับยืนปรากฏลักษณะสำคัญคือ ทำชายจีวรทั้งสองข้างตกลงเป็นริ้วประดิษฐ์ซ้อนทบกัน ซึ่งทั้งสองลักษณะนี้เป็นสายอิทธิพลทางมาจากปาละ (อินเดีย) - พุกาม (พม่า) ก่อนที่จะส่งให้กับหริภุญชัย ส่วนพระพักตร์ได้พัฒนาให้เป็นรูปแบบของตนเอง คือ พระพักตร์แสดงสีหน้าเคร่งขรึม พระนลาฏกว้าง พระขนงยกเป็นสันคมและนูนสูงต่อกันเป็นปีกกา พระเนตรกึ่งมองตรงใหญ่และโปนเป็นอย่างมาก พระนาสิกใหญ่ พระโอษฐ์แบะกว้างและมีร่องเหนือพระโอษฐ์คล้ายไรพระมัสสุ พระเกศาแหลมสูงเป็นอย่างมาก

42

43

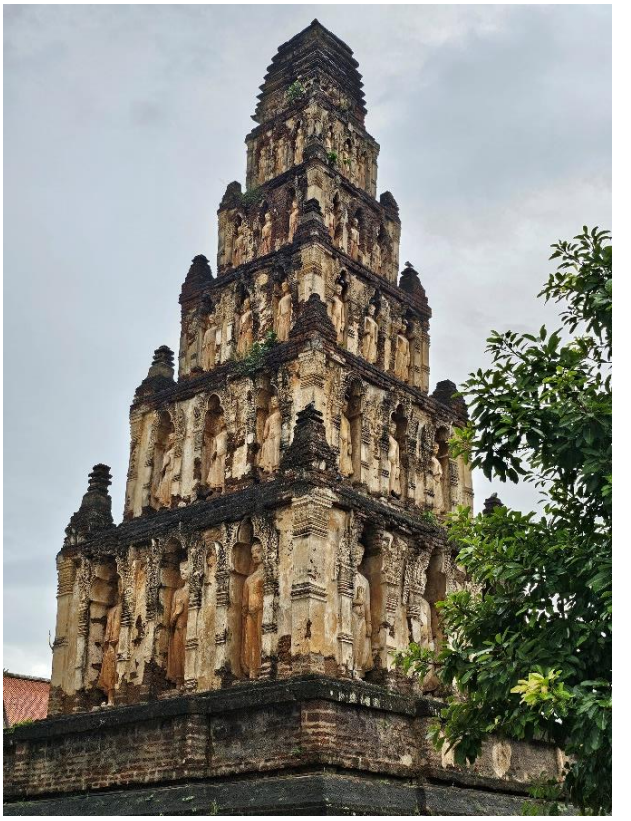
44

ภาพที่ 42 เศียรพระพุทธรูปศิลปะหริภุญชัย อิทธิพลศิลปะทวารวดี
ภาพที่ 43 เศียรพระพุทธรูปศิลปะหริภุญชัย อิทธิพลศิลปะขอม
ภาพที่ 44 เศียรพระพุทธรูปศิลปะหริภุญชัยอย่างแท้จริง (อิทธิพลศิลปะพุกาม)
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

2. สถาปัตยกรรม ในศิลปะหริภุญชัยหลงเหลืออยู่น้อยมาก อย่างไรก็ตามตัวอย่างเจดีย์องค์สำคัญให้ศึกษาได้แก่ เจดีย์กู่กุด และรัตนเจดีย์ที่อยู่ในเขตวัดจามเทวี อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน

2.1 เจดีย์กู่กุด สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในสมัยของพระเจ้าอาทิตยราช พ.ศ. 1616 (ภาพที่ 45) (พิริยะไกรฤกษ์ 2528: 125) เป็นเจดีย์ที่มีรูปทรงแปลกตา คืออยู่ในแผนผังสี่เหลี่ยมและทำเรือนธาตุซ้อนขึ้นไปถึง 5 ชั้น แต่ละชั้นประดิษฐานพระพุทธรูปในซุ้มด้านละ 3 องค์ รวมเป็นจำนวนทั้งสิ้น 60 องค์ ซึ่งอาจเหมือนถึงพระอดีตพุทธเจ้าที่เคยตรัสรู้ในโลกมนุษย์ในอดีตกาล หรืออาจเหมือนถึงพระปัจเจกพุทธเจ้าที่มีจำนวนนับไม่ถ้วน (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2565: 354) เจดีย์องค์นี้มีลักษณะสำคัญหลายจุดที่แสดงให้เห็นอิทธิพลของศิลปะพุกาม ได้แก่ พระพุทธรูปประทับยืนที่อยู่ในซุ้มจรนำมีลักษณะสำคัญเช่นชายจีวรทั้งสองข้างตกลงเป็นริ้วประดิษฐ์ซ้อนทบกัน (สันติ เล็กสุขุม 2548: 85) ซุ้มที่มีการทำวงโค้งเข้าหากัน รวมทั้งกรอบซุ้มที่ทำเป็นทรงแหลมสูงต่อกันลักษณะดังกล่าวนี้ ศัพท์ช่างเรียกว่า “ซุ้มเคล็ก” หรือ “ซุ้มฝักเพกา” นอกจากนี้ยังปรากฏว่าในแต่ชั้นของเรือนธาตุมีการประดับด้วยเจดีย์ขนาดเล็ก หรือที่เรียกว่า “สถูปิกะ” ซึ่งทั้งรูปแบบของพระพุทธรูปรวมทั้งงานประดับสถาปัตยกรรมล้วนสะท้อนความเข้มข้นของอิทธิพลศิลปะพุกามอย่างชัดเจน

ภาพที่ 45 เจดีย์กู่กุด วัดจามเทวี อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

2.2 รัตนเจดีย์ เป็นเจดีย์ที่อยู่ภายในวัดจามเทวีเช่นเดียวกับเจดีย์กู่กุด แต่มีขนาดที่เล็กกว่ามาก รวมทั้งอยู่ในผังแปดเหลี่ยม (ภาพที่ 46) เจดีย์องค์นี้ตามหลักแล้วเป็นเจดีย์ที่อยู่ในทรงปราสาทยอด กล่าวคือ มีส่วนที่เป็นเรือนธาตุและส่วนยอดเป็นเจดีย์ทรงระฆัง มีการประดับซุ้มพระพุทธรูปในทุกด้านของเรือนธาตุ

ที่มาของเจดีย์รูปทรงนี้นักวิชาการสันนิษฐานว่าพัฒนามาจากต้นสายพัฒนาการในศิลปะปาละของอินเดีย จากนั้นจึงแพร่หลายในศิลปะต่างๆ ในดินแดนประเทศไทย พบหลักฐานเจดีย์จำลองสำริดขนาดเล็กอิทธิพลศิลปะที่เมืองลพบุรีและเมืองสุโขทัย สำหรับสถูปเจดีย์ที่อยู่ในผังแปดเหลี่ยมขนาดใหญ่น่าจะมีมาแล้วตั้งแต่สมัยทวารวดี เนื่องจากพบหลักฐานซากโบราณสถานที่อยู่ในผังแปดเหลี่ยมจำนวนมากพอสมควร ได้แก่ เจดีย์หมายเลข 13 ที่พบในเมืองโบราณอู่ทอง เป็นต้น

ความสำคัญของรัตนเจดีย์ นักวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะยังเชื่อว่าเป็นต้นแบบที่สำคัญให้แก่การสร้างเจดีย์ทรงแปดเหลี่ยมในยุคเริ่มต้นของล้านนาด้วยเช่นกัน

ภาพที่ 46 รัตนเจดีย์ วัดจามเทวี อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

4. พุทธศิลป์ในประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19-25

ภายหลังอำนาจทางการเมืองการปกครองของอาณาจักรที่เคยเจริญรุ่งเรืองในดินแดนประเทศไทยเสื่อมลง ทำให้เกิดศูนย์ยากาศทางการปกครอง เป็นเหตุให้มีการสถาปนาศูนย์กลางอำนาจใหม่ และแตกออกเป็นรัฐตามภูมิภาคต่างๆ รัฐสำคัญที่เกิดขึ้นในห้วงเวลานี้ได้แก่ สุโขทัย ล้านนา อยุธยา รัฐเหล่านี้เจริญรุ่งเรืองขึ้นมาและมีแบบแผนการปกครอง ประเพณีและวัฒนธรรมอันมีเอกลักษณ์เป็นของตนเองอย่างชัดเจน ส่งผลให้งานพุทธศิลป์ที่เกิดขึ้นเป็นไปตามรสนิยมของแต่ละวัฒนธรรม อย่างไรก็ตามในเนื่องจากทั้ง 3 รัฐ รับนับถือพุทธศาสนาเถรวาทจากลังกาวงศ์เป็นหลักเช่นเดียวกัน ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่ามีวัฒนธรรมทางศาสนาที่ร่วมกัน หลายครั้งปรากฏการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมซึ่งกันและกันอย่างมีนัยสำคัญ

เมื่อกรุงศรีอยุธยาล่มสลายลงใน พ.ศ. 2310 พระเจ้าตากสินผู้รวบรวมผู้คนสู้รบกับข้าศึกพม่าจนสามารถตั้งราชธานีขึ้นใหม่ได้ในที่สุด บริเวณต่อนล่างของแม่น้ำเจ้าพระยา แล้วสถาปนาราชธานีใหม่นามว่า “กรุงธนบุรี” อย่างไรก็ตามกรุงธนบุรีดำรงสถานความเป็นราชธานีได้ไม่นาน เพียง 15 ปี ก็ได้ยุติลง มีการ

สถาปนาราชวงศ์ใหม่นามว่า “ราชวงศ์จักรี” พระมหากษัตริย์พระองค์แรกมีพระนามว่า “พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช” พระองค์ทรงย้ายราชธานีจากกรุงธนบุรีที่อยู่ฟากตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยามายังฝั่งตะวันออกบริเวณบางกอก แล้วสถาปนาพระนครขึ้นใหม่นามว่า “กรุงรัตนโกสินทร์” เมื่อปี พ.ศ. 2325 พร้อมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชนิเวศน์มณเฑียรสถานขึ้นสำหรับเป็นที่ออกว่าราชการและที่ประทับส่วนพระองค์ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน เมื่อราชธานีแห่งใหม่เกิดขึ้นและตั้งมั่นแล้วพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาอุปถัมภ์ค้ำชูพระพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้เกิดงานพุทธศิลป์อันทรงคุณค่าเป็นที่ประจักษ์มากมายดังจะได้แสดงตัวอย่างต่อไป

4.1 พุทธศิลป์สุโขทัย (พุทธศตวรรษที่ 19-20)

สุโขทัยเป็นรัฐโบราณที่ตั้งอยู่บริภาคเหนือตอนลางภาคกลางตอนบน ยังไม่ปรากฏหลักฐานที่แน่ชัดว่าสถาปนาขึ้นอย่างเป็นทางการเมื่อใด นักวิชาการสันนิษฐานว่าควรจะเป็น “พ่อขุนศรีนาวนำถุม” ซึ่งในระยะสุโขทัยยังไม่สงบเรียบร้อยดีเนื่องจากยังไม่สงครามกับกลุ่มชนที่ชื่อว่า “ขอมสบาดโขลญลำพง” จากนั้นจึงมีการกู้เมืองคืนได้โดยพระโอรสของพ่อขุนศรีนาวนำถุม พระนามว่า “พ่อขุนผาเมือง” โดยร่วมกับพระสหายคือ “พ่อขุนบางกลางหาว” อย่างไรก็ตามหลังจากเสร็จศึกแล้ว เกิดปริศนาที่ยังไม่ทราบเหตุผลที่ชัดเจน คือ พ่อขุนผาเมืองยกเมืองสุโขทัยให้พ่อขุนบางกลางหาว แล้วสถาปนาขึ้นเป็นกษัตริย์พระนามว่า “พ่อขุนศรีอินทราทิตย์” หลังจากนั้นมีกษัตริย์ปกครองต่อมา ผู้ที่บทบาทเป็นอย่างมากต่อการพัฒนาเมืองสุโขทัยทั้งด้านเศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง รวมทั้งการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ได้แก่ พ่อขุนรามคำแหง และ พระมหาธรรมราชาที่ 1 (พญาลิไท) (วิไลรัตน์ ยังรอด และ ธวัชชัย องค์วุฒิเวทย์ 2551: 6)

พุทธศิลป์สุโขทัย มีพื้นฐานคติการสร้างและแนวคิดสะท้อนออกมาจากพระพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ สอดรับกับหลักฐานจารึกหลักที่ 2 วัดศรีชุม (สุโขทัย) และจารึกวัดเขากบ (นครสวรรค์) ที่ปรากฏว่าพระภิกษุสุโขทัยคือ พระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามุณี ทรงเป็นเชื้อพระวงศ์เดิม ทรงเดินทางไปสืบพระพุทธศาสนายังดินแดนลังกา (เทิม มีเต็ม 2527: 66-67 และ จารึกสมัยสุโขทัย 2527: 182-188) นอกจากนี้ยังมีพระภิกษุรูปอื่นๆ ที่ได้ไปสืบพระพุทธศาสนาที่ลังกาด้วยเช่นกัน ได้แก่ พระอโนมทัสสีเถระ และพระสมนเถระ โดยการไปสืบพระศาสนาที่ลังกานั้นไม่เพียงแต่ไปคัดลอกพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาแล้ว สันนิษฐานว่ายังมีการถ่ายทอดวัฒนธรรมการสร้างงานพุทธศิลป์ตามแนวคิดและรูปแบบอย่างลังกามาสู่สุโขทัยด้วยเช่นกัน ซึ่งสามารถตกตัวอย่างและแยกอธิบายเป็นประเภทได้ดังนี้

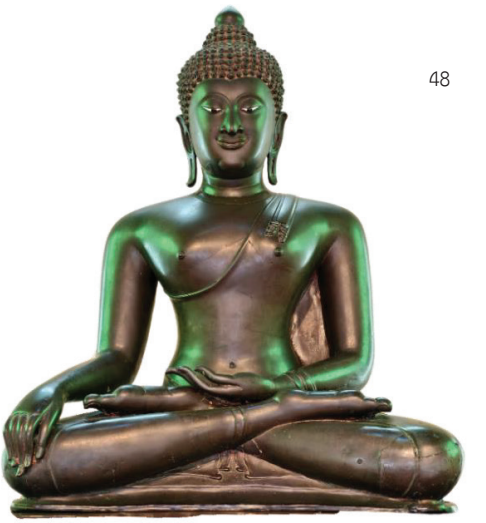
1. พระพุทธรูป ในศิลปะสุโขทัยมีพัฒนาการสร้างพระพุทธรูปในระดับที่สูงมาก ทั้งเทคนิคงานช่างและรูปแบบเรียบง่ายเน้นเส้นลายโค้งมนแต่งดงามยิ่ง สัมพันธ์กับการนับถือพุทธศาสนาเถรวาทที่เน้นความเรียบง่ายสมถะเป็นสำคัญ โดยนักวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะกำหนดหมวดหมู่พระพุทธรูปศิลปะ

สุโขทัยได้เป็น 4 หมวดด้วยกัน ได้แก่ หมวดวัดตระกวน หมวดใหญ่ หมวดพระพุทธชินราช และหมวดกำแพงเพชร (สันติ เล็กสุขุม 2549: 77)

1.1 พระพุทธรูปหมวดวัดตระกวน พระพุทธรูปในหมวดนี้ในทางวิชาการด้านประวัติศาสตร์ศิลปะถูกจัดอยู่ในกลุ่มที่มีพัฒนาการในระยะแรกของศิลปะสุโขทัย กำหนดอายุราวครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 19 (สันติ เล็กสุขุม 2549: 79) มีลักษณะสำคัญคือ พระพักตร์รูปไข่แต่ค่อนข้างสั้น พระขนงโก่ง พระเนตรเหลือบต่ำ พระโอษฐ์เป็นรูปกระจับ พระโอษฐ์ล่างหนากว่าส่วนบน พระเกศาขมวดเป็นวงก้นหอยขนาดค่อนข้างใหญ่ พระรัศมีเป็นรูปดอกบัวตูมหรือเป็นลูกแก้วกลม พระวรกายค่อนข้างอวบ แต่บั้นพระองค์คอดนิยมประทับนั่งในท่าขัดสมาธิเพชร ครองจีวรห่มเฉียงพาดสังฆาฏิเป็นแผ่นเล็กเหนือพระถันชายแยกเป็นเขี้ยวตะขาบ เมื่อพิจารณาจากพุทธลักษณะโดยรวมแสดงให้เห็นความสัมพันธ์กับพระพุทธรูปในยุคเริ่มต้นของล้านนา คือ พระพุทธรูปศิลปะล้านนาเชียงแสนสิงห์ 1 ซึ่งมีแรงบันดาลใจมาจากศิลปะปาละและพุกามอีกทอดหนึ่ง (ภาพที่ 47, 48) (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556: 181-182)

47

48

ภาพที่ 47 ส่วนองค์พระพุทธรูปหมวดวัดตระกวน พบที่วัดพระพายหลวง ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติรามคำแหง

ภาพที่ 48 พระพุทธรูปหมวดวัดตระกวน ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติชัยนาทมุนี

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

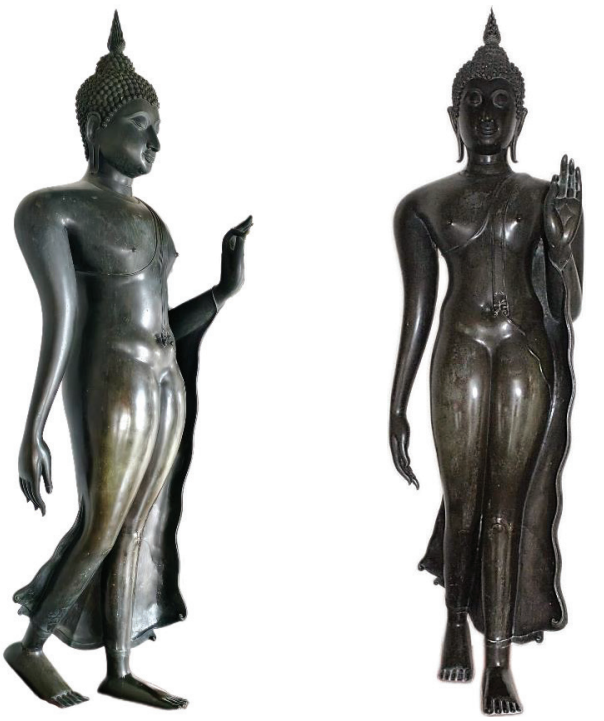
1.2 พระพุทธรูปหมวดใหญ่ พระพุทธรูปหมวดใหญ่ถือเป็นกลุ่มที่พบในจำนวนที่มากที่สุด (ภาพที่ 49) เป็นพระพุทธรูปที่พบหลักฐานความนิยมมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20 โดยเฉพาะในสมัยของพญาลิไท มีพุทธลักษณะสำคัญคือ พระพักตร์เป็นรูปไข่รียาว พระขนงโก่ง พระเนตรเหลือบต่ำ พระนาสิกโด่งปลายงุ้ม พระโอษฐ์หลักเป็นคลื่น พระเกศาขมวดเป็นวงก้นหอยขนาดกลาง พระรัศมีเป็นเปลว โดยเฉพาะพระพักตร์รูปไข่และพระรัศมีเป็นเปลวนั้นเป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นในศิลปะสุโขทัยและส่งอิทธิพลให้กับศิลปะอื่นๆ ในดินแดนประเทศไทยต่อไป ส่วนพระวรกายสะโอดสะอง พระอังสากว้าง พระอุระเต็ม บั้นพระองค์คอด พระพุทธรูปประทับนั่งนิยมขัดสมาธิราบอิทธิพลศิลปะลังกา การครองจีวรเรียบไม่มีริ้ว ลักษณะสำคัญประการหนึ่งคือ ทำสังฆาฏิเป็นแผ่นเล็กยาวมาจรดพระนาภี ชายแยกเป็นเขี้ยวตะขาบ

ภาพที่ 49 พระพุทธรูปหมวดใหญ่ ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

นอกจากพระพุทธรูปประทับนั่งแล้วยังปรากฏพระพุทธรูปในอิริยาบถอื่น ได้แก่ ประทับยืน พระทับนอน แต่ที่เป็นเอกลักษณ์สำคัญและโด่นเด่นเป็นอย่างยิ่งทำนองเดียวกับเจดีย์ทรงยอดดอกบัวตูม คือ พระพุทธรูปในอิริยาบถก้าวเดิน หรือที่เรียกกว่า “พระพุทธรูปลีลา” (ภาพที่ 50) ซึ่งพระพุทธรูปลีลาจัดอยู่ในกลุ่มพระพุทธรูปหมวดใหญ่ มีอิริยาบถที่งดงามเป็นอย่างยิ่ง สะท้อนให้เห็นภูมิปัญญาของช่างสุโขทัยได้เป็นอย่างดี การลีลาของพระพุทธรูปสุโขทัย คือ การทรงดำเนินในลักษณะยกพระบาทข้างใดข้างหนึ่งขึ้นแบบการเขย่งก้าว พระหัตถ์ข้างหนึ่งยกขึ้นสลับกับข้างที่เขย่งพระบาท กระทำวิตรรกมุทรา (ปางสั่งสอน) สำหรับที่มาของพระพุทธรูปลีลานักวิชาการสันนิษฐานว่าสัมพันธ์กับเหตุการณ์ในพุทธประวัติตอน

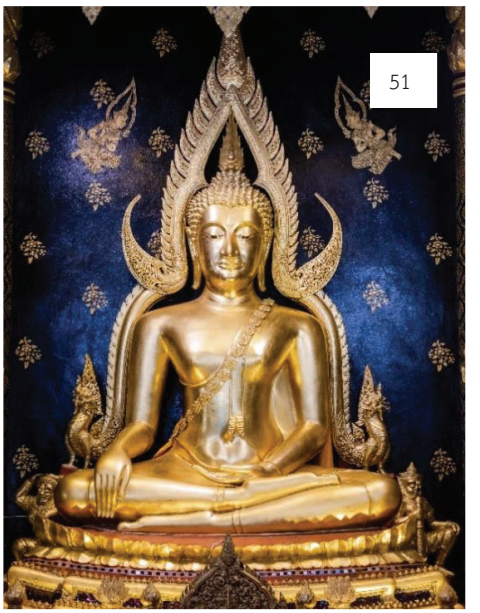
พระพุทธเจ้าเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และน่าจะได้รับอิทธิพลทางด้านศิลปกรรมมาจากศิลปะลังกา (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556: 202-208)

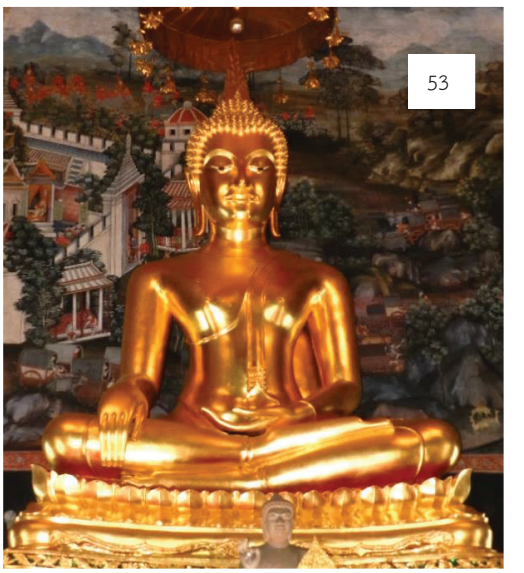
ภาพที่ 50 พระพุทธรูปลีลา ภายในระเบียงคด วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม กรุงเทพมหานคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

1.3 พระพุทธรูปหมวดพระพุทธชินราช โดยทั่วไปมีลักษณะคล้ายกับหมวดใหญ่ แต่ส่วนที่ต่างออกไปเล็กน้อยคือ พระพักตร์และพระวรกายที่อวบอ้วนกว่ามาก ที่สำคัญคือ มีนิ้วพระหัตถ์ทั้ง 4 เรียงชิดติดกันและเรียวยาวเสมอกัน สกุลช่างนี้สันนิษฐานว่าเกิดขึ้นในช่วงกลางถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 20 พระพุทธรูปในหมวดนี้สร้างขึ้นเพียงไม่กี่องค์เท่านั้นและแต่เดิมล้วนประดิษฐานอยู่ภายในวัดพระศรีรัตนมหาธาตุพิษณุโลก มีพระพุทธรูปสำคัญคือ พระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ และพระศรีศาสดา (ภาพที่ 51, 52, 53) ปัจจุบันพระพุทธชินราชยังคงประดิษฐานที่เดิม แต่พระพุทธชินสีห์และพระศรีศาสดาถูกอัญเชิญมาประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถและพระวิหารของวัดบวรนิเวศวิหาร ในส่วนของพระพุทธชินราชนั้นเป็นที่นับถือเคารพบูชาเป็นอย่างมาก และเป็นพระพุทธรูปที่ชาวไทยรู้กันเป็นอย่างดีในฐานะพระพุทธรูปที่งดงามที่สุด

องค์หนึ่งในศิลปะไทย ปรากฏความนิยมจำลองเป็นพระพุทธรูปเพื่อประดิษฐานยังอุโบสถและวิหารของวัดต่าง ๆ รวมทั้งจำลองเป็นองค์ขนาดเล็กเพื่อเป็นที่เคารพบูชาของส่วนบุคคล

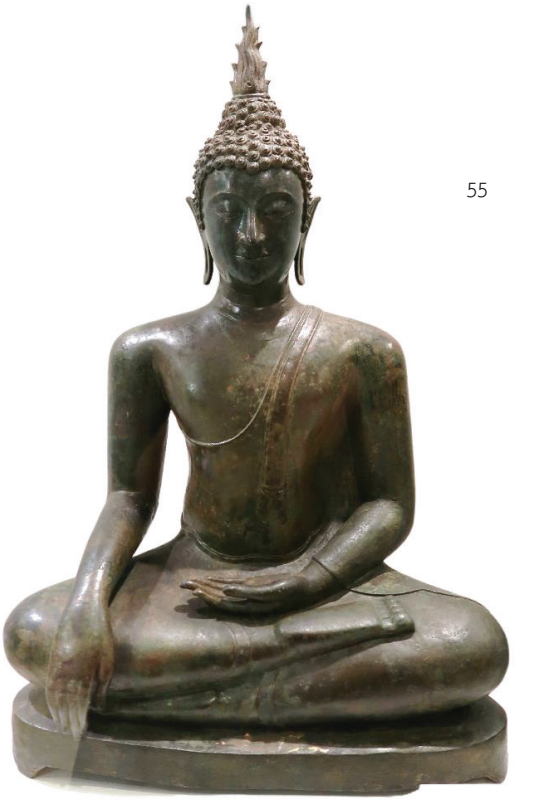

ภาพที่ 51 พระพุทธชินราช ภายในพระวิหาร วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลก
ภาพที่ 52 พระพุทธชินสีห์ ภายในพระวิหาร วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร
ภาพที่ 53 พระศรีสาสดา ภายในพระวิหาร วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

1.4 พระพุทธรูปหมวดกำแพงเพชร มีพุทธลักษณะโดยทั่วไปคล้ายคลึงกับหมวดใหญ่ แต่มีส่วนสำคัญที่แสดงถึงความเป็นสกุลช่างกำแพงเพชรที่ต่างออกไปจากหมวดใหญ่ คือ พระพักตร์เป็นรูปไข่แต่มีสัดส่วนที่ยาวเป็นพิเศษ พระนลาฏกว้าง (หน้าผากกว้าง) พระหนุเสี้ยม (คางแหลม) พระรัศมีเปลวยืดสูงมากกว่าหมวดใหญ่ และยังมีลักษณะย่อย เช่น การทำพระขนงที่มีเส้นขอบชัดเจน มีช่องว่างระหว่างขอบเปลือกพระเนตรและพระขนงป้ายเป็นแผ่น ลักษณะดังกล่าวมานี้แสดงอิทธิพลของศิลปะอยุธยาเข้ามาผสมผสาน และบางครั้งพระโอษฐ์ไม่ได้ทำหยักเป็นคลื่นแบบศิลปะสุโขทัยโดยทั่วไป (ภาพที่ 54, 55)

54

55

ภาพที่ 54 เศียรพระพุทธรูปหมวดกำแพงเพชร จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
ภาพที่ 55 พระพุทธรูปหมวดกำแพงเพชร จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติกำแพงเพชร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

2. สถาปัตยกรรม ในศิลปะสุโขทัยปรากฏตัวอย่างสถาปัตยกรรมจำนวนที่ค่อนข้างมาก อย่างไรก็ตามสถาปัตยกรรมที่เป็นอาคารหลังคาคลุมนั้นเกือบทั้งหมดพังทลายลงเหลือเพียงส่วนฐานและแนวเสาเท่านั้น ประเภทงานสถาปัยกรรมที่ยังคงหลงเหลือให้ศึกษาได้จนถึงส่วนยอดนั้นคือ เจดีย์ ซึ่งเป็นงานพุทธศิลป์ที่สะท้อนความเป็นพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามรูปทรงของเจดีย์ในศิลปะสุโขทัยมีค่อนข้างหลากหลายในที่นี้จะขอยกตัวอย่างรูปทรงที่เป็นเอกลักษณ์สะท้อนความเป็นสุโขทัยอย่างแท้จริง ได้แก่ เจดีย์ทรงระฆัง และเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ หรือเจดีย์ทรงยอดดอกบัวตูม)

เจดีย์ทรงระฆัง เป็นเจดีย์ที่มีลักษณะสำคัญคือ มีองค์ระฆังเป็นส่วนหลัก โดยมีพัฒนาการและแรงบันดาลใจมาจากสถูปในศิลปะลังกา แต่ลดขนาดและสัดส่วนให้เล็กลง เหตุที่เรียกว่าเจดีย์ทรงระฆัง เกิดจากการที่รูปทรงคล้ายกับระฆังโลหะที่ใช้ตีซึ่งมีส่วนปากระฆังที่ผายออก เป็นที่น่าสังเกตว่าเจดีย์ทรงระฆังในศิลปะนี้มักจะมีความนิยมทำฐานเจดีย์ที่ประดับประติมากรรมปูนปั้นรูปช้างล้อมอยู่ที่ฐาน ลักษณะนี้แสดงให้เห็นถึงการรับอิทธิพลจากสถูปในศิลปะจากลังกาอย่างชัดเจน โดยมีความเชื่อว่าช้างเป็นสัตว์มงคลและเป็นสัตว์ที่ค้ำจุนจักรวาลไว้ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2565: 423) ส่วนถัดจากฐานช้างล้อมเป็นส่วนที่เรียกว่า ส่วนรองรับองค์ระฆัง โดยส่วนนี้แสดงความเอกอักษณ์ของสุโขทัยคือ ทำเป็นชั้นบัวคว่ำซ้อนลดหลั่นกันจำนวน 3 ชั้น ในศัพท์ช่างไทยเรียกว่า “บัวถลา 3 ฐาน” ถัดขึ้นไปเป็นองค์ระฆัง ตามด้วยบัลลังก์ในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ซึ่งเป็นอิทธิพลจากสถูปลังกาด้วยเช่นกัน ต่อไปเป็นก้านฉัตรตามด้วยปล้องไฉน โดยปล้องไฉนแท้จริงมีพัฒนาการมาจาก “ฉัตรวลี” หมายถึงร่มที่ซ้อนกันจำนวนหลายชั้น เป็นเครื่องสูงแสดงถึงฐานันดรศักดิ์ของผู้ที่ถูกบรรจุอัฐิธาตุไว้ภายใน ได้แก่ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอรหันต์ และพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นต้น (ภาพที่ 56)

ภาพที่ 56 เจดีย์ทรงระฆังศิลปะสุโขทัย ในเขตเมืองโบราณสุโขทัย
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ หรือเจดีย์ทรงยอดดอกบัวตูม เป็นเจดีย์ที่ถือว่าเป็นเอกลักษณ์สำคัญและมีความโด่งเด่นที่สุดในศิลปะสุโขทัย หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นตัวแทนของเจดีย์แบบสุโขทัยแท้ได้ โดยมีลักษณะสำคัญอันเป็นการผสมผสานและมีแรงบันดาลใจจากอิทธิพลหลากหลายศิลปะได้แก่ ศิลปะขอม ศิลปะพุกาม และศิลปะล้านนา สำหรับการอธิบายเจดีย์มีหลักว่าควรอธิบายตั้งแต่ส่วนฐานขึ้นไปถึงส่วนยอดดังนี้

ส่วนฐานประกอบด้วยฐานเขียง (ฐานเกลี้ยงไม่มีลวดลายประดับ) จำนวน 3-5 ฐาน ต่อด้วยฐานบัวยืดท้องไม้สูงประดับลวดลูกแก้วอกไก่ 2 เส้น อิทธิพลศิลปะล้านนา ต่อด้วยฐานบัวลูกฟักในผังย่อมุมซ้อนกัน 2 ฐาน การประดับลวดับลูกฟักเป็นอิทธิพลของศิลปะขอม ถัดขึ้นไปเป็นส่วนของเรือนธาตุ ตามด้วยกลับขนุนและบรรพแถลง เป็นการประยุกต์มาจากงานประดับบนปราสาทขอม ส่วนยอดเป็นส่วนองค์ระฆังซึ่งมีลักษณะคล้ายกับทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ หรือดอกบัวตูม ตามด้วยส่วนปล้องไฉนและปลียอด โดยจุดที่น่าสนใจคือองค์ระฆังไม่มีบัลลังก์สี่เหลี่ยมน่าจะเกี่ยวกับแรงบันดาลใจจากเจดีย์ทรงระฆังในศิลปะพม่า-มอญ

เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ หรือเจดีย์ทรงยอดดอกบัวตูม เป็นเจดีย์ที่ปรากฏเป็นประธานภายในวัดมหาธาตุกลางเมืองสุโขทัย (ภาพที่ 57) สะท้อนความสำคัญในระดับสูงสุดเนื่องจากวัดมหาธาตุถือเป็นวัดที่

เป็นศูนย์กลางทางศาสนาและสร้างตามคติความเป็นศูนย์กลางจักรวาล นอกจากนี้ยังพบว่ามีการสร้างเจดีย์เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ในพื้นที่อื่นๆ ทั้งที่อยู่ในพื้นที่เมืองบริวารของสุโขทัยและเมืองที่มีความสัมพันธ์ทางการเมืองกับสุโขทัย (ภาพที่ 58) สะท้อนให้เห็นการแผ่ขยายอิทธิพลทางการเมืองรวมทั้งวัฒนธรรมพุทธศาสนาของสุโขทัยไปยังดินแดนอื่นๆ ใกล้เคียง ตัวอย่างที่น่าสนใจแห่งหนึ่งคือ การปรากฏว่าภายในวัดสวนดอก นอกเมืองเชียงใหม่ เคยปรากฏการสร้างเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ มิใช่ในฐานะที่สุโขทัยเป็นเมืองผู้ปกครองเชียงใหม่ แต่มีความหมายถึงการรับเอาพุทธศาสนาไปจากสุโขทัยโดยมีพระเถระนามว่า “พระสุมนเถระ” นำพระพุทธศาสนาขึ้นมาเผยแผ่ยังเมืองเชียงใหม่

ภาพที่ 57 เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ หรือเจดีย์ทรงยอดดอกบัวตูม เจดีย์ประธานวัดมหาธาตุ สุโขทัย
ภาพที่ 58 เจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ หรือเจดีย์ทรงยอดดอกบัวตูม เจดีย์ประธานวัดเจดีย์เจ็ดแถว ศรีสัชนาลัย
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

4.2 พุทธศิลป์ล้านนา (พุทธศตวรรษที่ 19-23)

อาณาจักรล้านนาเริ่มต้นเมื่อพญามังรายจากแคว้นโยนก (เชียงราย) เข้ายึดครองแคว้นหริภุญชัยได้ พระองค์จึงได้รวบรวมแคว้นโยกนก (เชียงราย) และแคว้นปิง (หริภุญชัย) เข้าด้วยกัน และสถาปนาเมืองแห่งใหม่ขึ้น คือ “เชียงใหม่” ใน พ.ศ. 1839 นับเป็นการเริ่มต้นของอาณาจักรล้านนาอย่างแท้จริง อาณาจักรนี้มีความเจริญรุ่งเรืองตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 19 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 22 จึงตกอยู่ภายใต้การปกครองของพม่าเป็นเวลากว่า 200 ปี ภายหลังจึงอยู่ภายใต้การปกครองของกรุงเทพฯ ในสมัยรัตนโกสินทร์

ในเอกสารประกอบการสอนนี้จะกล่าวถึงเฉพาะพุทธศิลป์ที่เกิดขึ้นในสมัยที่อาณาจักรล้านนาปกครองต้นเองอันแสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองและความเป็นเอกลักษณ์ที่ชัดเจนของพุทธศิลป์ล้าน โดยสามารถจำแนกประเภทได้ดังนี้

1. พระพุทธรูป ตามทฤษฎีการแบ่งรูปแบบของพระพุทธรูปศิลปะล้านนาที่ได้รับการยอมรับโดยทั่วไป แบ่งออกเป็น 2 แบบด้วยกัน คือ **เชียงแสนรุ่นแรก (เชียงแสนสิงห์ 1)** และ **เชียงแสนรุ่นหลัง (เชียงแสนสิงห์ 2)** โดยการกำหนดชื่อนี้เกิดจากช่วงที่เริ่มมีการศึกษาเกี่ยวกับพระพุทธรูปล้านนาพบกลุ่มพระพุทธรูปในพื้นที่เมืองโบราณเชียงแสน (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ มปป.,: 6-7, 14, 77) แต่ต่อมามีการศึกษาและพบโบราณวัตถุแบบทำนองเดียวกันกระจายตัวอยู่ทั่วไปในดินแดนล้านนา อย่างไรก็ตามก็ยังมีการเรียกตามชื่อเดิมและเป็นที่เข้าใจในวงวิชาการว่าหมายถึงศิลปะล้านนา

1.1 พระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นแรก (เชียงแสนสิงห์ 1) เป็นพระพุทธรูปรุ่นแรกที่เกิดขึ้นในศิลปะล้านนา ราวพุทธศตวรรษที่ 19 โดยมีแรงบันดาลใจสำคัญมาจากพระพุทธรูปศิลปะพุกามซึ่งเป็นสายอิทธิพลจากศิลปะปาละอีกทอดหนึ่ง (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556: 269-271) มีพุทธลักษณะสำคัญคือ พระพักตร์ค่อนข้างกลม พระเนตรเหลือบต่ำ พระขนงโก่ง พระนาสิกโด่ง พระโอษฐ์เล็กเป็นรูปกระจับ พระหนุเป็นปม (คางเป็นปม) พระเกศาขมวดเป็นวงก้นหอยขนาดค่อนข้างใหญ่เวียนประทักษิณ นิยมทำพระรัศมีเป็นรูปดอกบัวตูมหรือเป็นทรงลูกแก้วกลม ส่วนพระวรกาย (ร่างกาย) อวบอ้วน ประทับนั่งในท่าขัดสมาธิเพชร ครองจีวรห่มเฉียงมีขอบเว้าลึกคล้ายรูปตัว (S) สังฆาฏิเป็นแผ่นขนาดเล็กเหนือพระถัน (หน้าอก) ชายแยกเป็นเขี้ยวตะขาบ พระพุทธรูปประทับนั่งนิยมทำปางมารวิชัย ประทับบนฐานดอกบัวที่มีกลีบใหญ่มีเกสรบัว (ภาพที่ 59)

ลักษณะสำคัญที่สะท้อนความเกี่ยวกับสัมพันธ์กับสายอิทธิพลปาละ-พุกาม คือ ประทับนั่งในท่าขัดสมาธิเพชร เป็นรูปแบบที่นิยมเป็นระเบียบแบบแผนในศิลปะปาละและศิลปะอินเดียภาคเหนืออื่นๆ มาโดยตลอด รัศมีเป็นรูปดอกบัวตูม ชายสังฆาฏิสั้นเหนือพระถันชายแยกเป็นเขี้ยวตะขาบ ประทับบนฐานดอกบัวมีกลีบขนาดใหญ่และมีเกสรบัว เป็นต้น ตัวอย่างสำคัญของพระพุทธรูปกลุ่มนี้ได้แก่ พระพุทธสิงค์ ที่ประดิษฐานภายในวิหารลายคำ วัดพระสิงห์ ใจกลางเมืองเชียงใหม่

ภาพที่ 59 พระพุทธสิหิงค์ ประดิษฐานอยู่ในวิหารลายคำ วัดพระสิงห์ เชียงใหม่
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

1.2 พระพุทธรูปแบบเชียงแสนรุ่นหลัง (เชียงแสนสิงห์ 2) เป็นพระพุทธรูปที่มีการเปลี่ยนแปลงพุทธลักษณะจากเชียงแสนสิงห์ 1 อย่างมีนัยสำคัญเนื่องจากได้รับแรงบันดาลในทางรูปแบบมาจากศิลปะสุโขทัย ซึ่งสัมพันธ์กับการรับพุทธศาสนาลังกาวงศ์ผ่านสุโขทัยด้วยเช่นกัน โดยพุทธลักษณะสำคัญที่สะท้อนความเป็นอิทธิพลจากพระพุทธรูปสุโขทัยได้แก่ พระพักตร์รูปไข่ พระรัศมีเป็นเปลว พระโอษฐ์บางลงและพยายามทำให้มีลักษณะหยักเป็นคลื่น พระวรกายยืดสูงขึ้นอย่างชัดเจน เปลี่ยนจากความนิยมประทับนั่งในท่าขัดสมาธิเพชรมาเป็นขัดสมาธิราบตามสายอิทธิพลศิลปะลังกาและสุโขทัย ครองจีวรห่มเฉียงสังฆาฏิเป็นแผ่นเล็กยาวจรดพระนาภี ชายแยกเป็นเขี้ยวตะขาบ ในด้านการกำหนดอายุพระพุทธรูปกลุ่มนี้ควรมีอายุอยู่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-21 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ล้านนาและสุโขทัยมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด ตัวอย่างสำคัญของพระพุทธรูปกลุ่มนี้ได้แก่ พระเจ้าเก้าตื้อ ประดิษฐานอยู่ภายในวัดสวนดอก นอกเมืองเชียงใหม่ พระเมืองแก้วโปรดให้สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2047 แล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2053 (ภาพที่ 60) (พระรัตนปัญญาเถระ 2510: 136)

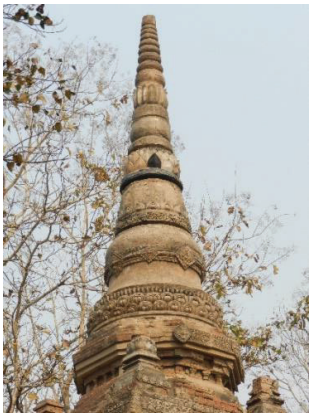
ภาพที่ 60 พระเจ้าเก้าตื้อ ประดิษฐานอยู่ภายในวัดสวนดอก นอกเมืองเชียงใหม่
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

2. สถาปัตยกรรม ในที่นี้จะอธิบายเฉพาะเจดีย์เป็นสำคัญเนื่องจากหลักฐานงานสถาปัตยกรรมยังคงหลงเหลือให้ศึกษาได้มากกว่าและมีความแท้ดั้งเดิมตั้งแต่แรกสร้างมากกว่าอุโบสถ-วิหารที่ทำจากเครื่องไม้และมีการพังทลายไปตามกาลเวลา โดยจะแสดงตัวอย่างเจดีย์องค์สำคัญที่เป็นตัวแทนของรูปแบบของรูปทรงนั้นๆ ได้แก่ เจดีย์ทรงปราสาทยอด เจดีย์ทรงระฆัง เจดีย์ทรงพิเศษ

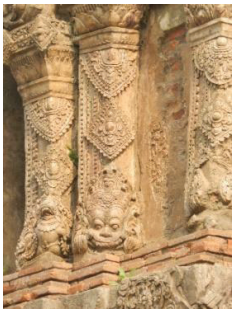
2.1 เจดีย์ทรงปราสาทยอด หมายถึงเจดีย์ที่มีเรือนธาตุและมีส่วนยอดเป็นเจดีย์ทรงระฆัง จึงเรียกว่า “เจดีย์ทรงปราสาทยอด” บางครั้งเรียกว่า “ปราสาทยอดเจดีย์” กรณีที่มีเจดีย์ขนาดเล็กประดับอยู่บนส่วนฐานหรือส่วนบนเรือนธาตุก็อาจจะเรียกว่า “เจดีย์ทรงปราสาทห้ายอด”

เจดีย์ทรงปราสาทห้ายอด เป็นเจดีย์ที่มีรูปแบบเฉพาะตัวที่เกิดขึ้นในศิลปะล้านนาในยุคเริ่มแรกราวพุทธศตวรรษที่ 19 โดยมีแรงบันดาลใจสำคัญมาจากศิลปะพุกาม มีตัวอย่างสำคัญที่เจดีย์ทรงปราสาทห้ายอด วัดป่าสัก อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย (ภาพที่ 61) โดยคติการสร้างเจดีย์ทรงปราสาทห้ายอดนั้นสันนิษฐานว่ามาจากอิทธิพล “เจติยวิหาร” ในศิลปะพุกาม (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2565: 505) อย่างไรก็ตามในพุกามนั้นโครงสร้างของเจดีย์จะมีขนาดใหญ่สามารถเข้าไปได้จริง ทว่าในศิลปะล้านนานั้นมีขนาดเล็กจนไม่สามารถเข้าไปได้ อย่างไรก็ตามลักษณะหลายประการก็ยังสะท้อนให้เห็นการรับอิทธิพลมากจากพุกาม

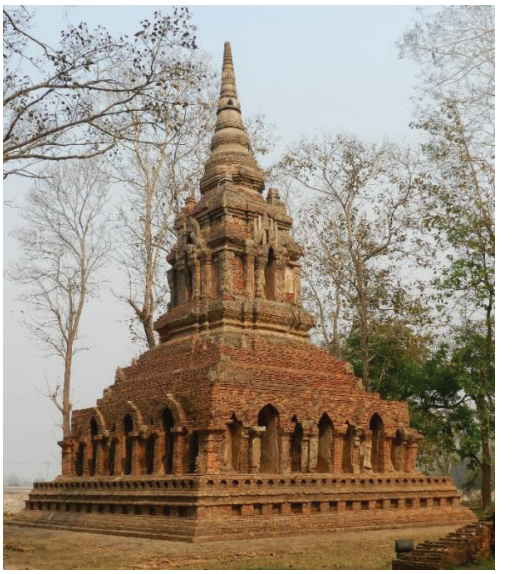
อย่างชัดเจน ได้แก่ การประดับ “สถูปิกะ” (เจดีย์จำลองขนาดเล็ก) ที่มุมบนเหนือเรือนธาตุ การทำซุ้มที่เรียกว่า “ซุ้มเคล็ก” (clec) หรือ “ซุ้มฝักเพกา” (สันติ เล็กสุขุม 2553: 89) การประดับปูนปั้นส่วนมุมของเรือนธาตุด้วย “กาบบน กาบล่าง ประจำยามอก” และมีการทำองค์ระฆังซ้อนกันและที่ไม่มีบัลลังก์ ส่วนองค์ระฆังมีการประดับส่วนที่เรียกว่า “ประจำยามรัดอก” เป็นต้น (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2565: 508)

องค์ระฆังไม่มีบัลลังก์
องค์ระฆังคาดด้วยประจำยามรัดอก

กาบบน กาบล่าง ประจำยามอก

ซุ้มเคล็ก” (clec) หรือ
“ซุ้มฝักเพกา

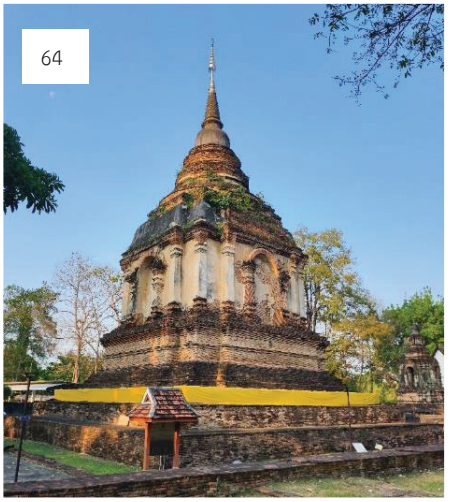
ภาพที่ 61 เจดีย์ทรงปราสาทห้ายอด วัดป่าสัก อำเภอเชียงแสน จังหวัดเชียงราย
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

เจดีย์ทรงปราสาทยอด หมายถึง เจดีย์ทรงปราสาทที่มีเพียงยอดองค์ระฆังยอดเดียว ปรากฏความนิยมตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้นมา โดยมีพัฒนาการต่อเนื่องมาจากเจดีย์ทรงปราสาทห้ายอดแต่ปรับเปลี่ยนให้เหลือเพียงยอดเดียว ด้วยการตัดสถูปิกะออกแทนที่ด้วยชั้นหลังคาลาดเอน อาจมีที่มาจากเอกสารที่กล่าวว่าในสมัยของพระเจ้าติโลกราชได้ทรงสร้างวัดเจดีย์หลวงขึ้นใหม่ และโปรดให้ก่อเจดีย์เป็นทรง “กระพุ่มยอดเดียว” (พระรัตนปัญญาเถระ 2510: 111) ในความหมายคือ แต่เดิมเจดีย์ส่วนใหญ่มักนิยมทำเป็นเจดีย์ทรงปราสาทห้ายอด มาในสมัยของพระองค์โปรดให้ทำให้เหลือเพียงยอดเดียว แต่เนื่องจากปัจจุบันเจดีย์หลวงส่วนยอดได้พังทลายลงมาเหลือเพียงบางส่วน ทำให้การจินตาการภาพต้องเทียบเคียงกับเจดีย์รูปทรงใกล้เคียงกันที่ปรากฏในเมืองเชียงใหม่และสร้างให้ห้วงเวลาไม่ห่างกัน ได้แก่ เจดีย์ประธานที่วัดเชียงมั่น หรือกู่พระเจ้าติโลกราชที่วัดมหาโพธาราม (ภาพที่ 62, 63, 64)

เป็นที่น่าสังเกตว่าเจดีย์ทรงปราสาทยอดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 นี้ปรากฏส่วนงานประดับฐานปูนปั้นเป็นรูปช้างล้อมฐาน ลักษณะดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นการรับเอาแนวคิดการทำฐานช้างล้อมมาจากสุโขทัย-ศรีสัชนาลัย และยังเป็นตัวแทนสำคัญที่สะท้อนความสัมพันธ์ด้านพุทธศาสนาระหว่างสองวัฒนธรรมได้อย่างดี

ภาพที่ 62 เจดีย์ทรงปราสาทยอด วัดเจดีย์หลวง จังหวัดเชียงใหม่
ภาพที่ 63 เจดีย์ทรงปราสาทยอด วัดเชียงมั่น จังหวัดเชียงใหม่
ภาพที่ 64 เจดีย์ทรงปราสาทยอด วัดมหาโพธาราม (วัดเจ็ดยอด) จังหวัดเชียงใหม่
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

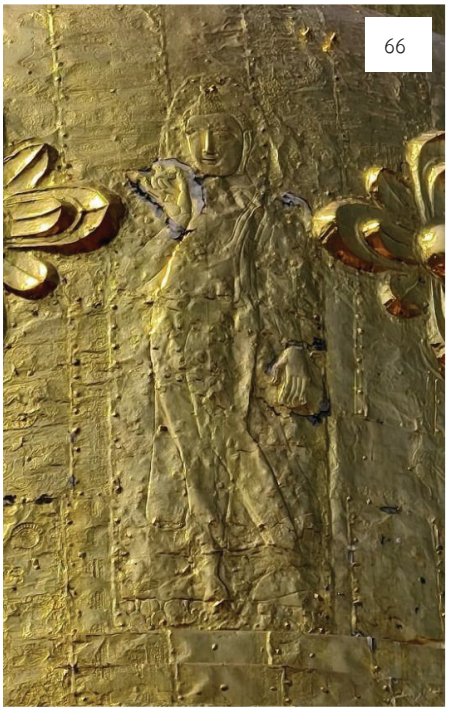
2.2 เจดีย์ทรงระฆัง ในศิลปะล้านนาสะท้อนอิทธิพลวัฒนธรรมพระพุทธศาสนาที่มีต้นแบบมาจากพุกามและสุโขทัยผสมผสานกัน โดยพื้นฐานแนวคิดการสร้างเจดีย์ทรงระฆังในทั้งสองแหล่งนั้นมีต้นทางมาจากลังกา เมื่อล้านนารับเอาอิทธิพลทางศาสนามาจึงเกิดการคิดค้นและผสมผสานรูปแบบของเจดีย์ทรงระฆังจนเกิดเป็นเอกลักษณ์ของตนเอง เหตุการณ์สำคัญสันนิษฐานว่าน่าจะเริ่มจากการที่พระเจ้ากือนา ทรงอาราธนาพระสุมนเถระซึ่งท่านไปศึกษาพระพุทธศาสนาจากเมืองพัน (เมาะตะมะ ประเทศพม่า) และได้เดินทางตามคำอาราธนาจากสุโขทัยขึ้นมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่ล้านนา ในราวพุทธศตวรรษที่ 20 ปรากฏหลักฐานชัดเจนในจารึกวัดพระยืน จังหวัดลำพูน จารึกหลักที่ 9 สมัยสุโขทัย รวมทั้งในคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์ (พระรัตนปัญญาเถระ 2510: 110-111)

เจดีย์ประธานของวัดพระธาตุหริภุญชัย (ภาพที่ 65) ถือเป็นต้นแบบของเจดีย์ทรงระฆังแบบล้านนาแท้ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2565: 513) มีรูปแบบที่ผ่านการออกแบบจนลงตัวเป็นเอกลักษณ์ของเจดีย์ทรงระฆังในศิลปะล้านนา คือ มีระบบฐานที่ซ้อนกันจำนวนมาก โดยฐานชั้นล่างสุดเป็นฐานบัวยืดสูงอยู่ในแผนผังยกเก็จ มีงานประดับเป็นเส้นคาดที่ฐานเรียกว่า “ลวดบัว” ซึ่งมีลักษณะเป็นแถบมุมแหลม เรียกว่า “ลวดบัวลูกแก้วอกไก่” และนิยมคาดไว้ที่ฐานจำนวน 2 เส้น โดยทั้งรูปแบบลวดบัวลูกแก้วอกไก่ และจำนอนที่คาดฐาน 2 เส้น เป็นรูปแบบสำคัญของงานประดับสถาปัตยกรรมในศิลปะล้านนาโดยแท้ ไม่เพียงแต่ที่ปรากฏบนฐานเจดีย์ทรงระฆังเท่านั้น ยังปรากฏในงานศิลปกรรมประเภทอื่นๆ ด้วยเช่นกัน นอกจากนี้ส่วนสำคัญที่เป็นเครื่องมือสำหรับแยกรูปแบบเจดีย์ทรงระฆังของล้านนากับศิลปะอื่นๆ คือ ส่วนรองรับองค์ระฆังที่ทำเป็นฐานบัวซ้อนลดหลั่น 3 ฐาน แต่ละฐานประดับด้วยลวดบัวลูกแก้วอกไก่ 2 เส้น

จะสังเกตได้ว่าส่วนฐานและส่วนรองรับองค์ระฆังมีสัดส่วนที่สูงมาก ส่งผลให้องค์ระฆังมาขนาดเล็กไปโดยปริยาย ซึ่งกรณีขององค์ระฆังของพระธาตุหริภุญชัยปรากฏหลักฐานสำคัญซึ่งสะท้อนการรับเอาอิทธิพลมากจากสุโขทัยอย่างชัดเจนคือ มีการสลักดุนแผ่นทองจังโกให้เป็นรูปพระลีลาซึ่งเป็นเอกลักษณ์ที่สำคัญในศิลปะสุโขทัย (ภาพที่ 66)

สำหรับงานช่างที่เป็นเอกลักษณ์สำคัญของพุทธศิลป์ล้านนาประการหนึ่งคือ นิยมนำแผ่นโลหะหรือที่เรียกว่า “ทองจังโก” มาหุ้มไว้ที่องค์เจดีย์

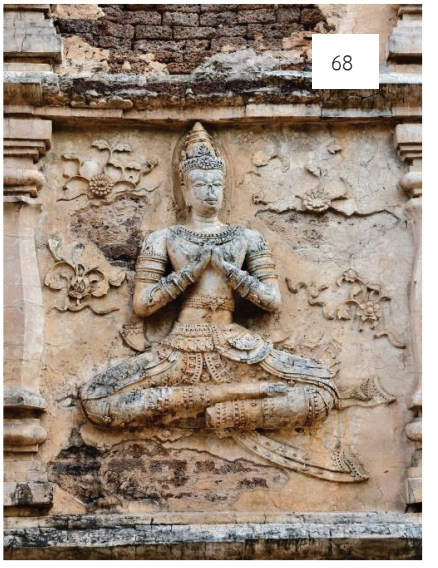
ภาพที่ 65 พระธาตุหริภุญชัย จังหวัดลำพูน
ภาพที่ 66 พระลีลาดุนนูนบนองค์ระฆังพระธาตุหริภุญชัย จังหวัดลำพูน
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

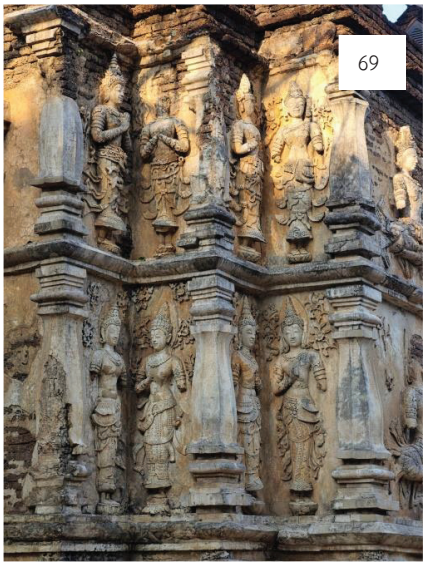
2.3 เจดีย์ทรงพิเศษ ในศิลปะล้านช่วงตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 21 เป็นต้น มีพัฒนาการของรูปแบบเจดีย์ที่หลากหลายมากขึ้น ทั้งที่อยู่ในผังกลมและผังหลายเหลี่ยม อย่างไรก็ตามมีเจดีย์องค์หนึ่งมีสถานะเป็นเจติยวิหารสร้างขึ้นเป็นกรณีพิเศษในวาระที่พระพุทธศาสนามีอายุครบ 2,000 ปี สร้างขึ้นโดยพระเจ้าติโลกราช เพื่อใช้เป็นสถานที่ทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 8 ของโลก และนับเป็นครั้งแรกในดินแดนประเทศไทย ตามประวัติกล่าวว่า พระเจ้าติโลกราชทรงส่งช่างไปถ่ายแบบมาจากเจดีย์พุทธคยาที่ประเทศอินเดีย (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2565: 528) ด้วยเหตุนี้รูปทรงของเจดีย์ประธานของวัดมหาโพธาราม (ภาพที่ 67) จึงมีความคล้ายคลึงกับเจดีย์พุทธคยา จุดสังเกตสำคัญคือ ยอดเจดีย์ทั้ง 5 องค์สร้างเป็นทรงศิขรสี่เหลี่ยมคางหมูประดับอามลกะ (รูปทรงมะขามป้อม) ซึ่งเป็นลักษณะรูปทรงและงานประดับสำคัญของศิลปะอินเดียภาคเหนือ ส่วนยอดศิขรทำเป็นเจดีย์ทรงระฆัง แสดงความเป็นพุทธสถาน

แนวความคิดการจำลองพุทธคยา สถานที่ตรัสรู้ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ปรากฏในเจดีย์ประธานองค์นี้ยังสะท้อนออกมาจากการปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ์ไว้ด้านหลังอาคารเช่นเดียวกับที่พุทธคยา สำหรับงานออกแบบที่แสดงถึงเหตุการณ์ตอนพระพุทธเจ้าตรัสรู้ยังสะท้อนมาจากรูปเทวดาปูนปั้นนูนสูง

ทั้งประทับยืนแต่ประทับนั่งล้วนหันหน้าและประนมมือไปสู่ต้นพระศรีมหาโพธิ์ซึ่งเป็นการสื่อความถึงว่าพระพุทธเจ้าทรงประทับอยู่ใต้ต้นพระศรีมหาโพธิ์ (ภาพที่ 68, 69)

ภาพที่ 67 วิหารมหาโพธาราม (วัดเจ็ดยอด) เชียงใหม่
ภาพที่ 68, 69 เทวดาปูนปั้นประดับผนังวิหารมหาโพธาราม (วัดเจ็ดยอด) เชียงใหม่
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

4.3 พุทธศิลป์อยุธยา (พุทธศตวรรษที่ 20-23)

อยุธยาเป็นอาณาจักรลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาที่มีทั้งอำนาจมาก สถาปนาขึ้นโดยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) เมื่อปี พ.ศ. 1893 ดำรงสถานะความเป็นราชธานีจนถึง พ.ศ. 2310 รวมอายุ 417 ปี มีกษัตริย์ปกครอง 5 ราชวงศ์ ด้วยระยะเวลาอันยาวนานหลายร้อยปี มีผลสำคัญต่อรูปแบบงานพุทธศิลป์ที่เกิดขึ้นและพัฒนาการจนสามารถแสดงความเป็นเอกลักษณ์ของตนเองได้อย่างโดดเด่น รวมทั้งเป็นต้นแบบแรงบันดาลใจถ่ายทอดไปสู่แว่นแคว้นใกล้เคียงอย่างมีนัยสำคัญ สำหรับการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ของอยุธยาสามารถนำมาใช้เป็นเครื่องมือกำหนดอการแบ่งยุคทางศิลปะได้เช่นกัน (ประยูร อุลุชาฎะ 2516: 143-146 และ เชนเพชรรัตน์ 2567: 1) กล่าวคือ

ศิลปะอยุธยาตอนต้น : ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึงรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

ศิลปะอยุธยาตอนกลาง : ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ถึงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม

ศิลปะอยุธยาตอนปลาย : ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ถึงเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2

แม้ว่าอยุธยาจะถูกข้าศึกเผาทำลายศูนย์กลางราชธานีไปแล้ว ทว่ายังคงหลงเหลืองานพุทธศิลป์ให้ทำการศึกษาอยู่มาก ในเอกสารประกอบการสอนนี้สามารถแบ่งประเภทของงานพุทธศิลป์อยุธยาได้แก่ พระพุทธรูป สถาปัตยกรรม และจิตรกรรมฝาผนัง

1. พระพุทธรูป ศิลปะอยุธยาตอนต้นราวพุทธศตวรรษที่ 20 รูปแบบของพระพุทธรูปมีแรงบันดาลใจสำคัญมาจากอิทธิพลของศิลปะขอมและลพบุรีเป็นสำคัญต่อมาไม่นานนักอิทธิพลของศิลปะสุโขทัยก็เข้ามามีบทและทำให้พุทธลักษณะเปลี่ยนแปลงไปอย่างมีนัยสำคัญ เข้าสู่พุทธศตวรราที่ 21 เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่ง นอกจากะมีพัฒนาการมาจากสมัยอยุธยาตอนต้นแล้ว ยังปรากฏว่าอิทธิลของศิลปะล้านนาเข้ามามีบทบาทเป็นอย่างมาก ในราวพุทธศตวรรษที่ 22 เข้าสู่สมัยอยุธยาตอนปลายพระพุทธรูปศิลปะอยุธยาได้มีพัฒนาการเป็นอย่างมากจนเกิดเป็นเอกลักษณ์ของตนเองอย่างชัดเจนและในที่สุดก็ส่งแรงบันดาลใจไปสู่ศิลปะกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์

1.1 พระพุทธรูปในศิลปะอยุธยาตอนต้น ในที่นี้หมายรวมถึงพระพุทธรูปที่เกิดขึ้นก่อนการสถาปนาอยุธยาเล็กน้อย โดยนักวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะกำหนดเรียกว่า “พระพุทธรูปแบบอู่ทอง” ซึ่งสามารถแบ่งกลุ่มย่อยได้เป็น 3 กลุ่ม คือ “พระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่นที่ 1” “พระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่นที่ 2” “พระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่นที่ 3” (สันติ เล็กสุขุม 2548: 151-152) วัสดุที่นิยมสร้างเป็นพระพุทธรูปได้แก่ หินทราย และโลหะสำริด

พระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่นที่ 1 เป็นพระพุทธรูปแบบที่เก่าที่สุดทั้ง 3 กลุ่ม คือ ยังคงมีความใกล้ชิดกับศิลปะขอมและลพบุรีเป็นอย่างมาก สังเกตได้จากพระพักตร์อยู่ในเค้าโครงสี่เหลี่ยม พระขนงต่อเป็นปีกกา

พระเนตรเกือบมองตรง พระนาสิกใหญ่ พระโอษฐ์กว้างและแบะ ขอบพระโอษฐ์ยกเป็นสันคม มีร่องไรพระมัสสุ โดยรวมแล้วพระพักตร์แสดงสีหน้าถมึงทึงหรือพระพักตร์ดุ มีกรอบไรพระเกศาเป็นแถบกว้าง พระเกศาเล็กคล้ายหนามขนุน รัศมีทำเป็นแบบทรงกรวยหรือไม่ก็ทำเป็นทรงดอกบัวตูมขนาดเล็ก พระวรกายล่ำสัน ครองจีวรห่มเฉียง พาดสังฆาฏิเป็นแผ่นขนาดใหญ่ยาวมาจรดพระนาภี ชายตัดตรง (ภาพที่ 70, 71)

๗๐

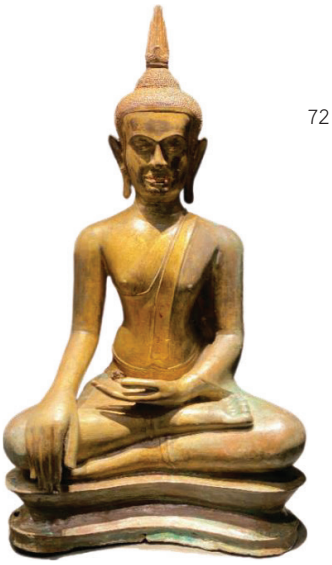
71

ภาพที่ 70 พระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่งที่ 1 กลุ่มมียอดรัศมีทรงกรวย ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

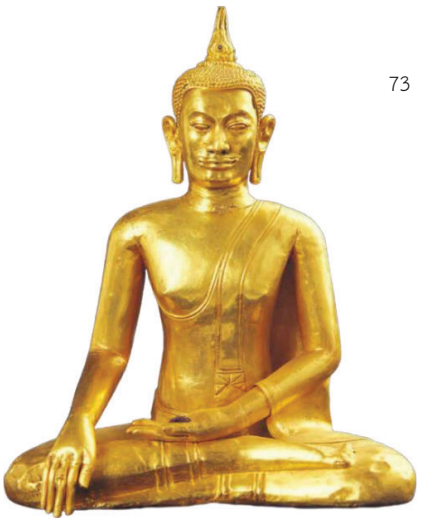
ภาพที่ 71 พระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่งที่ 1 กลุ่มมียอดรัศมียอดดอกบัวตูม ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

พระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่งที่ 2 โดยรวมแล้วมีพุทธลักษณะใกล้เคียงกับแบบอู่ทองรุ่นที่ 1 แต่สิ่งที่ต่างไปอย่างมีนัยสำคัญได้แก่ พระวรกายเพรียวบางขึ้น บั้นพระองค์คอด จุดสำคัญที่สุดคือการทำพระรัศมีเป็นเปลว ร่วมกับการปรากฏสังฆาฏิแผ่นเล็กยาวมาจรดพระนาภี ชายแยกเป็นเขี้ยวตะขาบ ซึ่งสองลักษณะดังกล่าวนี้เป็นสิ่งสำคัญที่บ่งบอกอิทธิพลของศิลปะสุโขทัยอย่างชัดเจน พระพุทธรูปกลุ่มนี้อาจจัดเป็นพระพุทธรูปในศิลปะอยุธยาตอนต้นอย่างแท้จริง เนื่องจากพบหลักฐานการทำสืบเนื่องมาอย่างน้อยถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 20 (ภาพที่ 70-71)

72

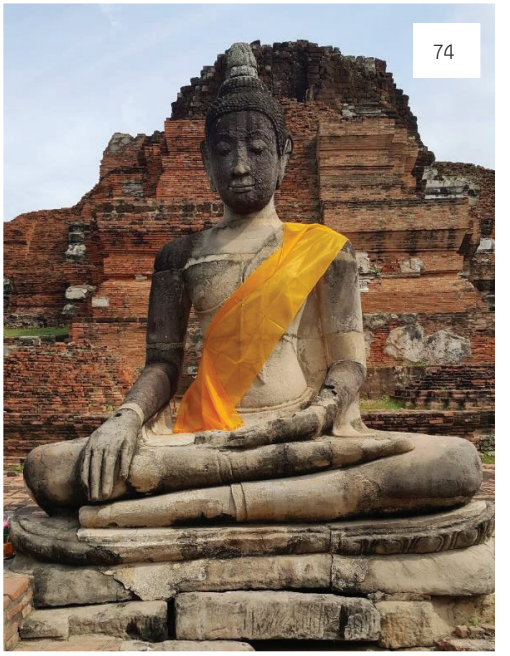
73

ภาพที่ 72 พระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่งที่ 2
ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ภาพที่ 73 พระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่งที่ 2 ทำจากทองคำดุนนูน พบในกรุพระปรางค์วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา
ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

พระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่นที่ 3 เป็นพระพุทธรูปที่มีสัดส่วนการสร้างมากที่สุดในสมัยอยุธยาตอนต้น จนอาจกล่าวได้ว่าเป็น “ศิลปะอยุธยาตอนต้นอย่างแท้จริง” (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2565: 389-393) โดยมีพัฒนาการสืบเนื่องมาจากพระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่นที่ 2 แต่สุนทรียภาพมีความใกล้เคียงกับศิลปะสุโขทัยมากกว่า คือ พระพักตร์เป็นรูปไข่รียาวโดยสมบูรณ์ พระรัศมีเป็นเปลวสูง พระเนตรเหลือบต่ำ พระขนงโก่ง พระนาสิกโด่งงุ้ม พระโอษฐ์เล็กและพยายามทำหยักเป็นคลื่น พระวรกายบอบบางสะโอดสะอง สังฆาฏิเป็นแผ่นขนาดเล็กยาวมาจรดพระนาภี ชายแยกเป็นเขี้ยวตะขาบ แต่อย่างไรก็ตามสิ่งที่ยังคงแสดงความสืบเนื่องมาจากพระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่นที่ 1 และ 2 คือ การทำไรพระศกเป็นแถบ พระเกศาขนาดเล็กคล้ายหนามขนุน พระชงฆ์เป็นสันคม (แข้งคม) นิยมประทับนั่งบนฐานบัวเกลี้ยง พระพุทธรูปกลุ่มนี้พบตัวอย่างที่สำคัญปรากฏอยู่ในระเบียงคดวัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา สร้างใน พ.ศ. 1917 (ภาพที่ 74) (พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา (เล่ม 1) 2534: 58) และยังคงนิยมต่อเนื่องมาจนถึงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 20 ตัวอย่างสำคัญปรากฏพระพุทธรูปขนาดต่างๆ เป็นจำนวนมาก ภายในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 75)

ภาพที่ 74 พระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่งที่ 3 วัสดุหินทราย ภายในระเบียงคด วัดมหาธาตุ พระนครศรีอยุธยา
ภาพที่ 75 พระพุทธรูปแบบอู่ทองรุ่งที่ 3 วัสดุนาค พบในกรุพระปรางค์วัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

1.2 พระพุทธรูปศิลปะอยุธยาตอนกลาง มีพัฒนาการมาจากศิลปะอยุธยาตอนต้น ซึ่งเป็นการผสมผสานระหว่างอิทธิพลศิลปะลพบุรีและศิลปะสุโขทัย ทว่าในศิลปะอยุธยาตอนกลางมีแหล่งบันดาลใจอีกแหล่งหนึ่งคือ ศิลปะล้านนา ทั้งรูปแบบและคติการสร้าง กำหนดอายุพระพุทธรูปกลุ่มนี้ได้ราวพุทธศตวรรษที่ 21

พุทธลักษณะสำคัญของพระพุทธรูปศิลปะอยุธยาตอนกลาง คือ พระพักตร์ค่อนข้างแป้นกลมกึ่งรูปไข่ พระโขนงโก่งพระเนตรเหลือบต่ำ ส่วนสำคัญที่แสดงความเป็นเอกลักษณะของพระพุทธรูปในศิลปะอยุธยาอย่างแท้จริงคือ “ช่องว่างระหว่างงอบเปลือกพระเนตรและพระขนงป้ายเป็นแผ่นขนาดใหญ่” พระโอษฐ์เกือบเป็นเส้นตรง พระโอษฐ์กว้าง ริมพระโอษฐ์บาง ปรากฏเส้นขอบยกเป็นสันรอบพระโอษฐ์ (ภาพที่ 76) ในสมัยนี้นิยมทำพระพุทธรูปประทับบนฐานสิงห์ ที่มีขนาดค่อนข้างใหญ่ (ภาพที่ 77) หรือไม่ก็ประดิษฐานบนฐานที่ทำประติมากรรมเล่าเรื่องในพุทธประวัติตอนมารผจญ (ภาพที่ 78) กรณีพระพุทธรูป

ประทับยืนเกิดการประดิษฐ์การแสดงพระหัตถ์ใหม่ขึ้น คือการยกพระหัตถ์และหันฝาพระหัตถ์แบออกทั้งสองข้าง เรียกว่า “ปางห้ามสมุทร” (ภาพที่ 79) ซึ่งลักษณะนี้จะทำสืบต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

สำหรับพระพุทธรูปที่แสดงอิทธิพลของศิลปะล้านนาอย่างชัดเจนคือ กลุ่มพระพุทธรูปประทับนั่งในท่าขัดสมาธิเพชร ซึ่งมีแรงบันดาลใจสำคัญมาจากกลุ่มพระพุทธรูปแบบเชียงแสนสิงห์ 1 หรือกลุ่มพระพุทธสิหิงค์ของล้านนา (ภาพที่ 80) นอกจากนี้ยังปรากฏว่ามีความนิยมทำพระพุทธรูปทรงเครื่องซึ่งนิยมมาก่อนในล้านนา โดยมีความสัมพันธ์พระสูตรที่ชื่อว่า “มหาชมพูบดีสูตร” ซึ่งมีเนื้อหาสำคัญเกี่ยวกับการเนรมิตพระวรกายของพระพุทธองค์ให้มีเครื่องประดับเป็นจำนวนมาก เพื่อสั่งสอนพญามหาชมพูบดีให้ละทิฐิมานะลง จึงเกิดเป็นพระพุทธรูปที่เรียกว่า “พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย” ในศิลปะอยุธยาตอนกลาง (ภาพที่ 81)

76

77

ภาพที่ 76 เศียรพระพุทธรูปศิลปะอยุธยาตอนกลาง ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
ภาพที่ 77 พระพุทธรูปประทับบนฐานสิงห์ ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

78

80

79

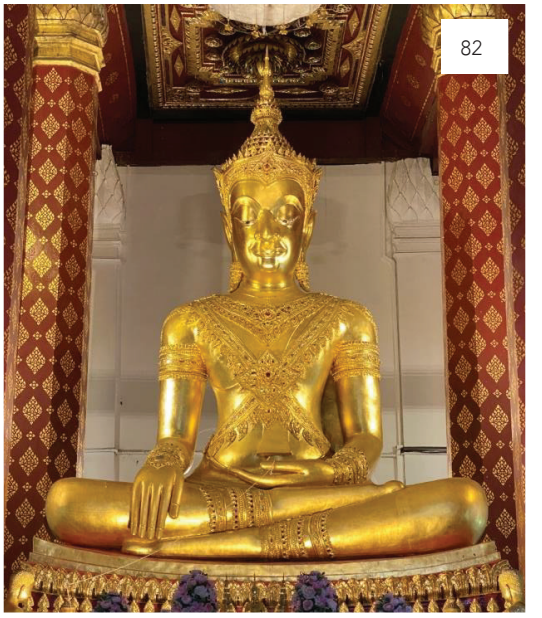
81

ภาพที่ 78 พระพุทธรูปทำฐานประติมากรรมเล่าเรื่อง ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
ภาพที่ 79 พระพุทธรูปขัดสมาธิเพชร ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา
ภาพที่ 80 พระพุทธรูปปางห้ามสมุทร ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา
ภาพที่ 81 พระพุทธรูปทรงเครื่องน้อย ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

1.3 พระพุทธรูปศิลปะอยุธยาตอนปลาย มีพัฒนาการจนเกิดความโด่ดเด่นเป็นเอกลักษณ์คือ พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ หรือแต่เดิมนิยมเรียกว่า พระพุทธรูปทรงเครื่องใหญ่ เพื่อให้แตกต่างจากพระพุทธรูปทรงเครื่องน้อยที่นิยมสร้างในสมัยอยุธยาตอนกลาง โดยพุทธลักษณะสำคัญที่แสดงความเป็นศิลปะอยุธยาตอนปลายอย่างชัดเจน ได้แก่ พระพักตร์ยาวเป็นรูปไข่ พระนลาฏกว้าง พระขนงโก่งเป็นอย่างมาก พระเนตรเหลือบต่ำแต่มีเปลือกพระเนตรเป็นแผ่นขนาดใหญ่ รับกับช่องว่างระหว่างขอบเปลือกพระเนตรที่ขยายแถบใหญ่ขึ้นกว่าพระพุทธรูปในศิลปะอยุธยาตอนกลางด้วยเช่นกัน พระนาสิกโด่งและใหญ่ขึ้น พระโอษฐ์หยักและจีบมุมบนจนกลายเป็นรูปกระจับ ส่วนมุมกลางพระโอษฐ์บนโค้งเว้าลงมามากเป็นพิเศษ จนบางองค์เกือบทำเป็นมุมแหลม ทำให้มองแล้วคล้ายกับปากครุฑ (ภาพที่ 82, 83)

มีการประดับประดาเครื่องทรงเป็นอย่างมาก ส่วนสำคัญได้แก่ มงกุฎทรงแหลมสูงมาก กุณฑล ทรงกรองศอ สังวาลไขว้ ทับทรวง พาหุรัด ทองพระกร ทองพระบาท และพระธำมรงค์ทรงครบทั้ง 10 นิ้ว ในกรณีของพระพุทธรูปประทับยืนยิ่งปรากฏความวิจิตรมากยิ่งขึ้นด้วยการเพิ่มส่วนประดับที่เรียกว่า สุวรรณกระถอบ ชายไหว ชายแครง และฉลองพระบาทเชิงงอน เป็นต้น (ภาพที่ 84, 85, 86) องค์ประกอบเครื่องประดับที่กล่าวมานี้ต่อไปจะมีพัฒนาการมากยิ่งขึ้นในศิลปะรัตนโกสินทร์

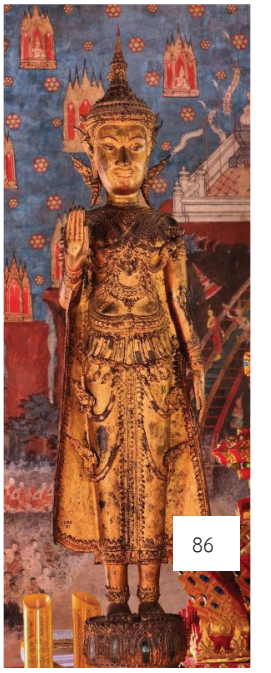

ภาพที่ 82 พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ ในพระอุโบสถวัดหน้าพระเมรุ พระนครศรีอยุธยา
ภาพที่ 83 พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

84

85

86

ภาพที่ 84 พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเจ้าสามพระยา
ภาพที่ 85 พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ ในพระอุโบสถวัดปากน้ำภาษีเจริญ กรุงเทพฯ
ภาพที่ 86 พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ ในอุโบสถวัดประตูสาร สุพรรณบุรี
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

2. สถาปัตยกรรม ศิลปะอยุธยาปรากฏงานสถาปัตยกรรมหลงเหลือให้ศึกษาเป็นจำนวนมาก เช่นเดียวกับพระพุทธรูป โดยเจดีย์เป็นงานสถาปัตยกรรมที่มีจำนวนมากและมีความหลากหลายมากที่สุด หลักฐานที่มีจำนวนรองลงมาคืออาคารหลังคาคลุม ดังนั้นในเอกสารประกอบการสอนนี้จะอธิบายเนื้อหาตามลำดับดังนี้

2.1 เจดีย์ศิลปะอยุธยาตอนต้น เป็นช่วงเวลาที่มีให้ความสำคัญในการสร้าง “ปรางค์” เป็นประธานของวัด โดยเฉพาะวัดที่พระมหากษัตริย์ทรงโปรดให้สร้างขึ้น ซึ่งรูปแบบของปรางค์ในสมัยนี้มีพัฒนาการคลี่คลายมาจากปรางค์ของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุลพบุรี ด้วยเหตุแห่งพัฒนาการทางรูปแบบที่สืบต่อกันมาทำให้หลักฐานการสร้างปรางค์ในอยุธยาตอนต้นช่วยเป็นเครื่องมืออธิบายว่าพระเจ้าอู่ทองผู้สถาปนากรุงศรีอยุธยาน่าจะเป็นเจ้านายที่ครองอยู่ที่ลพบุรีมาก่อน

พระปรางค์องค์สำคัญที่สร้างในสมัยอยุธยาตอนต้นมักมีปรากฏประวัติการสร้างในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ได้แก่ พระปรางค์วัดพุทไธสวรรย์ (พ.ศ. 1896) พระปรางค์วัดพระราม (พ.ศ. 1912) พระปรางค์วัดมหาธาตุ (พ.ศ. 1917) พระปรางค์วัดราชบูรณะ (พ.ศ. 1967) (ภาพที่ 87, 88)

รูปแบบสำคัญของปรางค์ในศิลปะอยุธยาตอนต้นคือ มีรูปทรงคล้ายฝักข้าวโพดซึ่งมีพัฒนาการมาก่อนแล้วในพระปรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุลพบุรีดังที่กล่าวไปแล้ว ที่เป็นเช่นนั้นเนื่องจากมีการซ้อนฐานขึ้นสูง ได้แก่

ส่วนฐาน ประกอบไปด้วยฐานล่างสุดเป็นฐานขนาดใหญ่รองรับเจดีย์หลายองค์ เรียกว่า “ฐานไพที” ส่วนฐานขององค์ปรางค์ทำเป็นฐานบัวจำนวน 3 ฐานลดหลั่นกัน แต่ละชั้นคาดด้วยลวดบัวลูกฟักขนาดใหญ่เป็นแถบอยู่ตรงกลางเกือบเต็มท้องไม้

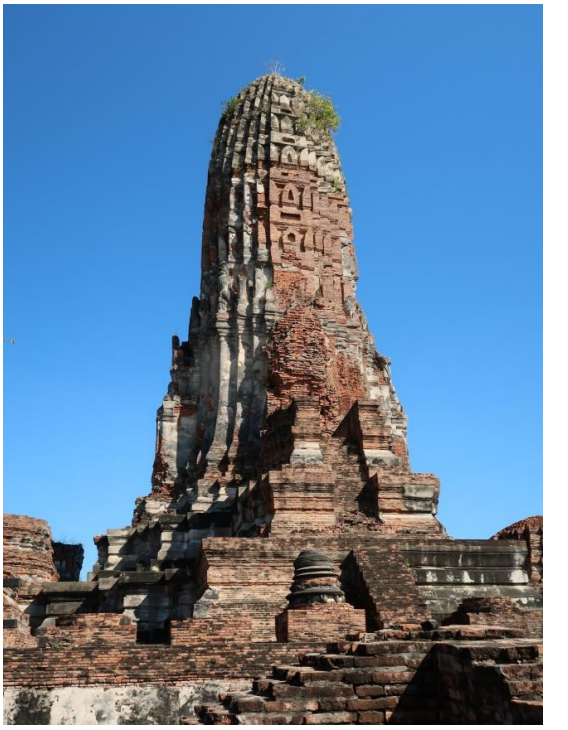
ส่วนกลาง คือส่วนที่เรียกว่า “เรือนธาตุ” (ห้องสี่เหลี่ยม) มีมุมประธานขนาดใหญ่กว่ามุมบริวาร ด้านหน้าเรือนธาตุมีมุขยื่นออกไปทางทิศตะวันออก ซึ่งมีบันไดทางขึ้นจากด้านล่างมาสู่มุข 3 ทาง เป็นที่มาของชื่อเรียก “ตรีมุข” ลักษณะนี้เป็นเอกลักษณ์สำคัญอย่างหนึ่งของปรางค์สมัยอยุธยาตอนต้นซึ่งจะไม่ปรากฏในศิลปะขอม

ส่วนยอด เป็นการจำลองเรือนธาตุซ้อนลดหลั่นกันขึ้นไปจำนวน 5 ชั้น แสดงสัญลักษณ์ของความเป็นปราสาท (เรือนฐานันดรสูง) งานประดับที่น่าสนใจในส่วนนี้ซึ่งสะท้อนความเป็นปรางค์ได้อย่างดีคือ บรรพแถลง (แผ่นสามเหลี่ยมที่อยู่ตรงกลางของแต่ละชั้น) กลีบขนุน (แผ่นสามเหลี่ยมพับครึ่งอยู่ตรงมุมของแต่ละชั้น) นอกจากนี้ปรางค์ในศิลปะอยุธยาตอนต้นยังมีการประดับครุฑแบกที่มุมส่วนเหนือเรือนธาตุซึ่งไม่ปรากฏในศิลปะขอมเช่นกัน

นอกจากปรางค์ประธานแล้วยังปรากฏว่าวัดหลวงเหล่านี้นิยมสร้างเจดีย์บริวารในลักษณะประดิษฐานในตำแหน่งที่สมมาตรรายลอมทุกทิศ ทั้งยังมีการทำระเบียงคดล้อมรอบเพื่อแยกอาณาบริเวณของปรางค์กับพื้นที่ภายนอกของวัด (ภาพที่ 89) ลักษณะดังกล่าวนี้สะท้อนแนวคิดเรื่องความเป็นศูนย์กลางจักรวาลตามคติพุทธศาสนา ด้วยเหตุนี้ปรางค์ประธานจึงมีความหมายถึงเขาพระสุเมรุอันเป็นแกนกลางจักรวาลและบนยอดเขาพระสุเมรุก็มี “พระจุฬามณีเจดีย์” ซึ่งเป็นพระเจดีย์บนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ประดิษฐานพระเกศาธาตุ และพระเขี้ยวแก้วของพระพุทธเจ้า

ภาพที่ 87 ปรางค์ประธานวัดราชบูรณะ

ภาพที่ 88 ปรางค์ประธานวัดพระราม

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 89 โมเดลจำลองแผนผังและสิ่งก่อสร้างวัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

2.2 เจดีย์ศิลปะอยุธยาตอนกลาง ในสมัยนี้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ โดยความนิยมสร้างปรางค์เป็นประธานของวัดลดน้อยลง เนื่องจากอิทธิพลการสร้างเจดีย์ทรงระฆังจากสุโขทัยเข้ามาแทนที่ ตัวอย่างที่สำคัญเด่นชัดที่สุดคือ เจดีย์ประธานภายในวัดพระศรีสรรเพชญ ซึ่งไม่เพียงเปลี่ยนมาสร้างเจดีย์ทรงระฆังแล้วยังสร้างเจดีย์ประธานเรียงกันถึง 3 องค์ โดยเจดีย์ประธานวัดพระศรีสรรเพชญซึ่งวัดที่อยู่ในเขตพระราชวังกรุงศรีอยุธยา มีประวัติการสร้างอย่างชัดเจนปรากฏในพระราชพงศาวดาร ว่าเริ่มก่อนสร้างในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 พ.ศ. 2035 มีรูปแบบที่กล่าวได้ว่าเป็นเอกลักษณ์ของเจดีย์ทรงระฆังในศิลปะอยุธยาอย่างแท้จริง (ภาพที่ 90)

ส่วนฐาน ทำเป็นฐานเขียงในผังกลมซ้อนลดหลั่นกัน 3 ชั้น ตามด้วยฐานบัว 1 ฐาน

ส่วนกลาง เป็นส่วนรองรับองค์ระฆังที่เป็นชุดมาลัยเถา 3 ชั้นอยู่ในผังกลม มาลัยเถาคือส่วนลวดบัวที่เป็นลูกแก้วกลมขนาดใหญ่ที่วางซ้อนกัน 3 วง (เหมือนหวายผ่าซีกหรือเหมือนกำไล) มองแล้วคล้ายพวงมาลัยวางซ้อนกันจึงเป็นที่มาของคำเรียกว่า “มาลัยเถา” ส่วนนี้เองที่เป็นลักษณะเฉพาะของเจดีย์ทรงระฆังศิลปะอยุธยา ต่างจากศิลปะสุโขทัยที่จะเป็น “บัวถลา 3 ชั้น”และเจดีย์ทรงระฆังศิลปะล้านนาจะเป็น “ชุดฐานบัวคว่า-บัวหงาย 3 ชั้น” ถัดจากส่วนรับองค์ระฆังเป็นฐานบัวเตี้ยๆ ตามด้วยองค์ระฆังขนาดใหญ่เรียบง่าย

ส่วนยอด เริ่มจากส่วนที่เรียกว่า “บัลลังก์” มีลักษณะเป็นฐานบัวในผังสี่เหลี่ยม มีก้านฉัตร รอบๆ ก้านฉัตรมีเสาหาร (เสากลมขนาดเล็ก) รองรับบัวฝาละมี ลักษณะนี้เป็นแบบเฉพาะศิลปะอยุธยาเช่นเดียวกัน ต่อจากบัวฝาละมีเป็นปล้องไฉนทรงกรวยแหลมขึ้นไป จบด้วยปลียอด มีข้อสังเกตว่าปล้องไฉนศิลปะอยุธยาแต่ละปล้องจะมีจังหวะห่างโดยมีท้องไม้แทรกต่างจากศิลปะอื่นๆ ทั้งสุโขทัยและล้านนาจะทำชิดติดกัน

นอกจากนี้เจดีย์ระฆังศิลปะอยุธยาตอนกลางยังปรากฏความนิยมทำมุขและบันไดทางขึ้นยื่นออกมาจากส่วนรองรับองค์ระฆังทั้ง 4 ด้าน สันหลังคามุขประดับด้วยเจดีย์จำลองขนาดเล็ก (สถูปิกะ) สะท้อนความสัมพันธ์กับเจดีย์ทรงปราสาทยอดในศิลปะล้านนาด้วยเช่นกัน

พัฒนาการถัดมาในช่วงสมัยอยุธยาตอนกลางพบว่าช่างอยุธยานำรูปแบบของเจดีย์ทรงระฆังประยุกต์กับเจดีย์ทรงปรางค์สมัยอยุธยาตอนต้นและเจดีย์ทรงปราสาทห้ายอดของล้านนา ผลที่ได้คือเจดีย์ที่มีเอกลักษณ์เฉพาะอยุธยา คือเจดีย์ทรงใหม่ที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนในศิลปะใด เรียกว่า “เจดีย์เพิ่มมุม” มีตัวอย่างสำคัญที่ เจดีย์ศรีสุริโยไท (ภาพที่ 91) สร้างในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เพื่อเทิดพระเกียรติและเป็นที่ระลึกถึงพระสุริโยไท พระอัครมเหสีที่ทรงสละพระชนชีพในคราวศึกพระเจ้าตะเบงชเวตี้ ซึ่งจุดสำคัญที่มีความเป็นเอกลักษณ์โด่เด่นที่สุดคือ องค์ระฆังมีการบากมุม ต่อไปจะเป็นแรงบันดาลใจให้กับเจดีย์เพิ่มมุมและเจดีย์ทรงเครื่องในศิลปะอยุธยาตอนปลาย

ภาพที่ 90 เจดีย์ประธานวัดพระศรีสรรเพชญ พระนครศรีอยุธยา
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 91 เจดีย์ศรีสุริโยไท พระนครศรีอยุธยา
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

2.3 เจดีย์ศิลปะอยุธยาตอนปลาย ในช่วงสมัยอยุธยาตอนปลายเป็นช่วงเวลาที่บ้านเมืองผ่านการสร้างวัดมาแล้วจำนวนมากทั้งในเกาะเมืองและภายนอกเกาะเมือง ด้วยเหตุนี้งานสร้างหรือสถาปนาวัดวาอารามขึ้นมาใหม่จึงไม่ค่อยปรากฏ โดยมากจะเป็นงานบูรณะจากสิ่งก่อสร้างที่มีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้นและตอนกลาง ในส่วนของเจดีย์ด้วยเช่นกัน ไม่นิยมสร้างเจดีย์ขนาดใหญ่อีกต่อไป มักจะปรากฏการสร้างเจดีย์ที่มีขนาดย่อม หรือขนาดเล็ก แทรกอยู่ในผังบริเวณพื้นที่ว่างเท่าที่แต่ละวัดจะพอมีเหลืออยู่ จึงมักปรากฏว่าเจดีย์ในสมัยอยุธยาตตอนปลายจะไม่อยู่ในแผนผังที่เป็นระเบียบมากนัก

รูปทรงของเจดีย์ในศิลปะอยุธยาตอนปลายมีความสืบเนื่องมาจากสมัยก่อนหน้า อันได้แก่ เจดีย์ทรงปรางค์ เจดีย์ทรงปราสาทยอด เจดีย์ทรงระฆัง เจดีย์ทรงเพิ่มมุม-ย่อมุม แต่ที่เป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นใหม่ในสมัยนี้คือ “เจดีย์ทรงเครื่อง”

รูปแบบสำคัญของเจดีย์ที่สร้างในสมัยอยุธยาตอนปลายที่มีร่วมกันคือ “ระเบียบการทำฐานสิงห์ซ้อนกันจำนวน 3 ฐาน” ต่อขึ้นไปจึงเป็นลักษณะเฉพาะของเจดีย์รูปทรงนั้นๆ เช่น เจดีย์ทรงปรางค์ก็เป็นเรือนธาตุและยอดปรางค์ (ภาพที่ 92) เจดีย์ทรงระฆังก็จะทำเป็นทรงระฆังกลมยืดสูง (ภาพที่ 93) ทรงกลีบมะเฟือง (ภาพที่ 94) หรือมิเช่นกันก็ทำเป็นองค์ระฆังแบบบากมุมตามแบบอิทธิพลของเจดีย์เพิ่มมุม-ย่อมุม ซึ่งในศิลปะอยุธยาตอนปลายมักจะปรากฏการเพิ่มมุม-ย่อมุม จำนวน 12 มุม จึงเป็นที่มาของชื่อเรียก “เจดีย์ย่อมุมไม้ 12” (ภาพที่ 95)

สำหรับเจดีย์ทรงเครื่องซึ่งเป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาตอนปลายอย่างแท้จริง หมายถึง เจดีย์ทรงระฆัง หรือ เจดีย์เพิ่มมุม-ย่อมุม ที่มีการประดับประดาด้วยลวดลายปูนปั้นจำนวนมากละเอียดลออ โดยส่วนสำคัญที่ใช้กำหนดเรียกเจดีย์ทรงนี้ คือ ฐานสิงห์ 3 ฐาน มีส่วนงานประดับรูปกลีบบัวซ้อนสลับฟันปลาก่อนจะถึงองค์ระฆัง เรียกว่า “บัวทรงคลุ่ม” ถัดขึ้นไปเป็นองค์ระฆังซึ่งมีรูปแบบที่หลากหลายได้แก่ องค์ระฆังทรงกลม องค์ระฆังบากมุม องค์ระฆังประดับริ้วคล้ายกลีบมะเฟือง นอกจากนี้แล้วส่วนยอดซึ่งเดิมเป็นปล้องไฉนมีการปรับเปลี่ยนเป็น “บัวทรงคลุ่มเถา” โดยเป็นแนวคิดการออกแบบโดยประยุกต์จากบัวทรงคลุม นำมาย่อขนาดและจัดเรียงกันเป็นเถาขึ้นไปจำนวนหลายชั้น ถัดขึ้นไปเป็นส่วนของปลีและปลียอดโดยมีลูกแก้วคั่นอยู่ตรงกลาง

ภาพที่ 92 เจดีย์ทรงปรางค์ วัดพุทไธสวรรค์ พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 93 เจดีย์ทรงเครื่ององค์ระฆังกลม วัดแดง พระนครศรีอยุธยา

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 94 เจดียทรงเครื่ององค์ระฆังมีริ้ว วัดภูเขาทอง พระนครศรีอยุธยา

ภาพที่ 95 เจดียทรงเครื่องย่อมุมไม้ 12 วัดไผ่ล้อม เพชรบุรี

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

2.4 อาคารหลังคาคลุม ปรากฏเป็นจำนวนมากแต่ก็มักอยู่ในสภาพที่ปรักหักพังรวมทั้งอาคารหลักคาคลุมประเภทอุโบสถ-วิหาร ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากภัยสงครามในคราวเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310 ที่เกิดการผลทำลายราชธานีกรุงศรีอยุธยา ส่วนหนึ่งเป็นผลจากความเสื่อมโทรมตามระยะเวลาที่ผ่านมากว่า 400 ปีตลอดสถานะความเป็นราชธานี โดยอาคารหลังคาคลุมประเภทอุโบสถ-วิหารที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้นและตอนกลางแทบจะไม่หลงเหลือหลักฐานไม่มากนัก แต่จะพบตัวอย่างที่สร้างในสมัยอยุธยาเป็นจำนวนมาก

ตัวอย่างของรูปแบบอาคารหลังคาคลุมที่สร้างขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้นถึงตอนกลางที่สำคัญ คือ พระวิหารหลวงของวัดพระศรีสรรเพชญ์ (ภาพที่ 96) ซึ่งมีประวัติการสร้างที่ชัดเจนในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 โดยรูปแบบสำคัญของการก่อสร้างอาคารหลังคาคลุมในสมัยอยุธยาตอนต้นและตอนกลางมักจะก่อผนังไม่หนา จึงยังไม่สามารถทำช่องหน้าต่างได้ แต่จะแก้ปัญหาด้วยการก่อเป็นช่องแสงเพื่อให้แสงสว่างและลมลอดผ่านได้ นอกจากนี้ยังปรากฏการทำเสารองรับเครื่องบนหลังคาจำนวนมาก ทั้งที่อยู่ภายในอาคารเรียกว่า “เสาร่วมใน” และส่วนที่รองรับชายคาปีกนกเรียกว่า “เสาพาไล” เสาเหล่านี้นิยมทำเป็นเสากลมประดับยอดเสาด้วยบัวหัวเสา มีรูปแบบเป็นทรงดอกบัวซ้อนกลีบเรียกว่า “บัวโถ”

ภาพที่ 96 พระวิหารหลวงวัดพระศรีสรรเพชญ พระนครศรีอยุธยา
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

สำหรับอุโบสถ-วิหารในศิลปะอยุธยาตอนปลายพบจำนวนมาก และหลายแห่งยังคงอยู่ในสภาพที่ค่อนข้างที่สมบูรณ์มีตัวอย่างสำคัญโดยมากอยู่ในหัวเมืองนอกราชธานี เนื่องจากได้รับผลกระทบจากสงครามครั้งเสียกรุงน้อย ตัวอย่างที่สำคัญ ได้แก่ อุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม เพชรบุรี (ภาพที่ 97) อุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม เพชรบุรี (ภาพที่ 98) อุโบสถวัดสระบัว เพชรบุรี (ภาพที่ 99) รวมทั้งศาลาการเปรียญวัดใหญ่สุวรรณาราม เพชรบุรี (ภาพที่ 100)

รูปแบบสำคัญของอาคารหลังคาคลุมในสมัยอยุธยาโดยเฉพาะอุโบสถ-วิหาร โครงสร้างของอาคารนิยมทำเป็นรูปทรงที่แอ่นโค้งตั้งแต่ส่วนฐานจนถึงหลังคา เรียกว่า “ตกท้องเรือสำเภา” ซึ่งที่มาน่ามีแรงบันดาลใจจากรูปทรงของเรือสำเภาจีนที่เข้ามาค้าขายกับอยุธยา ข้อสังเกตที่สำคัญอีกประการคือ สมัยนี้มีการก่อผนังอาคารที่หนาขึ้นเพื่อรับเครื่องบนจึงส่งผลให้สามารถทำช่องหน้าต่างได้ เทคนิคดังกล่าวนี้สันนิษฐานว่าเริ่มขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งเป็นสมัยที่มีการรับเอาวิทยาการจากตะวันตกมาประยุกต์ใช้ นอกจากนี้รูปแบบของช่องประตูหน้าต่างสมัยอยุธยาตอนปลายปรากฏความนิยมทำรูปทรงยอดแหลมคล้ายกลีบบัว ซึ่งเป็นรูปแบบที่ได้รับอิทธิพลจากเปอร์เซียและเป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ด้วยเช่นกัน

อย่างไรก็ตามในกรณีของอุโบสถขนาดเล็กพบว่าไม่นิยมทำช่องหน้าต่างมีเฉพาะประตูทางเข้าด้านหน้าเท่านั้น รูปแบบนี้เรียกว่า “อุโบสถแบบมหาอุด” สำหรับรูปแบบของเสาก็พบว่าเปลี่ยนแปลงไปจากสมัยอยุธยาตอนต้นและตอนกลาง คือ ทำเป็นเสาแบบย่อมุมประดับบัวหัวเสาที่ลักษณะเป็นกลีบบัวยาวและปลายแหลม ลักษณะดังกล่าวนี้เรียกว่า “บัวแวง” ส่วนการมุงกระเบื้องหลังคา มีรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์ของศิลปะอยุธยาตอนกลายคือ ใช้กระเบื้องกาบกล้วย (กระเบื้องกาบู) และกระเบื้องเชิงชาย

ส่วนของหน้าบันนิยมทั้งวัสดุที่ทำจากปูนปั้นและเครื่องไม้ โดยลวดลายนิยมเป็นอย่างมากคือ “ลายก้านขดออกซ่อหางโต” สำหรับรูปบุคคลประธานที่ประดับอยู่ตรงกลางหน้าบันในวัดหลวงมักทำเป็นรูปพระนารายณ์ทรงสุบรรณ หรือนารายณ์ทรงครุฑ (ภาพที่ 101)

นอกเหนือจากอุโบสถ-วิหารแล้ว ยังปรากฏตัวอย่างอาคารศาลาการเปรียญเครื่องไม้หลังหนึ่งซึ่งมีความงดงามเป็นอย่างยิ่ง คือ ศาลาการเปรียญของวัดใหญ่สุวรรณาราม เพชรบุรี (102) ทำเป็นรูปทรงแอ่นโค้งแบบเรือสำเภา มีการทำมุขยื่นออกมาและมีเสาทะลุหลังคามารองรับ เรียกว่า “มุขประเจิด” ซึ่งเป็นเทคนิคที่นิยมในสมัยอยุธยาตอนปลายเช่นกัน อาคารหลังนี้ยังคงสภาพที่สมบูรณ์และตามประวัติกล่าวว่าน่าจะเป็นพระตำหนักหลังใดหลังหนึ่งที่ได้รับพระราชทานและทอดย้ายมาจากพระราชวังหลวงของกรุงศรีอยุธยา

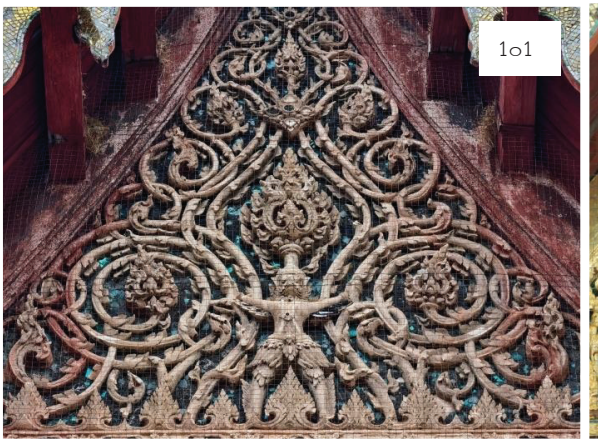

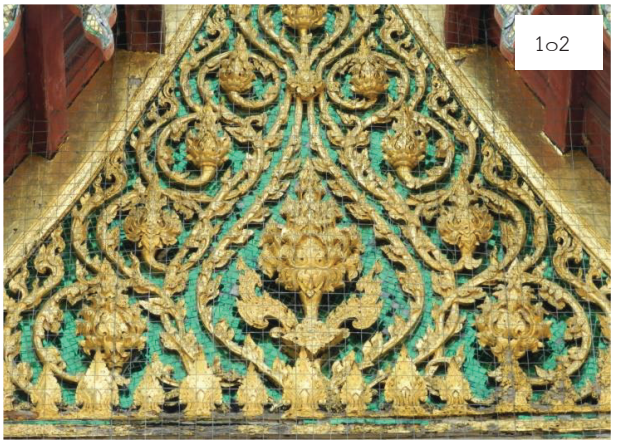

ภาพที่ 97 อุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม เพชรบุรี
ภาพที่ 98 อุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม เพชรบุรี
ภาพที่ 99 อุโบสถวัดสระบัว เพชรบุรี
ภาพที่ 100 ศาลาการเปรียญ วัดใหญ่สุวรรณาราม เพชรบุรี
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 101 หน้าบันอุโบสถ วัดใหญ่สุวรรณาราม เพชรบุรี
ภาพที่ 102 หน้าบันศาลาการเปรียญ วัดใหญ่สุวรรณาราม เพชรบุรี
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

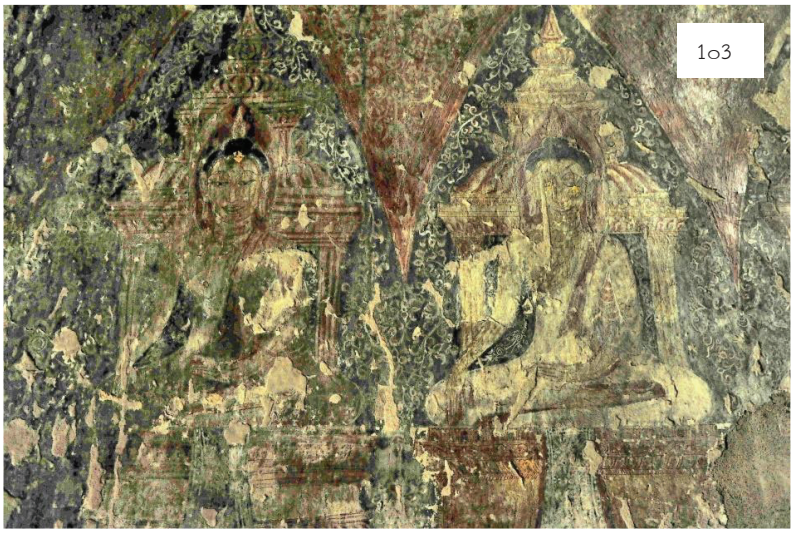
3. จิตรกรรมฝาผนัง ศิลปะอยุธยาปรากฏงานเขียนจิตรกรรมฝากผนังมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ทว่าหลักฐานที่หลงเหลือมาจนถึงปัจจุบันมักอยู่ในห้องคูหาปรางค์ ส่วนจิตรกรรมในสมัยอยุธยาตอนกลางนั้นไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจน มาปรากฏตัวอย่างให้ศึกษาทั้งความสมบูรณ์ด้านรูปแบบและเนื้อหาอีกครั้งในสมัยอยุธยาตอนปลาย

รูปแบบจิตรกรรมฝาผนังในศิลปะอยุธยาตอนต้นเท่าที่ปรากฏหลักฐานมีการใช้สีเพียงไม่กี่สี เรียกว่า “สีเอกรงค์” ได้แก่ ขาว ดำ แดง ทอง เป็นต้น เรื่องราวที่นิยมนำมาเขียนได้แก่ พุทธประวัติ ชาดก พระอดีตพุทธเจ้า เป็นต้น โดยชาดกที่นิยมคือ ทศชาติชาดก เรื่องราวเหล่านี้มักจะแสดงโดยสังเขปและปรากฏเฉพาะตัวบุคคลสำคัญของเรื่อง เนื่องจากข้อจำกัดด้านพื้นที่ในคูหาปรางค์ที่มีน้อย จึงมีการบรรจุเรื่องแต่ละเรื่องไว้ในกรอบสี่เหลี่ยม (ภาพที่ 103, 104)

สำหรับจิตรกรรมในสมัยอยุธยาตอนปลายปรากฏการใช้สีที่มากขึ้นอย่างไรก็ตามก็ยังนิยมเขียนบนพื้นผนังสีขาว (ไม่ถมสีจนเต็มผนัง) ยังคงนิยมเขียนเรื่องพุทธประวัติ ชาดก และพระอดีตพุทธเจ้าอยู่ แต่แสดงรายละเอียดมากขึ้น โดยมีการวางผังการเขียนจิตรกรรมในตำแหน่งทั้ง 4 ด้านของผนังอุโบสถ-วิหาร ดังนี้

ด้านหลังพระประธาน	นิยมเขียน	“ไตรภูมิโลกสัณฐาน”	(ภาพที่ 105)
ด้านตรงข้ามพระประธาน	นิยมเขียน	“มารผจญ”	(ภาพที่ 106)
ด้านข้างพระประธาน	นิยมเขียน	“เทพชุมนุม”	(ภาพที่ 107)
ช่องระหว่างประตูหน้าต่าง	นิยมเขียน	“พุทธประวัติและชาดก”	(ภาพที่ 108)

เอกลักษณ์สำคัญประการหนึ่งด้านเทคนิคการแบ่งเรื่องราวอันเป็นที่นิยมเป็นอย่างมากในจิตรกรรมฝากผนังศิลปะอยุธยาตอนปลายคือ การใช้เส้นหยักฟันปลาเรียกตามศัพท์ช่างไทยว่า “เส้นสินเทา” ซึ่งจะนิยมสืบต่อมาในศิลปะรัตนโกสินทร์ก่อนที่จะเสื่อมความนิยมลงในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 โดยเปลี่ยนไปนิยมเส้นลวดลายริบบิ้นจีนมากขึ้น เรียกว่า “เส้นฮ้อ”

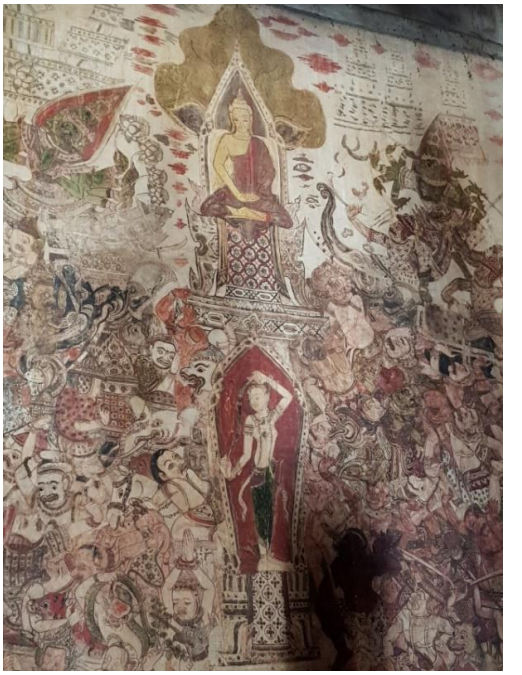

ภาพที่ 103, 104 ตัวอย่างจิตรกรรมศิลปะอยุธยาตอนต้น ภายในคูหาปรางค์ประธาน วัดมหาธาตุ ราชบุรี
ที่มา: กรมศิลปากร

ภาพที่ 105 ฉากไตรภูมิโลกสัณฐาน จิตรกรรมฝาผนังภายในอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม เพชรบุรี
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 106 ฉากมารผจญจิตรกรรมฝาผนังภายในอุโบสถวัดเกาะแก้วสุทธาราม เพชรบุรี
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 107 ฉากเทพชุมนุม จิตรกรรมฝาผนังภายในอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม เพชรบุรี
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 108 พุทธประวัติและชาดก จิตรกรรมฝาผนังภายในอุโบสถวัดใหญ่สุวรรณาราม เพชรบุรี
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

4.4 พุทธศิลป์ธนบุรี (พุทธศตวรรษที่ 24)

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงสถาปนากรุงธนบุรี ในปี พ.ศ. 2310 และสิ้นสุดลงใน พ.ศ. 2325 มีอายุเพียง 15 ปี ซึ่งห้วงเวลาดังกล่าวนี้เป็นช่วงที่บ้านเมืองยังไม่สงบจากภัยสงคราม ประกอบกับอายุราชธานีที่สั้น ส่งผลให้การพัฒนาการของงานพุทธศิลป์ยังไม่ชัดเจนเป็นเอกลักษณ์มากนัก โดยยังคงมีรูปแบบสืบเนื่องมาจากศิลปะอยุธยาตอนปลายอยู่มาก หลักฐานที่ปรากฏให้ศึกษาในปัจจุบันมีจำนวนที่ค่อยข้างน้อย และส่วนใหญ่ได้ผ่านการบูรณะในสมัยหลัง อย่างไรก็ตามในส่วนของงานพุทธศิลป์ประเภทงานประณีตศิลป์ยังพอที่จะมีตัวอย่างสำคัญให้ศึกษา โดยพบว่าตัวอย่างสำคัญได้แก่ 1) สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงธนบุรี 2) ตู้พระธรรมหมายเลข ธบ.3 3) ตู้พระธรรมทะเบียนเลขที่ 25 (กพช.)

1. สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงธนบุรี เป็นหลักฐานที่สำคัญของงานพุทธศิลป์กรุงธนบุรีอย่างแท้จริง เนื่องจากในบานแผนก (หน้าต้น) ระบุไว้อย่างชัดเจนว่า สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ชำระเรื่องไตรภูมิโบราณมาเขียนขึ้นเป็นเล่มใหม่ใน พ.ศ. 2319 โดยพบจำนวน 2 เล่ม คือ ฉบับหมายเลข 10 และหมายเลข 10/ก

ความงดงามละเอียดลออที่ปรากฏในสมุดภาพฉบับนี้สะท้อนให้เห็นความใกล้ชิดกับสุนทรียภาพจากศิลปะอยุธยา และถือเป็นงานช่างในราชสำนักธนบุรีโดยแท้ ตัวอย่างภาพพระทุสสเจดีย์ เป็นส่วนสำคัญแรกๆ ของสมุดภาพไตรภูมิ ฉบับธนบุรี (ภาพที่ 109) เนื่องจากตามคัมภีร์กล่าวว่าพระเจดีย์นี้อยู่ในชั้นอกนิฏฐาพรหมอันเป็นชั้นสูงสุดของวิมุตติภูมิในพุทธศาสนา ในภาพมีการจัดองค์ประกอบอย่างสมมาตร มีศูนย์กลางภาพคือ เจดีย์ทรงสูง แล้วลดหลั่นด้วยเรือนเทวดาลงมา 2 ข้าง ในโครงกรอบรูปสามเหลี่ยมเป็นที่รู้จักกันมาก่อนในภาพภูมิจักรวาลสมัยอยุธยา โดยเส้นสินเทาหยักล้อมยิ่งเน้นเจดีย์ให้เด่นมากขึ้น (ประภัสสร์ ชูวิเชียร 2562: 142)

2. ตู้พระธรรมหมายเลข ธบ.3 เป็นตู้พระธรรมลายทองที่งดงามและสมบูรณ์ที่สุดตู้หนึ่งในงานพุทธศิลป์ธนบุรี โดยมีความสำคัญจากการปรากฏจารึกกำกับไว้ว่าสร้างใน พ.ศ. 2320 (ภาพที่ 110) ความงามนั้นเกิดจากลวดลายที่คมชัดมีเค้าโครงลายที่สืบทอดจากสมัยอยุธยาตอนปลาย แต่ระบบการผูกลายต่างกันที่ให้การออกช่อเป็นเทพนมไม่ใช่ลายก้านขด นอกจากนี้สังเกตได้ว่าสุนทรีภาพของการวางลายนั้นเคร่งครัดเรื่องความสมมาตรมากกว่าศิลปะอยุธยาตอนปลายที่จะมีอิสระพริ้วไหวมากกว่า

3. ตู้พระธรรมทะเบียนเลขที่ 25 (กพช.) มีจารึกว่าสร้างใน พ.ศ. 2323 (ภาพที่ 111) เป็นตู้พระธรรมลายทองที่มีลักษณะแกนลายตั้งกึ่งกลางบาน แบ่งลายเป็น 2 ฝั่ง คล้ายตู้พระธรรมหมายเลข ธบ.3 มีลายพุ่มข้าวบิณฑ์เทพนมและมีลายช่อแตกออกมาเป็นคู่ ๆ รูปเทพนม เบื้องล่างเป็นลายหน้าขบและตัวกินรีอยู่บานตู้ 2 ฝั่งพื้นหลังเป็นลายกระหนกแตกยอดเต็มบาน ด้านหลังเป็นลายรดน้ำภาพเล่าเรื่องสุธนูชาดกหรือ พระสุธน-มโนราห์ และอุเทนชาดก มีข้อสังเกตว่ารูปแบบการจัดวางภาพ โดยเฉพาะภาพศาลามีการจัด

วางในแนวเฉียงคล้ายกับที่ปรากฏในฉากการสร้างศาลาของมาฆมาณพในจิตรกรรมฝาผนังที่หอไตรวัดระฆังโฆสิตาราม (ประภัสสร์ ชูวิเชียร 2562: 156)

ภาพที่ 109 สมุดภาพไตรภูมิ ฉบับกรุงธนบุรี
ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี (เล่ม 2) 2542: 19

ภาพที่ 110 ตู้พระธรรมเลขทะเบียบ ธบ.3 ศิลปะสมัยกรุงธนบุรี สร้างใน พ.ศ. 2320
ที่มา: ก่องแก้ว วีรประจักรษ์ และ นิยะดา ทาสุคนธ์ 2523: 272

ภาพที่ 111 ตู้พระธรรมทะเบียนเลขที่ 25 (กพช.) ศิลปะสมัยกรุงธนบุรี จารึกสร้างใน พ.ศ. 2323
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

4.5 พุทธศิลป์รัตนโกสินทร์ (พุทธศตวรรษที่ 24-25)

กรุงรัตนโกสินทร์เป็นเมืองหลวงต่อจากกรุงธนบุรี สถาปนาเมื่อปี พ.ศ. 2325 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 ทรงเป็นปฐมกษัตริย์ผู้สถาปนากรุงและตั้งราชวงศ์จักร ในระยะแรกงานพุทธศิลป์และงานศิลปกรรมอื่นๆ มีพื้นฐานแนวคิด คติความเชื่อ และรูปแบบการสร้างสืบทอดระเบียบแบบแผนมาจากกรุงศรีอยุธยาและกรุงธนบุรีอย่างมาก

การเปลี่ยนแปลงของรูปแบบงานพุทธศิลป์ครั้งสำคัญเกิดขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 โดยมีประเด็นสำคัญคือ เปลี่ยนการสร้างงานพุทธศิลป์อย่างไทยพระเพณีที่สืบทอดทั้งแบบแผนมาจากกรุงศรีอยุธยา มาเป็นการออกแบบใหม่โดยลดความเคร่งครัดทางด้านรูปแบบลง ปรากฏแรงบันดาลใจทางด้านรูปที่สำคัญมาจากศิลปะจีนมากขึ้น โดยเริ่มเกิดการเปลี่ยนแปลงมาทีละน้อยแล้วในช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 เมื่อเข้าสู่รัชกาลที่ 3 จึงมีความแพร่หลายโดยทั่วไป ทั้งในส่วนงานที่พระมหากษัตริย์ทรงอุปถัมภ์ให้สร้าง และส่วนที่ขุนนาง ข้าราชบริพาร ข้าราชการเป็นผู้อุปถัมภ์ โดยมีคำเรียกงานศิลปกรรมในรัชกาลนี้ว่า “แบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3” หรือคำเรียกล้อลองว่า “แบบนอกอย่าง” หมายถึงงานออกแบบที่ไม่ยึดแบบแผนความเป็นไทยพระเพณีที่เคร่งครัดและมีสัดส่วนแรงบันดาลใจจากศิลปะจีนอย่างชัดเจน

ต่อมาในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เกิดการเปลี่ยนแปลงแนวคิดเกี่ยวกับสร้างงานพุทธศิลป์อีกครั้ง ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงก่อตั้งคณะธรรมยุติกนิกาย ซึ่งมีแนวคิดสำคัญคือ ยึดถือความถูกต้องตามพุทธพจน์จากพระไตรปิฎกเป็นหลักสำคัญที่สุด ปฏิเสธเรื่องที่เป็นอุดมคติเชิงอิทธิปาฏิหาริย์ หันมาเน้นหลักการที่เป็นจริงสามารถนำมาปฏิบัติได้ตาม สัมพันธ์กับแนวคิดเชิงปรัชญาตะวันตกเรื่องแนวคิดสัจจนิยม และมนุษยนิยมที่มาพร้อมกับการเข้ามาของชาวตะวันตกในสมัยนั้น ด้วยเหตุนี้งานพุทธศิลป์ที่เกิดขึ้นภายใต้พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงสะท้อนพระอัจฉริยภาพของพระองค์ด้านปรัชญาพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี ซึ่งงานพุทธศิลป์ในสมัยนี้มีคำนิยามว่า “แบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 4” ซึ่งหมายถึงงานพุทธศิลป์มีให้ความสำคัญกับการแสดงเชิงระบบสัญลักษณ์ซึ่งตีความจากพระไตรปิฎกโดยตรง เน้นการแสดงเห็นศักยภาพของมนุษย์ที่สามารถปฏิบัติตามแนวทางของพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นหนทางหลุยพ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง

แบบแผนแนวความคิดและรูปแบบงานศิลปกรรมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางรากฐานไว้ได้รับการสืบทอดต่อมาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 แต่สังเกตได้ชัดว่าการสร้างวัดวาอารามในรัชกาลนี้ลดน้อยลง เนื่องจากในรัชกาลก่อนหน้ามีการสร้างไว้เป็นจำนวนมากแล้ว ประกอบกับทรงมีนโยบายพัฒนาบ้านเมืองให้ทัดเทียมอาณารยประเทศเพื่อไม่ให้ตกเป็นเมืองขึ้นของชาติตะวันตก งานพุทธศิลป์ที่เกิดขึ้นจึงมีลักษณะของการแสดงความเป็นศิลปะประจำชาติเพื่อ

แสดงว่าเป็นประเทศที่รากเหง้าทางวัฒนธรรมเป็นของตนเองอย่างยาวนาน ขณะเดียวกันการผสานรูปแบบกับศิลปะตะวันตกในสัดส่วนที่มากขึ้นก็สะท้อนว่าสยามเปิดรับเอาวัฒนธรรมต่างชาติมาปรับใช้อย่างเหมาะสมและทันสมัย

สำหรับเนื้อหาที่จะนำมาอธิบายในเอกสารประกอบการสอนนี้จะเรียงลำดับตามรัชกาล ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ซึ่งยังคงเน้นการสร้างตามแบบแผนจารีตประเพณีอันมีราชสำนักเป็นจุดเริ่มต้นของแนวความคิดและเผยแผ่ไปสู่งานช่างท้องถิ่น เนื่องหลังจากรัชกาลที่ 5 แล้วเป็นยุคสมัยใหม่ซึ่งเริ่มมีแนวคิดความเป็นปัจเจกนิยม ซึ่งมีแบบแผนไม่ตายตัว

พุทธศิลป์รัชกาลที่ 1

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 มีรูปแบบงานพุทธศิลป์ที่ยังคงแนวคิดและรูปแบบตามแบบแผนที่สืบทอดมาจากราชธานีเดิมกรุงศรีอยุธยาอยู่มาก โดยสามารถแบ่งการอธิบายงานพุทธศิลป์แต่และประเภทดังนี้

1. พระพุทธรูป ในรัชกาลที่ 1 มีความใกล้เคียงกับที่ปรากฏในศิลปะอยุธยาตอนปลายหลายส่วน ได้แก่ พระขนงโก่งมีช่วงว่างระหว่างพระขนงและขอบเปลือกพระเนตรป้ายเป็นแผ่นขนาดใหญ่ ส่วนที่ต่างออกมาคือพระโอษฐ์ที่เล็กลงและไม่ทำหยักโค้งเป็นรูปกระจับดังเช่นในศิลปะอยุธยาตอนปลาย แต่จะเริ่มอยู่ในแนวเส้นตรงมากขึ้น (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556: 510) และเนื่องจากตัวอย่างพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นใหม่ในรัชกาลนี้มีจำนวนไม่มาก ด้วยเหตุว่าทรงมีพระราชดำริให้นำพระพุทธรูปโบราณทั้งในพื้นที่ภาคกลางและหัวเมืองเหนือรวบรวมมาไว้ในพระนครเป็นจำนวนมาก ดังนั้นจึงเป็นงานบูรณะซ่อมแปลงเสียเป็นส่วนใหญ่ ตัวอย่างสำคัญได้แก่ กลุ่มพระพุทธรูปที่อยู่ภายในระเบียงคดวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นต้น

ประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับการสร้างพระพุทธรูปในรัชกาลที่ 1 คือ ปรากฏการสร้างพระพุทธรูปในลักษณะทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิซึ่งเป็นคติความเชื่อที่สืบต่อมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา อย่างไรก็ตามแนวคิดการสร้างอาจมีวัตถุประสงค์ที่เพิ่มเติม คือสร้างขึ้นเพื่อเป็นพระพุทธรูปฉลองพระองค์ของพระมหากษัตริย์ กล่าวคือ เพื่ออุทิศให้เป็นพระราชกุศลให้กับพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศ์ที่เสด็จสวรรคตไปแล้ว โดยมีเทคนิคการสร้างที่ต่างออกไปจากสมัยอยุธยา ซึ่งมักจะหล่อชิ้นส่วนเครื่องประดับติดไปกับองค์พระพุทธรูป แต่ในศิลปะรัตนโกสินทร์พระพุทธรูปฉลองพระองค์จะหล่อองค์พระไว้แล้ว จากนั้นจึงนำเครื่องทองประดับอัญมณีเข้ามาประกอบภายหลังจากเสร็จสิ้นงานออกพระเมรุของพระมหากษัตริย์หรือพระบรมวงศ์แล้ว หรืออีกกรณีหนึ่งคือสร้างเพื่อเป็นสัญลักษณ์ของพระองค์เองว่าทรงเป็นพระมหาจักรพรรดิ ตัวอย่างสำคัญของพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิที่มีหลักฐานการสร้างในรัชกาลที่ 1 คือ

พระพุทธจุลจักร สร้างถวายแด่พระบรมชนก และพระพุทธจักรพรรดิ สร้างส่วนพระองค์ ประดิษฐานในหอพระสุราลัยพิมาน ในพระบรมมหาราชวัง (ภาพที่ 112) (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2563, หน้า 15-19)

ภาพที่ 112 พระพุทธจักรพรรดิ ประดิษฐานในหอพระสุราลัยพิมาน ในพระบรมมหาราชวัง
ที่มา: ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2535: 9

2. เจดีย์ มีการสร้างเจดีย์จำนวนไม่กี่องค์เท่านั้นในรัชกาลที่ 1 โดยเจดีย์ที่เป็นตัวอย่างสำคัญ คือ เจดีย์ทรงเครื่อง มีจำนวน 2 องค์ เป็นเจดีย์ทองคู่ที่อยู่หน้าปราสาทพระเทพบิดร ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ปัจจุบัน ซึ่งเจดีย์ดังกล่าวนี้มีรูปแบบเป็นเจดีย์ทรงเครื่องใกล้เคียงกับรูปแบบที่นิยมในศิลปะอยุธยาตอนปลาย รวมทั้งการสร้างเจดีย์ไว้คู่กันเป็นแบบแผนของวัดที่สร้างในสมัยอยุธยาตอนปลายด้วยเช่นกัน อย่างไรก็ตามจุดสังเกตที่ต่างออกไปจากรูปแบบของศิลปะอยุธยาตอนปลายคือ ส่วนรองรับองค์ระฆังที่เป็นบัวทรงคลุ่มทำเป็นแบบย่อมุมตามแนวการย่อมุมที่ต่อเนื่องมาจากส่วนฐานไปจนถึงองค์ระฆัง (ภาพที่ 113) ลักษณะดังกล่าวนี้พบว่าเป็นแบบแผนที่สำคัญของศิลปะรัตนโกสินทร์มาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2565: 735)

ภาพที่ 113 เจดีย์ทรงทรงเครื่อง ภายในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระบรมมหาราชวัง
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

3. อาคารหลังคาคลุม ในรัชกาลที่ 1 ยังคงพบว่าอาคารหลังคาคลุมทั้งพระอุโบสถและพระวิหารเป็นแบบไทยพระเพณีสืบต่อจากศิลปะอยุธยาตอนปลาย คือ มีการทำอาคารที่ซ้อนชั้นหลังคา มีชายคาปีกนก มีเครื่องประดับหน้าบัน ทั้งช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ นาคสะดุ้ง มีเสาพาไลย่อมุม มีบัวหัวเสาที่เป็นบัวแวง หน้าบันทำเป็นรูปนารายณ์ทรงสุบรรณประกอบด้วยลายก้านขด เป็นต้น อย่างไรก็ตามรสนิยมการทำอาคารแบบแอ่นโค้งเรือสำเภานั้นขายหายไปแล้ว เปลี่ยนมาทำอาคารแบบแนวตรงทั้งส่วนฐานและหลังคา ตัวอย่างที่สำคัญที่สุดได้แก่ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (ภาพที่ 114, 115) ที่สร้างขึ้นเมื่อคราวสถาปนากรุงเทพมหานคร พร้อมกับการอัญเชิญพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร หรือพระแก้วมรกต มาประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถนับแต่นั้นเป็นต้นมา ส่วนตัวอย่างอาคารอื่น ๆ ที่สร้างขึ้นในรัชกาลที่ 1 แต่มิใช่พระอุโบสถและพระวิหารมีตัวอย่างอยู่ในเขตพระบรมมหาราชวัง ได้แก่ หมู่พระมหามณเฑียร พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท เป็นต้น

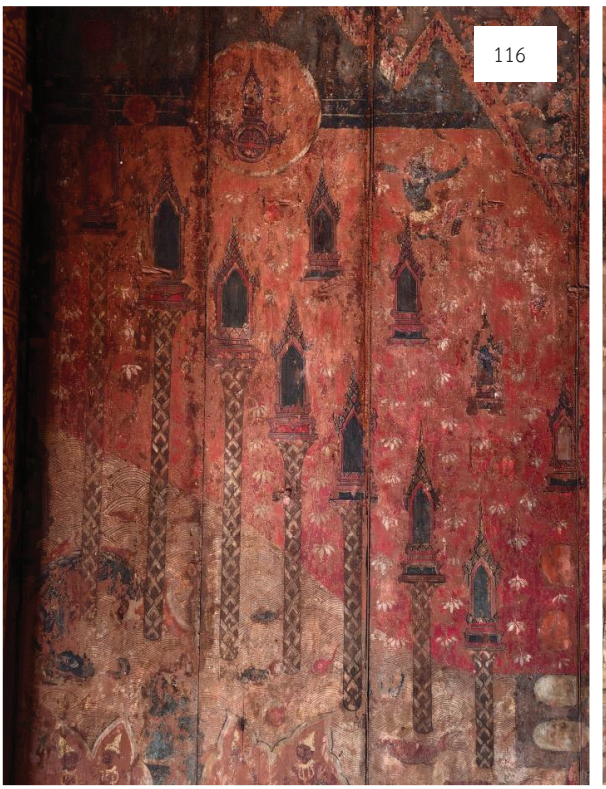

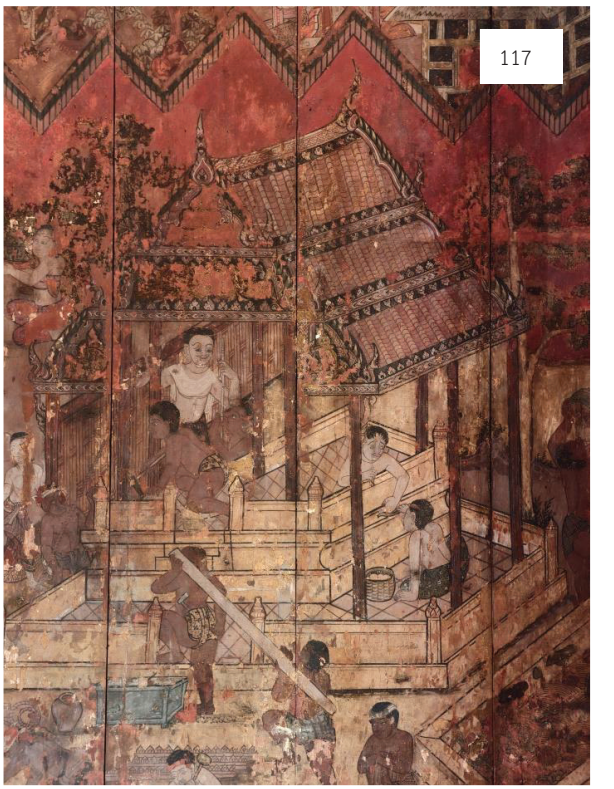
ภาพที่ 114 พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระบรมมหาราชวัง
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 115 หน้าบันและเครื่องประกอบหน้าบันพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระบรมมหาราชวัง
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

4. จิตรกรรมฝาผนัง โดยทั่วไปมีรูปแบบที่สืบทอดจากกรุงศรีอยุธยา ทั้งในด้านของเรื่องราวที่ยังคงเป็นแนวอุดมคติสูง ได้แก่ เรื่องพุทธประวัติและชาดก เรื่องไตรภูมิโลกสัณฐาน รวมถึงเรื่องมาฆมานพ (การบำเพ็ญเพียรของพระอินทร์) ที่ปรากฏเป็นประจักษ์พยานอยู่ภายในหอไตรวัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพมหานคร (ภาพที่ 116, 117) ส่วนของเทคนิคการวาดเขียนจิตรกรรมก็ใกล้เคียงกับศิลปะอยุธยาตอนปลายเช่นกัน ได้แก่ การเขียนภาพบุคคลที่มีเครื่องหน้าชัดเจน ขอบตาตัดเส้นเข้ม ปากหนาหยักเป็นกระจับ รวมทั้งสัดส่วนของร่างกายยังไม่เพรียวบางมากนักเมื่อเทียบกับเทคนิคการเขียนภาพบุคคลในสมัยรัชกาลที่ 3 การเขียนภาพอาคารสถานที่ยังมีการเขียนสะท้อนงานมุงกระเบื้องกาบกล้วยและกระเบื้องเชิงชายตามแบบที่นิยมในศิลปะอยุธยาทั้งที่เป็นอาคารจริงและในภาพจิตรกรรมฝาผนัง

ภาพที่ 116 เรื่องไตรภูมิโลกสัณฐาน ในหอไตรวัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพมหานคร
ภาพที่ 117 เรื่องมาฆมานพ ในหอไตรวัดระฆังโฆสิตาราม กรุงเทพมหานคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

พุทธศิลป์รัชกาลที่ 2

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 เป็นการสืบทอดแบบแผนต่อมาจากรัชกาลที่ 1 ซึ่งยังคงอิงกับคติความเชื่อและรูปแบบของศิลปะอยุธยาอยู่มาก อย่างไรก็ตามในช่วงปลายรัชกาลเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงที่เกิดจากการรับเอาอิทธิพลศิลปะจีนเข้ามามากขึ้นดังเช่นการสร้างวัดราชโอรสาราม ของพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งต่อมาคือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3

สำหรับตัวอย่างงานพุทธศิลป์ที่เชื่อว่าเป็นตัวอย่างงานช่างสมัยรัชกาลที่ 2 ได้แก่ พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม (ภาพที่ 118) ซึ่งตามประวัติกล่าวว่าทรงปั้นพระเศียรด้วยพระองค์เอง ซึ่งลักษณะโดยรวมใกล้เคียงกับในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้แก่ พระรัศมีเป็นเปลวสูงมาก นิ้วพระหัตถ์ทั้ง 4 เรียงชิดเสมอกัน สังฆาฏิเป็นแผ่นขนาดใหญ่พาดผ่านตรงกลางพระอุระ ซึ่งลักษณะทั้งหมดที่กล่าวมานี้เกิดขึ้นแล้วในรัชกาลที่ 1 และเป็นสิ่งเปลี่ยนแปลงไปจากศิลปะอยุธยา อย่างไรก็ตามมีข้อสังเกตว่าพระพักตร์ของพระพุทธรูปในรัชกาลที่ 2 จะดูอวบอิ่มขึ้นเล็กน้อย (เชน เพชรรัตน์ 2563: 369)

ภาพที่ 118 พระพุทธพระพุทธธรรมิศราชโลกธาตุดิลก พระประธานภายในพระอุโบสถ วัดอรุณราชวราราม กรุงเทพมหานคร

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

พุทธศิลป์รัชกาลที่ 3

ในรัชการพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ถือเป็นช่วงของการฟื้นฟูศิลปะและวิทยาการอย่างแท้จริง เนื่องจากระหว่างรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 2 เป็นระยะเวลาแห่งการสร้างบ้านแปงเมือง และยังอยู่ในสภาวะสงคราม ครั้นถึงรัชกาลที่ 3 บ้านเมืองกลับสู่ความสงบร่มเย็น จึงทำให้สถานะเศรษฐกิจดีขึ้นตามมา โดยเฉพาะด้านการค้าขายกับจีน ประกอบกับวัดวาอารามที่สร้างมาแล้วตั้งแต่รัชกาลที่ 1 จนมาถึงรัชกาลนี้เป็นเวลาร่วม 50 ปี มีสภาพชำรุดทรุดโทรมลงอย่างมากจึงถึงเวลาที่ต้องบูรณปฏิสังขรณ์

จากเหตุผลสำคัญดังกล่าวจึงเกิดการบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามครั้งใหญ่ขึ้นในรัชกาลนี้ และประการสำคัญคือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ใฝ่ในการพระพุทธศาสนา ทรงสร้างและทรงสนับสนุนให้ขุนนางได้สร้างวัดขึ้นเป็นจำนวนมาก จนมีคำกล่าวติดปากว่า “ใครใจบุญสร้างวัดก็จะเป็นคนโปรด” จนเป็นประเพณีนิยมอย่างหนึ่งในการสร้างวัดประจำตระกูลขึ้น (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2565: 724)

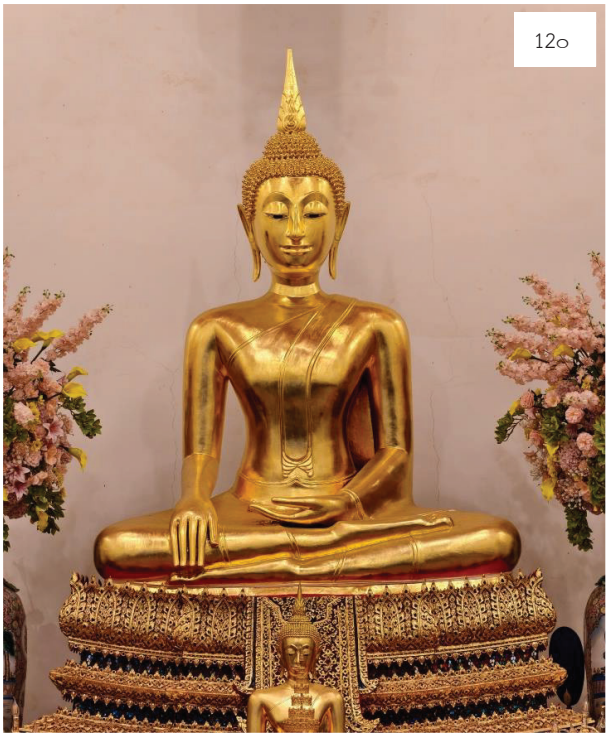
ในการบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามรวมทั้งที่สร้างขึ้นใหม่ในรัชสมัยของพระองค์ ได้ปรากฏอิทธิพลทางศิลปะอย่างใหม่เกิดขึ้นในงานศิลปกรรมโดยเฉพาะสถาปัตยกรรม คืออิทธิพลศิลปะจีน จึงนิยมเรียกงานศิลปกรรมในยุคนี้ในภายหลังว่า “แบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3” ซึ่งมีความแตกต่างจากแบบประเพณีนิยมที่มีมาแต่เดิม ทั้งนี้อิทธิพลศิลปะจีนมีผลมาจากการติดต่อค้าขายกับจีน นอกจากนี้ยังมีความมั่นคงถาวรและสร้างได้โดยรวดเร็วมากกว่าแบบไทยพระเพณีที่มีรายละเอียดมากกว่า (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2551: 75-77)

เนื่องจากงานพุทธศิลป์ที่สร้างและบูรณะในรัชกาลที่ 3 มีเป็นจำนวนมาก จึงสามารถแสดงตัวอย่างและจัดกลุ่มได้คือ 1) พระพุทธรูป 2) สถาปัตยกรรม 3) จิตรกรรม

1. พระพุทธรูป ในศิลปะสมัยรัชกาลที่ 3 พระพุทธรูปได้รับการพัฒนามาจากสมัยก่อนหน้าซึ่งเริ่มแสดงความเป็นศิลปะรัตนโกสินทร์ที่มีรายละเอียดต่างไปจากศิลปะอยุธยาบ้างแล้ว อย่างไรก็ตามก็ยังไม่มีแบบแผนตายตัว เมื่อเข้าสู่รัชกาลที่ 3 ปรากฏว่าการสร้างพระพุทธรูปมีแบบแผนที่แสดงความเป็นศิลปะรัตนโกสินทร์ได้อย่างแท้จริงและลงตัวจนแพร่หลายไปยังหัวเมืองต่างๆ ภายใต้การปกครองของกรุงเทพฯ โดยมีพุทธลักษณะสำคัญคือ พระพักตร์รูปไข่กลมกลึง พระเนตรเหลือบต่ำ พระนาสิกโด่งเรียวยาวและมีขนาดเล็ก พระโอษฐ์เกือบเป็นเส้นตรง พระโอษฐ์บนและล่างเกือบเท่ากัน ลักษณะเช่นนี้นักวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะให้คำนิยมว่า “พระโอษฐ์คล้ายเรือประทุน” เป็นเอกลักษณ์สำคัญที่สุดที่ปรากฏในพระพุทธรูปสมัยรัชกาลที่ 3 ส่วนพระเศียรมีการทำรัศมีเป็นเปลวที่สูงมาก โดยรวมแล้วพระพักตร์นิ่งไม่แสดงออกถึงความรู้สึก จึงเป็นที่มาของชื่อเรียกรูปแบบพระพักตร์เช่นนี้ว่า “พระพักตร์นิ่งอย่างหุ่นกระบอก” และผลจากพระพักตร์นิ่งไม่แสดงอารมณ์ยังอาจนิยามได้ว่า “พระพักตร์อ่อนเยาว์” เนื่องจากการไม่แสดงอารมณ์ ย่อมไม่มีริ้วรอยปรากฏ (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556: 517)

พระวรกายยืดสูงเพรียวบางอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในศิลปะใดๆ ก่อนหน้า สิ่งสำคัญและเป็นระเบียบแบบแผนเคร่งครัดอย่างยิ่งคือการทำนิ้วพระหัตถ์ทั้ง 4 เรียงชิดแล้วยาวเท่ากัน นอกจากนี้รูปแบบของสังฆาฏิมีขนาดใหญ่พาผ่านตรงกลางพระอุระมาจรดพระนาภี เป็นรูปแบบที่สืบต่อมาจากสมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 จนมาลงตัวในสมัยรัชกาลที่ 3 ตัวอย่างของพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นตามแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3 ซึ่งมีประวัติการสร้างที่ชัดเจนมีอยู่หลายองค์ ได้แก่ พระพุทธตรีโลกเชษฐ์ พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถวัดสุทัศน์ฯพระพุทธเสรฏฐมุนี พระประธานภายในศาลาการเปรียญวัดสุทัศน์เช่นเดียวกัน พระพุทธไสยาสน์ ประดิษฐานในพระวิหารวัดราชโอรสาราม พระพุทธไสยาสน์ ประดิษฐานในวิหารพระนอนวัดพระเชตุพนวิมลมังคาราม เป็นต้น (ภาพที่ 119, 120)

ภาพที่ 119 พระพุทธตรีโลกเชษฐ์ พระพุทธรูปประธานภายในพระอุโบสถ วัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพมหานคร
ภาพที่ 120 พระพุทธเสรฏฐมุนี พระประธานภายในศาลาการเปรียญ วัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพมหานคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

นอกจากนี้ยังมีการทำพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิตามคติที่สืบเนื่องมาจากสมัยรัชกาลที่ 1 โดยมีพระพุทธรูปสำคัญที่สร้างขึ้นในรัชกาลที่ 3 มีพระราชประสงค์อุทิศถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 และสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 โดยถวายพระนามพระพุทธรูปที่ทรงโปรดให้สร้างทั้ง 2 องค์ตามพระนามของรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 ว่า “พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” และ “พระพุทธเลิศหล้านภาลัย” (ภาพที่ 121) (สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี 2536: 74-75)

ในด้านพุทธลักษณะของ “พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” และ “พระพุทธเลิศหล้านภาลัย” มีลักษณะพระพักตร์และพระวรกายโดยทั่วไปเป็นไปตามแบบแผนที่นิยมในรัชกาลที่ 3 แต่ความพิเศษอยู่ที่การสร้างเครื่องทรงที่มีความวิจิตรพิสดารเป็นอย่างยิ่ง ทั้งมีการเพิ่มเครื่องประดับประดาให้มีมากชิ้นยิ่งกว่าพระพุทธจุลจักรและพระพุทธจักรพรรดิที่เป็นพระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิที่สร้างในรัชกาลที่ 1 เช่นการห้อยปะวะหร่ำ (สร้อยที่ห้อยจากข้อมือ) กระหนกหลังมงกุฎประดับดอกไม้ไหวและห้อยปะวะหร่ำเป็นต้น

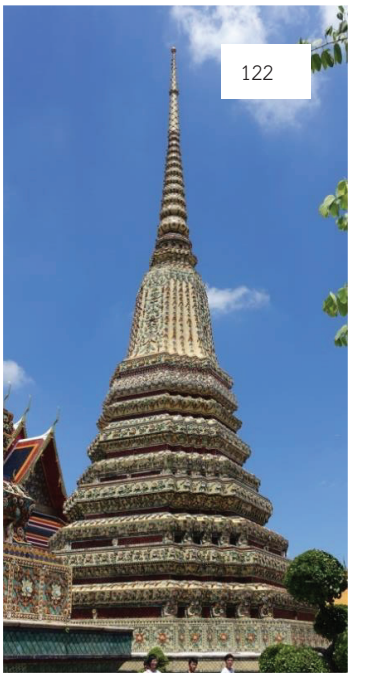
ภาพที่ 121 พระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิ)
ที่มา: พระศรีวชิรากร (ปกรณ์ กิตฺติธโร)

2. สถาปัตยกรรม ปรากฏแรงบันดาลใจจากศิลปะต่างชาติโดยเฉพาะศิลปะจีนอย่างชัดเจนอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในรัชกาลก่อน ในกรณีนี้สามารถแบ่งกลุ่มได้ 2 ประเภท ได้แก่ 1) เจดีย์ 2) พระอุโบสถ-พระวิหาร

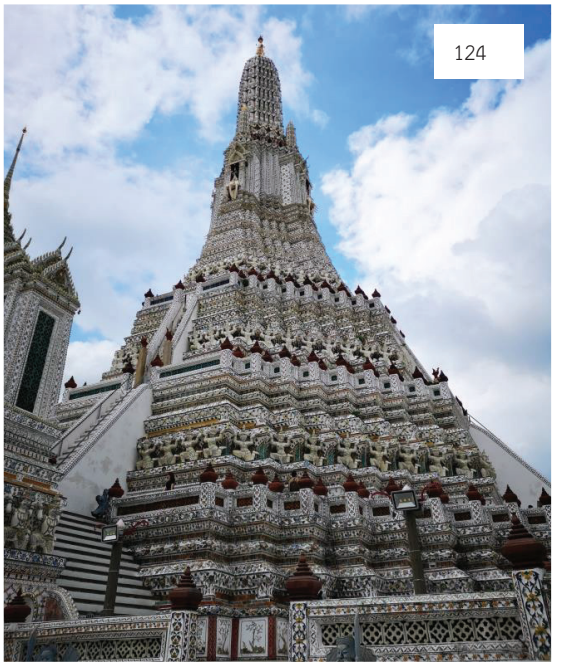
2.1 เจดีย์ ในรัชกาลที่ 3 ปรากฏการสร้างเจดีย์ขึ้นมากทั้งองค์ขนาดใหญ่และขนาดเล็ก แต่ที่สังเกตได้ชัดเจนคือ รูปทรงของเจดีย์ขนาดกลางและขนาดเล็กมักจะนิยมทำเป็น “เจดีย์ทรงเครื่อง” ที่สืบเนื่องมาจากศิลปะอยุธยา และที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 1-2 อย่างไรก็ตามสิ่งที่เพิ่มเติมและต่างออกไปคือนิยมประดับกระเบื้องเคลือบจีนหลากสีสัน ประดับประดาเป็นรูปอุบะและดอกไม้รูปทรงต่าง ๆ ทั้งองค์ ตัวอย่างเจดีย์ทรงเครื่ององค์สำคัญที่สร้างในรัชกาล ได้แก่ เจดีย์ประจำรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 คือ พระมหาเจดีย์ดิลกธรรมกรกนิทาน (เจดีย์ประจำรัชกาลที่ 2) (ภาพที่ 122) พระมหาเจดีย์มุนีปัตตปริกขาร (เจดีย์ประจำรัชกาลที่ 3) (ภาพที่ 123) (สันติ เล็กสุขุม, 2548: 107-108)

นอกจากเจดีย์ทรงเครื่องแล้วยังพบการสร้างเจดีย์ทรงปรางค์เช่นกัน โดยพระมหาธาตุเจดีย์วัดอรุณราชวราราม (ภาพที่ 124) ถือเป็นผลงานชิ้นสำคัญของรัชกาลที่ 3 แม้ว่าจะไม่ได้ทรงสถาปนาขึ้นแต่ก็ทรงมีพระราชศรัทธาสร้างสืบต่อจากพระราชบิดา (รัชกาลที่ 2) ให้แล้วเสร็จและมีขนาดใหญ่โตจนกล่าวได้ว่าเป็น “พระมหาธาตุเจดีย์ของพระนคร” ซึ่งขนาดที่ใหญ่โตและการสร้างเจดีย์บริวารล้อมรอบ เรือนธาตุปรากฏรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ หมายถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ การประดับฐานด้วยประติมากรรมเทวดา ลิง ยักษ์ (พลแบก) สิ่งเหล่านี้สะท้อนถึงคติความเป็นศูนย์กลางจักรวาลที่เชื่อกันมาตั้งแต่สมัยโบราณ

ในด้านรูปแบบของเจดีย์ทรงปรางค์ในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยรวมแล้วเป็นรูปแบบที่สืบเนื่องมาจากศิลปะอยุธยาตอนปลาย ได้แก่ การทำฐานสิงห์ 3 ฐาน ตามด้วยเรือนธาตุที่ยืดสูงและแคบ ส่วนยอดปรางค์ยิ่งเพรียวบาง กลีบขนุนและบรรพแถลงแนบชิดเป็นเนื้อเดียวกันองค์ปรางค์ ผังการก่อสร้างองค์ปรางค์อยู่ในผังย่อมุมเสมอ

ภาพที่ 122 พระมหาเจดีย์ดิลกธรรมกรกนิทาน (เจดีย์ประจำรัชกาลที่ 2)

ภาพที่ 123 พระมหาเจดีย์มุนีปัตตปริกขาร (เจดีย์ประจำรัชกาลที่ 3)

ภาพที่ 124 พระปรางค์วัดอรุณราชวราราม

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

2.2 พระอุโบสถ-พระวิหาร ถือเป็นสิ่งก่อสร้างสำคัญของวัดที่สะท้อนงานศิลปกรรมแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3 ได้เป็นอย่างดี โดยรูปแบบที่สะท้อนออกมามีการเปลี่ยนแปลงจากแบบไทยประเพณีไปค่อนข้างมาก แสดงให้เห็นอิทธิพลจากเก๋งจีนอย่างใกล้ชิด ซึ่งเรียกอาคารประเภทนี้ว่า “แบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3” หรือ “แบบนอกอย่าง” (ภาพที่ 125)

องค์ประกอบสำคัญของอาคารแบบนอกอย่าง ได้แก่ โครงสร้างอาคารเป็นการก่ออิฐถือปูนทั้งหลังก่อไปถึงส่วนหน้าบัน มีผนังหนา มีเสาสี่เหลี่ยมลบมุมขนาดใหญ่รองรับโดยปราศจากการงานประดับบัวหัวเสา ลักษณะเช่นนี้เป็นแบบแผนที่นิยมมากในรัชกาลที่ 3 ในส่วนของหน้าบันนิยมประดับด้วยปูนปั้นและกระเบื้องเคลือบจีน เป็นรูปลวดลายมงคงอย่างจีน ได้แก่ มังกร หงส์ น้ำเต้า เครื่องโต๊ะเครื่องตั้งจีน ดอกไม้มงคล ผลไม้มงคล เป็นต้น (ภาพที่ 126) (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556: 162-164)

ภาพที่ 125 ตัวอย่างอาคารแบบนอกอย่าง พระอุโบสถวัดนางนอง กรุงเทพมหานคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

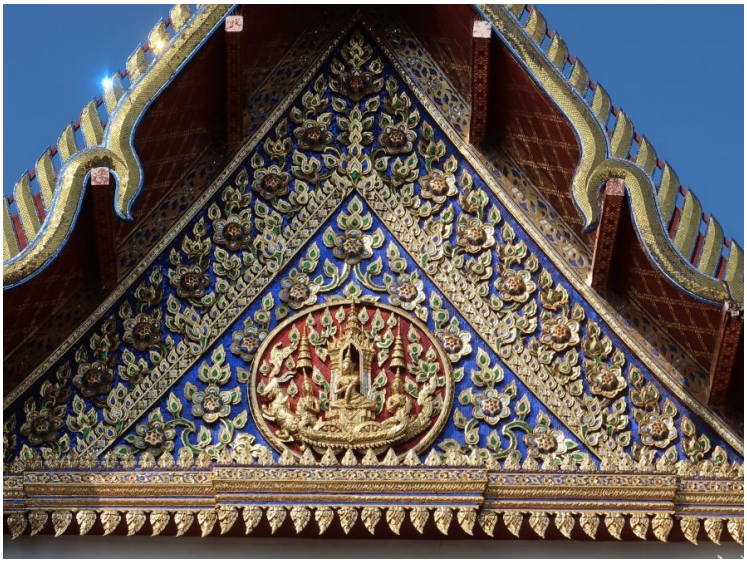

ภาพที่ 126 ตัวอย่างหน้าบันแบบนอกอย่าง วิหารวัดนางนอง กรุงเทพมหานคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

นอกจากแบบนอกอย่างอย่างแล้วยังปรากฏว่ามีรูปแบบของพระอุโบสถ-พระวิหารที่เป็นแบบผสมผสานกล่าวคือ โครงสร้างของผนังและเสาอาคารเป็นแบบเดียวกับแบบนอกอย่าง ทว่าส่วนของหน้าบันและหลังคาเป็นแบบไทยประเพณี คือปรากฏ ช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ นาคสะดุ้ง รวมถึงลวดลายประดับบนหน้าบันที่นิยมทำจากเครื่องไม้ โดยลวดลายที่นิยมเป็นอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 3 คือ “ลายดอกพุดตาน” (ดอกไม้ทรงกลม) (ภาพที่ 127, 128)

ภาพที่ 127 ตัวอย่างพระอุโบสถแบบผสมผสาน พระอุโบสถวัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพมหานคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 128 ตัวอย่างหน้าบันเครื่องไม้ หน้าบันพระอุโบสถวัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพมหานคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

3. จิตรกรรมฝาผนัง มีความหลากหลายเป็นอย่างมาก ทั้งการเลือกเรื่องราวที่ทำมาเขียนรวมทั้งรูปแบบที่สะท้อนอิทธิพลของศิลปะจีนในสัดส่วนที่มากขึ้น สำหรับเรื่องราวที่ใช่เขียนนั้นยังคงเน้นเรื่องที่เป็นอุดมคติ เช่น พุทธประวัติ ชาดก ไตรภูมิโลกสัณฐาน และเทพชุมนุม (ภาพที่ 129, 130) ซึ่งใกล้เคียงกับแบบแผนที่นิยมในสมัยก่อนหน้า ในส่วนของเรื่องพุทธประวัตินั้นมีความพิเศษเพิ่มมากขึ้น คือ เขียนเรื่องราวอย่างละเอียดเต็มผนังเหนือประตูหน้าต่าง เป็นผลมาจากการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์คัมภีร์พระปฐมสมโพธิกถาขึ้นใหม่ และเพิ่มเติมเรื่องราวเชิงปาฏิหาริย์ให้พิสดารและมีรายละเอียดมากขึ้น (สันติ เล็กสุขุม 2548: 19)

ในส่วนของจิตรกรรมฝาผนังที่ไม่ได้เขียนเรื่องอุดมคติอย่างไทยก็ปรับเปลี่ยนไปเขียนภาพลวดลายมงคลอย่างจีน หากไม่เขียนไว้เต็มฝาผนังก็จะเขียนแทรกอยู่ตามบานประตูหน้าต่าง ลวดลายจีนเหล่านี้ประกอบไปด้วย เครื่องโต๊ะเครื่องตั้งอย่างจีน ฮก ลก ซิ่ว แจกกัน ต้นไม้และดอกไม้มงคล เช่น ดอกโบตั๋น ดอกพุดตาน น้ำเต้า ส้ม ส้มโอมือ สัตว์มงคล เช่น ค้างคาว ผีเสื้อ นก หงส์ ไก่ฟ้า อาวุธที่แสดงเกียรติยศชื่อเสียง เป็นต้น (ภาพที่ 130) นอกจากนี้ยังปรากฏความนิยมเขียนภาพอาคารบ้านเรือนแบบเก๋งจีนร่วมกับอาคารแบบไทยประเพณีในงานจิตรกรรมสมัยนี้เสมอ

ภาพที่ 129 ตัวอย่างภาพจิตรกรรมฝาผนัง เขียนรายละเอียดเต็มพื้นที่
จิตรกรรมภายในพระอุโบสถ วัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพมหานคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 130 ตัวอย่างภาพเทพชุมนุม ภายในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ พระราชวังบวรสถานมงคล กรุงเทพมหานคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 131 ตัวอย่างภาพลวดลายมงคลอย่างจีน ภายในพระอุโบสถวัดราชโอรสาราม กรุงเทพมหานคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

พุทธศิลป์รัชกาลที่ 4

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ถือเป็นยุคที่กระแสของอารยธรรมตะวันตกเข้ามามีบทบาทในราชสำนัก ความนิยมในการสร้างงานแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 3 ที่เป็นอิทธพลศิลปะจีนเริ่มลดบทบาทความสำคัญลง ส่วนหนึ่งงานศิลปกรรมหันกลับไปสร้างตามแบบไทยประเพณีที่มีมาแต่เดิม อีกส่วนหนึ่งเป็นการรับเอาอิทธิพลศิลปะตะวันตกเข้ามา เกิดเป็นงานศิลปกรรมแบบที่เรียกว่า “กึ่งสมจริง”

นอกจากนี้มูลเหตุสำคัญประการหนึ่งคือ การเกิดขึ้นของธรรมยุติกนิกาย ที่เริ่มสถาปนามาแล้วในสมัยรัชกาลที่ 3 โดยพระวชิรญาณภิกขุ หรือก็คือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ในเวลาต่อมา ซึ่งแนวคิดของธรรมยุติกนิกายนั้นให้ความสำคัญกับการปฏิบัติตามพระไตรปิฎกอย่างเคร่งครัด ส่งผลสำคัญให้งานพุทธศิลป์ที่เกิดขึ้นตามมาสอดรับความเป็นจริงที่ถ่ายทอดจากพระไตรปิฎก จุดสังเกตสำคัญคือลดทอดเรื่องราวหรือสัญลักษณ์ที่อยู่ในเชิงปาฏิหาริย์เกินจริงซึ่งไม่สามารถพิสูจน์ได้ หลักการของธรรมยุติกนิกายยังสอดคล้องกับแนวคิดทางปรัชญาตะวันตกที่เชื่อถือเรื่องสัจจนิยมด้วยเช่นกัน โดยการเรียกชื่อของงานพุทธศิลป์แบบใหม่ที่เกิดขึ้นภายใต้แนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งสัมพันธ์กับคณะธรรมยุต นักวิชาการปัจจุบันกำหนดเรียกว่า “แบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 4” “แบบธรรมยุต” หรือ “แบบธรรมยุติกนิกาย”

สำหรับตัวอย่างงานพุทธศิลป์สำคัญในรัชกาลที่ 4 แบ่งเป็นประเภทดังนี้ 1) พระพุทธรูป 2) สถาปัตยกรรม 3) จิตรกรรมฝาผนัง

1. พระพุทธรูป งานสร้างพระพุทธรูปที่เกิดขึ้นในพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มเข้าสู่ลักษณะกึ่งสมจริง น่าจะมีแรงบันดาลใจส่วนหนึ่งจากศิลปะตะวันตก กล่าวคือ พระพักตร์และการแสดงปางยังคงเป็นแบบอุดมคติ ส่วนที่เปลี่ยนแปลงไปคือ สัดส่วนพระพุทธรูปมีขนาดเท่ามนุษย์ปรกติ กลุ่มหนึ่งมีพระกรรณที่สั้นเหมือนมนุษย์ปกติ ไม่ทำพระกรรณยาวตามอุดมคติ การครองจีวรทำเป็นริ้วคล้ายรอยยับแบบธรรมชาติ ที่สำคัญที่สุดของการเปลี่ยนแปลงคือ ไม่ปรากฏอุษณีษะหรือเกตุมาลา (กะโหลกที่นูนออกมาจากพระเศียร) โดยทำเป็นพระเศียรที่มีขมวดพระเกศาแล้วตามด้วยรัศมีเป็นเปลวเลย พุทธลักษณะดังกล่าวมานี้ปรากฏข้อความเป็นลายลักษณ์อักษรในสาสน์สมเด็จ ความว่า “*...ไม่โปรดจะให้มีเกตุมาลา ด้วยพระอรรถกถาจารย์หรืออะไรอธิบายไว้ว่า พระเกตุมาลานั้นเกิดขึ้นด้วยอำนาจทรงสมาธิ อาจจะกลั้นหายใจสมจึงดันขึ้นเบื้องบนทำให้มีพระเกตุมาลา ทูลกระหม่อม (รัชกาลที่ 4) ตรัสว่าหัวเป็นปุ่มก็ไปเข้ากับลักษณะบุรุษโทษ...*” (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และ สมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ 2505: 278) พระพุทธรูปสำคัญในรัชกาลที่ทรงโปรดให้สร้างขึ้น และถือเป็นต้นแบบของพระพุทธรูปแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 4 ได้แก่ 1) พระสัมพุทธพรรณี ทรงโปรดให้สร้างใน พ.ศ. 2773 ณ

วัดราชาธิวาส (ภาพที่ 132) 2) พระนิรันตราย ทรงโปรดให้สร้างใน พ.ศ. 2403 ประดิษฐาน ณ หอพระสุลาลัยพิมาน ในพระบรมมหาราชวัง (ภาพที่ 133) 3) พระพุทธปริตร ไม่ปรากฏปีสร้างแน่ชัด ประดิษฐาน ณ หอศาสตราคม ในพระบรมมหาราชวัง (ภาพที่ 134)

132

133

ภาพที่ 132 พระสัมพุทธพรรณี ประดิษฐานภายในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบรมมหาราชวัง
ที่มา: ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2535: 326.
ภาพที่ 133 พระนิรันตราย ประดิษฐาน ณ หอพระสุลาลัยพิมาน ในพระบรมมหาราชวัง
ที่มา: ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2535: 353.

ภาพที่ 134 พระพุทธปริตร ประดิษฐาน ณ หอศาสตราคม ในพระบรมมหาราชวัง
ที่มา: ม.ร.ว. สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2535: 348.

2. สถาปัตยกรรม เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่อีกครั้งหนึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นผลสำคัญมาจากแนวพระราชดำริและพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เปลี่ยนแปลงจากหลายปัจจัย ทั้งเรื่องของการปฏิรูปพระพุทธศาสนา และการเข้ามามีอิทธิพลจากชาติตะวันตก โดยสามารถแบ่งการอธิบายได้เป็น 2 ประเภทคือ 1) เจดีย์ 2) พระอุโบสถ-พระวิหาร

2.1. เจดีย์ มีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้กลับไปใช้เจดีย์ทรงระฆังเป็นหลัก เนื่องจากทรงไม่โปรดเจดีย์ทรงเครื่อง ปรากฏหลักฐานที่ทรงโปรดเจดีย์ทรงระฆังดังที่มีรับสั่งให้เปลี่ยนมาสร้างเจดีย์ทรงนี้ในบางวัดที่พระองค์ทรงสร้างต่อเนื่องจากวัดที่รัชกาลที่ 3 สร้างค้างไว้ เช่น ในหมายรับสั่งเมื่อคราวให้สร้างพระสมุทรเจดีย์ ความว่า *“พระเจดีย์ไม้ 12 นี้ องค์ระฆังมีขนาดเล็ก ไม่แน่นหนา ผู้ร้ายจึงสามารถขโมยพระบรมสารีริกธาตุได้โดยง่าย จึงเปลี่ยนแบบเป็นเจดีย์ทรงระฆัง ซึ่งมีรูปร่างหนาแน่นกว่า”* (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ 2506: 782) มีหลักฐานการเปลี่ยนรูปแบบเจดีย์ปรากฏอย่างน้อย 2 แห่ง ได้แก่ วัดเฉลิมพระเกียรติ และเจดีย์ภูเขาทอง วัดสระเกศ

พระราชนิยมที่ทรงโปรดเจดีย์ทรงระฆังน่าจะเกิดขึ้นแล้วเมื่อครั้งยังทรงผนวช โดยเฉพาะการสร้างเจดีย์ทรงระฆังที่วัดบวรนิเวศวิหาร และเหตุผลหนึ่งเกิดจากที่ทรงสนพระทัยศาสนาพุทธ นิกายลังกาวงศ์

พระองค์ได้มีโอกาสได้เสด็จจาริกไปยังหัวเมืองสำคัญต่างๆ ได้แก่ สุโขทัย อยุธยา จึงอาจเป็นแรงบันดาลใจให้ทรงนำเอารูปแบบเจดีย์ทรงระฆังเกี่ยวข้องกับแรงบันดาลใจจากสถูปลังกามาสร้างในกรุงเทพฯ อย่างไรก็ตาม พบว่าเจดีย์ทรงระฆังที่ปรากฏว่าทรงมีพระราชประสงค์ให้สร้างขึ้นแสดงให้เห็นถึงรูปแบบที่ใกล้เคียงกับเจดีย์ทรงระฆังในศิลปะอยุธยาตอนกลางมากที่สุด จุดสังเกตสำคัญคือ ปรากฏมาลัยเถา ในตำแหน่งส่วนรองรับองค์ระฆัง เช่นเดียวกับในศิลปะอยุธยา โดยตัวอย่างเจดีย์องค์สำคัญได้แก่ พระศรีรัตนเจดีย์ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบรมมหาราชวัง ปาสาณเจดีย์ เจดีย์ประธานวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม เป็นต้น (ภาพที่ 135, 136)

ภาพที่ 135 พระศรีรัตนเจดีย์ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบรมมหาราชวัง
ภาพที่ 136 ปาสาณเจดีย์ เจดีย์ประธานวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

2.2 พระอุโบสถ-พระวิหาร ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการสร้างพระอุโบสถและพระวิหารส่วนหนึ่งเป็นงานที่ค้างมาจากรัชกาลที่ 3 จึงปรากฏรูปแบบที่ยังคงใกล้เคียงกับแบบนอกอย่างสมัยรัชกาลที่ 3 ทว่ามีการปรับเปลี่ยนรายละเอียดสำคัญคือ เปลี่ยนจากกรอบหน้าบนที่ไม่ทำเครื่องประดับช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ นาคสะดุ้ง กลับนำมาประยุกต์ใช้อีกครั้งหนึ่ง (ภาพที่ 137) ในส่วนของอาคารที่สร้างขึ้นใหม่ปรากฏว่าทรงมีพระราชนิยมให้สร้างพระอุโบสถและพระวิหารที่หวนกลับไปทำตามแบบแผนที่ไทยประเพณี (ภาพที่ 138) โดยเฉพาะมีแรงบันดาลใจสำคัญมาจากศิลปะอยุธยา อย่างไรก็ตามสิ่งที่มักปรากฏเสมอบนหน้าบัน หรือซุ้มประตูหน้าต่างคือ “รูปพระมหามงกุฎ” ซึ่งสะท้อนถึงพระนามเดิมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า “เจ้าฟ้ามงกุฎ” (ภาพที่ 139)

ภาพที่ 137 พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร ตัวอย่างอาคารที่สัมพันธ์กับแบบนอกอย่างในรัชกาลที่ 3
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

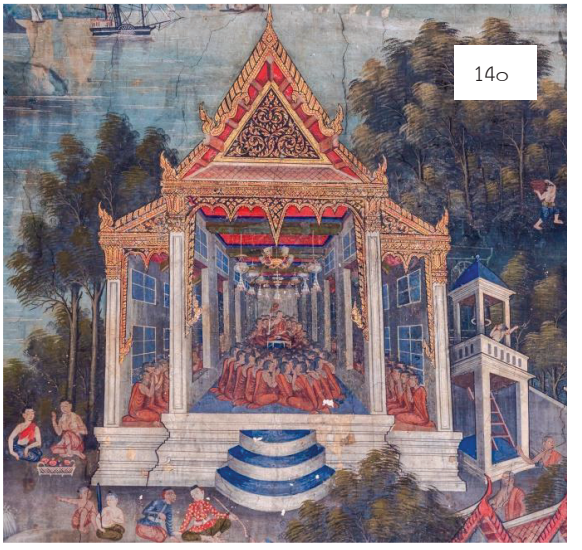

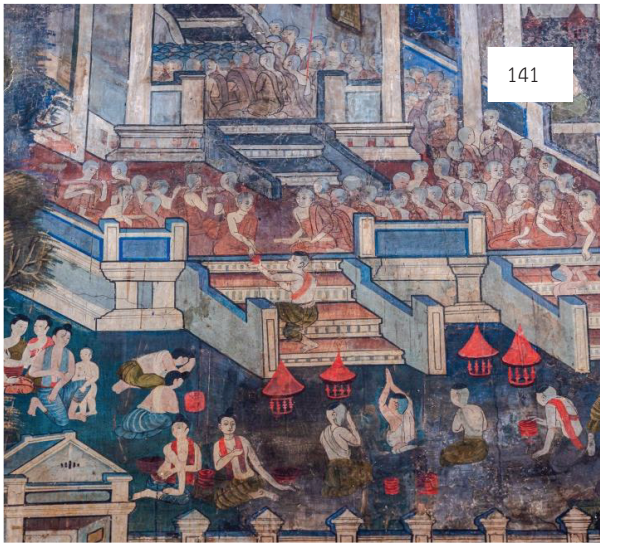
ภาพที่ 138 หน้าบันพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร และการแสดงรูปพระมหามงกุฎ

ภาพที่ 139 ตัวอย่างอุโบสถที่หวนกลับไปทำตามแบบแผนที่ไทยประเพณี วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

3. จิตรกรรมฝาผนัง เป็นอีกหนึ่งประเภทงานพุทธศิลป์ที่ปรับเปลี่ยนไปจากแบบแผนที่นิยมในสมัยรัชกาลที่ 3 อย่างสิ้นเชิง ทั้งทางด้านแนวคิดและเทคนิคการเขียน โดยจุดเด่นสำคัญของจิตรกรรมในรัชกาลที่ 4 คือ การปรับเปลี่ยนไปสู่สัจจนิยมซึ่งมีแนวคิดตั้งแต่การเลือกเรื่องราวที่นำมาเขียนตัดเรื่องปาฏิหาริย์เหนือธรรมชาติเกือบหมด หันมาเขียนประวัติพระพุทธศาสนา เช่น การสังคายนาพระไตรปิฎก วินัยสงฆ์ จริยวัตรพระสงฆ์ ภาพปริศนาธรรม ฉฬาภิชาติ งานบุญประเพณี รวมถึงภาพดวงดาวในระบบสุริยจักรวาลตามวิทยาการแบบตะวันตก (ภาพที่ 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146) โดยเรื่องราวเหล่านี้มีการแสดงออกด้วยเทคนิคที่มีอิทธิพลตะวันตกอย่างชัดเจน สังเกตได้จากการวาดภาพแบบสามมิติ มีแสงเงา มีการผลักระยะใกล้-ไกล ภาพบุคคลและภาพอาคารบ้านเรือนเน้นความสมจริง โดยเฉพาะปรากฏความนิยมวาดภาพอาคารบ้านเรือนแบบตะวันตกมากยิ่งขึ้น

ภาพที่ 140 จิตรกรรมแสดงเหตุการณ์สังคายนาพระไตรปิฎก ครั้งที่ 2 ใน เมืองเวสาลี เขียนภายในพระอุโบสถวัดมหาพฤฒาราม กรุงเทพมหานคร

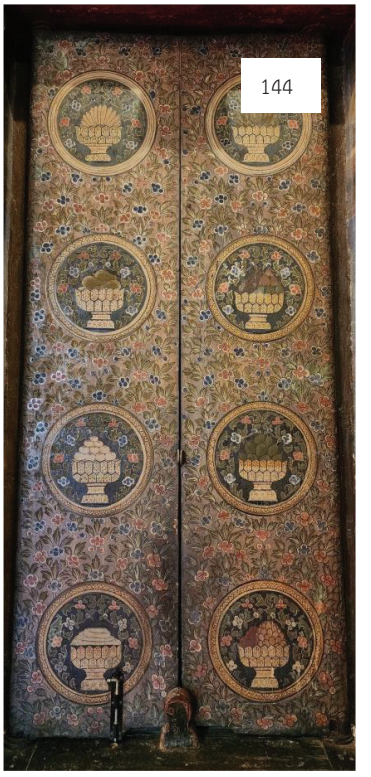
ภาพที่ 141 จิตรกรรมแสดงเหตุการณ์สังคายนาพระไตรปิฎก ครั้งที่ 8 ใน เมืองเชียงใหม่ ภายในพระอุโบสถวัดมหาพฤฒาราม กรุงเทพมหานคร

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 142 จิตรกรรมแสดงภาพปริศนาธรรม ภายในพระอุโบสถวัดบรมนิวาส กรุงเทพมหานคร
ภาพที่ 143 จิตรกรรมแสดงอสุภกรรมฐาน ภายในพระอุโบสถวัดโสมนัสวรวิหาร กรุงเทพมหานคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 144 จิตรกรรมแสดงวินัยสงฆ์ ภาพมหาผลห้ามทำน้ำอัฏบาล บนบานประตูพระอุโบสถวัดโสมนัสวรวิหาร
ภาพที่ 145 จิตรกรรมแสดงวินัยสงฆ์ ภาพเนื้อที่ห้ามภิกษุฉัน บนบานประตูพระอุโบสถวัดโสมนัสวรวิหาร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

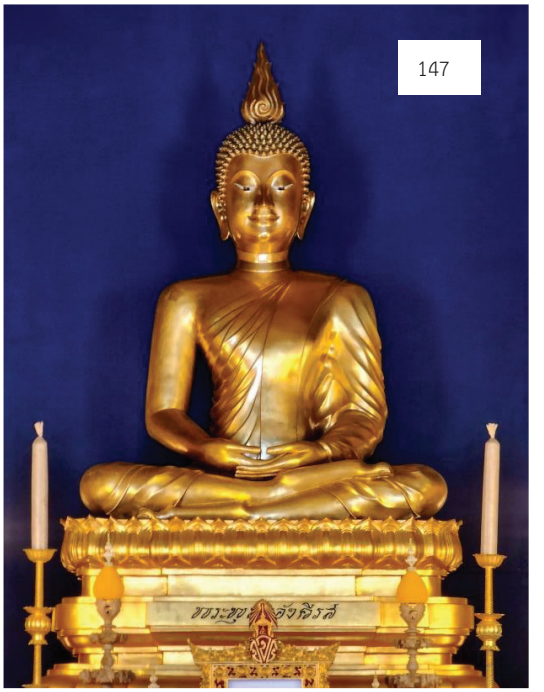
ภาพที่ 146 จิตรกรรมภาพดาวเคราะห์ แบบตะวันตก (ดาวเสาร์)
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

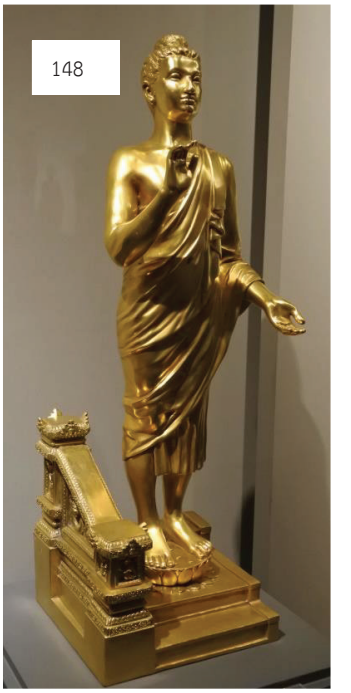
พุทธศิลป์รัชกาลที่ 5

ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา คตินิยมในการสร้างวัดลดลงมาก รวมทั้งแนวคิดในการสร้างวัดปรับเปลี่ยนไปสู่หลักแห่งความจริงโดยคำนึงถึงการใช้งานเป็นสำคัญ ส่วนหนึ่งเป็นงานที่สืบทอดมาจากสมัยรัชกาลที่ 4 ส่วนหนึ่งมีอิทธิของตะวันตกเป็นอย่างมาก ทำให้การออกแบบงานพุทธศิลป์อยู่ภายใต้แนวคิดการผสมผสานระหว่างศิลปะไทยและศิลปะตะวันตก ตัวอย่างงานพุทธศิลป์แยกประเภทได้ดังนี้ 1) พระพุทธรูป 2) สถาปัตยกรรม 3) จิตรกรรมฝาผนัง

1. พระพุทธรูป มีทั้งการสืบทอดจากแบบพระราชนิยมในรัชกาลที่ 4 ตัวอย่างสำคัญได้แก่ พระพุทธอังคีรส พระประธานภายในพระอุโบสถ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม (ภาพที่ 147) พระพุทธนฤมลธรรโมภาส พระประธานภายในพระอุโบสถวัดนิเวศธรรมประวัติ พระนครศรีอยุธยา (ภาพที่ 148) ซึ่งพุทธลักษณะโดยรวมของพระพุทธรูปทั้ง 2 องค์ มีความคล้ายคลึงกับรูปแบบของพระพุทธนิรันตรายที่สุด นอกจากนี้ยังปรากฏว่ามีแนวคิดการสร้างพระพุทธรูปตามแบบอิทธิพลของศิลปะคันธาระ ซึ่งน่าจะเป็นผลมาจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ให้สร้างพระพุทธรูปให้มีความเหมือนจริง ดังปรากฏการสร้างพระคันธารราฐที่มีแรงบันดาลใจจากศิลปะอินเดีย ดังพระราชหัตเลขาความว่า *“...อยากเห็นพระเปนคน อยากให้หน้าเปนคน ฉลาดอดทนมีความคิดมาก ไม่ใช่ทำหน้าบึ้ง ไม่ใช่นั่งยิ้มกริ่ม ไม่ใช่นั่งหลับเผลอไผล ให้เต็มสติสัมปชัญญะ หน้าตาของพระพุทธเข้าของหม่อมฉันเปนเช่นนี้...”* (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 2514: 143-144)

นอกจากนี้ยังมีแนวคิดการจำลองพระพุทธรูปจากศิลปะต่างๆ ทั้งในประเทศไทยและต่างประเทศมาสร้างอย่างแพร่หลาย ตัวอย่างสำคัญ คือ การจำลองพระพุทธชินราชมาประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถของวัดเบญจมบิตรดุสิตวนาราม รวมทั้งการที่พระบรมวงศานุวงศ์ทรงมีพระราชศรัทธาสร้างจำลองพระพุทธรูปศิลปะต่างๆ ประดิษฐานไว้ในพระระเบียงคดภายในวัดเดียวกันด้วย

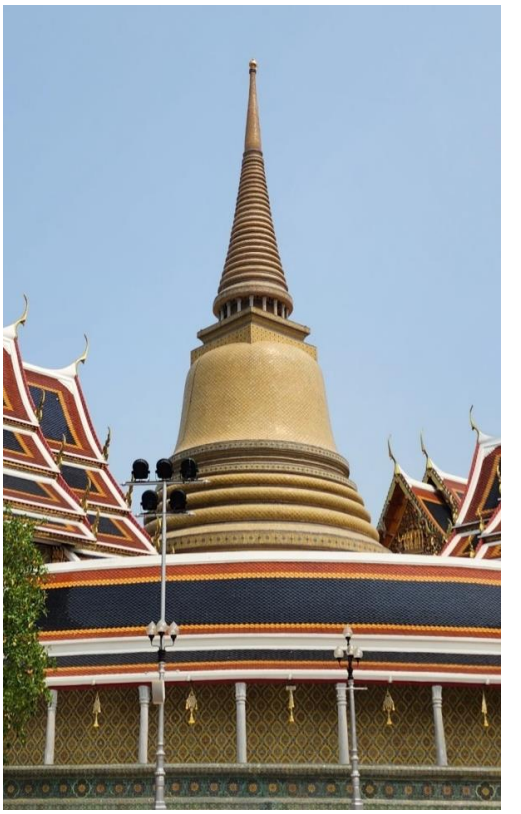

ภาพที่ 147 พระพุทธอังคีรส พระประธานภายในพระอุโบสถ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร
ภาพที่ 148 พระพุทธนฤมลธรรโมภาส พระประธานภายในพระอุโบสถวัดนิเวศธรรมประวัติ พระนครศรีอยุธยา
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

2. สถาปัตยกรรม ดังที่ได้กล่าวไปเบื้องต้นว่าการสร้างวัดในพระพุทธศาสนาในรัชกาลที่ 5 ลดน้อยลงอย่างมาก ส่วนหนึ่งเป็นเพราะมีวัดในพระนครเป็นจำนวนมากแล้ว ส่วนหนึ่งเกิดจากพระบรมราโชบายที่ต้องการพัฒนาประเทศให้มีสาธารณูปโภคให้ทัดเทียมกับชาติตะวันตกเพื่อแสดงความเป็นประเทศที่มีอารยะ อย่างไรก็ตามยังคงปรากฏตัวอย่างการสร้างวัดสำคัญอยู่จำนวนหนึ่ง ซึ่งส่วนส่วนของงานสถาปัตยกรรมทั้งพระเจดีย์ พระอุโบสถวิหารโดยมากสร้างตามแบบแผนที่นิยมมาก่อนในสมัยรัชกาลที่ 4 ส่วนหนึ่งแสดงให้เห็นการออกแบบใหม่โดยมีสัดส่วนของศิลปะตะวันเพิ่มมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัด

2.1 เจดีย์ ที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 5 มีตัวอย่างที่สำคัญที่วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม (ภาพที่ 149) ซึ่งรูปแบบโดยรวมใกล้เคียงกับเจดีย์ทรงระฆังแบบพระราชนิยมในสมัยรัชกาลที่ 4 โดนเจดีย์องค์นี้มีความสำคัญในฐานะเจดีย์ประธานองค์สุดท้ายที่สร้างขึ้นตามแบบแผนประเพณีนิยม

ภาพที่ 149 เจดีย์ประธานวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

2.2 พระอุโบสถ-พระวิหาร มีรูปแบบส่วนใหญ่สืบทอดมาจากแบบไทยประเพณีในสมัยรัชกาลที่ 4 โดยเฉพาะวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม (ภาพที่ 150) มีรูปแบบของพระอุโบสถและพระวิหารใกล้เคียงกับที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามเป็นอย่างมาก เพียงแต่ว่าการวางผังของวัดต่างออกไปโดยเฉพาะมีการเพิ่มพระวิหารและพระระเบียงคดในผังกลมเข้ามา แต่เปลี่ยนจากตราพระบรมราชสัญลักษณ์พระมหามงกุฎ เป็นพระจุลมงกุฎหรือพระเกี้ยวตามพระนามของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 นอกจากนี้พบว่าภายในพระอุโบสถและพระวิหารปรากฏเป็นงานประดับโครงสร้างอาคารที่ให้บรรยากาศแบบโบสถ์ฝรั่ง ลักษณะคล้ายศิลปะโกธิก และการประดับกระจกสีอิทธิพลแบบตะวันตก (Stained Glass)

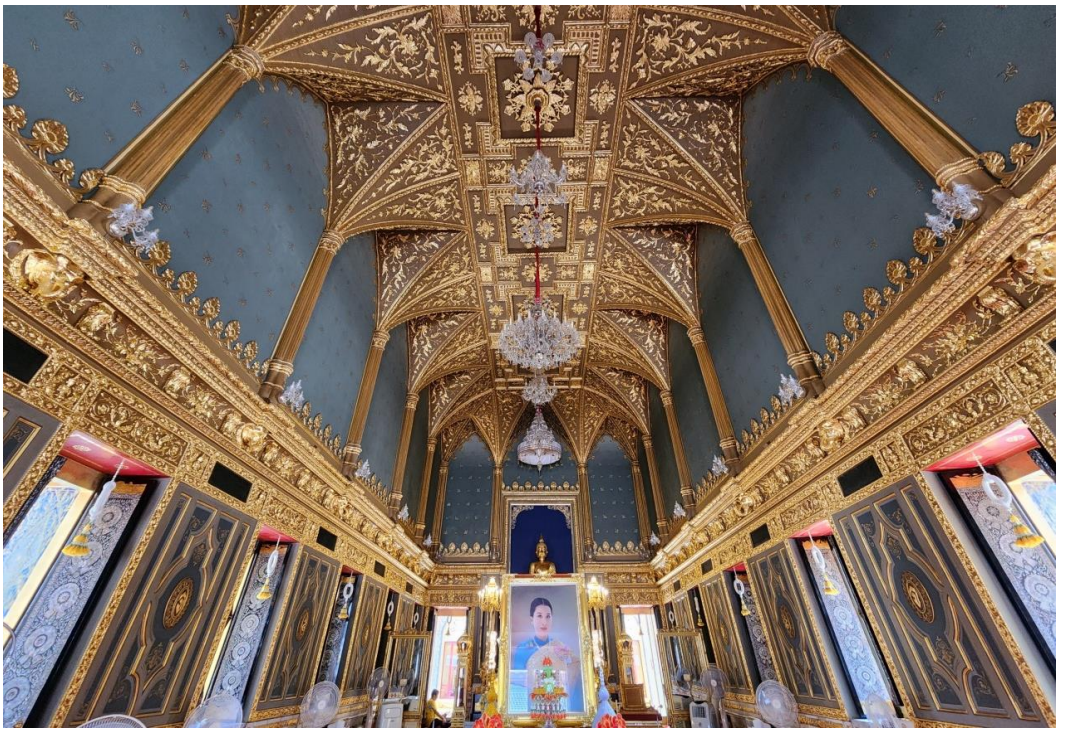
สำหรับพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร สร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เช่นกัน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัติวงศ์ทรงเป็นผู้ออกแบบและคุมการก่อสร้างด้วยพระองค์เอง (สุริยา รัตนากุล 2550: 177-178) เป็นแบบเพณีนิยมเช่นกันแต่ก็มีลักษณะของอิทธิพลศิลปะตะวันตกเข้ามาเป็นองค์ประกอบเช่นกัน โดยเฉพาะการประดับกระจกสีที่หน้าต่าง ให้บรรยากาศทำนองเดียวกับโบสถ์ในคริสต์

ศาสนา นอกจากนี้การใช้หินอ่อนประดับตกแต่งพื้นที่ผนังและเสายิ่งทำให้เพิ่มความหรูหราและสะท้อนอิทธิพลตะวันตก ในปัจจุบันเป็นที่รู้จักกันในหมู่ทักท่องเที่ยวต่างชาติขนานนามว่า “The Mable Tenple”

ในกรณีของพระอุโบสถวัดนิเวศธรรมประวัติ ตั้งอยู่ฝั่งตรงข้ามพระราชวังบางปะอิน เป็นตัวอย่างเดียวที่มีประวัติการสร้างในสมัยรัชกาลที่ 5 ทว่ารูปแบบของพระอุโบสถนั้นทั้งโครงสร้างด้านนอกและด้านในมิได้เป็นแบบไทยประเพณี หรือแบบผสมผสานแต่อย่างใด แต่ตั้งใจทำให้เป็นพระอุโบสถศิลปะโกธิกของตะวันตก

ภาพที่ 150 พระอุโบสถ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

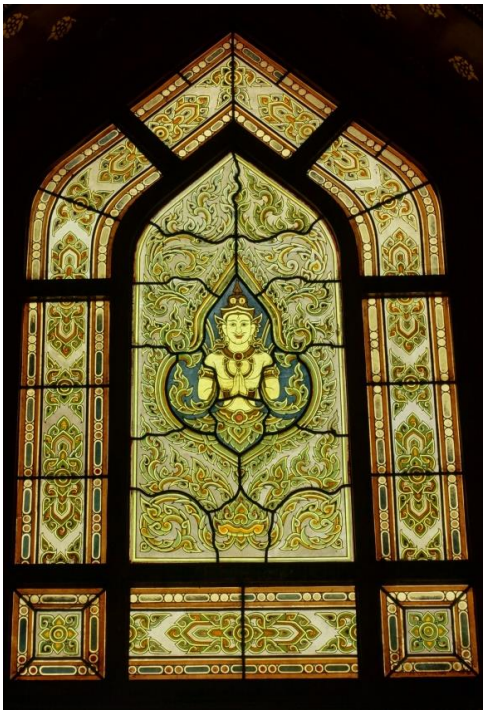

ภาพที่ 151 การประดับตกแต่งภายในพระอุโบสถ วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม กรุงเทพมหานคร

ภาพที่ 152 พระอุโบสถ วัดเบญจมบิตรดุสิตวนาราม กรุงเทพมหานคร

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 153 การประดับกระจกสีแบบตะวันตก (Stained Glass) ภายในพระอุโบสถ วัดเบญจมบิตรดุสิตวนาราม
ภาพที่ 154 พระอุโบสถวัดนิเวศธรรมประวัติ ตั้งอยู่ฝั่งตรงข้ามพระราชวังบางปะอิน พระนครศรีอยุธยา
ที่มา: เชน เพชรรัตน์

3. จิตรกรรมฝาผนัง แม้ว่าจะในรัชกาลที่ 4 จะเริ่มมีแนวคิดการเขียนภาพจิตรกรรมที่สมจริงตามอิทธิพลอย่างตะวันตกมาก่อนแล้ว อย่างไรก็ตามเนื้อเรื่องที่นิยมนำมาเขียนนั้นเป็นเรื่องของพระพุทธศาสนา ครั้นมาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 มีการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญอีกครั้งหนึ่งคือ เขียนจิตรกรรมฝาผนังที่มีเนื้อเรื่องทางประวัติศาสตร์และสถานที่ทางประวัติศาสตร์ที่มีอยู่จริง เหมือนการบันทึกภาพเหตุการณ์ที่สำคัญ อาจเนื่องด้วยยุคนี้เป็นยุคที่เปิดรับอิทธิทางตะวันตกอย่างแท้จริง มีการถ่ายภาพอย่างแพร่หลายในหมู่ชนชั้นสูง สำหรับตัวอย่างสำคัญของจิตรกรรมฝาผนังในสมัยรัชกาลที่ 5 ที่สมบูรณ์และชัดเจนที่สุดคือ จิตรกรรมฝาผนังภายในพระที่นั่งทรงผนวช วัดเบญจมบิตรดุสิตวนาราม ตัวอย่างฉากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินทรงไปในงานพระราชพิธียกยอดนภศูลองค์พระปฐมเจดีย์ ซึ่งปฏิสังขรณ์มาแต่รัชกาลก่อน และสำเร็จเรียบร้อยในรัชกาลของพระองค์ (ภาพที่ 155) และภาพฉากพระราชพิธีอัญเชิญพระพุทธอังคีรส เพื่อประดิษฐานเป็นพระประธานภายในพระอุโบสถวัดราชบพิตรสถิตมหาสีมารามที่พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้น (ภาพที่ 156) (วณีพรรณ ฤาไชยคาม 2524: 31, 49)

ภาพที่ 155 ภาพฉากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินทรงไปในงานพระราชพิธียกยอดนภศูลองค์พระปฐมเจดีย์ จิตรกรรมฝาผนังในพระที่นั่งทรงผนวช

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

ภาพที่ 156 ภาพฉากพระราชพิธีอัญเชิญพระพุทธอังคีรส เพื่อประดิษฐานเป็นพระประธานภายในพระอุโบสถ วัดราชบพิตรสถิตมหาสีมาราม

ที่มา: เชน เพชรรัตน์

5. บทสรุป

หลักจากที่พุทธศาสนาได้เผยแผ่จากอินเดียมายังดินแดนประเทศไทยในปัจจุบัน ส่งผลให้คติความเชื่อรวมทั้งแนวคิดเกี่ยวกับการสร้างงานพุทธศิลป์ได้รับการถ่ายทอดมาเป็นเงาตามตัว ซึ่งจากทั้งการขุดค้นทางโบราณคดีปรากฏหลักฐานเชิงประจักษ์เป็นจำนวนมาก โดยระยะแรกที่ได้รับอิทธิพลพุทธศาสนาเข้าปรากฏหลักฐานตัวอย่างรูปเคารพที่มีขนาดไม่ใหญ่มากนัก มีลักษณะเป็นชิ้นงานที่ถูกนำติดตัวมากับพ่อค้าวาณิชจากอินเดีย พบมากบริเวณภาคใต้และภาคตะวันออกของประเทศไทย โดยมีอายุเก่าแก่ไปถึงราวพุทธศตวรรษที่ 9 ซึ่งร่วมสมัยกับศิลปะอมราวดีของอินเดีย นับแต่นั้นเป็นต้นมาพระพุทธศาสนาก็หยั่งรากลึกลงสู่ดินแดนไทย และปรากฏว่าเกิดรัฐโบราณในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ทั่วประเทศไทย ซึ่งรัฐเหล่านี้มีหลักฐานว่านับถือพุทธศาสนาเกือบทั้งสิ้น ได้แก่ ทวารวดี ศรีวิชัย ขอม-ลพบุรี และหริภุญชัย โดยเฉพาะทวารวดีมีหลักฐานชี้ชัดลงไปว่านับถือพุทธศาสนาเถรวาท โดยสะท้อนจากงานพุทธศิลป์ได้อย่างชัดเจน

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมาอาณาจักรต่างๆในดินแดนไทยล้วนหันมารับนับถือพุทธศาสนาอันมีที่มาจากเกาะลังกา หรือที่เรียกว่าพุทธศาสนาเถรวาทนิกายลังกาวงศ์ ส่งผลให้พุทธศาสนาเถรวาทกลายเป็นศาสนาหลักของผู้คนในดินแดนแถบนี้ รัฐโบราณที่สำคัญคือ สุโขทัย ล้านนา อยุธยา และรัตนโกสินทร์ โดยภาพสะท้อนการรับรับถือพุทธศาสนาเถรวาทนิกายลังกาวงศ์นั้นแสดงออกจากพุทธศิลป์

หลากหลายประเภท ได้แก่ เจดีย์รูปทรงต่างๆ พระพุทธรูป จิตรกรรมฝาผนัง และงานประณีตศิลป์ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้เป็นหลักฐานสำคัญรวมทั้งเป็นประจักษ์พยานซึ่งแสดงการหยั่งรากลึกของพระพุทธศาสนาอันเป็นพ่อเกิดศิลปะ วัฒนธรรม และประเพณีไทย รวมทั้งไม่สามารถแยกออกจากวิถีชีวิตคนไทยได้มาจวบจนปัจจุบัน แม้ว่าในแต่ละยุคสมัยหรือในแต่ละวัฒนธรรมจะมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบคติความเชื่อเกี่ยวกับงานพุทธศิลป์ให้มีความเหมาะสมตามบริบทของพื้นที่นั้นๆ ทว่าจุดที่ยึดโยงร่วมกันคือพระพุทธศาสนา

แบบทดสอบท้ายบทที่ 7

1. จงอธิบายคติความเชื่อ แนวคิด ประวัติความเป็นมา รูปแบบที่เป็นเอกลักษณะ รวมทั้งความสำคัญของงานพุทธศิลป์ไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 โดยสังเขป

2. จงอธิบายคติความเชื่อ แนวคิด ประวัติความเป็นมา รูปแบบที่เป็นเอกลักษณะ รวมทั้งความสำคัญของงานพุทธศิลป์ไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19-25 โดยสังเขป

3. จงเลือกอธิบายคติความเชื่อ แนวคิด ประวัติความเป็นมา รูปแบบ และความสำคัญของงานพุทธศิลป์ยุคสมัยใดสมัยหนึ่งมาโดยละเอียด พร้อมทั้งยกตัวอย่างประกอบ

4. จงวิเคราะห์ที่มาของคติความเชื่อทางพุทธศาสนา อิทธิพลทางศิลปะ และรูปแบบ ที่เป็นเอกลักษณ์ของ “**พระพุทธรูป**” ในรูปแบบต่างๆ

5. จงวิเคราะห์ที่มาของคติความเชื่อทางพุทธศาสนา อิทธิพลทางศิลปะ และรูปแบบ ที่เป็นเอกลักษณ์ของ “**เจดีย์**” ในรูปแบบต่างๆ

6. จงวิเคราะห์ที่มาของคติความเชื่อทางพุทธศาสนา อิทธิพลทางศิลปะ และรูปแบบ ที่เป็นเอกลักษณ์ของ “**พระอุโบสถ-พระวิหาร**” ในรูปแบบต่างๆ

7. จงวิเคราะห์ที่มาของคติความเชื่อทางพุทธศาสนา อิทธิพลทางศิลปะ และรูปแบบ ที่เป็นเอกลักษณ์ของ “**จิตรกรรมฝาผนัง**” ในรูปแบบต่างๆ

8. ท่านจะประยุกต์ความรู้ที่ได้จากการเรียน “พุทธศิลป์ในประเทศไทย” ไปเป็นเครื่องมือในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ใช้ในชีวิตประจำวัน ประกอบกิจการ หรือประกอบอาชีพ หรือส่งเสริมจิตสำนักความหวงแหนมรดกทางวัฒนธรรมของชาติได้อย่างไร ด้วยวิธีการใด

บรรณานุกรมบทที่ 7

ภาษาไทย

กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า. (2514). *ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระราชหัตถเลขา-ลายพระหัตถ์.* พระนคร: พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์.

กรมศิลปากร. (2527). *จารึกสมัยสุโขทัย.* กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

_____. (2542). *พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์.* กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

_____. (2569). *จารึกคาถา เย ธมมา ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์.* สืบค้นเมื่อ 22 พฤษภาคม 2569 จาก https://www.finearts.go.th/promotion/view/15316

_____. (2529). “จารึกปราสาทหินพิมาย 3.” ใน *จารึกในประเทศไทย เล่ม 4. (35).* กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

ก่องแก้ว วีรประจักรษ์ และ นิยะดา ทาสุคนธ์. (2523). *ตู้ลายทอง ภาค 1.* กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

คงเดช ประพัฒน์ทอง. (2522). *วิเคราะห์ศิลาจารึกในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญไชย.* กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

เชน เพชรรัตน์. (2563). *ศิลปกรรมเนื่องในพุทธศาสนาในจังหวัดสงขลา ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 20-25.* ดุษฎีนิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

_____. (2567). “แนวคิดและทฤษีการแบ่งยุคสมัยของศิลปะอยุธยา.” ใน *แบบอย่างลวดลายในพุทธศิลป์แห่งสยาม ตอน “ลวดลายสมัยอยุธยาตอนหลัง.* กรุงเทพฯ: วิทยาลัยเพาะช่าง มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลรัตนโกสินทร์.

เชษฐ์ ติงสัญชลี. (2544). *การวิเคราะห์การแสดงวิตรรกมุทราสองพระหัตถ์ของพระพุทธรูปในสมัยทวารวดี.* วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

_____. (2562). *บทบาทของศิลปะอินเดียต่อเครื่องแต่งกายประติมากรรมบุคคลในเอเชียอาคเนย์.* กรุงเทพฯ: มติชน.

_____. (2563). *ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดียและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.* นนทบุรี: มิวเซียมเพลส.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา และนริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา, (2505). *สาส์นสมเด็จ เล่มที่ 17.* พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2514). *ตำนานพุทธเจดีย์.* พระนคร: แพร่พิทยา.

เทิม มีเต็ม. (2527). “ประวัติสมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธา.” ใน *ศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 2 (จารึกวัดศรีชุม) ฉบับผลการสัมมนา พุทธศักราช 2523. (66-67).* กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

ประภัสสร์ ชูวิเชียร. (2562). *ศิลปะกรุงธนบุรี.* กรุงเทพฯ: มติชน.

ประยูร อุลุชาฎะ. (2516). *ศิลปกรรมแห่งอาณาจักรศรีอยุธยา.* พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดโอเดียนสโตร์.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส อินทปัญโญ). (2525). *ศิลปะแห่งการครองชีวิต.* กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.

พระยอดคม คุณสิทโธ (ชัยนิรัติศัย). (2569). *พุทธศิลป์ที่ปรากฏในพระอุโบสถตามแนวสุนทรียศาสตร์.* ดุษฎีนิพนธ์ปริญญาปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา. บัณฑิตวิทยาลัย วชิรญาณวโรรส มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระรัตนปัญญาเถระ. (2510). *ชินกาลมาลีปกรณ์.* พิมพ์ครั้งที่ 2 พิมพ์เป็นอนุนสรณ์แด่ นายกี นิมมานเหมินท์. มปท.

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. (2506). พระนคร: กรมสรรพสามิตร.

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. (2534). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

พิริยะ ไกรฤกษ์. (2528). *ประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศไทย ฉบับคู่มือนักศึกษา.* กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.

_____. (2553). *ประวัติศาสตร์ศิลปะ และโบราณคดีในประเทศไทย.* กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊พ จำกัด.

มานิต วัลลิโภดม. (2530). *ทักษิณรัฐ.* กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2545). *พระพุทธรูปประทับเหนือพนัสบดีในศิลปะทวารวดี.* วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ลักษมณ์ บุญเรือง. (2561). *หลักฐานเกี่ยวกับวัฒนธรรมศรีวิชัยในคาบสมุทรภาคใต้. ข่วงผกา (13).* สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่.

วณีพรรณ ฤาไชยคาม. (2524). *ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่พระที่นั่งทรงผนวช วัดเบญมบพิตรดุสิตวนาราม อำเภอดุสิต กรุงเทพมหานคร.* สารนิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต. ภาควิชาโบราณคดี. คณะโบราณคดี. มหาวิทยาลัยศิลปากร.

วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. (2540). *พุทธศิลป์ไทย.* กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

วิไลรัตน์ ยังรอด และ ธวัชชัย องค์วุฒิเวทย์. (2551). *สุโขทัย ศรีสัชนาลัย.* นนทบุรี: มิวเซียมเพลส.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2547). *ศิลปะทวารวดี: วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคเริ่มแรกในดินแดนไทย.* กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

_____. (2551). *งานช่างพระนั่งเกล้าฯ.* กรุงเทพฯ: มติชน.

_____. (2556). *พระพุทธรูปในประเทศไทย : รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย.*กรุงเทพฯ: สมาพันธ์.

_____. (2556). *พุทธศิลป์สมัยรัตนโกสินทร์: พัฒนาการของงานช่างและแนวคิดที่ปรับเปลี่ยน.* กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

_____. (2563). *พระพุทธรูปทรงเครื่องต้นอย่างพระมหาจักรพรรดิศิลปะชั้นสูงในงานช่างไทย : แบบอย่างศิลปะ คติ และเทคนิคการสร้าง.* รายงานวิจัย แผนงานการยกระดับคุณภาพและสมรรถภาพของทุนมนุษย์ในศตวรรษที่ 21 ด้านมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ และศิลปะศาสตร์ โปรแกรมที่ 5 ส่งเสริมการวิจัยขั้นแนวหน้า และการวิจัยพื้นฐานที่ประเทศไทยมีศักยภาพ ประจำปีงบประมาณ 2563.

_____. (2565). *ประวัติศาสตร์ศิลปะในประเทศ*ไทย. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

_____. (มปป). *ศิลปะสมัยล้านนนา (ระหว่างต้นพุทธศตวรรษที่ 19 – ต้นพุทธศตวรรษที่ 22).* รายงานวิจัย รูปแบบ พัฒนาการและความเชื่อของคนไทย. ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สงวน รอดบุญ. (2526). *พุทธศิลป์ไทย.* กรุงเทพฯ: โอเดียนส์โตร์.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). (2540). *ศิลปะศาสตร์เพื่อการศึกษาที่ยั่งยืน*. กรุงเทพฯ: ส่องสยาม.

สมุดภาพไตรภูมิฉบับกรุงศรีอยุธยา-กรุงธนบุรี เล่ม 2. (2542). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

สันติ เล็กสุขุม. (2548). *ข้อมูลกับมุมมอง: ศิลปะรัตนโกสินทร์.* กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

_____. (2548). *จิตรกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 3: ความคิดเปลี่ยน การแสดงออกก็เปลี่ยนตาม.* กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

_____. (2548). *ประวัติศาสตร์ศิลปะไทย (ฉบับย่อ).* กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

_____. (2549). *ศิลปะสุโขทัย.* กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

_____. (2553). *งานช่าง คำช่างโบราณ.* กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี. (2536). *ประชุมหมายรับสั่งภาค 4 ตอนที่ 1 สมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จ.ศ. 1186-1203.* กรุงเทพฯ: สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2534). *ศิลปะในประเทศไทย.* กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊พ.

สุริยา รัตนากุล. (2550). *พระอารามหลวงในกรุงเทพมหานคร เล่ม 2.* นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหิดล.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์. (2535). *พระพุทธปฏิมาในพระบรมมหาราชวัง.* กรุงเทพฯ: อัมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊พ, 2535 สำนักราชเลขาธิการ, จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบ สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ วันที่ 12 สิงหาคม พุทธศักราช 2535.

ภาษาอังกฤษ

Boissilier, Jean. (1957). The Heritage of Thai Sculpture. Translated by James Emmon. New York: Weaterhill.

แผนบริหารการสอนประจำบทที่ 8

1.หัวข้อเนื้อหาประจำบทที่ 8 ศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย

1.1. ความหมายของศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย

1.2 ความสำคัญต่อสังคมไทยในอดีตและปัจจุบัน

1.3 แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย

1.4 พัฒนาการของศิลปวัฒนธรรมไทย

1.5 ประเภทของศิลปวัฒนธรรมไทย

1.6 ประเพณีและพิธีกรรมสำคัญของไทย

1.7 การอนุรักษ์และส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมไทย

1.8 ประเพณีไทยกับการจัดหมวดหมู่

1.9 กรณีศึกษา: ประเพณีสำคัญของไทย

1.10 บทบาทของศิลปวัฒนธรรมและประเพณีในสังคมไทย

1.11 ปัญหาและความท้าทายของวัฒนธรรมและประเพณีไทย

1.12 แนวทางการอนุรักษ์และสืบสานประเพณีไทย

1.13 บทสรุป

2. วัตถุประสงค์การเรียนรู้

2.1 เพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับวัฒนธรรมและประเพณีไทยตามแนวคิดของนักวิชาการ พร้อมบรรยายพัฒนาการของศิลปวัฒนธรรมไทยตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ โดยระบุลักษณะเด่นของแต่ละยุคสมัยได้

2.2 เพื่อให้ผู้เรียนสามารถจำแนกประเภทของศิลปกรรมไทย ทั้งจิตรกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรม ศิลปะการแสดง และหัตถกรรม รวมถึงอธิบายที่มาและความสำคัญของประเพณีตามรอบชีวิต ประเพณีตามเทศกาล และประเพณีท้องถิ่นในแต่ละภูมิภาคได้

2.3 เพื่อให้ผู้เรียนสามารถวิเคราะห์อิทธิพลของอารยธรรมต่างชาติและกระแสโลกาภิวัตน์ที่ส่งผลต่อรูปแบบศิลปวัฒนธรรม ค่านิยม และอัตลักษณ์ของสังคมไทย โดยใช้กรอบทฤษฎีทางมานุษยวิทยาและสังคมวิทยาเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ได้

2.4 เพื่อให้ผู้เรียนเปรียบเทียบบทบาทของศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทยในมิติต่าง ๆ ทั้งด้านสังคม จิตวิทยา เศรษฐกิจ และการเมือง พร้อมประเมินความท้าทายในการอนุรักษ์และออกแบบแนวทางสืบสานเอกลักษณ์ไทยได้

3. ผลลัพธ์การเรียนรู้ประจำบทเรียน (Lesson Learning Outcome: LLOs)

เมื่อสิ้นสุดการเรียนการสอนในรายวิชา ผู้เรียนสามารถ

3.1 บรรยาย ความหมาย ความสำคัญ และประเภทของศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย ได้อย่างถูกต้อง การถ่ายทอดเรื่องราวหรือประสบการณ์ที่เกี่ยวกับศิลปกรรม นาฏศิลป์ ดนตรี หัตถกรรม และประเพณีต่าง ๆ ในช่วงเวลาของการเรียน เช่น บรรยายลักษณะเด่นของจิตรกรรมฝาผนังไทย สถาปัตยกรรมวัดวาอาราม การแสดงโขน และประเพณีสงกรานต์-ลอยกระทงที่เกิดขึ้นจากภูมิปัญญาของบรรพบุรุษไทย

3.2 อธิบายพัฒนาการของศิลปวัฒนธรรมไทยตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์จนถึงยุคโลกาภิวัตน์ ได้อย่างเหมาะสม การแลกเปลี่ยนความคิดเห็นหรือเสนอแง่มุมที่หลากหลายเกี่ยวกับอิทธิพลของวัฒนธรรมอินเดีย จีน และตะวันตกที่ส่งผลต่อการหล่อหลอมอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมไทย รวมถึงแนวทางการอนุรักษ์และสืบสานศิลปวัฒนธรรมในยุคดิจิทัล

3.3. ประยุกต์ใช้หลักการและแนวคิดทางมานุษยวิทยา-สังคมวิทยา เช่น ทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่ นิยม สัมพัทธภาพนิยมทางวัฒนธรรม และแนวคิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม เพื่อวิเคราะห์ศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทยให้เหมาะกับสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปในยุคโลกาภิวัตน์ได้

3.4 แสดงออกถึงความรอบรู้ในคุณค่าและความสำคัญของศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย ทั้งในด้านการเสริมสร้างความเป็นเอกลักษณ์ของชาติ การพัฒนาเศรษฐกิจเชิงสร้างสรรค์ และการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องได้และจับต้องไม่ได้ในระดับชาติและระดับสากล (UNESCO)

4. วิธีสอนและกิจกรรม

การบรรยายแบบมีปฏิสัมพันธ์ วิธีการสอนแบบอื่น ๆ มอบหมายงานกลุ่ม

4.1 บรรยาย/อภิปราย/มอบหมาย/แบ่งกลุ่มนักศึกษาให้รับผิดชอบในการวิเคราะห์ด้วยการรวบรวมและเรียบเรียงเนื้อหาสาระสำคัญเกี่ยวกับศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย ด้วยกราฟิกต่าง ๆ เช่น แผนภูมิ แผนที่ความคิด เป็นต้น นำข้อมูลที่ได้มาถ่ายทอดเนื้อหาด้วยภาษาของตนในการเขียนรายงานและนำเสนอหน้าชั้นเรียน

4.2 นักศึกษาฟังการบรรยาย/จดบันทึกสรุปเนื้อหา/ฝึกตั้งคำถาม/ฝึกตอบ/ฝึกอภิปรายในชั้นเรียนเกี่ยวกับหัวข้อ เช่น ความสำคัญของโขนและนาฏศิลป์ไทย คุณค่าของผ้าไหมไทย ความหมายของประเพณีสงกรานต์และลอยกระทงในฐานะมรดกวัฒนธรรมระดับโลก

4.3 ศึกษาจากเอกสารประกอบการสอน/ค้นคว้าเนื้อหาที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติมจากหนังสือ/ห้องสมุด และเว็บไซต์ที่เกี่ยวกับศิลปวัฒนธรรมไทย เช่น เว็บไซต์กรมศิลปากร กรมส่งเสริมวัฒนธรรม และ UNESCO/ ตอบคำถามท้ายบท/ทดสอบ Pretest และ Posttest

5. สื่อการเรียนการสอน

5.1 เอกสารประกอบการสอนบทที่ 8 ศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย

5.2 สื่อนำเสนอ PowerPoint ประกอบการบรรยาย

5.3 คลิปวิดีโอและสารคดีเกี่ยวกับศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย เช่น การแสดงโขน ผ้าไหมไทย ประเพณีสงกรานต์ ลอยกระทง

5.4 แหล่งเรียนรู้ออนไลน์: เว็บไซต์กรมส่งเสริมวัฒนธรรม (www.culture.go.th) กรมศิลปากร และ UNESCO Intangible Cultural Heritage

6. การวัดและการประเมินผล

6.1 การประเมินเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ (Formative Assessment)

อาจารย์ผู้บรรยายรายวิชาชี้แจง อธิบายวัตถุประสงค์การเรียนรู้และคำอธิบายรายวิชา พร้อมทั้งการสร้างข้อตกลงหรือแนวปฏิบัติรายวิชา ก่อนเรียน-ระหว่างเรียน-หลังเรียน เกณฑ์การวัดและประเมินผล เช่น time line, methods, regulations, weight distribution, rubric and grading และเครื่องมือวัดประเมินผลการศึกษาเพื่อพัฒนาการเรียนรู้รายวิชา (Formative Assessment) ดังต่อไปนี้

1. การสังเกตพฤติกรรมระหว่างเรียนและการมีส่วนร่วมหรือการแสดงออก
2. การบันทึกผลการสังเกตรายบุคคล หรือรายกลุ่ม
3. การประเมินความก้าวหน้ารายบุคคล/กลุ่ม แบบ Formative Assessment
4. การให้คะแนนในการนำเสนอผลงาน แบบ Rubric Scores
5. การเก็บคะแนนสอบกลางภาคการศึกษา

6.2 การประเมินเพื่อตัดสินผลการเรียนรู้ (Summative Assessment)

อาจารย์ผู้บรรยายรายวิชาชี้แจง อธิบายวัตถุประสงค์การเรียนรู้และคำอธิบายรายวิชา พร้อมทั้งสร้างข้อตกลงหรือแนวปฏิบัติรายวิชา ก่อนเรียน-ระหว่างเรียน-หลังเรียน เกณฑ์การวัดและประเมินผล เช่น time line, methods, regulations, weight distribution, rubric and grading และเครื่องมือวัดประเมินผลการศึกษาเพื่อตัดสินผลการเรียนรู้ (Summative Assessment)

บทที่ 8
ศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย

จากบทที่7 ซึ่งกล่าวถึงพุทธศิลป์ไทยและแสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาเป็นรากฐานสำคัญที่หล่อหลอมรูปแบบงานศิลปกรรมไทยในแต่ละยุคสมัย บทที่ 8 นี้จะขยายขอบเขตการศึกษาจากพุทธศิลป์ไปสู่ภาพรวมที่กว้างขึ้นของศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทยทั้งระบบ โดยพิจารณาว่าศิลปะ วัฒนธรรมและประเพณีไทยมีความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกันอย่างไร ทั้งในมิติของความหมาย พัฒนาการ ประเภทและบทบาทที่มีต่อสังคมไทยทั้งในอดีตและปัจจุบัน

1. ความหมายของศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย

ศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทยถือเป็นมรดกภูมิปัญญาที่สะท้อนถึงอัตลักษณ์ของชาติไทยมาตั้งแต่โบราณกาล คำว่า "วัฒนธรรม" ในภาษาไทยมีรากศัพท์มาจากคำสันสกฤต "วฒน" (Vadhana) ซึ่งแปลว่าความเจริญงอกงาม และ "ธรรม" ซึ่งแปลว่าสิ่งที่ดีงาม รวมกันหมายถึงความเจริญงอกงามของสิ่งที่ดีงาม (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556)

นักวิชาการด้านมานุษยวิทยาและสังคมวิทยาได้ให้นิยามวัฒนธรรมไว้หลากหลาย เอ็ดเวิร์ด ไทเลอร์ (Edward Tylor) นักมานุษยวิทยาชาวอังกฤษ ได้นิยามวัฒนธรรมว่าเป็น "ความซับซ้อนทั้งหมดซึ่งรวมถึงความรู้ ความเชื่อ ศิลปะ ศีลธรรม กฎหมาย ประเพณี และความสามารถอื่น ๆ รวมถึงนิสัยที่มนุษย์ได้มาในฐานะสมาชิกของสังคม" (Tylor, E.B., 1871)

ในบริบทของสังคมไทย วัฒนธรรมหมายถึงแบบแผนการดำเนินชีวิตที่สังคมไทยสร้างสรรค์ สืบทอดและพัฒนาต่อมาตามกาลเวลา ครอบคลุมทั้งวัฒนธรรมที่จับต้องได้ (Material Culture) เช่น สถาปัตยกรรม ศิลปกรรม หัตถกรรม และวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ (Non-material Culture) เช่น ภาษา ความเชื่อ ค่านิยม และประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ

ส่วนคำว่า "ประเพณี" (Tradition) หมายถึงแบบแผนการปฏิบัติที่สังคมกำหนดขึ้นและสืบทอดกันมาจากคนรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นหนึ่ง มีลักษณะที่ได้รับการยอมรับจากสมาชิกในสังคม และมีบทบาทในการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชุมชน (สุพัตรา สุภาพ, 2543)

2. ความสำคัญต่อสังคมไทยในอดีตและปัจจุบัน

ศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทยมีความสำคัญต่อสังคมไทยในหลายมิติ ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ความสำคัญดังกล่าวสามารถแบ่งออกได้เป็น 4 ประการหลัก ดังนี้

ประการแรก วัฒนธรรมทำหน้าที่เป็นกาวใจที่เชื่อมโยงสมาชิกในสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างมีระเบียบ ประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น ประเพณีสงกรานต์ ลอยกระทง และงานบุญต่าง ๆ ล้วนเป็นกิจกรรมที่สร้างความสามัคคีและความผูกพันระหว่างสมาชิกในชุมชน

ประการที่สอง ศิลปวัฒนธรรมทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้ ภูมิปัญญา และค่านิยมจากคนรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นหนึ่ง การเรียนรู้ผ่านวัฒนธรรมช่วยให้เยาวชนไทยสามารถดำรงชีวิตในสังคมได้อย่างเหมาะสม และมีความภูมิใจในเอกลักษณ์ของชาติ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2548)

ประการที่สาม วัฒนธรรมไทยมีบทบาทสำคัญในการสร้างรายได้ด้านการท่องเที่ยวและเศรษฐกิจสร้างสรรค์ ในยุคปัจจุบันที่การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมได้รับความนิยมสูง ศิลปวัฒนธรรมไทยจึงเป็นทรัพยากรที่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจอย่างยิ่ง

ประการที่สี่ ศิลปวัฒนธรรมไทยทำหน้าที่รักษาเอกลักษณ์ของชาติในบริบทของโลกาภิวัตน์ ซึ่งมีการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมอย่างเสรีมากขึ้น การอนุรักษ์และส่งเสริมวัฒนธรรมไทยจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในการรักษาความเป็นไทย

3. แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

3.1 แนวคิดเรื่อง "ศิลปะ" (Art) "วัฒนธรรม" (Culture) และ "ประเพณี" (Tradition)

แนวคิดเรื่อง "ศิลปะ" ในทางวิชาการมีความหมายกว้างกว่าเพียงงานฝีมือที่สวยงามนักสุนทรียศาสตร์ (Aesthetics) นิยามศิลปะว่าเป็นการสร้างสรรค์ที่มนุษย์ใช้ถ่ายทอดความคิด อารมณ์ และคุณค่าทางจิตวิญญาณผ่านรูปแบบ เสียง หรือการเคลื่อนไหว นักวิชาการบางส่วนมองว่าศิลปะเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม ทั้งที่จับต้องได้และจับต้องไม่ได้ ขณะที่บางส่วนมองว่าศิลปะเป็นแนวคิดที่มีเกณฑ์การประเมินคุณค่าเฉพาะตัว เช่น ความงาม ความคิดสร้างสรรค์ และทักษะฝีมือ การทำความเข้าใจแนวคิดทั้งสามส่วน คือ ศิลปะ วัฒนธรรม และประเพณี จึงเป็นพื้นฐานสำคัญก่อนศึกษาพัฒนาการและประเภทของศิลปวัฒนธรรมไทยในหัวข้อถัดไป

แนวคิดเรื่องวัฒนธรรมในโลกวิชาการมีพัฒนาการมาอย่างยาวนาน นับตั้งแต่ยุคแรกเริ่มของการศึกษาวิชามานุษยวิทยาในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ซึ่งนักวิชาการกลุ่มวิวัฒนาการนิยม(Evolutionism) อย่างเลวิส เฮนรี มอร์แกน (Lewis Henry Morgan) และเอ็ดเวิร์ด ไทเลอร์ มองว่าวัฒนธรรมของมนุษย์มีพัฒนาการจากระดับต่ำสู่ระดับสูงตามลำดับขั้นตอน (Morgan, L.H., 1877) ต่อมา ฟรานซ์ โบแอส (Franz Boas) ได้เสนอแนวคิดสัมพัทธภาพนิยมทางวัฒนธรรม (Cultural Relativism) โดยโต้แย้งว่าไม่มีวัฒนธรรมใดสูงหรือต่ำกว่ากัน แต่ละวัฒนธรรมมีคุณค่าในตัวเองและต้องทำความเข้าใจในบริบทของตนเอง แนวคิดนี้มีอิทธิพลอย่างมากต่อการศึกษาวัฒนธรรมไทยในเวลาต่อมา (Boas, F., 1887)

สำหรับแนวคิดเรื่องประเพณี นักสังคมวิทยาอย่าง เอริค ฮอบส์บอม (Eric Hobsbawm) และ เทอเรนซ์ เรนเจอร์ (Terence Ranger) ได้เสนอแนวคิด "การประดิษฐ์ประเพณี" (Invention of Tradition) ซึ่งชี้ให้เห็นว่าประเพณีหลายอย่างที่ดูเหมือนมีรากฐานเก่าแก่อาจเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นในช่วงเวลาที่ไม่นานมานี้ เพื่อตอบสนองความต้องการทางสังคมและการเมือง

3.2 ทฤษฎีทางมานุษยวิทยาและสังคมวิทยาที่เกี่ยวข้อง

ทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่นิยม (Structural Functionalism) ของ บรอนิสลาฟ มาลินอฟสกี (Bronislaw Malinowski) และ แรดคลิฟฟ์-บราวน์ (A.R. Radcliffe-Brown) มองว่าประเพณีและพิธีกรรมในสังคมล้วนมีหน้าที่ทางสังคมที่ชัดเจน เช่น การสร้างความสามัคคี การกำหนดสถานภาพทางสังคม และการถ่ายทอดค่านิยม ทฤษฎีนี้ช่วยให้เราเข้าใจบทบาทของประเพณีไทยได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น (Radcliffe-Brown, A.R, 1952)

ทฤษฎีสัญวิทยา (Semiotics) ของ เฟร์ดินองด์ เดอ โซซูร์ (Ferdinand de Saussure) และ โรลอง บาร์ตส์ (Roland Barthes) นำมาใช้ในการวิเคราะห์ศิลปวัฒนธรรมไทยในฐานะระบบสัญลักษณ์ที่มีความหมายเฉพาะในบริบทของสังคมไทย เช่น การวิเคราะห์สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทย ลวดลายผ้าไหม และสถาปัตยกรรมวัดวาอาราม (Barthes, R., 1972)

3.3 การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม (Cultural Change)

การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องในทุกสังคม รวมทั้งสังคมไทย ปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมมีหลายประการ ได้แก่ การค้นพบและการประดิษฐ์สิ่งใหม่ การแพร่กระจายทางวัฒนธรรม การติดต่อระหว่างวัฒนธรรม และการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม

นักวิชาการไทยอย่าง ศาสตราจารย์ อคิน รพีพัฒน์ ได้วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมไทยในยุคการพัฒนาประเทศว่า การพัฒนาเศรษฐกิจตั้งแต่ทศวรรษ 2500 เป็นต้นมาได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมอย่างรวดเร็วในสังคมไทย โดยเฉพาะในด้านค่านิยม วิถีชีวิต และความสัมพันธ์ทางสังคม (อคิน รพีพัฒน์, 2527)

4. พัฒนาการของศิลปวัฒนธรรมไทย

การพิจารณาพัฒนาการของศิลปวัฒนธรรมไทยในหัวข้อนี้ จะกล่าวถึงพัฒนาการควบคู่กันสองมิติ คือ มิติของรูปแบบศิลปกรรม เช่น สถาปัตยกรรม ประติมากรรม และจิตรกรรม และมิติของวัฒนธรรมและวิถีชีวิต เช่น ความเชื่อ ค่านิยม และแบบแผนทางสังคม ซึ่งมีพัฒนาการควบคู่กันไปในแต่ละยุคสมัย ตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์จนถึงยุคโลกาภิวัตน์

4.1 ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสุโขทัย

ร่องรอยศิลปวัฒนธรรมในดินแดนที่ปัจจุบันเรียกว่าประเทศไทยมีมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ หลักฐานที่พบ ได้แก่ ภาพเขียนสีที่ผาแต้ม จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งมีอายุประมาณ 3,000 ปี และโบราณวัตถุจากแหล่งขุดค้นที่บ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสามารถด้านการทำเครื่องปั้นดินเผาและการหล่อโลหะสัมฤทธิ์ที่มีความประณีตสูง (ภาควิชาโบราณคดี, 2559)

ในช่วงก่อนกำเนิดอาณาจักรสุโขทัย ดินแดนไทยได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากอารยธรรมอินเดียผ่านทางอาณาจักรต่าง ๆ เช่น ฟูนัน เจนละ และทวารวดี ทั้งในด้านศาสนา (พุทธศาสนาและฮินดู) ภาษา (บาลีและสันสกฤต) ระบบการปกครอง และศิลปกรรม สิ่งเหล่านี้ได้กลายมาเป็นรากฐานของวัฒนธรรมไทยในยุคต่อมา

อาณาจักรสุโขทัย (พ.ศ. 1781 - 1981) ถือเป็นยุคทองของวัฒนธรรมไทยยุคแรก พ่อขุนรามคำแหงมหาราชทรงประดิษฐ์อักษรไทยขึ้นในราว พ.ศ. 1826 ซึ่งถือเป็นความสำเร็จทางวัฒนธรรมที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่งของชาติไทย นอกจากนี้ สุโขทัยยังเป็นยุคที่ศิลปกรรมแบบไทยเริ่มก่อตัวขึ้น โดยเฉพาะประติมากรรมพระพุทธรูปสุโขทัยที่มีความงามอันเป็นเอกลักษณ์ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2543)

4.2 สมัยอยุธยา – รัตนโกสินทร์

อาณาจักรอยุธยา (พ.ศ. 1893 - 2310) เป็นช่วงเวลาที่วัฒนธรรมไทยมีพัฒนาการอย่างรุ่งเรืองและซับซ้อน ได้รับอิทธิพลจากทั้งอินเดีย เขมร และชาติตะวันตก วรรณคดีสำคัญหลายเรื่องเกิดขึ้นในยุคนี้ เช่น ลิลิตโองการแช่งน้ำ มหาชาติคำหลวง และกำสรวลสมุทร นาฏศิลป์ไทยก็มีความเจริญรุ่งเรืองสูงสุดในช่วงนี้เช่นกัน

สถาปัตยกรรมอยุธยามีเอกลักษณ์โดดเด่น โดยได้รับอิทธิพลจากสถาปัตยกรรมเขมรและผสมผสานกับสุนทรียภาพแบบไทย พระปรางค์วัดมหาธาตุ วัดราชบูรณะ และวัดพระราม เป็นตัวอย่างที่ดีของสถาปัตยกรรมอยุธยาที่ยังคงปรากฏให้เห็น (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2533)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ การฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมภายหลังการเสียกรุงครั้งที่สอง เป็นภารกิจสำคัญของพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ โดยเฉพาะรัชกาลที่ 1 ทรงให้รวบรวมและชำระบทกวีสำคัญ เช่น รามเกียรติ์ และอิเหนา รัชกาลที่ 2 ทรงเป็นนักกวีที่ยิ่งใหญ่ และรัชกาลที่ 3 ทรงอุปถัมภ์จิตรกรรมฝาผนังในวัดวาอารามจำนวนมาก

4.3 อิทธิพลจากต่างชาติ

ตลอดประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมไทยได้รับอิทธิพลจากชาติต่าง ๆ อย่างหลากหลาย อิทธิพลอินเดียมีผลลึกซึ้งที่สุด ทั้งในด้านศาสนา ปรัชญา วรรณกรรม และศิลปกรรม อิทธิพลจีนปรากฏในด้าน

เครื่องปั้นดินเผา งานลงรัก และสถาปัตยกรรมบางส่วน ขณะที่อิทธิพลตะวันตกเริ่มเข้ามามีบทบาทตั้งแต่สมัยอยุธยา และเพิ่มมากขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ (Wyatt, D.K., 2003)

4.4 การปรับตัวในยุคโลกาภิวัตน์

ในยุคโลกาภิวัตน์ วัฒนธรรมไทยต้องเผชิญกับความท้าทายและโอกาสไปพร้อมกัน การแพร่กระจายของวัฒนธรรมมวลชนผ่านสื่อดิจิทัลและอินเทอร์เน็ตได้ทำให้วัฒนธรรมต่างชาติเข้ามามีอิทธิพลต่อชีวิตประจำวันของคนไทยมากขึ้น โดยเฉพาะในกลุ่มเยาวชน

อย่างไรก็ตาม กระแสโลกาภิวัตน์ก็ได้เปิดโอกาสให้วัฒนธรรมไทยได้รับการเผยแพร่ไปสู่ผู้คนทั่วโลก เช่นกัน อาหารไทย มวยไทย การนวดแผนไทย ผ้าไหมไทย และสถาปัตยกรรมไทยล้วนได้รับความนิยมในระดับนานาชาติ รัฐบาลไทยได้ส่งเสริม "Soft Power" ผ่านวัฒนธรรมไทยเพื่อเสริมสร้างภาพลักษณ์ของประเทศในเวทีโลก (กระทรวงวัฒนธรรม, 2566)

5. ประเภทของศิลปวัฒนธรรมไทย

5.1 ศิลปกรรม

5.1.1 จิตรกรรมไทย

จิตรกรรมไทยแบบประเพณีมีรูปแบบและแนวทางที่เป็นเอกลักษณ์ โดยมักปรากฏในรูปแบบของจิตรกรรมฝาผนังในวัดวาอาราม และภาพในสมุดข่อย ลักษณะเด่นของจิตรกรรมไทยได้แก่ การใช้สีแบน การแสดงมุมมองในแนวนอน และการเน้นสัดส่วนตามสถานะทางสังคมของตัวละครมากกว่าความเป็นจริงทางกายภาพ (สันติ เล็กสุขุม, 2548)

ผลงานจิตรกรรมที่สำคัญ ได้แก่ ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (วัดพระแก้ว) ซึ่งเล่าเรื่องรามเกียรติ์ตลอดระเบียงโดยรอบ ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดสุวรรณาราม และวัดพระนอนจักรสีห์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงฝีมือช่างไทยในระดับสูงสุด

5.1.2 ประติมากรรมไทย

ประติมากรรมไทยมีความเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับพระพุทธศาสนา งานประติมากรรมที่สำคัญที่สุดคือพระพุทธรูปในรูปแบบต่าง ๆ ตั้งแต่ยุคทวารวดี ลพบุรี สุโขทัย อยุธยา จนถึงรัตนโกสินทร์ แต่ละยุคสมัยมีรูปแบบและสุนทรียภาพที่แตกต่างกัน สะท้อนให้เห็นถึงพัฒนาการของศิลปกรรมไทย

พระพุทธรูปปางลีลาของสุโขทัยเป็นที่ยอมรับจากนักวิชาการทั่วโลกว่าเป็นงานประติมากรรมที่มีความงามอันเป็นเอกลักษณ์ ด้วยการแสดงออกถึงความเคลื่อนไหวและพลังชีวิตที่แตกต่างจากงานประติมากรรมพุทธศาสนาจากดินแดนอื่น ๆ (Woodward, H.W., 2005)

5.1.3 สถาปัตยกรรมไทย

สถาปัตยกรรมไทยมีรูปแบบที่โดดเด่นและเป็นเอกลักษณ์ โดยเฉพาะสถาปัตยกรรมทางศาสนาอย่างโบสถ์ วิหาร เจดีย์ และปรางค์ ลักษณะเด่นของสถาปัตยกรรมไทยได้แก่ หลังคาซ้อนชั้น ช่อฟ้า ใบระกา หางหงส์ การประดับตกแต่งด้วยกระเบื้องเคลือบ กระจกสี และลวดลายปูนปั้น

5.2 ศิลปะการแสดง

5.2.1 โขน

โขนเป็นนาฏศิลป์ชั้นสูงของไทยที่แสดงเรื่องรามเกียรติ์ โดยนักแสดงสวมหน้ากากและแต่งกายอย่างวิจิตรตระการตา โขนถือเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ผสมผสานศาสตร์และศิลป์หลายสาขาเข้าด้วยกัน ทั้งการเต้น การรำ การแสดง ดนตรี และงานช่างฝีมือ ในปี พ.ศ. 2561 โขนได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ของมนุษยชาติ (UNESCO) จากองค์การยูเนสโก (UNESCO, 2018)

5.2.2 ละครไทย

ละครไทยมีหลายประเภท ได้แก่ ละครชาตรี ละครนอก ละครใน ละครพันทาง และละครดึกดำบรรพ์ แต่ละประเภทมีรูปแบบการแสดง การแต่งกาย และเนื้อหาที่แตกต่างกัน ละครในเป็นละครชั้นสูงที่แสดงเฉพาะในราชสำนัก ขณะที่ละครนอกเป็นมหรสพสำหรับประชาชนทั่วไป

5.2.3 การรำและการฟ้อน

การรำเป็นส่วนหนึ่งของนาฏศิลป์ไทยที่มีความละเอียดอ่อนและต้องอาศัยการฝึกฝนอย่างยาวนาน ลักษณะเด่นของการรำไทยคือการเน้นการเคลื่อนไหวของมือและนิ้ว ท่วงท่าที่อ่อนช้อยและมีความหมายทางสัญลักษณ์ สำหรับภาคเหนือมีการฟ้อนที่มีลักษณะเฉพาะตัว เช่น ฟ้อนเล็บ ฟ้อนเทียน ขณะที่ภาคอีสานมีการเซิ้ง

5.2.4 ดนตรีไทย

ดนตรีไทยมีระบบโน้ตและบันไดเสียงที่แตกต่างจากดนตรีตะวันตก ใช้บันไดเสียง 7 เสียงเท่ากัน (Equal Temperament 7-tone Scale) เครื่องดนตรีไทยแบ่งเป็นสี่ประเภทคือ เครื่องดีด เครื่องสี เครื่องตี และเครื่องเป่า วงดนตรีไทยมีหลายประเภท เช่น วงปี่พาทย์ วงมโหรี และวงเครื่องสาย แต่ละวงมีเครื่องดนตรีและบทบาทที่แตกต่างกัน (ธนิต อยู่โพธิ์, 2523)

5.3 หัตถกรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่น

5.3.1 งานฝีมือพื้นบ้าน

งานฝีมือพื้นบ้านของไทยมีความหลากหลายตามภูมิภาคและชุมชน สะท้อนภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สะสมมาชั่วหลายชั่วอายุคน ตัวอย่างงานฝีมือพื้นบ้านที่สำคัญ ได้แก่ การทอผ้า การจักสาน การแกะสลักไม้ การทำเครื่องเงินเครื่องทอง การทำเครื่องปั้นดินเผา และการทำกระดาษสา

5.3.2 เครื่องจักสาน

เครื่องจักสานเป็นงานหัตถกรรมที่พบในทุกภาคของประเทศไทย โดยใช้วัสดุธรรมชาติที่หาได้ในท้องถิ่น เช่น ไม้ไผ่ หวาย ใบลาน และกระจูด ผลิตภัณฑ์จักสานมีทั้งที่ใช้ในชีวิตประจำวัน เช่น กระบุง ตะกร้า กระด้ง และที่มีคุณค่าทางศิลปะ เช่น ตะกร้าลายขิด และผลิตภัณฑ์จักสานจากย่านลิเภา จังหวัดนครศรีธรรมราช ซึ่งมีชื่อเสียงระดับโลก (กรมศิลปากร, 2532)

5.3.3 ผ้าไทย

ผ้าไทยเป็นงานหัตถกรรมที่มีชื่อเสียงระดับนานาชาติ โดยเฉพาะผ้าไหมไทย (Thai Silk) ที่มีลักษณะเด่นในเรื่องความวาวแวว ความนุ่มนวล และความคงทน ผ้าไหมไทยมีชื่อเสียงโด่งดังขึ้นในช่วงทศวรรษ 2490 เมื่อจิม ทอมป์สัน (Jim Thompson) ชาวอเมริกันได้ช่วยพัฒนาและส่งเสริมการตลาดผ้าไหมไทยในระดับนานาชาติ

นอกจากผ้าไหมแล้ว ผ้าไทยยังมีความหลากหลายทั้งในด้านวัสดุและรูปแบบลวดลาย เช่น ผ้ามัดหมี่ของภาคอีสาน ผ้าจกของภาคเหนือ ผ้าบาติกของภาคใต้ และผ้าลาวของกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ลวดลายของผ้าแต่ละประเภทมีความหมายทางวัฒนธรรมและสัญลักษณ์ที่ลึกซึ้ง (Warren, W., 2002)

6. ประเพณีและพิธีกรรมสำคัญของไทย

6.1 ประเพณีตามฮีตสิบสองคองสิบสี่

ฮีตสิบสองคองสิบสี่เป็นระบบจารีตประเพณีของชาวอีสานที่กำหนดแบบแผนการปฏิบัติตนในแต่ละเดือนของปี (ฮีตสิบสอง) และแบบแผนความประพฤติของคนในสังคมในด้านต่าง ๆ (คองสิบสี่) ระบบฮีตสิบสองเป็นตัวอย่างที่ดีของวิธีที่สังคมไทยได้บูรณาการพุทธศาสนา ความเชื่อดั้งเดิม และวัฏจักรทางเกษตรกรรมเข้าด้วยกันอย่างลงตัว (ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ, 2544)

6.2 ประเพณีสงกรานต์

ประเพณีสงกรานต์เป็นเทศกาลปีใหม่ไทยที่จัดขึ้นในวันที่ 13-15 เมษายนของทุกปี คำว่า "สงกรานต์" มาจากภาษาสันสกฤต "สงกฺรานฺต" แปลว่าการเคลื่อนย้ายหรือการผ่านพ้น หมายถึงการที่ดวง

อาทิตย์ย้ายจากราศีมีนเข้าสู่ราศีเมษ กิจกรรมสำคัญในเทศกาลสงกรานต์ ได้แก่ การทำบุญ การรดน้ำดำหัวผู้ใหญ่ การก่อพระเจดีย์ทราย และการเล่นน้ำ

ในปี พ.ศ. 2566 ประเพณีสงกรานต์ของไทยได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ของมนุษยชาติ (UNESCO) จากองค์การยูเนสโก ซึ่งถือเป็นการยืนยันคุณค่าและความสำคัญของประเพณีนี้ในระดับนานาชาติ (UNESCO, 2023)

6.3 ประเพณีลอยกระทง

ประเพณีลอยกระทงจัดขึ้นในวันเพ็ญเดือน 12 ของไทย ซึ่งตรงกับเดือนพฤศจิกายน ประเพณีนี้มีประวัติความเป็นมายาวนาน โดยมีตำนานเชื่อมโยงกับการขอขมาพระแม่คงคา การบูชารอยพระพุทธบาท และการสักการะพระเกตุแก้วจุฬามณีบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

6.4 ประเพณีทางพุทธศาสนา

เนื่องจากคนไทยส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนา ประเพณีและพิธีกรรมทางพุทธศาสนาจึงเป็นส่วนสำคัญของวัฒนธรรมไทย ประเพณีสำคัญได้แก่ วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา และประเพณีทอดกฐิน ประเพณีเหล่านี้ล้วนมีพิธีกรรมและกิจกรรมที่สืบทอดกันมาอย่างยาวนาน (พระพรหมคุณภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2558)

7. การอนุรักษ์และส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมไทย

7.1 บทบาทของภาครัฐ

กระทรวงวัฒนธรรมซึ่งจัดตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2545 มีหน้าที่หลักในการดูแล ส่งเสริม และอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมของชาติ หน่วยงานภายใต้กระทรวงวัฒนธรรม เช่น กรมศิลปากร กรมส่งเสริมวัฒนธรรม และสำนักงานศิลปวัฒนธรรมร่วมสมัย มีบทบาทสำคัญในการขับเคลื่อนงานด้านวัฒนธรรมในระดับชาติและนานาชาติ (กรมส่งเสริมวัฒนธรรม, 2565)

รัฐบาลไทยได้จัดทำนโยบายและแผนวัฒนธรรมแห่งชาติเพื่อกำหนดทิศทางการพัฒนาวัฒนธรรมของประเทศ โดยเน้นการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรม การพัฒนาอุตสาหกรรมสร้างสรรค์ และการใช้วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

7.2 บทบาทของชุมชนและภาคประชาสังคม

การอนุรักษ์วัฒนธรรมในระดับชุมชนเป็นสิ่งสำคัญที่ไม่น้อยไปกว่าการดำเนินการโดยภาครัฐ ชุมชนต่าง ๆ ทั่วประเทศไทยมีการจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรมและประเพณีท้องถิ่นอย่างสม่ำเสมอ การส่งเสริมให้ผู้สูงอายุซึ่งเป็นผู้ทรงภูมิปัญญาถ่ายทอดความรู้ให้แก่คนรุ่นใหม่เป็นกลไกสำคัญในการสืบทอดวัฒนธรรม

7.3 ความท้าทายในการอนุรักษ์วัฒนธรรมและประเพณีไทย

การอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมไทยในยุคปัจจุบันเผชิญกับความท้าทายหลายประการ ประการแรกคือการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจที่ทำให้คนรุ่นใหม่ห่างเหินจากวัฒนธรรมดั้งเดิม ประการที่สองคือการแข่งขันจากวัฒนธรรมต่างประเทศที่เผยแพร่ผ่านสื่อดิจิทัล และประการที่สามคือการขาดแคลนผู้สืบทอดในงานศิลปหัตถกรรมบางประเภท

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สิ่งที่เป็นความท้าทายในการอนุรักษ์วัฒนธรรมและประเพณี คือความเจริญก้าวหน้าด้านเทคโนโลยี สู่ยุคดิจิทัลการสื่อสารไร้พรมแดน เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้วิถีวัฒนธรรมข้ามชาติ ส่งผลกระทบกับวัฒนธรรมความเป็นอยู่ดั้งเดิม การเปลี่ยนคุณค่า ภูมิปัญญา ความรู้สึก วัฒนธรรมให้กลายเป็นสินค้า อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมถูกครอบงำถึงขั้นวิกฤต ซึ่งวัฒนธรรมกลับกลายเป็นตัวคุณค่าที่เปลี่ยนสินค้าให้เป็นความนิยมเชิงธุรกิจตามชนชาติพันธ์อื่น ส่งผลต่อวิถีชีวิตคนในสังคมเดิมขาดความเป็นตัวตน ความเป็นแก่นสารวัฒนธรรมเพียงอาศัยความรู้สึกเรื่องชาตินิยมเข้ามา เพราะชาตินิยมหรือความเป็นไทยต่างๆเหล่านี้ ได้ถูกระบบทุนนิยมเข้ามามีบทบาทในการดำเนินชีวิต หากมองอีกแง่หนึ่งเพื่อความอยู่รอดและรู้เท่าทันการการเปลี่ยนแปลงที่สังคมไทยไม่สามารถยับยั้งการไหล่บ่าของวัฒนธรรมข้ามชาติได้ หากเพียงปรับเปลี่ยนแนวคิดรับเอาวัฒนธรรมปรับใช้ให้เหมาะสมกับสังคมไทย ซึ่งในอนาคตอันใกล้ ประมาณ 20 –30 ปี ข้างหน้า ความเป็นโลกาภิวัฒน์จะขยายตัวลงไปสู่เบื้องล่างมากขึ้น ดังนั้นหนทางพื่อความคงอยู่ของวัฒนธรรมความเป็นไทยที่ล่าหลังจำต้องปรับเปลี่ยนตามกาลเวลา ด้วยการพัฒนาทักษะในการนำเครื่องมือ อุปกรณ์ และเทคโนโลยีดิจิทัลที่มีอยู่ในปัจจุบัน อาทิ คอมพิวเตอร์ โทรศัพท์ แทปเลต ไอแพด โปรแกรมคอมพิวเตอร์ และสื่อออนไลน์ มาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด ในการสื่อสาร การปฏิบัติงาน และเพื่อพัฒนากระบวนการทำงานร่วมกัน เพื่อความอยู่รอด อยู่ได้อย่างมีความสุข และยั่งยืน (ประทวน วันนิจ และมนูญ สอนโพนงาม, 2565)

8. ประเพณีไทยกับการจัดหมวดหมู่

ประเพณีในสังคมไทยของเรานั้น มีมากมายล้วนเป็นมรดกสืบทอดมาจากบรรพบุรุษทั้งสิ้น โดย มีรากฐานมาจากคติความเชื่อทางศาสนาเป็นส่วนใหญ่ นับว่าคนไทยโชคดีมากที่มีแนวทางในการดำเนินชีวิตที่ดีงามไว้ให้ปฏิบัติเป็นแบบอย่างให้แก่ลูกหลานสืบต่อกันมาจนถึงทุกวันนี้

8.1 ความหมายของประเพณี

มีผู้ให้ความหมายที่เกี่ยวกับประเพณีไว้ในลักษณะ ดังต่อไปนี้

คำว่า ประเพณี ยืมมาจากคำภาษาสันสกฤตว่า **ปฺรเวณิ** (อ่านว่า ปฺระ-เว-นิ) ใช้หมายถึงสิ่งที่นิยมถือประพฤติปฏิบัติสืบ ๆ กันมาจนเป็นแบบแผน (สำนักงานราชบัณฑิตยสภา,2554)

คำว่า Tradition และ Custom ในภาษาอังกฤษซึ่งแปลว่าประเพณี มักใช้พูดปนๆ กันไป และแทนกันได้ ถ้าแยกใช้ให้ต่างกันก็แยกได้ Tradition หรือประเพณีปรัมปรา ซึ่งใช้อยู่ในเรื่องนี้เป็นเรื่องของความรู้สึกนึกเห็น ว่าสิ่งใดประพฤติไม่ควรประพฤติ เพราะฉะนั้น Tradition จึงเป็นนามธรรมมีอยู่ในใจความเชื่อ ถ้าแสดงออกเป็นรูปพิธีรีตองคือเป็นรูปธรรม ก็เป็นประเพณี (เสถียรโกเศศ ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชทน,2524)

คำว่า “ประเพณี” ที่ใช้ในที่นี้มีความหมายกว้างขวางมาก กล่าวคือ หมายรวมถึงแบบความเชื่อ ความคิด การกระทำ ค่านิยม ทัศนคติ ศีลธรรม จารีต ระเบียบแบบแผน และวิธีการกระทำสิ่งต่างๆ ตลอดจนถึงการประกอบพิธีกรรมในโอกาสต่างๆ ที่กระทำมาแต่ในอดีต ลักษณะสำคัญของประเพณี คือ เป็นสิ่งปฏิบัติเชื่อถือมานานจนกลายเป็นแบบอย่างความคิดหรือการกระทำที่ได้สืบต่อกันมา และยังมีอิทธิพล อยู่ในปัจจุบัน (รศ.สุพัตรา สุภาพ,2543)

กล่าวโดยสรุป ประเพณี หมายถึง พฤติกรรมของมนุษย์ที่เลือกปฏิบัติตามค่านิยมในทางที่ดีงามและเป็นที่พึงประสงค์ของคนส่วนใหญ่ เพื่อเป็นแบบอย่างอันดีงาม โดยการปฏิบัติสืบทอดกันไปเรื่อย ๆ จนกลายเป็นมรดกทางความเชื่อว่าจำเป็นและสำคัญต้องปฏิบัติตาม พิธีกรรมและกิจกรรมที่เกิดขึ้นในแต่ละประเพณีย่อมมีความแตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น บางอย่างคล้ายคลึงกันบางอย่างแตกต่างกัน บางที่มีการประยุกต์ให้เข้ากับสมัยปัจจุบันหรือเป็นไปตามสภาพสังคมเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลง แต่ยังคงธำรงรักษาไว้สืบทอดเป็นมรดกที่งดงามจนกลายเป็นวัฒนธรรมและวิถีดำเนินชีวิตจนถึงปัจจุบัน

8.2 ประเภทของประเพณีตามลักษณะการปฏิบัติ

ประเภทนั้นเราอาจแบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือ

1.จารีตประเพณี (Mores) คือ ประเพณีที่ต้องประพฤติเป็นเรื่องเกี่ยวกับศีลธรรมและจรรยาของสังคมถือกันว่ามีคุณค่าต่อบุคคลในสังคมนั้นๆ ใครฝ่าฝืนหรือเฉยเมยถือว่าเป็นการละเมิดกฎสังคมผิดประเพณีของสังคม ถือเป็นความผิดความชั่วมีโทษ เช่น ประเพณีการแต่งงาน เป็นต้น

2.ขนบประเพณี (Institution) คือ ประเพณีที่วางเป็นระเบียบไว้ จะเป็นโดยตรงหรือโดยอ้อมก็ตาม โดยตรง เช่น เขียนเป็นกฎหรือระเบียบให้กระทำร่วมกันมีข้ออ้างอิงเป็นตัวบทกฎเกณฑ์ โดยอ้อมหรือโดยปริยาย คือ รู้กันเอง หรือ สืบๆ กันมาคนในถิ่นนั้นปฏิบัติการอย่างนั้นๆ เช่น ประเพณีทำบุญเลี้ยงพระ เป็นต้น

3. ธรรมเนียมประเพณี (Convention) คือ เรื่องเกี่ยวกับธรรมดาสามัญของสามัญชน ไม่ถือเอาผิดเอาถูกไม่มีการลงโทษ ปรับไหมเหมือนจารีตประเพณี ไม่มีระเบียบเคร่งครัดเหมือนขนบประเพณีผู้ทำผิดประเพณีนี้ไม่ถือเป็นเรื่องเสียหายหรือมีโทษมากนัก เพียงแต่ถือว่าผู้ผิดประเพณีเป็นผู้ไร้การศึกษาขาด

คุณสมบัติผู้ดี เช่น การแต่งกายไม่ถูกกาลเทศะ การยืน เดิน นั่ง นอน อันไม่เหมาะสม เป็นต้น (ภารดี มหาขันธ์, 2532)

8.3 ประเพณีตามรอบชีวิต

วิถีชีวิตของคนไทยแนบแน่นอยู่กับวัฒนธรรมประเพณีมาตั้งแต่สมัยโบราณมาจนถึงปัจจุบัน โดยมีคติความเชื่อทางศาสนาเป็นเครื่องหล่อหล่อมจิตใจ เมื่อมีเหตุการณ์สำคัญในชีวิตหรือครอบครัวมักจะพึ่งพาพิธีกรรมทางศาสนาเพื่อเสริมความเป็นสิริมงคลให้กับชีวิต หรือร่วมแสดงความยินดีและการแสดงความไว้อาลัยเมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งต้องจากไป จึงทำให้เห็นว่าประเพณีที่แสดงออกมาเป็นพิธีกรรมหรือกิจกรรมเริ่มต้นของชีวิตจนเวียนไปถึงการจบลงของชีวิต เรียกว่า ตั้งแต่เกิดจนตาย หรือแม้แต่ตายจากโลกนี้ไปแล้วก็ยังไม่สิ้นสุดของพิธีกรรม ชีวิตเกิดมาต้องเผชิญกับความรู้สึกที่หลากหลาย ทั้งความสุข ความทุกข์ ความยินดี ความสมหวัง และความสูญเสีย

ในสังคมไทย ประเพณีตามรอบชีวิตไม่ได้เป็นเพียงแค่พิธีกรรมที่ปฏิบัติสืบต่อกันมาอย่างฉาบฉวย แต่เป็นการตกผลึกทางภูมิปัญญาที่ผสมผสานความเชื่อดั้งเดิม เข้ากับคติธรรมทางพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์-ฮินดูอย่างลงตัว ไม่ว่าจะเป็น **ประเพณีการเกิด** ที่เน้นการรับขวัญและปกป้องทารก **ประเพณีการบวช** ที่เป็นกุศโลบายในการขัดเกลาจิตใจและทดแทนคุณบิดามารดา **ประเพณีการแต่งงาน** ที่สะท้อนถึงการเริ่มต้นชีวิตคู่ด้วยความมงคล ไปจนถึง **ประเพณีงานศพ** ที่แฝงไว้ด้วยปรัชญาแห่งการปล่อยวางและสัจธรรมของชีวิต

ลักษณะความสำคัญของประเพณีตามรอบชีวิต คือ 1.เน้นความสำคัญตามช่วงวัยของชีวิต 2.พิธีกรรมรองรับความเชื่อเรื่องมงคลและอัปมงคล 3.มักเกี่ยวข้องกับครอบครัว ญาติพี่น้อง ชุมชน และ 4.ผสมผสานด้านพระพุทธศาสนา ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และความเชื่อท้องถิ่น ในที่นี้จะยกตัวอย่างลักษณะความสำคัญของประเพณีตามรอบของชีวิตดังนี้

ประเพณีการเกิด

1.การเกิด คือ ตั้งแต่มารดาเริ่มตั้งครรภ์ก็มีความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ มีการผูกตะกรุดพิสมรกับผีร้าย กันตายทั้งกลม มีการห้ามทำงานหนักหรือไปงานเผาศพ ห้ามนินทาคน ให้หมั่นสวดมนต์ ให้ดูภาพสวยๆ จะทำให้จิตเบิกบานตลอดเวลาจะได้ปลอดภัย ลูกจะได้มีอวัยวะครบ 32 ประการ ด้วยเหตุนี้จึงมีคติความเชื่อถือและกิจพิธีที่จัดทำเกี่ยวกับเรื่อง เกิด โดยแบ่งจากเหตุที่ทำออกเป็น 3 ประการ ดังนี้

1.1 เพื่อป้องกันเหตุร้ายอันอาจมีขึ้นแก่หญิงมีครรภ์ เพราะถือว่าตอนที่แม่ตั้งครรภ์จะเป็นอันตรายได้ง่าย คือ ตอนที่จะเป็นมารดาหรือกำลังตั้งครรภ์

1.2 เพื่อให้คลอดง่าย ไม่เป็นอันตราย เพราะในตอนคลอดลูกนี้ถือว่าสำคัญที่สุดในชีวิตของลูกผู้หญิง

1.3 เพื่อป้องกันรักษาทารกที่คลอด ซึ่งเป็นระยะที่มีร่างกายบอบบาง และอ่อนแอ อาจจะตายได้ง่าย ให้มีชีวิตเจริญเติบโตได้ต่อไป

2. ความเชื่อเรื่อง "แม่ซื้อ" คนโบราณเชื่อว่าเด็กทารกทุกคนมีเทวดาหรือผีประจำตัวที่คอยดูแล (หรือบางครั้งก็มาหลอกหลอนให้เด็กตกใจร้องไห้) เรียกว่า "แม่ซื้อ" จึงมีธรรมเนียมการห้ามชมเด็กทารกเกิดใหม่ว่า "น่ารัก" แต่ให้ชมว่า "น่าเกลียดน่าชัง" เพื่อไม่ให้ผีหรือสิ่งลี้ลับมาอิจฉาและเอาตัวเด็กไป

3. การตั้งชื่อ พ่อแม่มักจะไม่ตั้งชื่อจริงให้ลูกเอง แต่จะนำวันเดือนปีเกิดไปให้ พระสงฆ์ ที่เคารพนับถือ หรือ ปู่ย่าตายาย/ผู้ใหญ่ในตระกูล เป็นผู้ตั้งให้ เพื่อความเป็นสิริมงคลและถือเป็นการรับขวัญเด็กให้เติบโตมาเป็นคนดี

4. การโกนผมไฟ คือ คนโบราณมีความเชื่อว่าผมของเด็กทารกที่ติดมากับครรภ์มารดานั้น ไม่ค่อยสะอาด จึงต้องโกนทิ้งเพื่อให้ผมขึ้นมาใหม่ เมื่อเด็กทารกมีอายุได้ 1 เดือนแล้ว หรืออาจมากกว่านั้นก็ได้ กระทำพิธีตามความเหมาะสม ต้องระวังเป็นพิเศษในการโกน จะต้องให้คนที่มีความชำนาญโกนผมให้ จะดีกว่าเราทำเอง แต่เป็นการปฏิบัติเพื่อความเป็นสิริมงคลกับเด็กอาจจะให้พระสงฆ์ที่เคารพนับถือหรือญาติผู้ใหญ่ ตลอดจนพ่อแม่ของเด็กเป็นผู้โกนให้

คุณค่าและความสำคัญ

ถึงแม้ว่าในปัจจุบันเทคโนโลยีทางการแพทย์จะมีความก้าวหน้ามาก ส่วนใหญ่การคลอดบุตรปัจจุบันจะทำคลอดที่โรงพยาบาลก็ตาม แต่ประเพณีและความเชื่อเกี่ยวกับการเกิดยังมีบทบาทในวิถีชีวิต ส่งผลให้เกิดคุณค่าทางด้านจิตใจ สร้างความอบอุ่นใจ ช่วยลดความวิตกกังวลของพ่อแม่และคนในครอบครัว มีความรู้สึกได้รับการปกป้องคุ้มครอง เป็นการรับขวัญและผูกพัน เป็นกุศโลบายในการรวมญาติเพื่อแสดงความยินดี สร้างภูมิคุ้มกันทางกายและใจให้ผู้เป็นมารดาและสืบทอดวัฒนธรรม ความกตัญญู หล่อหลอมวิถีชีวิตของเด็กแรกเกิดให้เจริญเติบโตอย่างแข็งแรง มั่นคงด้วยคุณธรรม เป็นเด็กดีในอนาคตต่อไป

ประเพณีการบวช

การบวช คือ เป็นประเพณีที่สำคัญของชายไทยในการปฏิบัติตามประเพณีที่ดีงามของไทย เมื่อมีอายุครบ 20 ปี บริบูรณ์ จะต้องบรรพชาอุปสมบทเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนาก่อนจะมีครอบครัวมีคติความเชื่อว่า คนที่ยังไม่บวชเป็นคนดิบ ส่วนคนที่ผ่านการบวชเรียนแล้วเป็นคนสุก กุศโลบายของคนในสมัยก่อนมองเห็นถึงนัยยะสำคัญของประเพณี การบวชเป็นพระภิกษุจะถือศีลหรือสิกขาบท 227 ข้อ และจะต้องเป็นผู้มีคุณสมบัติดังต่อไปนี้จึงจะบวชได้

1. มีความรู้อ่านออกเขียนได้

2. มีร่างกายสมบูรณ์พอที่จะประกอบสมณกิจได้

3. จะต้องมีหลักฐาน มีอาชีพที่ชอบธรรมไม่เป็นคนจรจัด

4. มีความประพฤติดี ไม่เป็นนักเลง ติดฝิ่น ดื่มสุรา สูบกัญชา

5. สามารถกล่าวคำบรรพชาและอุปสมบทได้ด้วยตนเอง และมีความชัดเจน

6. มีสมณบริขารครบถ้วน และถูกต้องตามพระธรรมวินัยบัญญัติทุกประการ

สำหรับคุณสมบัติห้ามอุปสมบท

เรื่องเกี่ยวกับคุณสมบัติห้ามอุปสมบทนี้ มหาเถรสมาคมได้ตรากฎมหาเถรสมาคมหลายฉบับ ซึ่งรวมทั้ง กฎมหาเถรสมาคม ฉบับที่ 17 (พ.ศ. 2536) ว่าด้วยการแต่งตั้งถอดถอนพระอุปัชฌาย์ในข้อ 14 ของกฎมหาเถรสมาคม ฉบับที่ 17 กำหนดว่า พระอุปัชฌาย์ต้องงดเว้นการให้บรรพชาอุปสมบทแก่คนต้องห้ามเหล่านี้

1.คนทำความผิดหลบหนีอาญาแผ่นดิน

2.คนหลบหนีราชการ

3.คนต้องหาในคดีอาญา

4.คนเคยถูกตัดสินจำคุกโดยฐานเป็นผู้ร้ายสำคัญ

5.คนถูกห้ามอุปสมบทเด็ดขาดทางพระศาสนา

6.คนมีโรคติดต่อเป็นที่น่ารังเกียจ เช่น วัณโรคในระยะอันตราย

7.คนมีอวัยวะพิการจนไม่สามารถปฏิบัติกิจพระศาสนาได้

ลำดับขั้นตอนสำคัญในประเพณี

การบวชมีความสำคัญและขั้นตอนละเอียดอ่อนที่สอดแทรกอยู่ในพิธีกรรมและกิจกรรมของงานบวช ก้าวแรกของการเตรียมตัวเข้าสู่ร่มกาสาวพัสตร์ กุลบุตรผู้มีศรัทธาและครอบครัวต้องเข้าปรึกษาพระอุปัชฌาย์เพื่อตรวจสอบคุณสมบัติ ความพร้อม และกำหนดวันเวลาในการบวช โดยทางสงฆ์จะมีใบสมัครเพื่อกรอกข้อมูลการบวชและการยินยอมอนุญาตให้บวชจากผู้ปกครอง พิธีการขมาลาโทษกุลบุตรจะต้องนำพานธูปเทียนแพไปกราบขอขมาพ่อแม่ ญาติผู้ใหญ่ และผู้ที่เคารพนับถือ เพื่อขออโหสิกรรมในสิ่งที่เคยล่วงเกิน ทั้งกาย วาจา ใจ

พิธีปลงผมและอาบน้ำนาค มักจัดขึ้นในวันก่อนบวช หรือเรียกว่าวันสุกดิบ พ่อแม่และญาติผู้ใหญ่จะร่วมกันทำพิธีขลิบผมเพื่อความเป็นสิริมงคล ก่อนที่พระสงฆ์จะโกนผมและคิ้วให้ จากนั้นจะอาบน้ำชำระล้างร่างกาย บางแห่งอาจมีการชโลมด้วยน้ำอบน้ำหอมขมิ้นให้กับนาคเพื่อให้ผิวพรรณผุดผ่องและบริสุทธิ์ดังสีเหลืองทองเสร็จแล้วเปลี่ยนมานุ่งขาวห่มขาว นิยมประดับตกแต่งด้วยเครื่องแต่งกายที่มีค่า เช่น สร้อยคอทองคำ ข้อมือทองคำ อาจเป็นของครอบครัวเองหรือหยิบยืมจากญาติพี่น้องมาประดับ ซึ่งช่วงเวลานี้จะเรียกผู้บวชว่า "นาค"

พิธีทำขวัญนาค เป็นพิธีกรรมพราหมณ์ที่ผสมผสานเข้ามาเพื่อเรียกขวัญกำลังใจ หมอขวัญจะขับร้องบทกลอนเล่าถึงความยากลำบากของแม่ตั้งแต่ตั้งครรภ์จนเติบใหญ่ เพื่อให้นาคซาบซึ้งในพระคุณและเกิดความปีติก่อนเข้าพิธีบวช บางแห่งถ้าไม่สะดวกในการทำขวัญนาคก็นิยมอาราธนาพระสงฆ์มาแสดงพระธรรมเทศนาสอนนาค เป็นต้น ส่วนการจัดงานฉลองหรืองานรื่นเริงมีมหรสพ เป็นเรื่องทางสังคมและความพร้อมของแต่ละครอบครัว จะใหญ่หรือเล็กอยู่ที่กำลังของเจ้าภาพ

การแห่นาคเข้าโบสถ์ ในวันบรรพชาอุปสมบท จะมีการจัดขบวนแห่นาคเดินประทักษิณ (เวียนขวา) รอบอุโบสถ 3 รอบ เพื่อระลึกถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ระหว่างนั้นนาคจะทำการ "โปรยทาน" (หว่านเหรียญ) ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของการสละสิทธิ์และทรัพย์สินทางโลก เครื่องประดับมีค่าก็ต้องถอดคืนให้กับครอบครัวไป คล้ายกับสมัยที่เจ้าชายสิทธัตถะทรงเปลื้องเครื่องทรงกษัตริย์และเครื่องประดับอันมีค่าทั้งหมด มอบคืนให้นายฉันนะนำกลับกรุงกบิลพัสดุ์ เพื่อออกผนวช ก่อนจะเปลี่ยนมานุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ เป็นการสลัดทิ้งความกังวลและความยึดติดในวัตถุนั้น เช่นกัน

พิธีบรรพชาและอุปสมบท เมื่อเข้าสู่โบสถ์ มักนิยมให้นาคแตะหรือตบขอบประตูโบสถ์ด้านบนสุด ก่อนก้าวข้ามธรณีประตูเข้าไป ซึ่งมีนัยยะหลายอย่าง เช่น การป้องกันศีรษะกระแทกได้รับบาดเจ็บ หรือการเอื้อมมือให้ถึงจุดสูงสุดทางธรรม คือ พระนิพพาน ละทิ้งกิเลส ความต่ำต้อย และความลุ่มหลงมัวเมาไว้ด้านหลัง ซึ่งเป็นโลกียวิสัย วิถีทางของโลก เพื่อมุ่งสู่ทางธรรมอันเป็นโลกุตตรวิสัย วิถีธรรมที่พ้นโลก หลังจากนั้นก็จะเป็นขั้นตอนพิธีการทางศาสนา การกราบพระรับศีล นาคจะกล่าวคำขอบรรพชาที่เรียกว่า (คำขานนาค) เพื่อบวชเป็นสามเณรก่อน หลังจากนั้นอกไปนุ่งห่มผ้าจีวรและกลับมายังท่ามกลางสงฆ์เพื่อรับศีล 10 และกล่าวคำขอนิสัยต่อพระอุปัชฌาย์ ต่อมาเป็นการสอบถามอันตรายิกธรรม โดยให้ผู้บวชไปยืนอยู่ตรงระหว่างทางเข้าประตูโบสถ์ จากนั้นพระกรรมวาจาจารย์และพระอนุสาวนาจารย์ หรือเรียกว่า พระคู่สวด จะยืนถามข้อห้ามหรือคุณสมบัติที่ต้องห้ามในการบวช เมื่อถามจบแล้วจะเรียกผู้บวชเข้ามาท่ามกลางหมู่สงฆ์เพื่อกล่าวคำขออุปสมบท พระสงฆ์ทำญัตติจตุตถกรรม สวดประกาศรับรองความเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาถือเป็นพระภิกษุโดยสมบูรณ์ ช่วงท้ายพระอุปัชฌาย์จะบอกอนุศาสตร์ คือข้อปฏิบัติที่พระใหม่ต้องทำ เรียกว่านิสัย 4 และสิ่งที่ต้องห้ามอกรณียกิจ 4 รวมถึงการสอนกรรมฐานเบื้องต้น คือ ตจะปัญจกกรรมฐานพิจารณา ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ทั้ง 5 ประการ เมื่อเสร็จแล้วก็ถวายไทยธรรม กรวดน้ำรับพร เป็นเสร็จพิธีบรรพชาอุปสมบท

การฉลองพระใหม่ หลังจากการบวชเสร็จสิ้น เจ้าภาพจะร่วมกันถวายภัตตาหารและจตุปัจจัยไทยทานแด่พระใหม่ อาจมีพิธีสรงน้ำพระใหม่เป็นพิธีสุดท้าย เพื่อเป็นการร่วมอนุโมทนาบุญ ก็เป็นเสร็จพิธี

คุณค่าและความสำคัญ

ประเพณีการบวชนาคไม่ได้เป็นเพียงพิธีกรรมทางศาสนาเท่านั้น แต่เป็นประเพณีที่ช่วยขัดเกลาจิตใจและสร้างคุณค่าในหลากหลายมิติ ดังนี้ คุณค่าที่เกิดกับผู้บวชได้มีโอกาสขัดเกลาจิตใจฝึกฝนตนเอง ทบทวนชีวิตไม่หลงมัวเมาในวัยและชีวิตไม่คิดถึงความตาย ลดอัตตาความยึดมั่นถือมั่น ใช้เวลาช่วงหนึ่งของชีวิตศึกษาพระธรรมคำสอนเพื่อนำมาเป็นหลักในการดำเนินชีวิต คุณค่าต่อครอบครัวได้ตอบแทนทดแทนข้าวป้อนน้ำนมพระคุณของบิดามารดา เป็นการแสดงคุณธรรมคือความกตัญญูกตเวที นำพาครอบครัวตั้งมั่นอยู่ในบุญ ศีล ทาน ภาวนา และเชื่อมความสัมพันธ์ของเครือญาติ คุณค่าต่อพระพุทธศาสนา ได้ทำหน้าที่ชาวพุทธในการสืบต่ออายุของพระพุทธศาสนา รักษาพระธรรมวินัยสืบทอดต่อคนรุ่นหลัง และคุณค่าต่อสังคมเป็นประเพณีที่ร่วมใจของชุมชนในการแสดงความเอื้อเฟื้อช่วยเหลือกันในการจัดงานบวช และเป็นการส่งเสริมอนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรมพื้นบ้าน เช่น การทำขวัญนาค พานพายศรี เพลงแหล่ รวมไปถึงดนตรีมหรสพการแสดงต่างๆ เป็นต้น

ประเพณีการแต่งงาน

การแต่งงานหรือการสมรส หมายถึง การที่ชายหญิงมีความรักจนสุกงอม มีความเห็นอกเห็นใจกันและพร้อมที่จะดำเนินชีวิตร่วมกันเป็นครอบครัวอย่างสามีภรรยา จึงมีการจัดแต่งงานกันตามประเพณี หรืออาจจะกล่าวได้ว่า การแต่งงานนั้นเป็นการบำบัดความต้องการทางเพศของมนุษย์ได้ถูกต้องตามกฎหมายและสังคมยอมรับ โดยมีญาติผู้ใหญ่ของทั้งสองฝ่ายรับรู้

ในที่นี้ใช้คำว่า "ประเพณีการแต่งงาน" เพื่อสื่อถึงแบบแผนทางสังคมและวัฒนธรรมโดยรวมที่เกี่ยวข้องกับการแต่งงาน ส่วนคำว่า "พิธีแต่งงาน" หมายถึงขั้นตอนพิธีกรรมเฉพาะที่ปฏิบัติในวันแต่งงาน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของประเพณีการแต่งงานนี้ ทั้งสองคำจึงไม่ขัดแย้งกัน เพียงแต่มีระดับความหมายที่กว้างและแคบต่างกันตามบริบทการใช้ในปัจจุบัน

ประเภทการแต่งงาน 4 ประเภท

1. วิวาหมงคล (วิวาห) รากศัพท์แปลว่า “การพาไป” หมายถึง การที่ฝ่ายชายไปทำพิธีแล้วย้ายไปอยู่กับครอบครัวฝ่ายหญิง

2. อาวาหมงคล (อาวาห) รากศัพท์แปลว่า “การพามา” หมายถึง การทำพิธีแล้วนำฝ่ายหญิงมาอยู่บ้านฝ่ายชาย

3. สยมพร หมายถึง ประเพณีโบราณที่กษัตริย์จัดขึ้นเพื่อให้พระธิดาได้ประลองหรือเลือกคู่ครองด้วยตนเอง

4. คนธรรพวิวาห์ หมายถึง การแต่งงานที่เกิดจากความรักและความพึงพอใจของหนุ่มสาวทั้งสองฝ่ายตกลงปลงใจและได้เสียเป็นสามีภรรยากันเอง

ค่านิยมของการแต่งงานแบบไทย นิยมแบบวิวาหมงคล คือการจัดงานแต่งที่บ้านฝ่ายหญิง ส่วนการอยู่เป็นครอบครัวนั้นขึ้นกับความพร้อมและความพอใจทั้งสองฝ่าย ในที่นี้จะกล่าวถึง พิธีกรรมตามขั้นตอนของประเพณีไทย โดยเริ่มตั้งแต่ การทาบทาม สู่ขอ การหมั่น และการแต่งงาน ถ้าจะทำให้ถูกต้องสมบูรณ์จะต้องมีพิธีทางศาสนาและสุดท้ายมีการจดทะเบียนสมรสด้วย

เงื่อนไขการแต่งงาน การแต่งงานเพื่อให้ถูกต้องตามกฎหมาย จะมีเกณฑ์ ดังนี้ (สุพัตรา สุภาพ 2536)

1. การสมรสจะทำได้ก็ต่อเมื่อชายและหญิงอายุครบ 17 ปี บริบูรณ์แล้ว แต่ในกรณีที่มีเหตุสมควรศาลอาจจะอนุญาตให้ทำการสมรสก่อนนั้นได้ (ป.พ.พ.ม.1448)

2. การสมรสจะกระทำไม่ได้ถ้าชายหรือหญิงเป็นบุคคลวิกลจริตหรือเป็นบุคคลซึ่งศาลสั่งให้เป็นคนไร้ความสามารถ (ม./1449)

3. ชายหญิงซึ่งเป็นญาติสายโลหิตโดยตรงขึ้นไป หรือลงมาก็ดี เป็นพี่น้องร่วมบิดามารดาหรือร่วมแต่บิดาหรือมารดาก็ดี จะทำการสมรสกันไม่ได้ ความเป็นญาติดังกล่าวมานี้ ให้ถือตามสายโลหิต โดยไม่คำนึงว่าจะเป็นญาติโดยมิชอบด้วยกฎหมายหรือไม่ (ม.1450)

4. ผู้รับบุตรธรรมหรือบุตรบุญธรรมจะสมรสกันไม่ได้ (น.1451)

5. ชายหรือหญิงจะทำการสมรสในขณะที่ตนมีคู่สมรสอยู่ไม่ได้ (ม.1452)

6. หญิงที่มีสามีตายหรือที่การสมรสสิ้นสุดการสมรสสิ้นสุดลงด้วยประการอื่น จะทำการสมรสใหม่ได้ต่อเมื่อการสิ้นสุดแห่งการสมรสได้ผ่านพ้นไปแล้วไม่น้อยกว่า 310 วัน

7. ในการสมรสบิดามารดาของทั้งสองฝ่ายจะต้องยินยอมและลงชื่อไว้เป็นลายลักษณ์อักษรหรือจะให้คำยินยอมเป็นวาจาต่อหน้าพยานอย่างน้อย 2 คนก็ได้ คำยินยอมนั้นถอนไม่ได้

8. การสมรสตามประมวลกฎหมายนี้ จะสมบูรณ์ต่อเมื่อได้จดทะเบียนสมรสแล้วเท่านั้น (ม.1457)

สำหรับเงื่อนไขในด้านส่วนตัวหรือข้อตกลงในการที่จะทำพิธีแต่งงานย่อมขึ้นอยู่กับพ่อแม่ของทั้งสองฝ่าย แต่ในปัจจุบันอาจจะขึ้นอยู่กับหนุ่มสาวทั้ง 2 คนตกลงกันเอง แล้วจึงบอกให้พ่อแม่ของฝ่ายตนทราบ

ประเพณีการแต่งงานของไทยเป็นพิธีที่งดงามและเต็มไปด้วยความหมายอันเป็นมงคล โดยมุ่งเน้นการให้เกียรติครอบครัวทั้งสองฝ่ายและการเริ่มต้นชีวิตคู่ด้วยความเป็นสิริมงคล แม้ในปัจจุบันหลายครอบครัวจะปรับลดทอนขั้นตอนให้กระชับขึ้น แต่ลำดับพิธีการแบบดั้งเดิมมักจะประกอบด้วยขั้นตอนหลักๆ ดังนี้

การทาบทามและการสู่ขอ เป็นขั้นตอนแรกที่ผู้ใหญ่ฝ่ายชาย (มักเรียกว่า "เถ้าแก่") จะเป็นตัวแทนไปเจรจาสู่ขอฝ่ายหญิงกับพ่อแม่ของฝ่ายหญิง เมื่อตกลงกันได้แล้วก็จะมีการหาฤกษ์ยามมงคลสำหรับวันหมั้นและวันแต่งงาน รวมถึงการตกลงเรื่อง "สินสอดทองหมั้น" พิธีสงฆ์ (การทำบุญตักบาตร) มักจัดขึ้นในช่วงเช้า

ของวันงาน คู่บ่าวสาวจะร่วมกันตักบาตร ถวายภัตตาหาร และรับพรจากพระสงฆ์ เพื่อความเป็นสิริมงคลในการเริ่มต้นชีวิตคู่ เชื่อกันว่าการทำบุญร่วมกันจะทำให้เกิดชาติหน้าได้เกิดมาคู่กันอีก บางแห่งนิยมให้พระสงฆ์ได้ทำพิธีเจิมหน้าผาก แสดงธรรมสอนคู่บ่าวสาว หลักธรรมที่นำมาสอนคือ ฆราวาสธรรม 4 หลักธรรมสำหรับผู้ครองเรือน คือ สัจจะ ความจริงใจและซื่อสัตย์ต่อกัน ทมะ การฝึกตนและการปรับตัว ขันติ ความอดทนอดกลั้น และ จาคะ การเสียสละและการให้อภัยต่อกัน หลังจากนั้นก็เป็นการปะพรมน้ำพระพุทธมนต์เพื่อความเป็นสิริมงคล การแห่ขันหมาก ฝ่ายชายจะตั้งขบวนแห่ "พานขันหมาก" (ประกอบด้วยหมากพลู ขนมมงคล ผลไม้มงคล และพานสินสอด) มายังบ้านฝ่ายหญิง ในขั้นตอนนี้จะมีความสนุกสนานเพราะฝ่ายหญิงจะมีการกั้น "ประตูเงิน ประตูทอง" โดยฝ่ายชายจะต้องจ่ายซองเงินขวัญถุงเพื่อขอผ่านทางไปพบเจ้าสาว พิธีหมั้นและตรวจนับสินสอด เมื่อขบวนขันหมากเข้ามาถึง จะมีการนำสินสอดทองหมั้นมาวางเรียงกัน ผู้ใหญ่ฝ่ายหญิงจะทำพิธีตรวจนับสินสอดตามธรรมเนียม จากนั้นผู้ใหญ่จะโปรยข้าวตอกดอกไม้เพื่อความเป็นสิริมงคล ตามด้วยการที่เจ้าบ่าวสวมแหวนหมั้นให้เจ้าสาว พิธีรับไหว้ (พิธีผูกข้อมือ) คู่บ่าวสาวจะนำธูปเทียนแพหรือพานดอกไม้ไปกราบไหว้พ่อแม่และญาติผู้ใหญ่ของทั้งสองฝ่าย เพื่อเป็นการฝากเนื้อฝากตัว ผู้ใหญ่จะให้พรและมอบของขวัญหรือเงินทุนรอนสำหรับสร้างครอบครัว (ในภาคเหนือหรืออีสานมักใช้พิธีบายศรีสู่ขวัญและผูกแขนแทน) พิธีรดน้ำสังข์ (หลั่งน้ำพระพุทธมนต์) ช่วงพิธีสำคัญของงานแต่งงานไทยคู่บ่าวสาวจะนั่งคู่กัน โดยมีประธานในพิธีสวม "มงคลแฝด" (สายสิญจน์ที่เชื่อมโยงบ่าวสาวเข้าด้วยกัน) และเจิมหน้าผาก จากนั้นแขกผู้มีเกียรติและญาติมิตรจะทยอยมารดน้ำสังข์ลงบนมือของบ่าวสาวพร้อมกับกล่าวคำอวยพรพิธีส่งตัวเข้าหอ เป็นพิธีสุดท้ายของวัน ผู้ใหญ่ที่เคารพนับถือและมีชีวิตครอบครัวที่อบอุ่นสมบูรณ์ จะเป็นผู้ทำพิธี "ปูที่นอน" ให้กับบ่าวสาวในห้องหอ โดยจะมีการวางสิ่งของมงคลไว้บนเตียง เช่น ฟักเขียว หินบดยา แมวคราว เพื่อสื่อถึงความร่มเย็น ความหนักแน่น และการอยู่ครองคู่กันจนแก่เฒ่า จากนั้นจะพาบ่าวสาวเข้าห้องหอและกล่าวคำอวยพรทิ้งท้าย

คุณค่าและความสำคัญ

การแต่งงานไม่ได้เป็นเพียงการฉลองความรักหรืองานรื่นเริงเท่านั้น แต่มีคุณค่าและความสำคัญที่ส่งผลให้การสร้างสถาบันครอบครัวที่เข้มแข็ง การแต่งงานเป็นการประกาศสถานภาพของคนสองคนที่ตกลงปลงใจใช้ชีวิตคู่อย่างถูกต้อง การให้เกียรติครอบครัว ความเป็นดองกันสร้างเครือญาติให้ใหญ่ขึ้น การให้คำมั่นสัญญาเพื่อสร้างชีวิตคู่ไปด้วยกันอย่างมั่นคง โดยอาศัยหลักธรรมแห่งการครองเรือน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการไม่นอกใจซึ่งกันและกัน ดำรงมั่นอยู่ใน สทารสันโดษ ความพอใจในคู่ครองของตน และการธำรงรักษาไว้ซึ่งวัฒนธรรมประเพณีอันดีงามของไทย

ประเพณีการตายหรืองานศพ

การตายเป็นสิ่งที่ทุกคนหนีไม่พ้นไม่ว่าจะมั่งมีหรือยากจน หรืออยู่ในตำแหน่งสูงส่งอย่างไรก็ตาม เมื่อถึงเวลาอายุขัยของตนเองก็ต้องตายและจากไปทั้งสิ้น ประเพณีของไทยเรา เมื่อตายแล้วต้องมีการกระทำพิธีศพตามสมควรแก่ฐานะของแต่ละบุคคลไม่ว่าจะเผาหรือเก็บศพไว้ก็ตาม พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความตายมีความหลากหลายสอดแทรกนัยยะสำคัญทางความเชื่อและหลักธรรมความจริงของชีวิต

ประเพณีการตายหรือพิธีศพของแต่ละท้องถิ่นย่อมแตกต่างกันออกไป การตายจะแบ่งออกเป็น 2 ชนิด คือ

1. การตายอย่างมีห่วง คือ จิตผูกพันอยู่กับลูกเมียหรือสามี ผูกพันอยู่กับทรัพย์สมบัติหลายๆอย่าง

2. การตายอย่างไม่มีห่วง คือ จิตผ่องแผ้ว ไม่คิดเป็นห่วงลูกเมีย ไม่ห่วงทรัพย์สมบัติใดๆ ทั้งสิ้น เรียกว่าหมดทุกข์ สิ้นเวรสิ้นกรรมแล้ว

เมื่อการตายเกิดขึ้นที่บ้าน ส่วนมากเจ้าบ้านจะทำอะไรไม่ถูกเพราะสับสน เนื่องจากมีความเศร้าโศกเสียใจกับเหตุการณ์เกี่ยวกับการตายเกิดขึ้นกับคนที่บ้าน จะไม่นิยมจัดเตรียมงานไว้ล่วงหน้าจนกว่าผู้ตายนั้นได้จากไป หรือมีการยืนยันว่าผู้ตายได้เสียชีวิตจริง ๆ เช่น การออกหนังสือรับรองการตายจากโรงพยาบาล เป็นต้น

ขั้นตอนของการจัดพิธีกรรมในงานศพ มีดังนี้

1. ให้แจ้งความเขตท้องที่ที่ผู้ตายอาศัยอยู่ภายใน 24 ชั่วโมง ไม่เช่นนั้นจะผิดกฎหมาย

2. อาบน้ำศพ ควรอาบน้ำร้อนก่อน แล้วเอาขมิ้นสด ผิวมะกรูดตำคั้นเอาแต่น้ำทาให้ทั่วร่างกาย ใช้ผ้าขาวขนาดผ้าเช็ดหน้าซับที่หน้า ฝ่าเท้า รอยเท้าเพื่อแจกลูกหลานไว้เป็นที่ระลึก เสร็จแล้วตกแต่งให้เรียบร้อย ซึ่งควรจะเป็นหน้าที่ของสัปเหร่อ

3. การรดน้ำศพ เมื่ออาบน้ำศพแต่งตัวเรียบร้อยแล้ว ให้ยกศพขึ้นบนเตียง ควรคลุมด้วยผ้าแพร แบมือขวาออกไปนอกเตียง หันศีรษะไปทางทิศตะวันตก ถ้าพื้นที่จำกัดก็ไม่ต้องใช้หมอนเล็ก ๆ รองมือ มีภาชนะรองรับน้ำก็เพียงพอ

4. การมัดตราสังข์ศพ จะต้องใช้ผู้มีความชำนาญเป็นพิเศษ ใช้ด้ายดิบทบหลายครั้งให้เหนียว มีขนาดประมาณเท่านิ้วก้อย มัด 3 เปลาะ โดยเปลาะแรก ทำห่วงผูกที่คอศพเมื่อเสร็จแล้วก็โยงมาที่ลำตัว แล้วทำเป็นห่วงตะกรุดผูกมือให้พนมไว้ที่หน้าอกเปลาะหนึ่ง แล้วโยงเชื่อมมาที่เท้า ทำเป็นห่วงผูกข้อเท้าทั้ง 2 ข้างให้ติดกันรวมเป็น 3 เปลาะ การผูกแต่ละเปลาะมีความดังนี้ คือ

1. ห่วงผูกคอ หมายถึง ห่วงบุตรธิดา

2. ห่วงผูกมือ หมายถึง ห่วงภรรยา สามี

3. ห่วงผูกเท้า หมายถึง ห่วงทรัพย์สมบัติ

ทั้งสามห่วงนี้จึงผูกมัดเรา จะทำให้เรามีทุกข์ แม้ในยามที่ยังมีชีวิตอยู่และในยามตายไปแล้ว ย่อมจะเกิดห่วงเป็นทุกข์ เมื่อหลุดพ้นจากห่วงทั้งสามนี้ได้เราจึงพ้นจากทุกข์เมื่อนั้น การมัดตราสังไม่นิยมทำกับพระสงฆ์หรือนักบวช เพราะอยู่ในสถานภาพที่ตัดหวงทั้งสามออกแล้ว

5. การห่อศพ ใช้ผ้าขาวคลุมตั้งแต่เท้าตลอดศีรษะให้มิดทั่วทั้งตัว เอาด้ายดิบหรือสายสิญจน์ทบใหญ่ประมาณเท่าหัวแม่มือ มัดแต่เท้าขึ้นมา 5 เปลาะ เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจให้ระลึกถึงนิวรณ์ 5 อย่าง ซึ่งหมายถึง

1. กามฉันทะ คือ ความพอใจรักใคร่ในอารมณ์ที่ชอบใจคนหรือ รูป

2. พยายาม คือ ความผูกอาฆาตจองเวรซึ่งกันและกัน หรือ เวทนา

3. ถีนมิทธะ คือ ความมีจิตหดหู่และเคลิบเคลิ้ม หรือ สัญญา

4. อุทธัจจะ กุกกุจจะ คือ จิตฟุ้งซ่านและรำคาญ หรือ สังขาร

5. วิจิกิจฉา คือ ความลังเลไม่ตกลงกันได้ หรือ วิญญาณ

นิวรณ์ทั้ง 5 อย่างนี้ ต่างก็เป็นความชั่วผูกมัดให้จมอยู่ในกองทุกข์ เกิดมาเป็นมนุษย์ไม่สามารถที่จะหนีพ้นไปได้ นอกจากการแสวงหาธรรมเมื่อเกิดขึ้นแล้วก็แตกสลายไป

6. การสวดหน้าศพ คือ ศพที่ตั้งไว้ควรมีเครื่องบูชาตั้งไว้หน้าศพ และตั้งแต่สำหรับสวดอภิธรรมให้เวลากลางคืนไว้ด้วย การสวดนี้จะนิมนต์พระสงฆ์ 4 รูป จำนวนจบตามกำลังของเจ้าภาพ

7. การทำบุญ คือ ปกติจะมีการทำบุญ 7-50-100 วัน ทั้ง 3 ช่วงนี้ พิธีกรรมเหมือนกันแต่การทำบุญ 7 วัน คือ การทำบุญครบวันตาย 7 วัน โดยเริ่มนับจากวันเสียชีวิต

8. การเผาศพ คือ สมัยปัจจุบันจะมีเมรุเผาศพ มีเมรุเตาน้ำมัน เมรุเตาไฟฟ้า เนื่องจากสะดวกและเรียบร้อยดี ก่อนจะเข้าเตาเผาต้องทำพิธีเผาหลอกก่อน ต่อจากนั้นจะมีการเผาจริง โดยเคลื่อนศพเข้าสู่เมรุเตาเผา ซึ่งจะมีเฉพาะลูกหลานญาติมิตรที่สนิทเท่านั้น นำดอกไม้ธูปเทียนที่จุดไฟไปเผา รุ่งเช้าจึงไปเก็บกระดูก (อัฐิ)

9. การเก็บอัฐิเข้าธาตุและพิธีลอยอังคาร นิยมเก็บอัฐิเข้าธาตุหรือเจดีย์ เพื่อเป็นสัดส่วนที่เหมาะสมและศูนย์รวมของญาติพี่น้องในโอกาสทำบุญอุทิศในช่วงประเพณีต่างๆ ส่วนการลอยอังคาร คือ การนำอัฐิไปทำพิธีลอยลงในแม่น้ำสำคัญตามคติความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ - ฮินดู เพื่อเป็นการคืนสู่ธรรมชาติเกิดความร่มเย็นและการปล่อยวาง

คุณค่าและความสำคัญ

ประเพณีงานศพไม่ได้เป็นเพียงการจัดเก็บหรือการสงเคราะห์ศพให้เรียบร้อยเท่านั้น ในแต่ละช่วงของพิธีกรรมหรือพิธีการต่างๆ มีคุณค่าและความสำคัญต่อวิถีชีวิตทั้งคุณค่าทางจิตใจ สังคม ศาสนามากมาย คุณค่าทางจิตใจ เป็นการบรรเทาและเยี่ยวยาความโศกเศร้าเสียใจต่อความสูญเสียบุคคลอันเป็นที่รักของ

ครอบครัว ทางสังคมเป็นการแสดงน้ำใจเอื้ออาทรห่วงใยในเครือญาติทั้งญาติโดยสายโลหิตและญาติโดยความคุ้นเคย ได้ร่วมกันบำเพ็ญญาติสังคหะ คือ การสงเคราะห์ญาติในคราวที่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งสูญเสีย คุณค่าทางศาสนาได้เข้าใจความเป็นจริงของสรรพชีวิต เจริญมรณานุสสติ ที่ทุกชีวิตหลีกหนีไม่ได้ ตั้งมั่นอยู่ในความไม่ประมาท และธำรงรักษาไว้ซึ่งศิลปวัฒนธรรมอันงดงามของไทย เช่น การจัดตกแต่งดอกไม้สด,งานแทงหยวกประดับจิตกาธาน,ดนตรีไทยวงปี่พาทย์มอญ การแสดงนาฏศิลป์ไทย ฟ้อนรำหน้าไฟก่อนพิธีฌาปนกิจ และอีกหลายอย่างที่ประกอบขึ้นในประเพณีงานศพตามแต่ละท้องถิ่นนั้นๆ เป็นต้น

8.4 ประเพณีตามเทศกาล

ประเพณีเกี่ยวกับเทศกาล มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของการดำเนินชีวิตของคนในสังคมไทยอย่างยิ่ง เพราะประเพณีเกี่ยวกับเทศกาลต่างๆ ที่จัดขึ้นมานั้นต่างก็มีความผูกพันกับการดำเนินชีวิตของคนในสังคมนั้น ๆ ขณะเดียวกันงานเทศกาลแต่ละงานนั้นก็จะเป็นการบอกให้รู้ว่า ในรอบปีนั้นสังคมไทยจะมีการรวมกลุ่มเพื่อแสดงออกในด้านกิจกรรมต่างๆ อย่างไร ก่อให้เกิดความสามัคคีกลมเกลียวกับเทศกาลเท่าที่ปฏิบัติกัน ความเป็นมาขอประเพณีมีความเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตเกษตรกรรมของไทย มีความเคารพธรรมชาติ ดิน น้ำ ฟ้า อากาศ เป็นสิ่งเอื้ออำนวยในการประกอบอาชีพเกษตรกรรม ผสมผสานกับคติความเชื่อทางศาสนาจึงกลายมาเป็นประเพณีต่างๆในแต่ละช่วงเวลาของปี รวมถึงประเพณีที่เกี่ยวข้องกับศาสนาและวันสำคัญของชาติไทยด้วย การแบ่งประเภทของประเพณีเทศกาล จะแบ่งออกเป็น 2 ประเภท ดังนี้ คือ

1. ประเพณีนักขัตฤกษ์

ประเพณีนักขัตฤกษ์เป็นประเพณีงานรื่นเริงระดับชาติที่มีความสำคัญต่อคนไทยทั้งประเทศ เป็นงานประเพณีที่ให้ความเป็นสิริมงคล และให้ความรื่นเริงตามเทศกาลของคนไทย ประเพณีนักขัตฤกษ์ ได้แก่ ประเพณีวันสารท ประเพณีวันสงกรานต์ ประเพณีลอยกระทง และประเพณีขึ้นปีใหม่ ซึ่งประเพณีเหล่านี้คนไทยทุกคนได้ปฏิบัติตามประเพณีอย่างพร้อมเพรียงกันและถือว่าประเพณีนักขัตฤกษ์นั้นเป็นประเพณีสำคัญที่คนไทยทุกคนรอคอย เพื่อจะได้ทำบุญอย่างสนุกสนาน รื่นเริงกันทั้งประเทศ ซึ่งประเพณีนักขัตฤกษ์เหล่านี้จะศึกษาหาความรู้ได้โดยทั่วไป

2. ประเพณีนิยม

สำหรับประเพณีนิยมนั้นอาจจะไม่ใช่ประเพณีของไทย แต่จะได้รับอิทธิพลมาจากคนต่างชาติที่เข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองไทย คนไทยเห็นสิ่งแปลกและน่าสนใจก็รับเอามาปฏิบัติตามด้วย และให้ความสำคัญไม่แพ้หรือแตกต่างไปจากประเพณีของไทยเรา เช่น วันคริสต์มาส วันวาเลนไทน์ วันตรุษจีน และวันเทศกาลกินเจ เป็นต้น

แม้แต่ในสถานศึกษาหน่วยงานต่างๆ ก็มีการจัดงานเหล่านี้ขึ้นมา เพื่อยอมรับและประยุกต์ให้เข้ากับประเพณี จะเห็นว่าประเพณีนิยม ต่างเข้ามามีบทบาทต่อวิถีชีวิตของคนไทย ดูเหมือนว่าจะขาดหรือแยกจากกันไม่ได้ กลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตคนไทย และเป็นประเพณีที่คนไทยจำเป็นต้องปฏิบัติเพิ่มขึ้นมาอีก ส่งผลต่อเศรษฐกิจของสังคมไทย แม้แต่การคมนาคม โลจิสติกส์การขนส่งก็มีผลกระทบด้วย ในช่วงเทศกาลตรุษจีน เทศกาลกินเจ เป็นต้น ส่วนประเพณีนิยม คือ วันวาเลนไทน์ ก็เช่นเดียวกันเป็นประเพณีของชาวตะวันตก แต่ก็กลายเป็นวัฒนธรรมโลก มีบทบาทต่อคนทั่วโลกที่จะมอบความรักให้แก่กันและกันนับว่าเป็นสิ่งที่ดีควรแก่การส่งเสริมสนับสนุน

ประเพณีเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา

การทำบุญตามประเพณีและวัฒนธรรมอันเป็นรากฐานมาจากพระพุทธศาสนา ประกอบด้วยความรู้ความเข้าใจถึงเป้าหมายที่แท้จริงของพระพุทธศาสนา และวิธีปฏิบัติให้ถูกต้อง จึงจะเป็นการอนุรักษ์สืบสานประเพณีวัฒนธรรม ตลอดจนจรรโลงรักษาพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนสืบต่อไป

ประเพณีทำบุญในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ซึ่งมีรากฐานจากความเชื่อในการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าและการเวียนว่ายตายเกิด หรือกฎแห่งกรรม จึงมีวิธีการปฏิบัติตามวันสำคัญดังนี้ คือ วันธรรมสวนะ วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอัฐมีบูชา วันอาสาฬหบูชา วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา ประเพณีทอดกฐิน ประเพณีทอดผ้าป่า ประเพณีเทศน์มหาชาติ ประเพณีถวายสลากภัต เป็นต้น

วันธรรมสวนะ คือ เป็นวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาวันหนึ่ง ตรงกับวันขึ้น 8 และ 15 ค่ำ และวันแรม 8 และ 15 ค่ำ ของทุกเดือน จะมีการทำบุญฟังธรรมเทศนาที่วัด 4 วันใน 1 เดือน เพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้ทำบุญ ชำระร่างกายจิตใจให้บริสุทธิ์ อุทิศส่วนกุศลให้บรรพบุรุษและเจ้ากรรมนายเวรของตน จิตใจจะสดชื่น แจ่มใส ปราศจากความทุกข์เพราะมีความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม

วันมาฆบูชา คือ ตรงกับวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 เป็นวันคล้ายวันที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ นับว่าเป็นวันที่พระพุทธศาสนาไว้วางรากฐานมั่นคง เรียกว่า “วันจาตุรงคสันนิบาต” หรือเป็นวันที่พระพุทธเจ้าปลงสังขาร ประกอบด้วยองค์ 4 คือ

1. พระภิกษุจำนวน 1,250 องค์ มาประชุมกันโดยไม่ได้นัดหมาย
2. พระภิกษุเหล่านี้ล้วนเป็นพระอรหันต์ทั้งสิ้น
3. พระภิกษุเหล่านี้เป็น เอหิภิกขุ อุปสัมปทา คือ พระพุทธเจ้าทรงบวชให้เอง
4. ในวันนั้นเป็นวันเพ็ญ เดือน 3

ในวันนี้พุทธศาสนิกชนจะไปทำบุญตักบาตรที่วัด ฟังธรรมเทศนา สวดมนต์ เลี้ยงพระ กลางคืนมีการเวียนเทียน

วันวิสาขบูชา คือ ตรงกับวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 มีเหตุการณ์ที่สำคัญที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้า 3 ประการ คือ เป็นคล้ายวันประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน ในวันนี้ชาวพุทธจะไปทำบุญตักบาตร ถวายภัตตาหารแต่พระสงฆ์ รับศีล ฟังธรรม รักษาศีลอุโบสถ กลางคืนมีการเวียนเทียน

วันอัฐมีบูชา เป็นวันคล้ายวันถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระของพระพุทธเจ้า ตรงกับวันแรม 8 ค่ำ เดือน 6 ของทุกปี ในวันนี้ชาวพุทธจะไปทำบุญตักบาตร ถวายภัตตาหารแต่พระสงฆ์ รับศีล ฟังธรรม รักษาศีลอุโบสถ กลางคืนมีการเวียนเทียนเพื่อเป็นพุทธบูชา เช่นกัน

วันอาสาฬหบูชา คือ ตรงกับวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือน 8 วันนี้ปรากฏการณ์ที่สำคัญ 3 ประการ คือ

1. เป็นวันที่พระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลก

2. เป็นวันแรกที่พระพุทธเจ้าแสดงพระธรรมเทศนา เรื่อง “ธัมมจักกัปปวัตนสูตร” แก่ปัญจวัคคี

3. เป็นวันแรกที่พระอริยสงฆ์สาวกองค์แรกบังเกิดขึ้นในโลก คือ พระอัญญาโกณฑัญญะได้มีดวงตาเห็นธรรม ได้ขออุปสมบทด้วยเอหิภิกขุอุปสัมปทา

วันเข้าพรรษา คือ ตรงกับวันแรม 1 ค่ำ เดือน 8 ซึ่งพระสงฆ์จะต้องอยู่ประจำ ณ วัดใดวันหนึ่งในระหว่างฤดูฝน กำหนดตั้งแต่วันแรม 1 ค่ำ เดือน 8 ถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 รวม เวลา 3 เดือนเต็ม

ประเพณีทอดกฐิน คือ เป็นประเพณีทำบุญอย่างหนึ่งของไทยที่ทำในระยะเวลาที่กำหนดให้ในปีหนึ่งๆ ระหว่างวันแรม 1 ค่ำ เดือน 11 ถึงวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12

ประเพณีทอดผ้าป่า คือ การทอดผ้าป่าจะมีการทอดได้ตลอดทั้งปี ไม่มีกำหนดระยะเวลาในปัจจุบันการทอดผ้าป่ามักจะเป็นการชักชวนเพื่อร่วมทุนทรัพย์สร้างสิ่งต่างๆ เช่น การสร้างถาวรวัตถุในวัด เป็นต้น

ประเพณีเทศน์มหาชาติ คือ นิยมทำกันหลังจากออกพรรษาแล้ว จนถึงเดือน 4 จะเทศน์เรื่องพระเวสสันดรชาดก มีทั้งหมด 13 กัณฑ์ เชื่อกันว่าผู้ใดฟังเทศน์มหาชาติจบทั้ง 13 กัณฑ์ ในวันเดียวกันจะได้รับผลานิสงส์มาก

ประเพณีถวายสลากภัต หมายถึง การถวายอาหารผลไม้ฯลฯ แด่พระภิกษุสงฆ์โยวิธีจับฉลาก ไม่มีการเจาะจงถวายพระภิกษุรูปใดรูปหนึ่งโดยเฉพาะ ส่วนใหญ่จะนิยมทำกันในฤดูที่มีผลไม้ที่อุดมสมบูรณ์ ในระหว่างเดือน 6 ถึงเดือน 8

ประเพณีวันสำคัญของชาติ

วันสำคัญของชาติไทยไม่ได้เป็นเพียงวันหยุดเพื่อพักผ่อนเท่านั้นแต่มีความสำคัญต่อรากเหง้าและจิตวิญญาณของความเป็นคนไทยที่ต้องแสดงออกถึงความรู้บุญคุณของแผ่นดิน รักและหวงแหนในความเป็นสถาบัน ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ประเพณีวันสำคัญของชาติจึงเปรียบเสมือนสะพานเชื่อมโยงจากอดีตมาถึงปัจจุบัน ส่วนใหญ่วันสำคัญของชาติจะเป็นรัฐพิธีที่หน่วยงานราชการหรือเอกชนจัดขึ้น และยังให้ความสำคัญต่อการยกย่องเชิดชูในอาชีพด้วย ในหนึ่งปีจะมีวันสำคัญของชาติมากมาย เช่น 10 มกราคม วัน

เด็กแห่งชาติ,16 มกราคม เป็นวันครู ,17 มกราคม วันพ่อขุนรามคำแหง 18 มกราคม วันกองทัพไทย, 6 เมษายน วันจักรี,1 พฤษภาคม วันแรงงาน, 4 พฤษภาคม วันฉัตรมงคล,9 พฤษภาคม วันพืชมงคล, 3 มิถุนายน วันเฉลิมพระชนมพรรษา สมเด็จพระนางเจ้าสุทิดา พัชรสุธาพิมลลักษณ พระบรมราชินี, 28 กรกฎาคม วันเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 10, 12 สิงหาคม วันแม่แห่งชาติ,13 ตุลาคม วันคล้ายวันสวรรคต พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศรมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร,23 ตุลาคม วันปิยมหาราช, 5 ธันวาคม วันพ่อแห่งชาติ,10 ธันวาคม วันรัฐธรรมนูญ เป็นต้น ในวันสำคัญเหล่านี้ประชาชนจะประกอบรัฐพิธีและกิจกรรมต่างๆเนื่องในวันสำคัญ ปัจจุบันมีการจัดกิจกรรมสนองรับโครงการจิตอาสาพระราชทาน พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราลงกรณ พระวชิรเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 10) จิตอาสาเพื่อบำเพ็ญสาธารณประโยชน์พัฒนาทำความสะอาดปรับภูมิทัศน์ ตามปณิธานที่ว่า “เราทำดีด้วยหัวใจ” เป็นต้น

คุณค่าและความสำคัญ

ประเพณีตามเทศกาลมีความสำคัญและเกิดคุณค่าในหลากหลายมิติ มีความเกี่ยวของกับสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ วิถีชีวิตแบบเกษตรกรรม เป็นกาวใจสร้างความผูกผัน รักและหวงแหน ในความเป็นชาตินิยม ตระหนักรู้รักแผ่นดินอันเป็นที่อยู่อาศัย เกิดความกตัญญู เกิดความสามัคคีของคนในชาติ เห็นคุณค่าความสำคัญจากอดีตมาถึงปัจจุบัน ธำรงรักษาความเป็นอัตลักษณ์ของคนไทยให้ทรงคุณค่าต่อแผ่นดิน

8.5 ประเพณีท้องถิ่น

คนไทยภาคต่างๆ มีความเชื่อที่ได้รับมาจากบรรพบุรุษแตกต่างกันตามลักษณะภูมิประเทศ การเชื่อถือแต่ละลักษณะที่คล้ายคลึงกันทางวัฒนธรรม เช่น ภาคเหนือ ภาคอีสาน มีความคล้ายคลึงกันด้านความเชื่อและการถือ ภาคกลางและภาคใต้มีลักษณะคล้ายคลึงกันด้านความเชื่อถือ ข้อนี้มาจากการยอมรับเอาวัฒนธรรมของกันและกันในอดีตนั่นเอง (ผศ.บรรเทิง พาพิจิตร,2549)

ภาคเหนือ เรียกสิ่งที่ไม่ควรกระทำว่า **“มูลขึด”** หากกระทำลงไปจะถูกขึด คือ สิ่งที่ชั่วร้ายไม่ดี จะ “แพ้” ลูกหลาน หมายถึง จะทำให้ฉิบหายวอดวายแก่ลูกหลานในวันข้างหน้า (มณี พะยอมยงค์)

ภาคอีสาน เรียกสิ่งที่ไม่ควรทำว่า **“ขะลำ”** หากทำลงไปจะถูก “ขวง” คือ สิ่งที่ชั่วร้าย (จารุบุตร เรืองสุวรรณ,2518)

ภาคใต้ เรี่ยกสิ่งที่ไม่ควรทำว่า **“ต้องห้าม”** หากทำลงไปจะเป็นเสนียดจัญไรไม่ดี (ภิญโญ จิตต์ธรรม)

ภาคกลาง เรียกที่ไม่ควรทำว่า **“ผิด”** หากกระทำลงไปจะทำให้เดือนร้อนในภายหลัง เช่น ผิดกฎ ผิดใจ ผิดจารีต

กุศโลบายที่คนรุ่นก่อนไว้วางไว้เป็นแนวทางให้กับคนรุ่นหลังได้ยึดถือปฏิบัติสืบทอดเป็นวัฒนธรรมที่สำคัญเพื่อป้องกันสิ่งชั่วร้ายหรือสิ่งอัปมงคลจะเกิดขึ้นควรรักษาและปฏิบัติครองตนให้อยู่ในศีลธรรมอันดีงาม ประเพณีในแต่ละท้องถิ่นมีมนต์เสน่ห์โดดเด่นเป็นเอกลักษณ์และอัตลักษณ์ของตนเอง เปรียบเหมือนเป็นลมหายใจหรือกระจกบานใหญ่ในการส่องสะท้อนรากเหง้าและความเชื่อของผู้คนในท้องถิ่นนั้นๆ ส่วนใหญ่ประเพณีแต่ละพื้นที่มีความผูกพันแนบแน่นอยู่กับศาสนาโดยเฉพาะพระพุทธศาสนาซึ่งจัดขึ้นเชื่อมโยงกับเหตุการณ์สำคัญในพุทธประวัติของพระพุทธเจ้าโดยอาศัยการประกอบพิธีกรรรม กิจกรรมอันเนื่องด้วยบุญกุศลเป็นที่ตั้งผสมผสานกับศิลปวัฒนธรรมการแสดงออกของแต่ละภาค ตัวอย่าง ประเพณีท้องถิ่นในแต่ละภาคที่มีความโดดเด่นเป็นเอกลักษณ์ ดังนี้

ขนมธรรมเนียมประเพณีไทยภาคเหนือ (ผศ.บรรเทิง พาพิจิตร,2549)

ประเพณีตรุษสงกรานต์,ประเพณีรดน้ำดำหัว,ประเพณีบายศรีสู่ขวัญ,ประเพณีปอยส่างลอง,ประเพณียี่เป็ง,ประเพณีงานปอยหลวง,ประเพณีเลี้ยงผี,ประเพณีบูชาอินทขีล,ประเพณีแข่งเรือล้านนา,ประเพณีลอยกระทงเผาเทียนเล่นไฟ,ประเพณีสรงน้ำพระบรมธาตุหริภุญชัย เป็นต้น

ขนมธรรมเนียมประเพณีไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ประเพณีผูกเสี่ยว,ประเพณีสงกรานต์,ประเพณีฮีตสิบสอง คองสิบสี่,ประเพณีไหลเรือไฟ,ประเพณีงานบุญพระเหวต,ประเพณีแห่ผีตาโขน,ประเพณีบุญบั้งไฟ,ประเพณีขึ้นเขาพนมรุ้ง,ประเพณีแห่ปราสาทผึ้ง ประเพณีแห่เทียนพรรษา เป็นต้น

ขนมธรรมเนียมประเพณีไทยภาคใต้

ประเพณีบุญเดือนสิบ,ประเพณีชักพระ(ลากพระ),ประเพณีแห่ผ้าขึ้นธาตุ,ประเพณีตักบาตรธูปเทียน,ประเพณีกินเจ,ประเพณีมงคลสมรส,ประเพณีเผาศพ เป็นต้น

ขนมธรรมเนียมประเพณีไทยภาคกลาง

ประเพณีสงกรานต์,ประเพณีลอยกระทง,ประเพณีวันมาฆบูชา,ประเพณีวันวิสาขบูชา,ประเพณีวันเข้าพรรษา,ประเพณีหล่อเทียนเข้าพรรษา,ประเพณีทำบุญวันออกพรรษา, ประเพณีทำบุญวันธรรมสวนะ,ประเพณีวันสารท,ประเพณีถวายผ้าอาบน้ำฝน,ประเพณีพระราชพิธีแรกนาขวัญ,ประเพณีเทศน์มหาชาติ,ประเพณีทอดกฐิน,ประเพณีทอดผ้าป่า,ประเพณีทำบุญขึ้นบ้านใหม่,ประเพณีการสมรส,ประเพณีส่งตัวในงานมงคลสมรส,ประเพณีงานบวช,ประเพณีการจัดงานศพ,ประเพณีรับบัวหรือโยนบัว,ประเพณีตักบาตรดอกไม้,ประเพณีตักบาตรเทโว,ประเพณีแห่เจ้าพ่อเจ้าแม่ปากน้ำโพ,ประเพณีอุ้มพระดำน้ำ,ประเพณีนมัสการรอยพระพุทธบาท,ประเพณีสลากภัต,ประเพณีกำฟ้า,ประเพณีทิ้งกระจาด,ประเพณีแข่งขันเรือยาว,ประเพณีวิ่งควาย และอื่นๆ

เอกลักษณ์ของแต่ละภูมิภาค

เอกลักษณ์ของประเพณีไทยภาคเหนือ คือ จิตวิญญาณแห่งล้านนา ความอ่อนช้อย และความเชื่อเรื่องผีสางเทวดา ความวิจิตรกระการตา ไม่ว่าจะเป็นการฟ้อนรำ งานหัตถกรรมเครื่องแขวน (เช่น โคมล้านนา ตุง) หรือแม้แต่การแต่งกาย มีความผสมผสานคติความเชื่อในทางพระพุทธศาสนาเข้ากับคติชนวิทยาเรื่อง “ผี” (บรรพบุรุษ) และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำธรรมชาติ เช่น ประเพณีเลี้ยงผีปู่ย่า หรือ ประเพณีสืบชะตา เป็นต้น

เอกลักษณ์ประเพณีไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ภาคอีสาน) คือ จังหวะชีวิตที่สนุกสนานและการต่อสู่กับธรรมชาติ การสืบทอดประเพณีฮีตสิบสอง คลองสิบสี่ เป็นคัมภีร์วิถีชีวิตของชาวอีสานมีวัฒนธรรมที่แนบแน่นอยู่กับบุญในทุกๆเดือน การต่อสู่กับภัยธรรมชาติ ภูมิประเทศที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นส่วนใหญ่ การขอฝนเพื่อความอุดมสมบูรณ์ เช่น ประเพณีบุญบั้งไฟ การบูชาพญาแถนให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล บรรยากาศงานเต็มไปด้วยความสนุกสนานด้วยมรดกทางวัฒนธรรมอีสาน เสียงแคน เสียงพิน ดนตรีหมอลำ เป็นต้น

เอกลักษณ์ประเพณีไทยภาคกลาง คือ วิถีชีวิตอู่ข้าวอู่น้ำ ความผูกพันกับอาชีพชาวนาชาวไร่ การปลูกข้าวจึงเกิดประเพณีทำขวัญข้าวเพื่อแสดงความกตัญญูต่อ (พระแม่โพสพ) เทวีแห่งข้าวที่หล่อเลี้ยงชีวิต สายสัมพันธ์แห่งแม่น้ำ แม่น้ำคือเส้นเลือดใหญ่ของภาคกลาง ประเพณีจำนวนมากจัดขึ้นบนผืนน้ำหรือริมน้ำ เพื่อขอบคุณ (พระแม่คงคา) เทวีแห่งน้ำ โดยจัดช่วงหลังฤดูเก็บเกี่ยวพืชผล เช่น ประเพณีแข่งเรือยาว หรือประเพณีรับบัว หรือโยนบัว ที่อำเภอบางพลี จังหวัดสมุทรปราการ เป็นต้น

เอกลักษณ์ประเพณีไทยภาคใต้ คือ ความกตัญญูอันยิ่งใหญ่ และความหลากหลายทางวัฒนธรรม ประเพณีที่ยิ่งใหญ่ของชาวภาคใต้ คือ ประเพณีสารทเดือนสิบ (ชิงเปรต) เป็นศูนย์รวมจิตใจเพื่อรวมญาติทำบุญอุทิศให้กับบรรพบุรุษ สะท้อนถึงความกตัญญูกตเวทีที่ฝังลึกในสายเลือด มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม เรียกว่า พหุวัฒนธรรม (Multiculturalism) ผสมผสานกับวิถีชีวิตชาวเล ด้วยภูมิประเทศติดกับทะเลและเมืองท่าต่าง ๆของภาคใต้ มีความหลากหลายทางเชื้อชาติและศาสนา คือ ชาวพุทธ ชาวมุสลิม และชาวไทยเชื้อสายจีน เป็นต้น

9. กรณีศึกษา : ประเพณีสำคัญของไทย

ประเพณีไทยมีความหลากหลายและลึกซึ้งทั้งในด้านความหมาย พิธีกรรม และคุณค่าทางสังคม กรณีศึกษาต่อไปนี้นำเสนอประเพณีสำคัญ 4 ประเพณี ที่สะท้อนให้เห็นถึงอัตลักษณ์และจิตวิญญาณของสังคมไทยได้อย่างชัดเจน

9.1 ประเพณีสงกรานต์

สงกรานต์ถือเป็นประเพณีวันปีใหม่ไทยตามปฏิทินสุริยคติ ตรงกับวันที่ 13–15 เมษายนของทุกปี คำว่า "สงกรานต์" มาจากภาษาสันสกฤต แปลว่า "การเคลื่อนที่" หรือ "การย้ายที่" หมายถึงการเคลื่อนตัวของดวงอาทิตย์เข้าสู่ราศีเมษ พิธีกรรมสำคัญในประเพณีสงกรานต์ประกอบด้วย การสรงน้ำพระพุทธรูป การรดน้ำดำหัวผู้ใหญ่เพื่อขอพรและแสดงความเคารพ การเล่นน้ำสงกรานต์ในฐานะสัญลักษณ์แห่งการชำระล้างสิ่งอัปมงคล รวมถึงการทำบุญตักบาตรและการก่อเจดีย์ทรายในวัด พิธีกรรมเหล่านี้ล้วนสะท้อนแนวคิดทางพุทธศาสนาเกี่ยวกับการเริ่มต้นใหม่ การชำระจิตใจ และความกตัญญูกตเวที

ในปี พ.ศ. 2566 ยูเนสโก (UNESCO) ได้ขึ้นทะเบียนสงกรานต์ให้เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ของมนุษยชาติ ซึ่งเป็นการยืนยันคุณค่าและความสำคัญของประเพณีนี้ในระดับนานาชาติ (UNESCO, 2023) ปัจจุบันสงกรานต์ได้รับความนิยมในฐานะเทศกาลท่องเที่ยวที่ดึงดูดนักท่องเที่ยวจากทั่วโลก แต่ในขณะเดียวกันก็เกิดข้อถกเถียงว่ากิจกรรมเชิงพาณิชย์อาจบดบังคุณค่าดั้งเดิมของประเพณี (อมรา พงศาพิชญ์, 2545)

9.2 ประเพณีลอยกระทง

ลอยกระทงเป็นประเพณีที่จัดขึ้นในวันเพ็ญเดือนสิบสองตามปฏิทินจันทรคติไทย ซึ่งโดยทั่วไปตรงกับเดือนพฤศจิกายน ประเพณีนี้มีความเชื่อมโยงกับแม่น้ำลำคลองในฐานะแหล่งน้ำอันศักดิ์สิทธิ์ของสังคมเกษตรกรรมไทย กระทงที่ใช้ลอยทำจากวัสดุธรรมชาติ เช่น ลำต้นกล้วยและใบตอง ตกแต่งด้วยดอกไม้ ธูปเทียน และเหรียญ ก่อนลอยลงน้ำเพื่อขอขมาพระแม่คงคา ขอบคุณน้ำที่หล่อเลี้ยงชีวิต และปล่อยวางความโชคร้ายให้ลอยไปกับสายน้ำ (กรมส่งเสริมวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม, 2559) งานวิจัยของนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2557) ชี้ว่าลอยกระทงสะท้อนอุดมการณ์ของชุมชนลุ่มน้ำที่มีความผูกพันกับสายน้ำอย่างลึกซึ้ง และยังเป็นพื้นที่ทางสังคมที่เปิดโอกาสให้หนุ่มสาวได้พบปะและแสดงออกซึ่งความสัมพันธ์อีกด้วย

9.3 ประเพณีตักบาตรเทโว

ตักบาตรเทโวเป็นประเพณีที่จัดขึ้นในวันออกพรรษา ซึ่งตรงกับวันแรม 1 ค่ำ เดือน 11 ของทุกปี ประเพณีนี้เกี่ยวข้องกับเรื่องราวในพุทธประวัติที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์หลังจากเทศนาโปรดพุทธมารดา พุทธศาสนิกชนจะนำอาหารและข้าวต้มมัดไปถวายพระสงฆ์ตั้งแต่รุ่งเช้า บรรยากาศของประเพณีนี้แสดงให้เห็นถึงการปฏิบัติศาสนกิจร่วมกันของชุมชน ความเชื่อในกฎแห่งกรรม และการสืบทอดวัฒนธรรมการทำบุญที่สืบเนื่องมาแต่โบราณ (พระราชวรมุนี, 2526)

9.4 ประเพณีแห่เทียนพรรษา

ประเพณีแห่เทียนพรรษาเป็นประเพณีที่เชื่อมโยงกับพิธีเข้าพรรษาของพระสงฆ์ในพุทธศาสนา จัดขึ้นก่อนวันเข้าพรรษา 1 วัน ชาวบ้านจะนำเทียนพรรษาที่แกะสลักและตกแต่งอย่างงดงามไปถวายวัดเพื่อให้พระสงฆ์ใช้จุดในช่วง 3 เดือนของฤดูเข้าพรรษา จังหวัดอุบลราชธานีเป็นที่รู้จักในระดับประเทศในฐานะศูนย์กลางของประเพณีแห่เทียนพรรษา ซึ่งมีการแกะสลักเทียนอย่างวิจิตรบรรจงและมีขบวนแห่อันยิ่งใหญ่ ประเพณีนี้ได้รับการยอมรับว่าเป็นหนึ่งในประเพณีที่สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อมโยงระหว่างศิลปหัตถกรรม ศาสนา และชุมชนได้อย่างสมบูรณ์แบบ (กรมส่งเสริมวัฒนธรรม, 2559)

10. บทบาทของศิลปวัฒนธรรมและประเพณีในสังคมไทย

ศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทยมิได้เป็นเพียงมรดกทางประวัติศาสตร์เท่านั้น หากแต่ยังคงมีบทบาทที่มีชีวิตชีวาและสำคัญในสังคมไทยร่วมสมัย ดังจะเห็นได้จากหน้าที่ต่าง ๆ ที่ครอบคลุมทั้งมิติทางสังคม จิตวิทยา เศรษฐกิจ และการเมือง

10.1 บทบาทด้านการสร้างอัตลักษณ์และความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน

วัฒนธรรมและประเพณีทำหน้าที่สำคัญในการสร้างและรักษาอัตลักษณ์ความเป็นไทย (Thai identity) ให้คงอยู่ท่ามกลางกระแสโลกาภิวัตน์ การร่วมประกอบพิธีกรรมและประเพณีร่วมกันทำให้เกิดความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนและชาติ ซึ่งนักสังคมวิทยาอย่าง Emile Durkheim เรียกปรากฏการณ์นี้ว่า "collective effervescence" หรือพลังแห่งการรวมกลุ่ม (Turner, 2012) งานวิจัยของเสมอชัย พูลสุวรรณ (2539) พบว่าประเพณีไทยทำหน้าที่เสริมสร้าง social cohesion หรือความเชื่อมแน่นทางสังคม โดยเฉพาะในชุมชนชนบทที่ยังคงปฏิบัติประเพณีดั้งเดิมอย่างสม่ำเสมอ ในขณะที่สังคมเมืองที่ประเพณีได้รับการปรับเปลี่ยนไปสู่รูปแบบเทศกาลมักพบปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่เปราะบางกว่า

10.2 บทบาทด้านการส่งผ่านค่านิยมและภูมิปัญญา

ประเพณีไทยเป็นกลไกสำคัญในการส่งผ่านค่านิยมหลักของสังคมไทยจากรุ่นหนึ่งสู่รุ่นต่อไป ไม่ว่าจะเป็นความกตัญญูกตเวที ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความเคารพต่อผู้อาวุโส และความเชื่อทางพุทธศาสนา ค่านิยมเหล่านี้ถูกฝังแน่นอยู่ในพิธีกรรมและกิจกรรมของประเพณีต่าง ๆ อย่างแยกไม่ออก ตัวอย่างที่ชัดเจนคือประเพณีการบวช ซึ่งไม่เพียงแต่เป็นพิธีกรรมทางศาสนา หากแต่ยังเป็นกระบวนการเรียนรู้วินัย ความอดทน ความรับผิดชอบ และภูมิปัญญาทางธรรม ที่ชายหนุ่มไทยต้องผ่านก่อนเข้าสู่วัยผู้ใหญ่เต็มตัว

10.3 บทบาทด้านสุขภาพจิตและสุขภาวะ

การวิจัยด้านจิตวิทยาสังคมพบว่าการมีส่วนร่วมในพิธีกรรมและประเพณีมีความสัมพันธ์เชิงบวกกับสุขภาวะทางจิตใจ Xygalatas (2022) อธิบายว่าพิธีกรรมช่วยลดความวิตกกังวล เพิ่มความรู้สึกมีความหมายในชีวิต และสร้างความรู้สึกเชื่อมต่อกับผู้อื่น ในบริบทไทย ประเพณีต่าง ๆ เช่น การทำบุญ การปล่อยนกปล่อยปลา หรือการสวดมนต์ร่วมกัน ล้วนให้ประโยชน์ทางจิตใจแก่ผู้ปฏิบัติ ทั้งในด้านการประมวลผลความสูญเสีย การสร้างความหวัง และการรับมือกับความไม่แน่นอนของชีวิต

10.4 บทบาทด้านเศรษฐกิจและการท่องเที่ยว

ประเพณีไทยมีบทบาทสำคัญในฐานะทรัพยากรทางเศรษฐกิจและการท่องเที่ยว การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย (ททท.) รายงานว่าในปี 2566 เทศกาลสงกรานต์สร้างรายได้ด้านการท่องเที่ยวมากกว่า 18,000 ล้านบาท (การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, 2566) แสดงให้เห็นถึงศักยภาพของประเพณีในฐานะ soft power ที่สร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจ อย่างไรก็ตาม การแปลงประเพณีเป็นสินค้าทางการท่องเที่ยว (commodification) อาจทำให้ประเพณีสูญเสียความลึกซึ้งทางวัฒนธรรมและกลายเป็นเพียงการแสดงเพื่อตอบสนองความต้องการของนักท่องเที่ยวเท่านั้น นักวิชาการหลายท่านตั้งคำถามเกี่ยวกับสมดุลระหว่างการส่งเสริมประเพณีในฐานะผลิตภัณฑ์ทางการท่องเที่ยวกับการรักษาความแท้จริง (authenticity) ของประเพณีไว้ (Cohen & Cohen, 2012)

10.5 บทบาทด้านการเมืองและอำนาจ

ในบริบทการเมืองไทย วัฒนธรรมและประเพณีมักถูกใช้เป็นเครื่องมือในการสร้างความชอบธรรมให้แก่อำนาจรัฐและการเสริมสร้างความรู้สึกชาตินิยม Anderson (1983) เสนอแนวคิด "imagined communities" ที่ว่ารัฐชาติสมัยใหม่ต้องอาศัยวัฒนธรรมร่วมในการสร้างชุมชนจินตกรรม ซึ่งในกรณีของไทย ประเพณีพุทธศาสนาและราชสำนักมีบทบาทสำคัญในกระบวนการนี้ ธงชัย วินิจจะกูล (2556) ชี้ให้เห็นว่าการกำหนดนิยามและเลือกสรรประเพณีที่ถือว่าเป็น "ของไทย" โดยรัฐและชนชั้นนำนั้นมีมิติทางการเมืองที่ซับซ้อน ซึ่งส่งผลต่อการรวมและการกีดกันกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม

11. ปัญหาและความท้าทายของวัฒนธรรมและประเพณีไทย

ในยุคสมัยที่สังคมไทยกำลังเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว ทั้งในด้านเทคโนโลยี เศรษฐกิจ และค่านิยม วัฒนธรรมและประเพณีไทยต้องเผชิญกับปัญหาและความท้าทายที่หลากหลายและซับซ้อน

11.1 การกัดเซาะของโลกาภิวัตน์และวัฒนธรรมมวลชน

กระแสโลกาภิวัตน์และการแพร่กระจายของวัฒนธรรมมวลชนผ่านสื่อออนไลน์ โซเชียลมีเดีย และบันเทิงต่างชาติ ส่งผลให้คนรุ่นใหม่ไทยโดยเฉพาะในเขตเมืองมีการรับเอาค่านิยมและวิถีชีวิตแบบตะวันตกหรือเกาหลีมากขึ้น ในขณะที่ความสนใจในประเพณีดั้งเดิมลดลงอย่างเห็นได้ชัด การสำรวจของสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล (2564) พบว่าเยาวชนไทยอายุ 15–24 ปีร้อยละ 62 มีความรู้เกี่ยวกับประเพณีไทยดั้งเดิมน้อยกว่าพ่อแม่ของตนอย่างมีนัยสำคัญ และร้อยละ 48 ระบุว่าไม่เคยเข้าร่วมประเพณีพื้นบ้านในช่วง 1 ปีที่ผ่านมา

11.2 การขาดการส่งต่อความรู้และทักษะ

ปัญหาเร่งด่วนอีกประการหนึ่งคือการสูญหายของผู้ทรงภูมิปัญญาและผู้เชี่ยวชาญด้านประเพณีและศิลปกรรมไทยดั้งเดิม ทั้งในด้านการทำเครื่องดนตรีไทย การแกะสลักเทียน การทอผ้าพื้นเมือง การแสดงโขนและนาฏศิลป์ไทย ซึ่งต้องอาศัยการเรียนรู้ผ่านการฝึกฝนระยะยาวกับผู้มีความรู้ UNESCO (2022) รายงานว่าในประเทศไทยมีมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมหลายรายการที่อยู่ในสถานะ "ใกล้สูญหาย" เนื่องจากจำนวนผู้ปฏิบัติลดลงอย่างรวดเร็ว และไม่มีการส่งต่อความรู้อย่างเป็นระบบให้แก่คนรุ่นต่อไป

11.3 ความขัดแย้งระหว่างประเพณีกับความทันสมัย

ประเพณีบางอย่างถูกตั้งคำถามในบริบทของสังคมสมัยใหม่ โดยเฉพาะในประเด็นสิทธิมนุษยชน ความเท่าเทียมทางเพศ และสวัสดิภาพสัตว์ เช่น ประเพณีที่กำหนดบทบาทเฉพาะเพศในพิธีกรรม หรือประเพณีที่เกี่ยวข้องกับการใช้สัตว์ในพิธีกรรม ทำให้เกิดการถกเถียงเกี่ยวกับขอบเขตระหว่างการอนุรักษ์วัฒนธรรมและการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับค่านิยมสากล เบเนดิกต์ แอนเดอร์สัน นักวิชาการด้านชาตินิยมกล่าวว่าประเพณีทุกอย่างล้วนมีการประดิษฐ์สร้าง (invention of tradition) ขึ้นในบริบทของยุคสมัยหนึ่ง และสามารถปรับเปลี่ยนได้ตามบริบทใหม่โดยไม่จำเป็นต้องรักษาทุกอย่างไว้ตายตัว (Hobsbawm & Ranger, 1983)

11.4 การแปลงประเพณีเป็นสินค้า (Commodification)

ในยุคที่เศรษฐกิจสร้างสรรค์และการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมได้รับความสนใจมากขึ้น ประเพณีไทยจำนวนมากถูกแปลงให้กลายเป็นสินค้าหรือผลิตภัณฑ์การท่องเที่ยว ซึ่งมักนำไปสู่การลดทอนความลึกและความซับซ้อนของประเพณีเพื่อให้เข้าถึงได้ง่ายและดึงดูดนักท่องเที่ยว งานวิจัยของ Picard (1996) เกี่ยวกับวัฒนธรรมบาหลีซึ่งมีบริบทคล้ายคลึงกับไทยชี้ให้เห็นว่าการพึ่งพาการท่องเที่ยวมากเกินไปอาจทำให้เกิด "staged authenticity" หรือความแท้จริงที่ถูกจัดฉาก ซึ่งในระยะยาวส่งผลเสียต่อคุณค่าและความหมายดั้งเดิมของประเพณี

11.5 ความท้าทายด้านการศึกษาและนโยบาย

ระบบการศึกษาไทยมักให้น้ำหนักแก่วิชาสามัญและทักษะวิชาชีพมากกว่าการสืบสานวัฒนธรรมและประเพณี แม้ว่าหลักสูตรแกนกลางการศึกษาขั้นพื้นฐาน (พ.ศ. 2551) จะกำหนดให้มีการสอนวัฒนธรรมไทยในกลุ่มสาระสังคมศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม แต่การจัดการเรียนการสอนในทางปฏิบัติมักเน้นเนื้อหาทางทฤษฎีมากกว่าการปฏิบัติจริง (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน, 2563)

12. แนวทางการอนุรักษ์และสืบสานประเพณีไทย

เมื่อตระหนักถึงคุณค่าและความสำคัญของวัฒนธรรมและประเพณีไทย ควบคู่ไปกับความท้าทายที่กำลังเผชิญอยู่ การกำหนดแนวทางการอนุรักษ์และสืบสานอย่างเป็นระบบและยั่งยืนจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง โดยต้องอาศัยความร่วมมือจากทุกภาคส่วน ทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน ชุมชน และปัจเจกบุคคล

12.1 แนวทางด้านการศึกษาและการเรียนรู้

การบูรณาการวัฒนธรรมและประเพณีไทยเข้าไปในระบบการศึกษาอย่างมีประสิทธิภาพถือเป็นกลยุทธ์ระยะยาวที่สำคัญที่สุด ซึ่งไม่ควรหยุดอยู่เพียงการสอนในชั้นเรียน แต่ต้องส่งเสริมให้นักเรียนได้มีประสบการณ์ตรงผ่านการร่วมกิจกรรมและพิธีกรรมต่าง ๆ แนวทางที่น่าสนใจได้แก่ การจัดหลักสูตรท้องถิ่น (local curriculum) ที่สะท้อนวัฒนธรรมและประเพณีเฉพาะของแต่ละพื้นที่ การเชิญปราชญ์ชาวบ้านและผู้ทรงภูมิปัญญามาเป็นวิทยากรในโรงเรียน และการสนับสนุนให้โรงเรียนจัดกิจกรรมที่มีส่วนร่วมในประเพณีท้องถิ่นอย่างสม่ำเสมอ (กระทรวงศึกษาธิการ, 2566)

12.2 แนวทางด้านเทคโนโลยีและสื่อดิจิทัล

เทคโนโลยีสมัยใหม่เป็นทั้งภัยคุกคามและโอกาสสำหรับการอนุรักษ์วัฒนธรรมและประเพณี หากใช้อย่างถูกต้อง เทคโนโลยีสามารถเป็นเครื่องมือที่ทรงพลังในการบันทึก เผยแพร่ และทำให้วัฒนธรรมไทยเข้าถึงได้ง่ายขึ้นสำหรับคนรุ่นใหม่ ตัวอย่างที่น่าสนใจ ได้แก่ โครงการ "ดิจิทัลอาร์ไคฟ์" ของหอสมุดแห่งชาติและสถาบันการศึกษาต่าง ๆ ที่ทำการบันทึกองค์ความรู้ภูมิปัญญาไทยในรูปแบบดิจิทัล การใช้แพลตฟอร์มสื่อสังคมในการนำเสนอประเพณีไทยให้แก่คนรุ่นใหม่ และการพัฒนาแอปพลิเคชันที่ช่วยให้ผู้ใช้เรียนรู้และมีส่วนร่วมกับวัฒนธรรมไทยได้ง่ายขึ้น Giaccardi (2012) เสนอแนวคิด "living heritage" ที่มองว่ามรดกทางวัฒนธรรมในยุคดิจิทัลควรเป็นสิ่งที่มีชีวิต สามารถมีปฏิสัมพันธ์และมีส่วนร่วมได้ ไม่ใช่เพียงการเก็บรักษาแบบพิพิธภัณฑ์เท่านั้น

12.3 แนวทางด้านนโยบายและกฎหมาย

การกำหนดนโยบายและกฎหมายที่สนับสนุนการอนุรักษ์วัฒนธรรมและประเพณีอย่างเป็นระบบมีความสำคัญอย่างยิ่ง พระราชบัญญัติส่งเสริมและรักษามรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรม พ.ศ. 2559 ของไทยถือเป็นก้าวสำคัญในทิศทางนี้ โดยกำหนดให้มีการขึ้นทะเบียนและคุ้มครองมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมอย่างเป็นทางการ นอกจากนี้ ควรมีนโยบายสนับสนุนทางการเงินแก่ชุมชนและองค์กรที่ทำงานด้านการอนุรักษ์วัฒนธรรม การกำหนดมาตรฐานวิชาชีพสำหรับผู้เชี่ยวชาญด้านมรดกวัฒนธรรม และการสร้างกลไกการมีส่วนร่วมของชุมชนในการตัดสินใจเกี่ยวกับมรดกทางวัฒนธรรมของตน (กรมส่งเสริมวัฒนธรรม, 2559)

12.4 แนวทางด้านการมีส่วนร่วมของชุมชน

การอนุรักษ์วัฒนธรรมและประเพณีที่ยั่งยืนต้องมาจากความต้องการและการมีส่วนร่วมของชุมชนอย่างแท้จริง ไม่ใช่เพียงการอนุรักษ์จากบนลงล่างโดยภาครัฐเท่านั้น ชุมชนต้องมีบทบาทในการกำหนดว่าจะอนุรักษ์อะไร อย่างไร และเพื่อใคร แนวคิด "community-based heritage management" หรือการจัดการมรดกโดยชุมชนได้รับการยอมรับในระดับนานาชาติว่าเป็นแนวทางที่มีประสิทธิภาพในการรักษาความมีชีวิตของมรดกทางวัฒนธรรม (Smith & Akagawa, 2009) โดยเน้นการเสริมสร้างศักยภาพของชุมชนในการบริหารจัดการมรดกของตนเอง ในบริบทไทย ตัวอย่างความสำเร็จของการอนุรักษ์โดยชุมชนพบได้ในหลายพื้นที่ เช่น การอนุรักษ์ผ้าทอพื้นเมืองในภาคเหนือและภาคอีสานโดยกลุ่มสตรี การอนุรักษ์ดนตรีพื้นเมืองโดยกลุ่มผู้สูงอายุในชุมชน และการถ่ายทอดทักษะหัตถกรรมในระบบวิสาหกิจชุมชน

12.5 แนวทางด้านการวิจัยและการจัดการความรู้

การวิจัยและการจัดการความรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมและประเพณีไทยอย่างเป็นระบบเป็นรากฐานสำคัญของการอนุรักษ์ที่มีประสิทธิภาพ สถาบันการศึกษาและหน่วยงานวิจัยควรได้รับการสนับสนุนในการศึกษาวิจัยเชิงลึกเกี่ยวกับประเพณีต่าง ๆ ทั้งในด้านประวัติศาสตร์ ความหมาย พิธีกรรม และการเปลี่ยนแปลงนอกจากนี้ ควรมีการจัดทำฐานข้อมูลมรดกทางวัฒนธรรมระดับชาติที่เข้าถึงได้สะดวก เพื่อเป็นแหล่งอ้างอิงสำหรับนักวิชาการ ผู้ปฏิบัติงาน และประชาชนทั่วไป รวมถึงการส่งเสริมการแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ด้านการอนุรักษ์มรดกวัฒนธรรมกับนานาประเทศ

12.6 บทสรุป

การอนุรักษ์และสืบสานวัฒนธรรมและประเพณีไทยในยุคสมัยใหม่ต้องการแนวทางที่สมดุล ระหว่างการรักษาแก่นแท้และคุณค่าดั้งเดิมกับการปรับตัวให้เข้ากับบริบทสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป วัฒนธรรมที่มีชีวิตต้องมีการพัฒนาและเปลี่ยนแปลง แต่ต้องไม่สูญเสียรากฐานและความหมายดั้งเดิม กุญแจสำคัญคือการสร้างความตระหนักและความภาคภูมิใจในมรดกทางวัฒนธรรมตั้งแต่วัยเยาว์ การให้ชุมชนมีบทบาทนำใน

การจัดการมรดกของตน การใช้เทคโนโลยีเป็นสะพานเชื่อมระหว่างคนรุ่นเก่าและรุ่นใหม่ และการสร้างนโยบายสาธารณะที่สนับสนุนการอนุรักษ์อย่างเป็นรูปธรรม ทั้งหมดนี้ต้องอาศัยความร่วมมือและความมุ่งมั่นจากทุกภาคส่วนของสังคมไทย

13. บทสรุป

ศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทยเป็นมรดกอันล้ำค่าที่บรรพบุรุษไทยได้สร้างสรรค์และสืบทอดมาตลอดหลายพันปี ความหลากหลายและความซับซ้อนของวัฒนธรรมไทยสะท้อนให้เห็นถึงความสามารถในการรับและผสมผสานอิทธิพลจากภายนอกในขณะที่ยังคงรักษาเอกลักษณ์ของตนเองไว้ การศึกษาศิลปวัฒนธรรมไทยไม่เพียงแต่ช่วยให้เราเข้าใจอดีตและปัจจุบันของสังคมไทยได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น แต่ยังช่วยให้เราสามารถวางแผนสำหรับอนาคตได้อย่างรู้เท่าทัน ในยุคโลกาภิวัตน์ที่โลกแคบลงทุกวัน การที่คนไทยเข้าใจและภูมิใจในวัฒนธรรมของตนเองจึงมีความสำคัญยิ่งกว่าที่เคยเป็นมาความสำเร็จในการอนุรักษ์และส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมไทยต้องอาศัยความร่วมมือจากทุกภาคส่วน ทั้งภาครัฐ ภาคเอกชน ชุมชน และปัจเจกบุคคล โดยเฉพาะเยาวชนไทยที่จะเป็นผู้รับมรดกและสืบทอดวัฒนธรรมไทยในอนาคต การปลูกจิตสำนึกให้เยาวชนรักและหวงแหนวัฒนธรรมไทยจึงเป็นภารกิจเร่งด่วนที่ต้องดำเนินการอย่างจริงจังและต่อเนื่อง

โดยภาพรวมทั้งเล่ม เนื้อหาตั้งแต่รากฐานทางประวัติศาสตร์ในบทต้น ๆ ผ่านพัฒนาการทางสังคมและพุทธศิลป์ในบทที่ 7 มาจนถึงศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทยในบทนี้ ล้วนเชื่อมโยงกันเป็นภาพรวมเดียว ที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการและอัตลักษณ์ของสังคมไทยอย่างเป็นระบบ

แบบทดสอบท้ายบทที่ 8

1. ให้นักศึกษาอธิบายความหมายและความสำคัญของศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย รวมถึงบอกด้วยว่าศิลปวัฒนธรรมไทยมีความสำคัญต่อสังคมไทยในอดีตและปัจจุบันอย่างไร

2. ให้นักศึกษาสรุปพัฒนาการของศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย ประเภทของศิลปวัฒนธรรมไทยตามความเข้าใจของนักศึกษา

3. ให้นักศึกษากล่าวถึงประเพณีไทยที่นักศึกษาสนใจ พร้อมกับบอกประวัติความเป็นมา ขั้นตอนพิธีการของประเพณี ตลอดจนคุณค่าของประเพณีนั้นๆ

4. สภาพการณ์ของศิลปวัฒนธรรมไทยในยุคปัจจุบันเป็นอย่างไร นักศึกษามีแนวทางในการอนุรักษ์หรือเปลี่ยนแปลงให้เข้ากับบริบทสังคมปัจจุบันอย่างไร

บรรณานุกรมบทที่ 8

ภาษาไทย

กรมศิลปากร. (2532). *ศิลปะและหัตถกรรมไทย.* กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊พ.

กรมส่งเสริมวัฒนธรรม กระทรวงวัฒนธรรม. (2559). *ลอยกระทง (ฉบับปัจจุบัน).* กรุงเทพฯ: สำนักงานกิจการองค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก ในพระบรมราชูปถัมภ์.

กรมส่งเสริมวัฒนธรรม. (2565). *รายงานประจำปี 2565.* กรุงเทพฯ: สำนักงานกิจการองค์การกิจการสงเคราะห์ทหารผ่านศึกในพระบรมราชูปถัมภ์.

กระทรวงวัฒนธรรม. (2566). *แผนแม่บทวัฒนธรรมแห่งชาติ ระยะที่ 2 พ.ศ.* (2566-2570) กรุงเทพฯ: กระทรวงวัฒนธรรม สำนักงานปลัดกระทรวงวัฒนธรรม.

กระทรวงศึกษาธิการ. (2566). *แนวทางการพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นเพื่อส่งเสริมวัฒนธรรมไทย.* กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน.

การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. (2566). *รายงานผลการดำเนินงานเทศกาลสงกรานต์ พ.ศ. 2566.* กรุงเทพฯ: สำนักงานใหญ่กรุงเทพมหานคร.

ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ. (2544). เอกลักษณ์และพัฒนาการของระเบียบวิธีวิจัยในมานุษวิทยา. *จุลสารไทยคดีศึกษา,* 18*(1)*, 13-24.

ธงชัย วินิจจะกูล. (2556). *กำเนิดสยามจากแผนที่ : ประวัติศาสตร์ภูมิกายาของชาติ.* กรุงเทพฯ: อ่าน.

ธนิต อยู่โพธิ์. (2523). *เครื่องดนตรีไทย พร้อมด้วยตำนานการผสมวงมโหรี ปี่ พาทย์ และเครื่องสาย.* กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2557). *ชาติไทย เมืองไทย แบบเรียนและอนุสาวรีย์ : ว่าด้วยวัฒนธรรม รัฐ และรูปการจิตสำนึก.* พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : มติชน.

บรรเทิง พาพิจิตร. (2549). *ประเพณี วัฒนธรรมไทย และความเชื่อ*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

ประทวน วันนิจ และมนูญ สอนโพนงาม. (2565). วิกฤตวัฒนธรรม เปลี่ยนผ่านวิถีชีวิตสังคมไทยในยุคดิจิทัล. *วารสารพุทธศาสตรปริทรรศน์. 9(2)*, 117-126.

พระไตรปิฎกฉบับหลวง. (2539). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระพรหมคุณภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (2558). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 31). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). (2526). *พุทธธรรมกฎธรรมชาติและคุณค่าสำหรับชีวิต.* กรุงเทพฯ: รุ่งวัฒนา.

พิริยะ ไกรฤกษ์. (2533). *ประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย.* กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป.

ภาควิชาโบราณคดี. (2559). *โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย.* กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ภารดี มหาขันธ์. (2546). *พื้นฐานวัฒนธรรมไทย*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554*. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

ศรีศักร วัลลิโภดม. (2546). *แอ่งอารยธรรมอีสาน : แฉหลักฐานโบราณคดีพลิกโฉมหน้าประวัติศาสตร์ไทย.* กรุงเทพฯ: มติชน.

สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล. (2560). *สถานการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมของเยาวชนไทย พ.ศ. 2563.* กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยประชากรและสังคม.

สันติ เล็กสุขุม. (2548). *จิตรกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 3.* กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน. (2563). *รายงานการประเมินผลการจัดการเรียนรู้กลุ่มสาระสังคมศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม.* กรุงเทพฯ: กระทรวงศึกษาธิการ.

สุพัตรา สุภาพ. (2543). *สังคมและวัฒนธรรมไทย ค่านิยม ครอบครัว ศาสนา ประเพณี.* พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช จำกัด.

เสฐียรโกเศศ. (2524). *การศึกษาเรื่องประเพณี*. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.

เสมอชัย พูลสุวรรณ. (2539). *สัญลักษณ์ในงานจิตรกรรมไทยระหว่างพุทธศตวรรษที่ 19-24.* กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อคิน รพีพัฒน์. (2527). *การมีส่วนร่วมของชุมชนในการพัฒนาชนบทในสภาพสังคมและวัฒนธรรมไทยในการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา.* กรุงเทพฯ: ศักดิ์โสภาการพิมพ์.

อมรา พงศาพิชญ์. (2545). *ความหลากหลายทางวัฒนธรรม กระบวนทัศน์และบทบาทในประชาสังคม.* พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2548). *ทฤษฎีและวิธีวิทยาของการวิจัยวัฒนธรรม.* กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์บุ๊คเซ็นเตอร์ จำกัด.

ภาษาอังกฤษ

Anderson, B. (1983). Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism. Verso.

Barthes, R. (1972). Mythologies (A. Lavers, Trans.). New York: Hill and Wang.

Boas, F. (1887). The Study of Geography. Science, 9(210), 137-141.

Cohen, E., & Cohen, S. A. (2012). Authentication: Hot and cool. Annals of Tourism Research, 39(3), 1295–1314. https://doi.org/10.1016/j.annals.2012.03.004

Giaccardi, E. (Ed.). (2012). Heritage and social media: Understanding heritage in a participatory culture. Routledge.

Hobsbawm, E., & Ranger, T. (Eds.). (1983). The Invention of Tradition. Cambridge: Cambridge University Press.

Hobsbawm, E., & Ranger, T. (Eds.). (1983). The invention of tradition. Cambridge University Press.

Malinowski, B. (1944). A Scientific Theory of Culture and Other Essays. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Morgan, L.H. (1877). Ancient Society: Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization. New York: Henry Holt and Company.

Picard, M. (1996). Bali: Cultural tourism and touristic culture. Archipelago Press.

Radcliffe-Brown, A.R. (1952). Structure and Function in Primitive Society. London: Cohen & West.

Smith, L., & Akagawa, N. (Eds.). (2009). Intangible heritage. Routledge.

Turner, J. H. (2012). Sociology of emotions. Cambridge University Press.

Tylor, E.B. (1871). Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom. London: John Murray.

UNESCO. (2018). Khon, masked dance drama in Thailand. Retrieved from https://ich.unesco.org/en/RL/khon-masked-dance-drama-in-thailand-01385

UNESCO. (2022). Intangible cultural heritage report: Asia and the Pacific region 2022. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

UNESCO. (2023). Songkran in Thailand, traditional Thai New Year festival inscribed on the Representative List of Intangible Cultural Heritage of Humanity. https://ich.unesco.org/en/RL/songkran-in-thailand-01863

Warren, W. (2002). Jim Thompson: The Unsolved Mystery. Singapore: Archipelago Press.

Woodward, H.W. (2005). The Art and Architecture of Thailand: From Prehistoric Times through the Thirteenth Century. Leiden: Brill.

Wyatt, D.K. (2003). Thailand: A Short History (2nd ed.). New Haven: Yale University Press.

Xygalatas, D. (2022). Ritual: How seemingly senseless acts make life worth living. Profile Books.

เว็บไซต์

กรมส่งเสริมวัฒนธรรม. (2559). วัฒนธรรม : วิถีชีวิตและภูมิปัญญา.ค้นจาก http://magazine.culture.go.th/newbook/other/watthanatham/files/assets/downloads/publicatio

สำนักงานราชบัณฑิตยสภา. (2554). สืบค้นเมื่อ 3 พฤษภาคม 2569.

วัดโมลีโลกยารามราชวรวิหาร. (2569) https://www.watmoli.com. สืบค้นเมื่อ 3 พฤษภาคม 2569.

รายนามคณะผู้เขียนเอกสารประกอบการสอนรายวิชา GE 1008
ประวัติศาสตร์ ศิลปะ และวัฒนธรรมไทย

บทที่ 1 วิธีการแบ่งยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ไทย

1. พระมหาประทิ่น เขมจารี	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตศรีธรรมโศกราช

บทที่ 2 สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย

1. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. วิญญู กินะเสน	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตสิรินธรราชวิทยาลัย
2. อาจารย์เศรษฐา ภูศรีโสม	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาลัยศาสนศาสตร์เฉลิมพระเกียรติกาฬสินธุ์

บทที่ 3 พัฒนาการรัฐโบราณในดินแดนประเทศไทย

1. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ธีระวัฒน์ แสนคำ	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตศรีล้านช้าง
2. พระศุภวัฒน์ สุขวฑฺฒโน, ดร.	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตศรีล้านช้าง

บทที่ 4 อาณาจักรในดินแดนประเทศไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 18-22 (อาณาจักรสุโขทัย-ล้านนา-ล้านช้าง)

1. พระพงษ์ระวี อุตฺตรภทฺโท, ดร.	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตล้านนา
2. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ธีรวัฒน์ แสนคำ	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตศรีล้านช้าง
3. พระครูวินัยธร สัญชัย ญาณวีโร, ผศ.ดร.	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตล้านนา

บทที่ 5 อาณาจักรในดินแดนประเทศไทยช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 20-24 (อยุธยา ธนบุรี รัตนโกสินทร์)

1. อาจารย์ ว่าที่ร้อยตรี ดร. ณัฐวุฒิ คล้ายสุวรรณ	คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
2. พระปริยัติวชิรกวี (ไมตรี ปุณฺญามรินฺโท) ป.ธ.9	คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
3. พระมหาธีระวัฒน์ ธิติโชติ, ดร.	คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

บทที่ 6 ยุคสมัยใหม่ประวัติศาสตร์ไทยและประวัติศาสตร์โลก

1. อาจารย์ ดร. ศยามล อินทิยศ	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตล้านนา

บทที่ 7 พุทธศิลป์ไทย

1. อาจารย์ ดร. เชน เพชรรัตน์	บัณฑิตวิทยาลัยวชิรญาณวโรรส มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

บทที่ 8 ศิลปวัฒนธรรมและประเพณีไทย

1. พระครูปลัด ทวี อภโย, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตอีสาน
2. อาจารย์ชาญพัฒน์ ขำขัน	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตร้อยเอ็ด
3. อาจารย์แก่นเพชร แฝงสีพล	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตอีสาน
4. อาจารย์ก้องพิพัฒน์ กองคำ	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตอีสาน
5. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ธนกร ชูสุขเสริม	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตอีสาน
6. อาจารย์ไชยยา เรืองดี	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตมหาวชิราลงกรณ์
7. อาจารย์ ดร.ปิยะสุดา เพชราเวช	มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย วิทยาเขตร้อยเอ็ด

ภาคผนวก
คำสั่งแต่งตั้งคณะทำงาน

คำสั่งมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
ที่ ๒๐๑ /๒๕๖๘
เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการบริหารจัดการตำรา เอกสารประกอบการสอนและสื่อการเรียนการสอนรายวิชา ในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU)

เพื่อให้การบริหารจัดการหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของโลก การดำเนินการขับเคลื่อน Digital University โดยการนำรายวิชาเข้าสู่ Learning Platform และการผลิตสื่อการเรียนการสอน เป็นไปตามกฎกระทรวงการอุดมศึกษา วิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม มาตรฐานการศึกษาระดับอุดมศึกษา พ.ศ. ๒๕๖๕ มาตรฐานคุณวุฒิระดับอุดมศึกษา พ.ศ. ๒๕๖๕ ประกาศคณะกรรมการมาตรฐานการอุดมศึกษา เรื่อง เกณฑ์มาตรฐานหลักสูตรระดับปริญญาตรี พ.ศ. ๒๕๖๕ และระเบียบมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ว่าด้วยการศึกษาระดับปริญญาตรี พ.ศ. ๒๕๕๙

อาศัยอำนาจตามความในมาตรา ๒๗ แห่งพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๐ จึงแต่งตั้งคณะกรรมการบริหารจัดการตำรา เอกสารประกอบการสอนและสื่อการเรียนการสอนรายวิชา ในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) มีตำแหน่งและรายนาม ดังต่อไปนี้

๑. รองอธิการบดี (พระศรีวชิรวาที, ผศ.ดร.)	ประธานกรรมการ
๒. คณบดีคณะศาสนาและปรัชญา	กรรมการ
๓. คณบดีคณะมนุษยศาสตร์	กรรมการ
๔. คณบดีคณะสังคมศาสตร์	กรรมการ
๕. คณบดีคณะศึกษาศาสตร์	กรรมการ
๖. ผู้ช่วยอธิการบดี (ดร.พิเชษฐ์ มุสิกะโปดก)	กรรมการ
๗. ผู้ช่วยอธิการบดี (รศ.ดร.สุวิญ รักสัตย์)	กรรมการ
๘. ผู้ช่วยอธิการบดี (ผศ.ดร.สุธาสินี แสงมุกดา)	กรรมการ
๙. ผู้อำนวยการกองพัฒนาคุณภาพ	กรรมการ
๑๐. หัวหน้าฝ่ายประกันคุณภาพการศึกษา	กรรมการ
๑๑. หัวหน้าฝ่ายพัฒนาหลักสูตร	กรรมการ
๑๒. พระครูใบฎีกา ภัทรพล อนุจารี	กรรมการ
๑๓. ผู้อำนวยการศูนย์บริการวิชาการ	กรรมการและเลขานุการ
๑๔. หัวหน้าฝ่ายทะเบียนและวัดผล	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๕. หัวหน้าฝ่ายตำแหน่งทางวิชาการ	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

ให้คณะกรรมการมีหน้าที่และอำนาจดังนี้

๑. คัดสรรรายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) ที่จะทำตำรา และเอกสารประกอบการสอนกลาง ที่ใช้ร่วมกันทั้งวิทยาเขตและวิทยาลัย

/๒. จัดกลุ่ม...

๒. จัดกลุ่มประเภทรายวิชาที่พร้อมเข้าสู่ Learning Platform รายวิชาหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU)

๓. ผลิตสื่อการเรียนการสอน ตำรากลาง และรายวิชาหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) ทุกรายวิชาให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน

๔. จัดทำข้อสอบกลาง เกณฑ์การวัดและประเมินผลการเรียน รายวิชาหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) ทุกรายวิชา

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๓๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๖๘

(พระธรรมวชิรจินดาภรณ์, รศ.ดร.)
อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

คำสั่งมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

ที่

เรื่อง แต่งตั้งคณะทำงานรายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU)

ภาคปีการศึกษา ๒๕๖๙

เพื่อให้การบริหารจัดการรายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) สอดคล้องการจัดแผนการศึกษา ตามกฎกระทรวง มาตรฐานการจัดการศึกษาระดับอุดมศึกษา พ.ศ. ๒๕๖๕ มาตรฐานคุณวุฒิระดับอุดมศึกษา พ.ศ. ๒๕๖๕ ประกาศคณะกรรมการมาตรฐานการอุดมศึกษา เรื่อง เกณฑ์มาตรฐานหลักสูตรระดับปริญญาตรี พ.ศ. ๒๕๖๕ และระเบียบมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ว่าด้วยการศึกษาระดับปริญญาตรี พ.ศ. ๒๕๕๙ และที่แก้ไขเพิ่มเติมกำหนด

อาศัยอำนาจตามความในมาตรา ๒๗ แห่งพระราชบัญญัติมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๔๐ จึงแต่งตั้งคณะทำงานรายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) ภาคปีการศึกษา ๒๕๖๙ ดังมีรายนามดังต่อไปนี้

รายวิชา GE1005 การป้องกันและปราบปรามการทุจริต

๑. พระมหาสุรไกร ชินพุทฺธสิริ, ผศ.	ประธานคณะทำงาน
๒. พระมหาสมบัติ คุเณสโก, ดร.	รองประธาน
๓. พระณัฐวุฒิ อภิปุณฺโณ	คณะทำงาน
๔. รศ.ดร.มานพ นักการเรียน	คณะทำงาน
๕. ผศ.อาทิตย์ ชูชัย	คณะทำงาน
๖. ดร.ณฐอร เจือจันทร์	คณะทำงาน
๗. ดร.อาทิตย์ แสงเฉวก	คณะทำงาน
๘. ดร.จรูญศักดิ์ แพง	คณะทำงาน
๙. ดร.สรวิศ พรมลี	คณะทำงาน
๑๐. ดร.ศยามล อินทิยศ	คณะทำงาน
๑๑. อาจารย์อิศเรศ จิณฤทธิ์	คณะทำงาน
๑๒. อาจารย์สุทธินันท์ พรมพันธ์ใจ	คณะทำงาน

/๑๓. อาจารย์...

๑๓. อาจารย์มงคลชัย สมศรี คณะทำงาน
๑๔. อาจารย์ชัยชนะ บรรพโคตร์ คณะทำงาน
๑๕. อาจารย์ไชยยา เรืองดี คณะทำงาน
๑๖. อาจารย์พิชาญ ณ พัทลุง คณะทำงาน
๑๗. อาจารย์พรชัย วันทุม คณะทำงาน
๑๘. ดร.อภิชิต เหมือนไธสง คณะทำงานและเลขานุการ
๑๙. ดร.วชิรวิชญ์ อิทธิธนาศุภวิชญ์ คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๐. อาจารย์สุพัตรา สันติรุ่งโรจน์ คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๑. อาจารย์เบญญาภา เพิ่มบุญ คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ

รายวิชา GE1006 วิจัยและนวัตกรรม

๑. พระครูศรีวีรคุณสุนทร, ผศ.ดร. ประธานคณะทำงาน
๒. พระครูสุภัทรสีลโสภณ, ผศ.ดร. รองประธานคณะทำงาน
๓. พระครูปลัด จักรพล อาจารสุโภ, ดร. คณะทำงาน
๔. พระมหาสันติชัย อภิสนฺติ, ดร. คณะทำงาน
๕. พระมหาจารุวัฒน์ จิรวุฑฺโฒ คณะทำงาน
๖. พระจักรพัชร์ จกฺกภทฺโท, ดร. คณะทำงาน
๗. พระธวัชชัย ขนฺติวโร คณะทำงาน
๘. ผศ.ดร.อัครเดช นีละโยธิน คณะทำงาน
๙. ผศ.ดร.วรเชษฐ์ โทอื้น คณะทำงาน
๑๐. ผศ.ดร.สำราญ ศรีคำมูล คณะทำงาน
๑๑. ดร.กฤติยากร ลดาวัลย์ คณะทำงาน
๑๒. ดร.นภารัตน์ กิตติรัตนมงคล คณะทำงาน
๑๓. ดร.กรุณา มธุลาภรังสรรค์ คณะทำงาน
๑๔. ดร.บรรจง ลาวะลี คณะทำงาน
๑๕. ดร.ฉัตรชัย ศิริกุลพันธ์ คณะทำงาน
๑๖. ดร.อรรถพงษ์ ผิวเหลือง คณะทำงาน
๑๗. ดร.อภิชิต เหมือยไธสง คณะทำงาน
๑๘. อาจารย์วราภรณ์ ชนะจันทร์ตา คณะทำงาน
๑๙. อาจารย์มาโนช นันทพรม คณะทำงาน
๒๐. อาจารย์จันทร์เพ็ญ บุญเรือง คณะทำงาน
๒๑. อาจารย์อานันท์ กรมน้อย คณะทำงาน
๒๒. อาจารย์นัยน์ปพร สุภา คณะทำงาน

/๒๓. ดร.เวชสุวรรณ...

๒๓. ดร.เวชสุวรรณ อาจวิชัย	คณะทำงาน
๒๔. ดร.ปิยะสุดา เพชราเวช	คณะทำงานและเลขานุการ
๒๕. ผศ.ดร.ทิพมาศ เศวตวรโชติ	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๖. อาจารย์วิราษ ภูมาศรี	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ

รายวิชา GE1007 ทักษะในศตวรรษที่ 21 เพื่อชีวิตและอาชีพ

๑. พระครูศรีวีรคุณสุนทร, ผศ.ดร.	ประธานคณะทำงาน
๒. พระครูวุฒิธรรมสาร, ผศ.ดร.	รองประธานคณะทำงาน
๓. พระครูอรรถจริยานุวัตร, ดร.	คณะทำงาน
๔. พระครูชัยรัตนากร, ดร.	คณะทำงาน
๕. พระมหาสกุล มหาวิโร, ผศ.ดร.	คณะทำงาน
๖. พระมหาชัยชนะ ชยชโน	คณะทำงาน
๗. ผศ.ดร.มนตรี รอดแก้ว	คณะทำงาน
๘. ผศ.ดร.กฤตยากร ลดาวัลย์	คณะทำงาน
๙. ผศ.ศักดิพงษ์ โสภาจร	คณะทำงาน
๑๐. ดร.เอกชาตรี สุขเสน	คณะทำงาน
๑๑. ดร.วชิรวิชญ์ อิทธิธนาศุภวิชญ์	คณะทำงาน
๑๒. ดร.เทพรักษ์ สุริฝ่าย	คณะทำงาน
๑๓. ดร.ศยามล อินทิยศ	คณะทำงาน
๑๔. ดร.บัญชา ธรรมบุตร	คณะทำงาน
๑๕. ดร.นภารัตน์ กิตติรัตนมงคล	คณะทำงาน
๑๖. อาจารย์ยงวิทย์ ศรีเพชร	คณะทำงาน
๑๗. อาจารย์วิราษ ภูมาศรี	คณะทำงาน
๑๘. อาจารย์รัตติกร ชาญชำนิ	คณะทำงาน
๑๙. อาจารย์ทองเปลือง อภัยวงศ์	คณะทำงาน
๒๐. อาจารย์อุทัย ภูคดหิน	คณะทำงาน
๒๑. อาจารย์มงคล สารินทร์	คณะทำงาน
๒๒. อาจารย์สิทธิเชศวร์ เจนเรื่อย	คณะทำงานและเลขานุการ
๒๓. อาจารย์ธนวัฒน์ ชาวโพธิ์	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๔. อาจารย์อัญชลี แสงเพชร	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ

รายวิชา GE1008 ประวัติศาสตร์ ศิลปะและวัฒนธรรมไทย

๑. พระปริยัติวชิรกวี	ประธานคณะทำงาน
๒. พระครูวินัยธร สัญชัย ฌาณวีโร, ผศ.ดร.	รองประธานคณะทำงาน
๓. พระครูปลัด ทวี อภโย, ผศ.ดร.	คณะทำงาน
๔. พระครูปลัด สุริยะ ชวนปญฺโญ, ดร.	คณะทำงาน
๕. พระมหาธีระวัฒน์ ธิติโชติ, ดร.	คณะทำงาน
๖. พระมหานพพร อภิพนฺโธ, ดร.	คณะทำงาน
๗. พระพงษ์ระวี อุตฺตรภทฺโท, ดร.	คณะทำงาน
๘. พระศุภวัฒน์ สุขวฑฺฒโน	คณะทำงาน
๙. พระมหาประทิ่น เขมจารี	คณะทำงาน
๑๐. ผศ.ดร.ธีระวัฒน์ แสนคำ	คณะทำงาน
๑๑. ผศ.ดร.ธนกร ชูสุขเสริม	คณะทำงาน
๑๒. ผศ.ดร.วิญญู กินะเสน	คณะทำงาน
๑๓. ผศ.ดร.สุรพันธ์ สุววรณศรี	คณะทำงาน
๑๔. ดร.ศยามล อินทิยศ	คณะทำงาน
๑๕. อาจารย์ก้องพิพัฒน์ กองคำ	คณะทำงาน
๑๖. อาจารย์เศรษฐา ภูศรีโสม	คณะทำงาน
๑๗. อาจารย์ชาญพัฒน์ ขำขัน	คณะทำงาน
๑๘. อาจารย์แก่นเพชร แฝงสีพล	คณะทำงาน
๑๙. อาจารย์สมพงษ์ น้อยเต้	คณะทำงาน
๒๐. อาจารย์วิพจน์ วันคำ	คณะทำงาน
๒๑. อาจารย์อุทัย ภูคดหิน	คณะทำงาน
๒๒. อาจารย์ไชยยา เรืองดี	คณะทำงาน
๒๓. ดร.เชน เพชรรัตน์	คณะทำงานและเลขานุการ
๒๔. ว่าที่ร้อยตรี ดร.ณัฐวุฒิ คล้ายสุวรรณ	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๕. ดร.ปิยะสุดา เพชราเวช	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๖. อาจารย์วราภรณ์ ชนะจันทร์ตา	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ

รายวิชา BU5006 ศาสนศึกษา

๑. พระอุดมวชิรเมธี, ดร.	ประธานคณะทำงาน
๒. พระครูประยุตสารธรรม, ดร.	รองประธานคณะทำงาน
๓. พระครูสุธีปทุมากร, ดร.	คณะทำงาน
๔. พระครูสุทธิเมธาวัฒน์, ดร.	คณะทำงาน

๕. พระครูวิกรมธรรมธัช, ดร.	คณะทำงาน
๖. พระครูใบฎีกา เดชา คุณสมฺปนฺโน	คณะทำงาน
๗. พระครูสังฆรักษ์ กันตพงศ์ กนฺตวโส	คณะทำงาน
๘. พระครูวินัยธร วุฒิไกร อภิรกฺโข	คณะทำงาน
๙. พระมหาเจริญ กตปญฺโญ, ผศ.ดร.	คณะทำงาน
๑๐. พระมหาอรุณ ปญฺญารุโณ, ผศ.ดร.	คณะทำงาน
๑๑. พระมหาพิพัฒน์ ปวฑฺฒโน, ดร.	คณะทำงาน
๑๒. พระมหาพงษ์พิสิฏฐ์ ธานวโร	คณะทำงาน
๑๓. พระมหาอดิศักดิ์ ปิยลีโล	คณะทำงาน
๑๔. พระมหาทศพร สุมุทุโก	คณะทำงาน
๑๕. พระพจนันท์ อภิวฑฺฒโน, ดร.	คณะทำงาน
๑๖. ผศ.ดร.สันติ อุนจะนำ	คณะทำงาน
๑๗. ผศ.ดร.โผน นามณี	คณะทำงาน
๑๘. ผศ.ดร.ทรงศักดิ์ พรมดี	คณะทำงาน
๑๙. ดร.ประชัน ชะชิกุล	คณะทำงาน
๒๐. ดร.เอนก มูลมา	คณะทำงาน
๒๑. อาจารย์เศรษฐา ภูศรีโสม	คณะทำงาน
๒๒. อาจารย์หาญ เถาตาจันทร์	คณะทำงาน
๒๓. แม่ชีบุญช่วย ศรีเปรม, ผศ.ดร.	คณะทำงาน
๒๔. อาจารย์ปรเมธ ศรีภิญโย	คณะทำงาน
๒๕. อาจารย์อุทัย ภูคดหิน	คณะทำงาน
๒๖. ผศ.ดร.อาทิตย์ ผ่านพูล	คณะทำงานและเลขานุการ
๒๗. อาจารย์จักรี บางประเสริฐ	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๘. อาจารย์สนิท วงปล้อมหิรัญ	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ
๒๙. อาจารย์สุดารัตน์ วงค์คำ	คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ

รายวิชา BU5007 นวัตกรรมเพื่อพัฒนาปัญญาและคุณธรรม

๑. พระอุดมวชิรเมธี, ดร.	ประธานคณะทำงาน
๒. พระสมุห์เทอดพิทักษ์ นริสฺสโร, ดร.	รองประธานคณะทำงาน
๓. พระสุธีวชิรคุณ	คณะทำงาน
๔. พระครูวินัยธร สัญชัย ญาณวีโร, ผศ.ดร.	คณะทำงาน
๕. พระครูบวรชัยวัตน์, ดร.	คณะทำงาน

/๖. พระครู...

๖. พระครูวุฒิชัยการโกศล, ดร. คณะทำงาน

๗. พระครูสังฆรักษ์ สุริยะ ปภสฺสโร คณะทำงาน

๘. พระครูวินัยธร บุลากร ธานากโร คณะทำงาน

๙. พระมหาพิพัฒน์ ปวฑฺฒโน, ดร. คณะทำงาน

๑๐. พระมหาประทิ่น เขมจารี คณะทำงาน

๑๑. พระมหาทศพร สุมุทุโก คณะทำงาน

๑๒. พระสุชาติ อาภสฺสโร, ดร. คณะทำงาน

๑๓. พระวิทวัส ปภสฺสรญาโณ, ดร. คณะทำงาน

๑๔. พระศุภวัฒน์ สุขวฑฺฒโน, ดร. คณะทำงาน

๑๕. พระวิเชียร อธิปุญฺโญ คณะทำงาน

๑๖. ผศ.ดร.ธีรศักดิ์ ศรีสุรกุล คณะทำงาน

๑๗. ดร.กิตติยานนท์ วรรณวงศ์ คณะทำงานและเลขานุการ

๑๘. ดร.อภิชิต เหมือยไธสง คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ

๑๙. อาจารย์วัชรพงษ์ โสภาจร คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ

๒๐. อาจารย์ปรเมธ ศรีภิญโย คณะทำงานและผู้ช่วยเลขานุการ

ให้คณะทำงานมีหน้าที่และอำนาจดังนี้

๑. ผลิตสื่อการเรียนการสอน ตำรากลาง และรายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) ให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน

๒. จัดทำข้อสอบกลาง เกณฑ์การวัดและประเมินผลการเรียน รายวิชาในหมวดวิชาศึกษาทั่วไป (GE) และกลุ่มวิชาพระพุทธศาสนา (BU) ทุกรายวิชา

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่

(พระธรรมวชิรจินดาภรณ์, รศ.ดร.)

อธิการบดีมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย